

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРАЛІГІ

ҚАЙНАР АКАДЕМИЯСЫ

ЖЫЛ
175
ЛЕТ

Ұлы ақын, философ, аудармашы, композитор,
қоғам қайраткері Абай Құнанбайұлының
175 жылдығына арналған

**«АБАЙ МҰРАСЫ ӘЛЕМДІК РУХАНИЯТ
КЕҢІСТІГІНДЕ»**

атты халықаралық ғылыми-практикалық
конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

4 мамыр 2020 ж.

Алматы, 2020

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЙНАР АКАДЕМИЯСЫ**

ТІЛДЕР ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТИКА КАФЕДРАСЫ

**Ұлы ақын, философ, аудармашы, композитор, қоғам қайраткері
Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына арналған
«АБАЙ МҰРАСЫ ӘЛЕМДІК РУХАНИЯТ КЕҢІСТІГІНДЕ» атты
халықаралық ғылыми-практикалық онлайн
КОНФЕРЕНЦИЯ
4 мамыр 2020 ж.**

**Международная научно-практическая онлайн конференция
«НАСЛЕДИЕ АБАЯ В МИРОВОМ ДУХОВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ»,
посвященная 175-летию великого поэта, философа, переводчика, композитора,
общественного деятеля Абая Кунанбаева
4 мая 2020 г.**

**International scientific and practical online conference
«ABAY'S HERITAGE FOR THE SPIRITUAL WORLD»,
dedicated to the 175th anniversary of the great poet, philosopher, translator, composer
and public leader - Abay Kunanbayev
May 4, 2020**

Алматы, 2020

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5 Каз)
Ұ 46

*Баспаға Қайнар академиясы Ғылыми кеңесі шешімімен
(26.05.2020 ж. хаттама №10/54) ұсынылды*

Бас редактор:

Омаров Е.С. – академик, Қайнар академиясының ректоры

Жауапты редактор:

Саметова Ф.Т. – ф.ғ.к., тілдер және журналистика кафедрасының профессоры

Редакциялық алқа мүшелері:

Мұхаметқалиева Г.О. – ф.ғ.к., профессор, тілдер және журналистика кафедрасының меңгерушісі

Балтабаева Г.С. – ф.ғ.д., тілдер және журналистика кафедрасының профессоры

Муктарова Э.С. – п.ғ.к., тілдер және журналистика кафедрасының профессоры

Болсынбаева А. – ф.ғ.к., тілдер және журналистика кафедрасының доценті

Ұ-46 Ұлы ақын, философ, аудармашы, композитор, қоғам қайраткері Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына арналған «Абай мұрасы әлемдік руханият кеңістігінде» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция материалдары (4 мамыр 2020ж.) = «Наследие Абая в мировом духовном пространстве» Материалы международной научно-практической онлайн конференции, посвященной 175-летию великого поэта, философа, переводчика, композитора, общественного деятеля Абая Кунанбаева (4 мая 2020 г.) – Алматы: Қайнар академиясы, 2020. – 230 б.

ISBN 978-601-212-077-6

Жинаққа халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция материалдары енгізілген. Мақалалар түпнұсқада ұсынылған. Ғылыми ақпараттың дәлдігі үшін авторлар жауапты.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5 Каз)

АБАЙ ТАҒЫЛЫМЫ

Алғы сөз

**Омаров Е.С., академик
Қайнар академиясының ректоры**

Конференция қатысушыларына арналған алғы сөзде ұлы Абайдың қазақ қоғамындағы рөлі, философиялық ойлары қозғалып, Абай мұрасының әлемдік руханият кеңістігіндегі рөлін таныту мақсаты көзделді.

Во вступительном слове к участникам конференции освещена роль великого Абая в казахском обществе, затронуты его философские идеи, показана роль наследия Абая в мировом духовном пространстве.

The opening address to the conference participants highlights the role of the great Abay in the Kazakh society, touches on his philosophical ideas, shows the role of Abay's heritage in the global spiritual space.

Абай тағылымы – ғылыми-философиялық, поэзиялық, өміртанымдық, ағартушылық және тәрбиелік маңызы зор, жасампаз, терең ілім.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев Ұлы ақынның 175 жылдық мерейтойы қарсаңында жариялаған «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Бізде әр қазақтың төрінде домбыра тұрсын дейтін ұғым бар. Сол секілді бұдан былай әр шаңырақта Абайдың кітабы тұруы тиіс. Өйткені Абай – қазақтың бет-бейнесі, брендті. Біле білген адамға Абай ілімінде қазаққа қажет нәрсенің бәрі бар. Нарық та, демократия да, ел басқару да, бәсекелестік те, ғылым-білім де», – деді. Президенттің бұндай көзқарасы Абай тағылымының қазақ елінің дамуындағы орнын айшықтай түседі.

Абай Құнанбайұлы айтуынша, қазақ халқының келешегі адамның тәлім-тәрбиесіне, ғылым мен білім деңгейіне байланысты болады. Білім беру деңгейі – экономикалық және ғылыми-техникалық прогрестің бастау көзі, мемлекет пен қоғамның табысты дамуының кепілі. Ал білім беру саласында кенжелеп қалу елдің бәсекеге қабілеттілігіне, ұлт болашағына және мемлекеттің қауіпсіздігіне кері әсер ететін фактор.

Ұлттық мұрамыздың бастауында тұрған Ұлы Абайдың мемлекет көлемінде және халықаралық деңгейде насихатталуы өскелең ұрпақтың бойында жағымды із қалдырып, мәдени құндылықтарымызды қадірлеуге жол ашатыны сөзсіз.

Абай мұрасы барлық уақытта ағартушылық-адамгершілік тұжырымдарды ұсынуымен құнды болып есептелді. Хәкім Абай өз халқының дамуы мен өркендеуі жолында сана-сезім мен жан тазалығын алға қойып, жас ұрпақты ізгілікке тәрбиелейтін шығармаларын өмірге әкелді. Осы ретте ХХІ ғасыр жастарының Абайдың терең парасаттылыққа, рух жоғарылығына, рухани байлық – ғылым мен өнерге ұмтылуы және адамзатты сүйеге шақырған мұрасымен сусындауы өте қажет деп айтар едік.

Данышпан ақын толық адам болу жолын білім-ғылымға талпынып, өзге елдің озығын таңдау, жан дүниені таза болып, адами қасиеттерді бойға дарыту, халқыңа қолдан келгенше жақсылық жасауда деп түсінуді ұсынады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың: «Абай қазақтың әр баласын ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Сондықтан азаматтарымыздың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн... Хәкім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақ санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру-ұлтты жаңғыртуға жол ашатын маңызды қадамның бірі» - деген пікірі ұлы ақынның мұрасы қазақ халқының ғана емес, әлемдік деңгейдегі рухани жаңғырудың дұрыс жолын көрсеткен танымдық-тәрбиелік маңызы зор дүние деп танимыз.

«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», – деп, Абай толық адам ілімін айқындай түседі. Мұндағы «ыстық қайрат» физикалық дамуды, «нұрлы ақыл» – интеллектуалды дамуды, «жылы жүрек» – рухани жаңғыруды білдірсе керек.

Қазіргі заманғы Қазақстанда Абайды білмейтін адам жоқ. Қазақ халқы Абайды құрмет тұтады және мақтан етеді. Абайды ұлықтау мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылуда. Оның шығармалары оқу орындарында оқытылады, отандық әдебиеттану ғылымында Абайтану деп аталатын арнайы бағыт дамып келеді. Абайдың өлеңдері, поэмалары, қарасөздері тек қазақ тілінде ғана басылып қоймай, алыс-жақын шетел тілдеріне аударылып жарық көруде. Сонымен бірге ол – композитор. Ақын өлеңдеріне жазылған көптеген әндер бар. Абай – қазақ мәдениеті мен өркениетінің танымал өкілі. Оның шығармаларында қазақ мәдениеті мен халық өмірі, тұрмыс-салты бейнеленген.

Абай шығармалары 1909 жылы Санкт-Петербургте араб харпімен басылған әлемдік цифрлық кітапханаға кірді. Сондықтан Абай туындыларының аудармалары әсіресе қазіргі цифрландыру дәуірінде ең алдымен қазақ халқының, сондай-ақ әлем халықтарының ерекше қызығушылығын туғызып отыр.

Алда тұрған жаңа міндет – Абайдың барлық шығармаларын қазақ тілінде және басқа тілдерде цифрландыру.

Ақын шығармалары ХХ ғасырдың басынан бастап өзге тілдерге аударылды. Абайдың өзі де аударма ісімен айналысты. Ол Еуропа және орыс халқының көрнекті ақындарының – Гете, Гейне, Пушкин, Лермонтов, Крыловтарды және Шығыс ақындарының шығармаларын қазақ тіліне аударды.

Абай шығармаларын аудару қазіргі кезде де жалғасып келеді. Абайдың 175 жылдық мерейтойы қарсаңында Барселонада тұратын белгілі испан ақыны және жазушысы Хусто Хорхе Падрон Абай Құнанбаевтың 100 өлеңін аудару туралы келісімге қол қойды. Бұл – бір ғана автордың қатысуымен жүзеге асатын шет тілінде жарық көретін ақын шығармаларының ең көлемді аудармасы болғалы тұр.

Біз білімгерлерді тәрбиелеу мен оқыту ісінде ғасырлық тарихи тамыры қалыптасқан қазақ халқының дәстүрлі тәрбиесінің негізгі идеялары мен құндылықтарын кеңінен пайдалануымыз керек. Осы ретте, қазақстандық білім беру жүйесінде Абай ұсынған «Толық адам» концепциясын негізге алып, ағартушы-демократ ақынның білім, ғылым, адамгершілік тәрбие жайындағы рухани тағылымын терең насихаттау арқылы интеллектуалды ұлт қалыптастыру бағытын ұстанғанымыз жөн.

Өскелең ұрпаққа рухани тәрбие мен сапалы білім беру ісінде ұлттық құндылығымыз – Абай дүниетанымын терең танытуымыз керек. Абай философиясының өзегі – «Адам болу» идеясы. Адам болу дегеніміз – ой-өрісі, сана-сезімі, дүниетанымы қалыптасқан тұлға болу. Білім-ғылым да, өнер де – бәрі де талаппен, ынтамен, жігермен келеді. Осы жолда ұлы Абай «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек», – дейді.

Аталмыш жинақта Абай мұрасының әлемдік руханият кеңістігіндегі рөлін таныту мақсаты да көзделді. Халықаралық онлайн конференцияда шетелдік ғалымдар Абай тағылымының өзіндік ерекшелігін, ақын поэзиясы мен қарасөздерінің рухани мұра ретінде күллі адамзатқа ортақ құндылық екендігін танытты. Біз де Абай шығармаларының қазақстандықтар үшін құнды дүние болғанын, алдағы уақытта да оның өміршең, тағылымдық қасиетінің жалғаса беретінін сезіне алдық.

Ұрпақ тағдыры – бәрімізге ортақ. Олай болса, ұлтжанды, патриот, бәсекеге қабілетті, білімді, саналы, креативті ойлайтын тұлға қалыптастыруда Хакім Абай поэзиясы мен философиялық танымға толы қарасөздеріндегі «Толық адам» концепциясы Қазақстан халқы мен әлемдік руханиятқа бағдаршам ретінде мінсіз қызмет атқара береді дегіміз келеді.

ҰЛЫ АБАЙ ТҮРІК ӘЛЕМІНДЕ

Prof. Dr. Ercan ALKAYA
Fırat Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Elazığ/Türkiye

Мақалада Түркияда жарияланған Абай Құнанбаев туралы зерттеулер, өлеңдер жинағы және ұлы ақын шығармашылығы бойынша қорғалған диссертациялар туралы ақпарат беріледі.

В статье даются сведения об исследованиях об Абае, вышедших сборниках произведений А.Кунанбаева в Турции, а также о защищенных диссертациях по творчеству великого поэта.

The article provides information about studies on Abai, published collections of works by A. Kunanbaev in Turkey, as well as on defended dissertations on the work of the great poet.

Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы, 1845 жылы қазіргі Семей ауданының Абай ауданындағы Шыңғыстауда дүниеге келген, бала кезінен бастап өлең мен әңгімеге қызығушылық танытып, қазақтың ертегілері мен аңыздарын тыңдап өскен.

XIX ғ. алғашқы үлгілері 19 ғасырда пайда бола бастаған қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы ретінде қарастырған Абай Құнанбай қазіргі қазақ әдебиетінің маңызды өкілі. Әдебиетке де, қоғамдық өмірге де қатысты өзінің жаңашыл ойларымен ол кейінгі қазақ зиялыларына үлгі болды. Әйгілі жазушы Чингиз Айтматовты Гете мен Толстоймен салыстырғанда, Абай (Ибрахим) Құнанбай сирек кездесетін ақындар мен жазушылардың бірі. Әсіресе, қазақ әдебиетінде жаңа дәуір ашумен танымал Абай қазақ мәдениетін ғана емес, әлемдік мәдениетті де бағалаған тұлға. Сол себепті 1995 жылы бүкіл әлем бойынша ЮНЕСКО «Абай жылы» деп жариялады.

Ақындар, ғалымдар, философтар - өз халқының бағыттаушысы. Олар өз адамдарының жақсы жақтарын білдіріп қана қоймай, қажет болған кезде өз халқының жағымсыз жақтарын, қателіктері мен кемшіліктерін де сынға алады. Абайдың өлеңдері мен шығармаларында әйелдерді қорлау, ұрлық, қызғаныш, жалқаулық және білімнің жоқтығы сияқты жағымсыз белгілер қатал сынға ұшырады және бұл сындар кейінірек қазақ зиялылары мен халқының санасын арттыруда маңызды рөл атқарды.

Абайдың «Қара сөздерінде» және өлеңдерінде сынаған нәрсе - сол кездегі қазақ халқының ғана емес, бүкіл мұсылман түрік әлемінің ортақ мәселелері. Сондықтан Абай өзінің шығармаларымен және идеяларымен барлық түрік халықтарының проблемаларын білдірді және олардың шешімдерін ұсынды. Сол себепті Абай тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түрік әлемінің маңызды ойшылдарының бірі.

1995 жылы бүкіл әлемде ЮНЕСКО Абай жылы деп жариялады. Осылайша, әлемге жалпыға ортақ зияткер Абай таныстырылды. 1990 жылдардан кейін Абай, Түркия жақсы таныла бастады. Түркиядағы көптеген көшелер, мектеп, Абай атындағы саябаққа бюсттер тұрғызылды. Абай Құнанбай туралы түрлі ғылыми кездесулер өтті. Түркия туралы зерттеулерде Құнанбай Абай туралы да жазылды.

Абайдың өлеңдері, аудармалары, қара лирикасы Түркияда да белгілі. Түрік ғалымдары Абай мен оның шығармалары туралы көптеген зерттеулер жасады. Түркияда Абай шығармалары туралы зерттеулер келесідей.

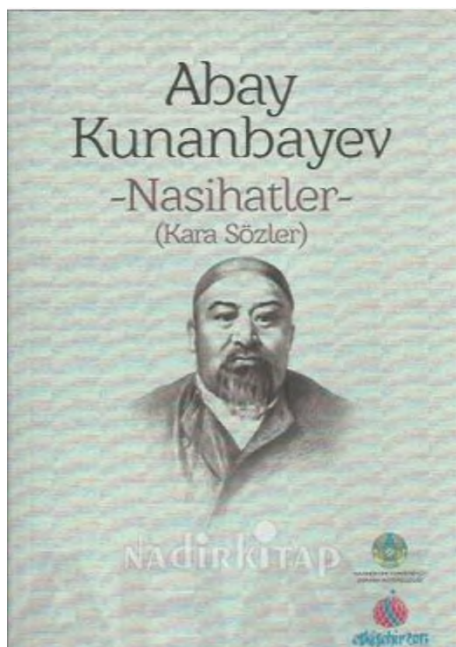
КІТАПТАР

1. Zeyneş İsmail-Ali Abbas Çınar, **Abay'ın Eserlerinden Seçmeler**, Türksoy Yay., Ankara 1995.

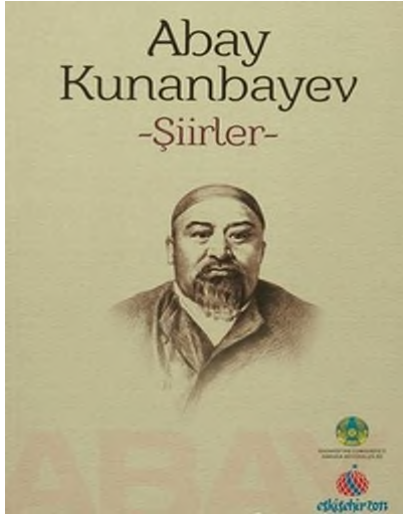
Бұл шығармада Абайдың өлеңдері мен қара сөздерден (21 қара сөз) таңдаулар бар. Кириллица мен латын әріптерімен және Түркияның түрікше аудармасына келтірілген мысалдар келтірілген.

2. Zafer Kibar, **Abay Kunanbayev-Nasihatler**, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.

Абайдың қара сөздері бұл жұмыс түрікше өлеңнің кириллица алфавитімен жасалғанын анықтайды.

3. Zafer Kibar (Çev.), **Abay Kunanbay, Şiirler**, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.

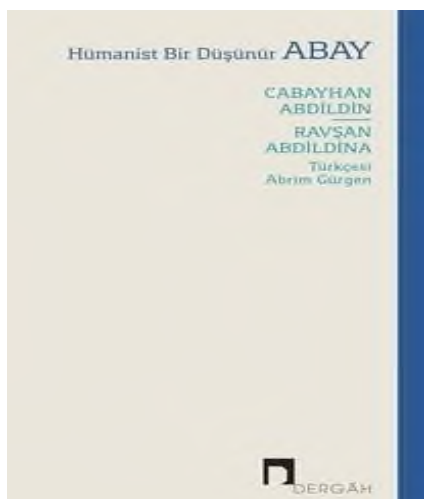

4. Ekrem Ayan, **Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözlere**, Ahmet Yesevi Ü. Yay., Ankara 2017.

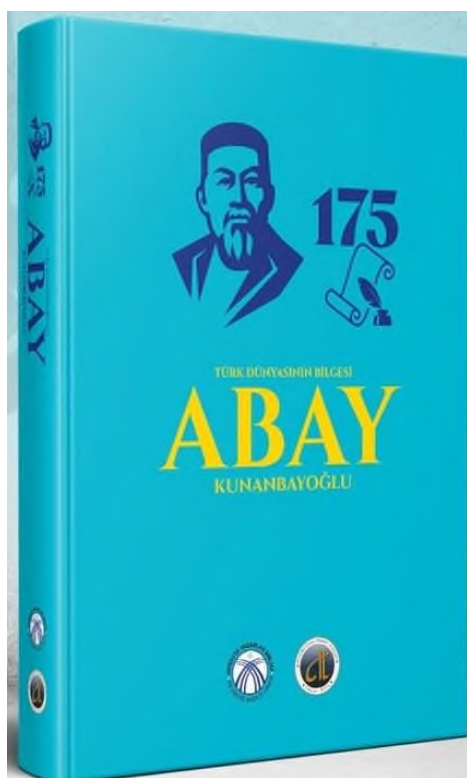
Бұл шығармада Абайдың қара сөздері тақырыптық түрде дін және адамгершілік, білім, достық пен махаббат, ғылым, өмірдің мәні мен қазақ халқы тақырыбында зерттелген.

5. Cabayhan Abdildin-Ravşan Abdildina, **Hümanist Bir Düşünür: Abay** (Türkçesi: Abrim Gürgen), Dergâh Yay., İstanbul 2020.

Кітапта 19-ғасырдағы қазақ ойы мен әдебиетінің маңызды ерекшелігі Абай Құнанбайдың ойлары мен философиясы қарастырылған.

6. Nergis Biray, Güljanat Kurmangali Ercilasun, Soner Sağlam (Ed.), **Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayoğlu**, Bengü Yay., Ankara 2020.

Халықаралық Түрік Академиясы мен Еуразия Жазушылар Одағының қатысуымен Бенгү баспасынан шығып жарияланған және Абайдың 175 жылдығына арналған кітапта Түрік және Казак зерттеуші ғалымдардың ғылыми мақалаларынан тұратын еңбек толығымен Абай мұрасына арналған. Кітапта екі тұсаукесер және 84 мақала бар.

ДИССЕРТАЦИЯЛАР

Докторлық Диссертация

1. Kâmile GÜNER ÖZEL, **Abay Kunanbayev'in Şiirleri İnceleme-Metin-Aktarma (3 cilt)**, Gazi Üniversitesi, Doktora tezi, Ankara 1999, 896 s.

Магистрлік Диссертация

1. Aida BAZARKULOVA, **Abay Kunanbayoğlu'nun Şairliği**, Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2019.

2. Ali KAYMAK, **Abay Kunanbay'ın 'Qalın Elim, Qazağım' Örneğinde Kazak Türkçesi Fiil Çekim Eklere**, Niğde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2007.

3. Amanjol AXMETBEKOV, **Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbayev'e Etkisi**, DEÜ, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2011.

МАҚАЛАЛАР

1. Muhittin Gümüş, Ahmet Güngör, “Abay’da İz Bırakanlar”, Ankara Üniversitesi TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Ağustos 1995, Sayı: 2, Ankara: 1-19.

2. Aşur Özdemir, “Kazak Edebi Dilinin Kurucusu Kazaklar'ın Klasik Şairi Abay (İbrahim) Kunanbayulı (1845-1904)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 5, 1996, s. 189-201.

3. Mustafa Öner, “Abay Kunanbayulı ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 1, Bahar, Ankara 1996.

4. Turgut Karabey, “Abay Kunanbayoğlu (1845-1904)”, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1996, Sayı: 4, Erzurum: 193-197.

5. Ali Abbas Çınar, “Büyük Kazak Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 3, Bahar, Ankara 1997.

6. Ceyhun Vedat Uygur, “Kazakların Büyük Dahisi Abay”, PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 2, Denizli 1997.

7. Emel Aşa, “Abay Yılı ve Almatı’da Dikkat Çekici Bir Konferans”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 4, Güz, Ankara 1997.

8. Emel Aşa, “İbrahim Abay Kunanbayoğlu’nun Edebi Çehresi”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997.

9. Banu Muhyeva, Abay Şiirlerinin Muhteva ve Şekil Bakımından İncelenmesi, Bilig, S. 6, Yaz 1997, s. 224-247.

10. İbrahim Kalkan, Abay Kunanbay, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C. 26, İstanbul 2002.

11. Abdulvahap Kara, “Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu”, Arman Dergisi, Kazak Türkleri Vakfı, İstanbul, Aralık 2004.

12. Damira İbragim, “Kazak Şairi Abay Kunanbayoğlu’nun Eserlerinde Kara Kelimesinin Kullanımına Dair”, Problemi İzuçeniya i Prepodavaniya Tyurskoy Filologii; Preemctvennost Pokoleniy, Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii, Posvyaşennoy 80-letiyu Akademika M.Z. Zakieva i 10-letiyu kafedrı Tatarskoy Filologii Rossiya, Respublika Başkortostan, G. Sterlitamak, 18-20 sentyabrya 2008.

13. Damira İbragim, “Klasik Kazak Şairi Abay Kunanbay”, İslamî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012.

14. Darxan Kıdıralı, Türkistan’daki Yenileşme Döneminin Öncüsü: Abay, Kardeş Kalemler, Yıl: 7, S.83, Kasım 2013.

15. Mustafa Hopaç, “Kazak Aydınlanmasında Abay Kunanbayev Düşüncelerinin Etkileri Üzerine Bir Deneme”, Akademik Bakış Dergisi, 2013, Sayı: 37, Celalabat-Kırgızistan: 1-11.
16. Ekrem Ayan, “Çağdaş Kazak Edebiyatının Kurucusu Abay Kunanbayev'in Kara Sözlerinde Eğitim”, Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı: 371-378.
17. Zafer Kibar, “Abay’ı Doğru Anlamak”, Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Eskişehir 26-28 Mayıs 2014 Eskişehir. Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı: 543-546
18. Ekrem Ayan, “Doğumunun 170 Yılında Abay Kunanbayev in Kara Sözlerinde Din ve Ahlak”, III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 2016
19. Rıdvan Öztürk, Nurbolat Sembi, Kazak Millî Şairi Abay (İbrahim) Kunanbayev’in Pedagojik Görüşleri Üzerine Bir İnceleme, SUTAD, Bahar 2017; (41): 39-51.
20. Ekrem Ayan, “Abay Kunanbayev’in Eserlerinde Gençliğe Öğütler”, 3. Uluslararası Gençlik Araştırmaları Kongresi, 2018.
21. Temirgali Esembekov, Aygül Şengün, “Abay Kunanbay Şiirlerinin Metinlerarasılık Potansiyeli”, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 18/1, 2018, s. 95-105.

LES CONTACTS FRANCO-KAZAKHS ET LA PLACE D’ABAI KOUNANBAÏOULY

Albagli Claude
Président de l’Institut CEDIMES
Docteur Honoris Causa Almaty
Mukhametkalieva Gulnar
Doyenne Faculté de Lettres Université Kaïnar

Во Франции казахская культура воспринимается чаще всего по кочевым признакам народа, живущего в юртах на просторах азиатских равнин. Экономист выделяет страну, изобилующую нефтяными ресурсами, а историк - народ скотоводов, чьи кочевые странствия составили самую обширную земную империю, когда-либо созданную в XIII веке, а ученый обязательно упомянет Байконыр как стартовую платформу для спутников, откуда космонавты Жан-Лу Кретьен (1982 и 1988), Мишель Тогнини (1992), Жан-Пьер Хайнере (1993 и 1999), Клоди Андре-Дешай, жена Хайнере (1996 и 2001), Леопольд Леопольд (1992), Леопольд (1992) эйхартс (1998), Томас Песке (2016) отправились к звездам. Именно в это время установились первые контакты между странами.

По инициативе ЮНЕСКО отмечались юбилеи классиков казахской литературы - 150-летие Абая Кунанбаева (1995 год) и 100-летие Мухтара Ауэзова (1997 год). Основные торжества прошли в Казахстане и Франции. Эта особенность обусловлена, с одной стороны, парижской штаб-квартирой ЮНЕСКО, но, с другой стороны, интересом французских авторов к казахской литературе. Так, празднование дней Абая в Париже сопровождалось международным симпозиумом по творческому наследию Абая. В нем приняли активное участие поэт Лев Робель (1928-2020), близкий к Луи Арагону и Эльзе Триоле, переводчик советской литературы и Альберт Фишлер, профессор и историк, специалист по Казахстану, получивший в 1997 году в Алматы премию «За мир и за развитие культуры».

Pour comprendre la place du poète philosophe Kounanbaïouly Abaï, il faut le réinsérer dans le contexte historique et ses préoccupations sont éclairées par le contexte particulier de son époque où le peuple Kazakh est soumis à de profonds bouleversements qui en menacent l’identité. Les contacts entre la France et ce peuple ivre des grands espaces des plaines asiatiques n’ont pas été

denses, mais ils ont laissé des marques depuis les temps médiévaux et aujourd'hui, le philosophe est associé à cette liaison comme nous le verrons.

En France, la culture kazakhe est perçue le plus souvent par les caractéristiques nomades d'un peuple vivant sous la yourte dans les immensités des plaines asiatiques balayées par le vent et un climat fortement contrasté. L'économiste y distingue un pays regorgeant de ressources pétrolière et l'historien un peuple d'éleveurs, dont les pérégrinations nomades ont constitué le plus vaste empire terrestre jamais constitué au XIIIème siècle et le scientifique ne manquera pas de faire référence à Baïkonour la plateforme de lancement des satellites d'où les cosmonautes Jean-Loup Chrétien (1982 et 1988), Michel Tognini (1992), Jean-Pierre Haigneré (1993 et 1999), Claudie André-Deshays, épouse Haigneré (1996 et 2001), Léopold Eyharts (1998), Thomas Pesquet (2016) se sont lancés vers les étoiles¹. C'est précisément à cette époque où s'établissent les premiers contacts entre le Royaume capétien et l'empire des steppes. Ce sera d'abord l'envoyé du pape Innovent III, Jean de Plan Carpin qui amorcera les premières liaisons. Parti de Lyon (1244), il ira rencontrer le grand Khan Guyük, fils d'Ogödei, mais la puissance spirituelle dont il se réclamait se heurtera à une puissance temporelle incontestable. Un peu plus tard, Guillaume de Rubrouck envoyé par Saint Louis participera, à l'initiative du grand khan Mongku, à une controverse savante entre musulmans, bouddhistes, chrétiens et « idolâtres » (1254). Mais les vastes perspectives géopolitiques des Khans voulant vassaliser l'Occident ou des Chrétiens cherchant un allié contre leurs adversaires musulmans pour les lieux saints resteront sans lendemains.

Ce n'est qu'à l'occasion des grandes explorations engagées avec Napoléon III et prolongées par la IIIème République que des contacts sont repris par la France. Le plus remarquable voyage reste celui entrepris par Gabriel Bonvalot (1853-1933) avec Guillaume Capu qui explorent l'Asie centrale au cours des années quatre-vingt. Sa notoriété fut très grande à l'époque du fait de ses incroyables pérégrinations. Mais la région n'entre pas dans la géopolitique des gouvernements de Jules Ferry et de ses successeurs. C'est l'époque où la société kazakhe est en turbulence et affronte une période de grande instabilité. Elle se place dans l'axe des rivalités entre Britanniques et Russes qui veulent sécuriser les marches de leur empire, Inde pour les premiers, Sibérie pour les seconds. Le peuple Kazakh avec les avancées russes est privé de son accès aux terres au Nord, contraint par les fortes rivalités avec les Djoungars, miné par des dissensions internes recherchant ici l'alliance russe et ailleurs un hypothétique soutien chinois. Le « *Grand Jeu* » se clôt à l'avantage de la Russie² et d'un état tampon plus au Sud, l'Afghanistan³.

Le XIXème siècle est une période de grande transformation politique, sociale et culturelle pour le Kazakhstan, c'est aussi une période du développement de l'Islam d'abord dans l'aristocratie, puis plus largement à la fin du siècle alors que les tentatives tsaristes de christianisation restent inopérantes. C'est aussi durant cette période que des courants intellectuels cherchent à conjuguer la modernité russe et les traditions nationales⁴. S'ils invitent la société kazakhe à accepter les emprunts

¹ Trois cosmonautes kazakhs se sont envolés de Baïkonour : Toktar Aubakirov en 1991, Talgat Moussabaïev en 1994, 1998, puis 2001 et Aidyn Aimbetov en 2015.

² On peut retenir trois périodes dans la pénétration russe dans les steppes d'Asie centrale : l'établissement des lignes de frontière jusqu'en 1740, la conquête à proprement parler jusqu'en 1850, suivie de la consolidation du système administratif et de la mutation économique. La conquête russe des steppes kazakhes ne rencontre ni contestations territoriales majeures ni complications diplomatiques avec les grands États voisins, Chine et Perse affaiblies. Elle préserve l'illusion juridique de l'accord kazakh avec la soumission « volontaire » de la Petite Horde en 1731 (sous protectorat en 1734), de la Moyenne en 1740, puis l'absorption de la Grande Horde à la moitié du XIXème siècle.

³ Le « *Grand Jeu* » renvoie à la rivalité diplomatique entre la Russie et le Royaume-Uni en Asie centrale au XIXème siècle, qui mènera à la création de l'actuel Afghanistan, comme État tampon avec la convention anglo-russe de 1907.

⁴ Ibraj Altynsarin (1841-1889) rédige également des manuels en kazakh cyrillisé, est l'auteur d'une première grammaire du kazakh et d'un dictionnaire russokazakh.

russes, c'est pour pouvoir mieux résister à ce qui est déjà ressenti comme une perte d'identité. La fin du XIXème siècle apparaît à cet égard comme une période clef pour l'identité kazakhe. Emerge alors, une génération moderniste dite des « *Éveilleurs* » ou des « *Lumières* ». Les figures les plus connues en sont Čokan Valikhanov (1835-1865), Abaj Kunanbaev (1845-1904) et Ibraj Altynsarin (1841-1889). À la fin du siècle, apparaît également le mouvement *Zar Zaman*, dit des « *poètes des temps difficiles* ». Parmi eux, les plus connus à développer une langue littéraire kazakhe sont Šortmabaj Kanaj uli (1818-1881), Dalut Babataj uli (1802-1871) et Abubakir Kerderi (1858-1903). Musulmans opposés à la Russie, ils sont également méfiants envers l'islam lorsque celui-ci s'oppose aux traditions et au mode de vie des Kazakhs. C'est dans ce contexte qu'apparaît le plus célèbre des écrivains et poètes kazakhs Kounanbaïouly Abai (Kunanbaev dans sa version russifiée) (1845-1904). Originaire de la région de Semipalatinsk, située au Nord-Est du Kazakhstan, à la frontière russe. J'ai eu l'occasion de m'y rendre accueilli par l'une des composantes de l'Université de Kaïnar au début des années 2000. Cette région fut intégrée à la sphère d'influence russe dès le début du XVIIIème siècle (1718). La Russie entreprit de consolider et d'étendre son implantation au courant du siècle suivant provoquant des résistances et révoltes Kazakhes (1837-1847), mais l'oblast de Semipalatinsk fut créé en 1854 et le Kazakhstan intégré en 1891. Cette prise de contrôle entraîne une arrivée massive de colons slaves qui s'attachent à la culture de la terre et réduisent la disponibilité des pâturages, une large part de la population d'origine russe en est issue (près de 30 % de la population du Kazakhstan aujourd'hui⁵). Mais les autorités russes bouleversent l'économie en monétisant le prélèvement d'impôt alors que l'économie nomade était fondée jusque-là sur le troc et en incitant à la sédentarisation. L'ouverture d'écoles russes destinées aux populations locales, à la fin du XIXème siècle, fait émerger une élite kazakhe russifiée. Ainsi Abaï Kounanbaïouly découvre la littérature russe au lycée russe de Semei (anciennement Semipalatinsk). Sa connaissance du russe lui permettra de traduire nombre d'œuvres occidentales alors inédites en kazakh, on citera notamment l'œuvre de Alexandre Sergueïevitch Pouchkine (1799-1837), mais aussi Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Lord Byron (1788-1824), Ivan Krylov (1769-1844). Considéré comme le père de la littérature kazakhe, Abaï compose un nombre important de poèmes, souvent destinés à être chantés. Il est également l'auteur de « *Paroles édifiantes* », sorte de pamphlets moralistes dont le contenu a eu une grande influence sur le peuple kazakh. Sa vie a été retracée par l'écrivain Moukhtar Aouézov (1897-1961) dans le livre *La Jeunesse d'Abai*⁶. L'auteur, membre de l'Académie des Sciences de Tachkent, fut professeur à l'Université d'Alma-Ata (Almaty). Il naquit à Semei, dans le même clan que Abaï, savant, historien, linguiste, romancier, dramaturge, il est l'un des plus grands écrivains « *soviétiques* », et son œuvre a eu une portée internationale. « *La jeunesse d'Abai* » retrace l'histoire vraie d'Abai Koubanbaïev lorsque cent ans plus tôt dans les plaines d'Asie centrale, au milieu du peuple kazakh dans une société nomade et polygame, cet enfant paraît. Dans un milieu social et naturel aux contraintes difficiles, celui qui deviendra le grand poète national s'éveille épris de justice et de liberté, arraché à ses amours adolescents par les lois figées du clan, le jeune chanteur perpétue la culture orale du peuple kazakh, et devient, au cours de ce livre, poète, linguiste et homme politique. Moukhtar Aouézov crée pour le centenaire de sa naissance « *le livret de l'opéra Abaï* » dévoilé le 24 décembre 1944 au Théâtre Académique Kazakh. Cet opéra est considéré comme l'un des plus beaux opéras écrits en langue kazakhe. Il sera présenté à Moscou en 1958 et à Paris au

⁵ Durant la Seconde Guerre Mondiale, des déplacements massifs de populations « européennes » issues de la ligne de front sont venues renforcer ces premiers apports avec leur déportation. Lors de l'éclatement de l'Union Soviétique la population russe du territoire est passée de 6 à 4,5 millions d'habitants.

⁶Ce livre a été traduit du Kazakh par Léonide Sobolev et Antoine Vitez et publié chez Gallimard NRF en 1959 avec un préambule d'Aragon.

Théâtre des Champs-Élysées, en octobre 2014. Sa musique inspirée des mélodies et chants traditionnels kazakhs obtiendra un grand succès. Parmi les airs les plus populaires, on peut citer « *Je viens te saluer, Kalamkas...* » et « *Bouleau* » tandis que celui dans lequel Abaï chante avec espoir l'avenir kazakh, est devenu un thème musical emblématique. L'opéra conte l'histoire d'Aïdar et d'Ajar rattrapés par le clan du mari de cette dernière, au cours d'une fuite nocturne. Aïdar invoque le nom d'Abaï comme son protecteur, mais la vindicte des poursuivants pousse à le traîner, attaché à un cheval. Abaï arrive et intervient en faveur du couple, faisant le serment de le protéger. Ajar explique que seul l'amour l'a entraînée à transgresser les coutumes et à rejoindre Aïdar. Cela finalement aboutira au mariage, mais la jalousie conduira à l'empoisonnement d'Aïdar durant les noces. L'opéra s'achève sur une scène où Abaï guide son peuple et l'encourage à aller de l'avant.

Chercheurs et écrivains français principalement issus d'une mouvance communiste et prosoviétique vont s'intéresser au XXème siècle à la littérature et à la culture kazakhe et en réaliser la traduction en français. A partir des années 1950, cela a beaucoup contribué à la connaissance des auteurs les plus emblématiques. A l'initiative de l'UNESCO, les anniversaires des classiques de la littérature kazakhe ont été célébrés avec le 150ème anniversaire d'Abay kunanbayev (1995) et le 100ème anniversaire de Moukhtar Auezov (1997). Les principales célébrations ont eu lieu au Kazakhstan et en France. Cette particularité est dû d'une part, au siège parisien de l'UNESCO, mais d'autre part, à l'intérêt des auteurs français pour la littérature kazakhe. Ainsi la célébration des journées Abay à Paris s'est accompagnée d'un colloque international sur le patrimoine créatif d'Abay. Le poète Léon Robel (1928-2020)⁷, proche de Louis Aragon et d'Elsa Triolet, traducteur de la littérature soviétique et Albert Fischler⁸ professeur et historien, spécialiste du Kazakhstan, avait reçu en 1997 le Prix pour la Paix et la Tolérance Culturelle à Almaty, y ont participé activement.

La partie française a également participé activement à une conférence internationale à Almaty pour cette même célébration. En 1995, les philosophes Jocelyne Perard, Recteur et Marivonne Perrault vice-Recteur de l'Université de Bourgogne, ont analysé les « *Paroles édifiantes* », d'Abaï, en comparant cette œuvre du poète kazakh aux approches du poète et philosophe danois Serev Kierkegaard (1813-1865). Opposé aux notions de système et d'abstraction, il voyait dans l'individu le cheminement d'un stade de l'esthétisme, à l'éthique pour aboutir au religieux. Les interventions mirent en corrélation les réflexions d'Abaï et de Kierkegaard pour y trouver de nombreux points de convergence.

Epilogue: à une centaine de kilomètres de chez moi, en Bretagne, il est possible aussi de rencontrer la marque de Kounanbaïouly Abai. En effet, en 2016, à l'occasion du 25ème anniversaire du jumelage entre Rennes et Almaty qui avait été créé à l'occasion de l'Indépendance du Kazakhstan (1991), un buste en bronze du poète philosophe a été dévoilé dans le jardin d'Almaty, rue des Longs Prés, dans le quartier de Maurepas. La cérémonie s'était déroulée avec les maires des deux villes, Baurzhan Baïbek et Nathalie Appéré ainsi que Nourlan Danenov, ambassadeur du Kazakhstan en France et Patrick Renard, consul de France à Almaty. Ainsi la métropole bretonne participait à la connaissance de cet illustre représentant du peuple kazakh.

⁷ Son décès lui vaudra un hommage important dans le quotidien « L'Humanité ».

⁸ Il a écrit notamment "*La steppe : espace de divergences et de convergences, l'exemple du Kazakhstan*" insérée au recueil "L'homme et la Steppe" publié chez EUD en 1999 et « *Depuis vingt ans... le Kazakhstan* » aux éditions VFC, en 2011.

ҰЛЫ АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІ – АЛМАНИЯ ЕЛІНДЕ

Адамбекова Б.М.

Қазақстан-Ресей медициналық университеті

Бұл мақалада Абайдың асыл мұрасы жаһандық деңгейде, оның ішінде Алмания елінде қалай дәріптелгені туралы баяндалады. Атап айтқанда, Леонард Кошуттың Абай «Жиырма өлең» аудармасы туралы айтылады.

Түйін сөздер: Абай өлеңдері неміс тілінде

В статье говорится о наследии Абая в мировом пространстве, а именно в Германии и о Леонарде Кошуте, который перевел 20 стихотворений Абая.

Ключевые слова: стихи Абая на немецком языке

The article talks about Abay's heritage in world space, namely in Germany, and about Leonard Kossuth, who translated 20 Abay's poems.

Keywords: Abay's poems in German language

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 9 қаңтар 2020 жылы «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында аталып өткендей, Абай мұрасын ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде жаһандық деңгейде насихаттау – қазақ ұлтының рухани және мәдени құндылықтарын әлемге танытуда айтулы қадам боп табылады. Қ. Тоқаев Абайды жаңа ХХІ ғасырдағы Қазақстанның бренді ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажеттілігін бүгінгі күннің өзекті мәселесі және бүгінгі ұрпақтың қастерлі борышы, деп ерекше атап өтті. [1]

Осыған орай, бұл мақалада ұлы Абай өлеңдері жаһандық деңгейде, соның ішінде Алмания елінде қалай дәріптелген, сол туралы баяндалады. Абай еңбектері Алмания елінде ерекше насихатталған деуге әбден болады. Оған алдымен дәлел – Абай шығармаларының неміс тіліндегі жинағы. Қазақ классигі - неміс оқырманына дарынды аудармашы, баспагер, әдебиеттанушы, әдеби сыншы және редактор Леонард Кошуттың арқасында танымал. Л.Кошут неміс тіліне 100-ден астам жазушы мен ақынның шығармаларын аударған. Олардың ішінде: Сергей Есенин, Михаил Лермонтов, сондай-ақ қазақ ағартушысы Абай Құнанбаев.

Леонард Кошут дара және дана ғұлама қазақ ақыны Абайдың бірегей туындыларын неміс оқырмандарына тарту етті. Леонард Кошут Абайдың 20 өлеңін Гёте тіліне аударды. Осы еңбек арқасында неміс халқы қазақ әдебиетімен етене таныса алды.

«Мен қазақ ақыны Абайды аударғанымға өте қуаныштымын және Абайдың шығармаларын аударғанымды мақтан тұтамын. Кітапқа енген өлеңдермен үш жыл жұмыс жасағаным есімде. Бұл жай аударма емес, ақынның туындыларын түсініп, бұл шығармаларды жаныңмен сезінуің керек. Бірақ сіз жай ғана аудармашы бола алмайсыз. Поэзияны жаныңызбен сезінуіңіз керек, философияны сезінуіңіз керек. Қазақ тілін білмейтінімді ескерсек, бұл маған оңай болған жоқ. Бұл мен үшін үлкен жұмыс болды» - дейді аудармашы, әдебиеттанушы Леонард Кошут.[2]

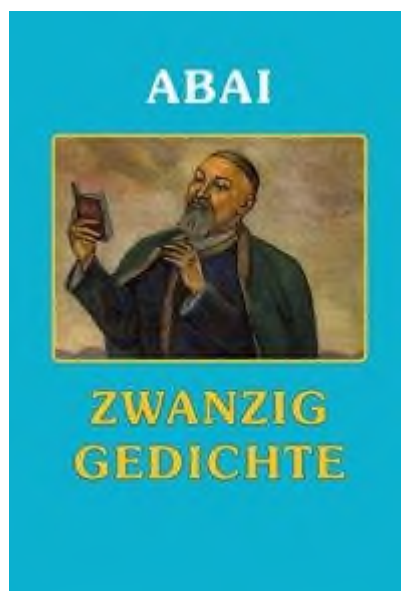
Абай «Жиырма өлең» атты жинақ 2007 жылы Алмания елінде жарық көрді. Бұл жинаққа ұлы Абайдың 20 өлеңі және екі эссе қазақша түпнұсқаларымен қатар, орыс тілінде Герольд Бельгер мен Леонард Кошут өңдеген аудармалар кірген.

Бұл кітап басылымының 2019 жылы Алмания елінде қайта жарық көруі - өркениетті Алмания елінде қазақтың болмыс - бітімін, мәдениеті мен әдебиетін, рухани өресін Абайдың өлеңдері арқылы тани алды деп топшылауға болады. Бұл - қазақтың біртуар ақыны ұлы Абай еңбектерінің жоғары бағаланып, әлемдік руханият кеңістігінде танылуының айғағы. Ұлы ойшыл ақынның шығармашылық мұрасын Алмания елінде дәріптеу – Герольд Бельгер мен Леонард Кошуттың бірлескен қызметтерінің жемісі.

Абайдың «Жиырма өлең» жинағының неміс тілінде жаңа басылымы Қазақстаннан тысқары халықаралық хабарлар арқылы таңқаларлық үлкен резонансқа ие болды. Бұл біржарым ғасырдан артық уақыт өтседе, бүгінгі жаһандану дәуірінде, ақпараттық технологиялар заманында қазақ халқына ғана емес, баршаға, тіпті жаһан жұртына да Абайдың шығармаларындағы адам мен қоғам, білім мен ғылым, дін мен дәстүр, табиғат пен қоршаған орта, мемлекет пен билік, тіл мен қарым-қатынас туралы айтқан ой-тұжырымдарының мәні мен маңызының әсер етуі, деп білеміз. Яғни ұлы ақынның мұрасы – әлемдік мәдениетте бүкіл адамзат баласының рухани азығына айналуға, деп санауға әбден болады.

Келесі кезекте, Абай «Жиырма өлең» атты жинақтың неміс тіліндегі түріне назарымызды аударайық.

Zwanzig Gedichte / Abai.

Атап айтқанда, келесі Абайдың 20 өлең аудармасы Алман халқына таныс. Бұл мақалада 20 өлеңнің тек атаулары ғана көрсетіледі, ал талдау уақыт еншісінде дейміз.

KATALOG DER DEUTSCHEN NATIONALBIBLIOTHEK	АЛМАН ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ
Titel: Abai. Zwanzig Gedichte	Атауы: Абай. «Жиырма өлең»
Verfasser: Abaj Құнанбайұлы, Ibraһim	Авторы Абай Ибраһим Құнанбайұлы
Nachgedichtet von Leonhard Kossuth	Аударған Леонхардт Коссут
Кіріспе сөз: Герольд Бельгер	Кіріспе сөз: Герольд Бельгер
Berlin, Nora Buchverlag	Берлин Nora баспаханасы

Erscheinungsdatum: 2019 Format: 147 Seiten ISBN 978-3-86557-464-0	Жарияланған күні: 2019, Пішімі: 147 бет ISBN 978-3-86557-464-0
Sprachen: Deutsch, Kasachisch, Russisch	Тілдер: неміс, қазақ, орыс
Originalsprache: Kasachisch	Түпнұсқа тілі: қазақша

	Патша құдай, сыйындым	O Gott, erhöre mich doch
	Жаз	Sommer
	Қыс	Winter
	Желсіз тунде жарық ай	Mondlicht überglänzt die Nacht
	Сен мені не етесің?	Ach, was hast du mir angetan?
	Не іздейсің, көңлім, не іздейсің?	Was bedrückt dich, mein Herz, wonach suchst du?
	Жүрегім, ойбай, соқпа енді	Herz, mein Herz, was klopfst du so schnell?
	Ғашықтың тілі - тілсіз тіл	Der Liebe Sprache braucht kein Wort
	Әсемпаз болма әр неге	Prahlerci macht dich nicht teurer
0	Өлсе өлер табиғат, адам өлмес	Stirbt auch, was irdisch war - der Mensch lebt fort
1	Сағаттың шықылдағы емес ермек	Das Ticken der Uhr dient nicht einfach dem Spaß
2	<i>Адамның кейбір кездері</i>	O Glück des seltnen Augenblickes!
3	Көк тұман — алдындағы келер заман	Die Zukunft - sie liegt hinter grau blauem Dunst
4	<i>Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?</i>	<i>Schnödes Dasein - was tun, da es uns bestiehlt?</i>
5	<i>Өлсем, орным қара жер, сыз болмай ма?</i>	<i>Werd ich zu Erde, wenn der Tod mich rafft?</i>
6	Жүректе қайрат болмаса	Wenn dein Herz nicht in Flammen steht
7	Жүрегім менің қырық жамау	<i>Von vierzig Flicker umfasst</i>
8	<i>Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен</i>	Himmelan strebstest du dein ganzes Leben
9	<i>Жанырағы қуарған ескі үмітпен</i>	All mein Hoffen vertan, seine Blätter vergilbt.
0	<i>Тоты құс түсті көбелек</i>	<i>Der Schmetterling mit Pracht-Dekor</i>

Тілі басқа, тілегі бір ақындарды түпнұсқадан оқып, екі ұлттың екі заңғар биігіне теңейтін «Гетені оқысам, Абайды танығандай боламын. Абайды оқысам, Гетені танығандай боламын», деп қабылдайтын әйгілі прозашы, эссеист, публицист, аудармашы, зерттеуші, қазақ

әдебиетінің көрнекті өкілі Герольд Бельгер Леонард Кошуттың аудармаларына, соның ішінде «20 өлең» жинағына ерекше баға берді. «Леонард Кошут - заманауи авангард емес, бірақ классикалық ұқыпты, білікті және талантты аудармашы».

Ал, неміс жазушысы Гизелла Реллер Л. Кошут аудармасын сынайы түрде талдау жасағанына қарамастан, Абайдың «Жиырма өлеңдерін» - терең мағыналы дүние және ақынның болмысы мен күрделі шеберханасына ерекше терең түсінік беретін шығарма, Алмания еліндегі «Қазақ кітапханасына» керемет қосымша, деп атап өтті. Сонымен қатар, Абай - қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, Абай - қазақтың ұлттық ақыны, философы және әлемге танымал ағартушы деген баға берді. [3]

Бұл мақалада ұлы ақын Абай Құнанбайұлының мол мұрасының неміс тіліндегі тек бірақ «20 өлең» туралы айтылды. Бұл жинақтан тыс Алмания еліне Абайдың асыл мұрасы кең танымал екенін атап кеткіміз келеді. Абайдың бір өзі – тұтас әлем болғандықтан, Абайды Алман елінде насихаттау біздің борышымыз боп табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy>
2. [//khabar.kz/ru/news/item/114634-proizvedeniya-abaya-perevedeny-na-nemetskij-yazyk](http://khabar.kz/ru/news/item/114634-proizvedeniya-abaya-perevedeny-na-nemetskij-yazyk)
3. <https://www.fixpoetry.com/feuilleton/kritiken/abai-kunanbajew/herold-berger/zwanzig-gedichte>

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕР КЕЛБЕТІ

Алимбетов К.А., филология магистрі
Уалиев О.М., 2-курс магистранты
Қайнар академиясы

*Бұл шығармада жазушы Р.Мұқанова әңгімелеріндегі кейіпкерлер образы қарастырылады.
Тірек сөздер: экзистенциализм, өмір сүру философиясы, болмыс пен бітім.*

*В этой статье рассматриваются образы в рассказах писателя Р.Мукановой.
Ключевые слова: экзистенциализм, философия жизни, существование и мир.*

*This article deals with heroes in writer.Mukanovo's stories.
Keywords: existentialism, philosophy of life, existence and peace.*

Әдеби шығармаларда оқырманның ішкі сезімне, мақсат-мұрат жолында алға жетелеуші де, қайғы-қуанышына да ортақтастыратын мықты тұлға-ол кейіпкер. Кейіпкер тағдыры адам жанының нәзік сым пернесі секілді. Көркем туындыда кездесетін кейіпкерлер түрліше. Кеңес үкіметі тұсында кейіпкерлер біркелкі болмаса да, соған анағұрлым жақындау болды. Ондай кейіпкерлер тек қана іс-қимылмен емес, ой-өрісімен де жоғары деңгейді танытты. Кейіпкер жанының терең тұңғиығына бойлай үңілетін автор көркем туындыда мінез-құлықтары бірін-бірі қайталамайтын адам образының нешеме түрлері жаратары анық. Шығарманың өн бойында желі секілді тартылып тұратын, даму үстінде көрінетін белгілі бір ұғымдар болады. Бұлар автордың танымына, ізденімпаздығына байланысты. Қазіргі қазақ прозасында адам сезіміне ерекше әсер ететін, сырт көзге суық, ештеңеге сенбейтін, ішкі жан дүниесіне өзі

сенетін, сағындыратынын күтетін, ішкі сенімі бар, өзінше бір әлем- кейіпкерлер бар. Мұндағы айтылған сипаттар экзистенциализм ағымына тән.

Экзистенциализм - XX ғасырдың бас кезінде дүниеге келген философиялық ағым. Негізгі өкілдері: Ж.П.Сартр, С.Кьеркогор, м.Хайдеггер, К.Ясперс, Г.Марсель, Л.Шестов, И.А.Бердяев т.б.

Экзистенциализм- өмір сүру философиясы, өз бастамасын дат философы С.Кьеркогор адамды-өз өмірінің себепкері әрі өзінің ауыртпалығын өзі көтеру үшін және ол өзіне ұқсас дараланған құдайдың алдында дірілдеп қорқып тұрады деген ілімнен алынған. К.Ясперстің пікірінше, «Өлім, қиналу, үрей, айыптылық, күрес, діни экстас, рухани ауру адамның өмір шектеріне жатады. Тек осы минуттарда ғана адам өзінің нағыз өмір сүруін, яғни өзінің табиғатын ұғынады, ал кәдімгі уақытта олар кәдімгі болмыстың күнделікті, тікелей болуы арқылы жасырынып жатады.

Қазақ әдебиетінің тарихына көз жүгіртсек, экзистенциализм сілемдері 20-жылдардағы әдеби процесте орын алғандығын байқауға болады. Мысалы, М.Жұмабаевтың Шолпанның күнәсі, М. Әуезовтың Қорғансыздың күні әңгімелері. Екі шығармада да басты кейіпкерлер (Шолпа, Ғазиза) Өмір мен өлім арасындағы ситуацияға салынады.

Бұндай кейіпкер бейнелері жазушы Р.Мұқанованың «Соқыр көзден шыққан жас», «Мәңгілік бала бейне» т.б шығармаларын айқын танылады, Шығарманың өн бойын торығу, қамығу, тағдырға лағнет, бейсаналылық жаулап алған.

Адам жанына тереңдеп бойлап білген жазушы кейіпкер тағдырын көз алдына әкеліп қойып, түсіреді. «Мәңгілік бала бейне» кейіпкері Ләйла-қыз өзін қоғамға жат санайды. Меңіреу қалпы дел-сал болып мүлгіген жым-жырт түнді бетке алып, терең сайға шыққан Ләйла-қыздың жолында қара жамылған әлдебір бейне қараңдап, сусып барады. Жапан түзде жүрген неғылған жан?» дейді қыз көңілі алабұртып. «Мен адамдар әулетінің рухымын», дейді бейтаныс үрейлі үн сонау алыс бір жақтан дауыс салып. Терең сайға бет алған Ләйлә- қыз бұл сәтте беймезгіл рух тұрмақ, адамзат қасиетінің өзіне де сенуден қалған. Тек түнмен ғана сырласады. Күмістей аймен сырласып, мұңын шағады. Аймен- сырлас, аймен- мұңдас. Бірі жер баласы, бірі түн баласы. Екі тіршілік. Бір-біріне серік. Автор Ләйлә-қыздың ой-сангасын төмен бағаламайды. Бірақ намысын келтіріп, мүсіркейтін, ерекше күш кейін тартады. Адам санасынан тыс еріксіз бағындырады. Ләйләнің өмірге деген сенімі мол. Сенім оның жүрегінде рух болып жетелейді. Оның мүсіркеуде аса алмайтын пенде атаулыдан биік етіп тұрған да, санасының оялулығы. Тіпті аймен сырласқанда да Мүсіркеме мені. Мен де адаммын, менде де сезім ба, менің де ғашық болғым келеді» дегендей айтады. Айналып келгенде ләйлә-қыз өмірге ғашық. Бірақ қатыгез жандардың мүсіркеген көзі мен жер-жебіріне жеткен сөздерден қаймығады. Өзіне жақын деген тәтесі Қатираның сөзі:

- Қайда болдың деймін? Мал қораға қайтып, қол жетпей у-шу болып жатқанда, қайда қашып кетесің? Айт деймін, ойбай!

Ләйлә көзін жерден алмаған қалпы:

-Адам емеспіз бе?- деп ақырын күбір етті.

Сол-ақ екен Қатира ыршып түсті.

-Сөзді қара! «Адам емеспіз бе?» дейді. Адам сияқты кейпіңе неге қарамайсың, а?

Бұл сөздердің өзі кез-келген адамға үлкен соққы болып тисе керек. Осындай сөздер кейіпкерді адамдықтан жерітеді. Ләйләнің өмірімен қоштасар сәті де оқырман ұғымын, санасын селт еткізерліктей ерекше суреттелген.

«Төсек тартып жатқан қыз бетіне ай сәулесі түсті. Қарауылдың барлық терезесінен сығалап, іздеп тінтіп жүріп, ләйлә-қызды әрең тауып алған сияқты. Аппақ болып дөңгеленіп, ерекше бір нұрмен қыз бетіне төніп тұр. Науқас қыз айға қарап, алғаш рет жымыған. Көптен күткен жанашырын, сырласын терезе сыртынан байқап қалып, қыз жүрегі елжіреп сала берген. Өз тағдырына адамдарға деген өкпесі ағыл-тегіл көз жасына айналды. Сол сәт жап-жарық айдан мәңгілік адасып қалатындай тағатсыздана сүйсініп тағы қарады.

- Қасірет шеккен жан иесінің жалғыз ғана сырласы өзің екеніңді ұмытпа! – деді. Ай да, қыз да бір-бірімен ажыраса алмай, бірін-бірі қимай ұзақ аймаласты. Жарық ай, Ләйлә-қызды қара жерге қимады. Ләйла да алғаш рет айды түн қойнына қимаған. Ұзақ кідірістен кейін, екеуінің бір-біріне деген тартылыс сезімі әлсірей берді. Екеуі екі тіршіліктің елшісіндей елендеп, алшақтап қашып бара жатыр». Жазушының сөзбен сурет салуы көз алдымызда өтіп жатады. Мәңгі толассыз тартыста жүретін ішкі жан дүниедегі үрей мен қорқыныштан, жалғыздық пен мүсіркеушіліктен арылған Ләйләнің бейнесін көреміз. Автордың кейіпкер әлсіздігін танытуы айқын, нақ.

Жазушы Р. Мұқанованың «Соқыр көзден шыққан жас» әңгімесіндегі кейіпкер айманның төрт құбыласы түгел, жанында семьясы бар, алдына қойған мақсаты бар жан. Бірақ санадан тыс белгісіз күш оны кері итермелейді. Сонда-дағы ар жағында өмірге деген құштарлық бар. Ол былық-шылығы көп дүниеден басқаны іздейді, күйбең тіршіліктің қамытын киіп, пендешіліктің құлына айналған ортаға сыймайды. Айман бейнесінің негізгі белгілерін екшесек-жан тазалығы, өршілдігі, рухани күштілігі басым. Ол көбінесе әлденеге қанағаттанбайды. Өз арасынан бөлек, өзгеше әлемді іздейді. «... дат философы С.Кьергогор кез-келген адам өмірінің негізгі тіреуі - Құдайға деген сағыныш. (Тоська по богу) дейді. Адамның бар қайғы қасіреті, тиянақсыздығы, мазасыздығы-олардың сенімінің жоғалғандығынан деп есептейді». Соған қарағанда сенім болмаған жерде өмірге деген көзқарас үбірімен өзгертін сияқты. Түсінде көретін соқыр жандар қаумалап, ұстағысы келіп ізіне түседі. Олардан қашып құтылғысы келеді. Дәрмені жоқ. Сонда да өзіне жақын етене сияқты. Яғни санадан тыс бейсаналылық. Адамды жаратушы қоғамнан таяқ жеген жан. Ешқандай зияны болмаса да, еркек атаулыға сенбейді. Өзінің қызын да өзі сияқты көреді. Бұл қызына үлкен зиян екенін сезбейді. Құрбысы Зәуреге хабарласып, жалғыздықтан арылғысы келеді. Олай болмай құрбысымен қоштасқан сыңай танытады. Өз айтқанына өзі есеп беріп жатпайды, Сірке суын сүйсіне ішкеннен соң да, түсінде көрген соқырлар әлемі қайта елес береді. Байқап отырғанымыздай жазушының шығармаларындағы кейіпкерлерінің бәрі жалғыз. Екі шығарманың екеуінде де кейіпкерлердің өмірге көзқарасы екі түрлі деуге келмейді. Олар ой-санасы тұрғысынан жоғары, ал күш-қуат, шыдамдылық жағынан әлсіз. Бұрын экзистенциализмге көзқарас басқаша болып келсе, енді оны әдеби ағым, бағыт ретінде қабылдауымыз керек. Ал мұның өзі бұған дейін беймәлім, түсініксіздеу болып келген шығарманы басқаша қабылдауға мүмкіндік береді. Қоғамдағы ірі өзгерістер, әлеуметтік жағдайлар осымен аңғарып отыратын суреткерлерді шығармашылық ізденіске апарды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Р.Мұқанова «Муза» Алматы «Жазушы», 2004
2. Ж.Оразалиева «Кейіпкер әлеміндегі сенім» Қаз.әдеб.26.09.2003

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚУ ҮДЕРІСІН ЖЕТІЛДІРУДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңсаған Н.

Төлеген А.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Мақалада жоғары оқу орындарында оқу үдерісін жетілдіруде педагогикалық инновациялық технологиялардың маңызы, эволюциялық дамуы, қоғамды ақпараттандыру мен инновациялау мәселелері қамтылады. Инновация жаңа қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған іс-әрекет, оның негізінде жаңа білімді жаңа технологияға, ноу-хауға, жаңа комбинацияларға айналдыру, инновациялық іс-әрекет инновациялық ойлауды қалыптастыруда инновациялық ойлау төрт диалектикалық когнитивті жобалау инструменталды түзетушілік өзара байланысқан кезеңдерден тұратынына тоқталады.

Ғалым Ш.Таубаева білім беру жүйесіндегі инновациялық үдеріс түсінігі және мәнін жан - жақты ашып көрсеткенін оның еңбектеріне талдау жасай отырып айқындайды. Инновация дәстүрлі мәселелерді жаңаша шешу нәтижесінде, фактілерді ұғыну және жинақтау үрдісінің ұзақтығы нәтижесінде пайда болатыны, инновацияның көбі тарихи тәжірибемен тығыз байланысты, белгілі тұжырымдарға сәйкес келетін және белгілі бір жағдайларға өзекті және бейімделген, белгілі бір мақсатқа бағытталған және қазіргі заманғы идеяның құрылу, орнығу, қолдану және жойылу үрдісі екенін түсінуге мүмкіндік беретініне тоқталады.

Түйін сөздер: инновация, педагогикалық инновациялық технологиялар, жаңа технология, ноу-хау, инновациялық ойлау.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деп аталған тарихи мақаласында ХХІ ғасырдағы ұлттық санаға қатысты прагматизм, білімнің салтанат құруы, Қазақстанның революциялық емес, - эволюциялық дамуы, сананың ашықтығы сияқты аса өзектілікті мәселелерді, қоғамды ақпараттандыру мен инновациялау, рухани жаңғыру деп көрсетіп отыр[1;2]. Рухани жаңғыру - Қазақстанның 30 дамыған елдің қатарында сап түзеуінің жарқын кепілі «Мәңгілік Ел» болудың дара жолына түскен болашағымыздың өзегі.

Инновация жаңа қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған іс-әрекет, оның негізінде жаңа білімді жаңа технологияға, ноу-хауға, жаңа комбинацияларға айналдыру жатыр. Өзгерістен сезілетін қауіп шынайы немесе қиял, тікелей немесе жанама, маңызды немесе маңызды емес болуы мүмкін. «Инновациялар, инновациялық іс-әрекет инновациялық ойлауды қалыптастыруда инновациялық ойлау төрт диалектикалық өзара байланысқан кезеңдерден тұратынына тоқталады[3;4]:

1. когнитивті – ойлау жүйесіне жаңа білім мазмұнын тану мен инновацияны генерациялау арқылы өтетін педагогтың субъективті шындығындағы инновацияның пайда болу үдерісі;

2. жобалау – пәнаралық, интеграциялық тұғыр негізінде субъектінің танымы, ең алдымен түрлі философиялық құрылымдар, таным теориясы, психология, педагогика;

3. инструменталды – педагог-инноватордың тәжірибедегі технологиялық инновацияларды тудыру кезеңі;

4. түзетушілік, онда педагог-инноватор педагогикалық тәжірибені жетілдіру мақсатында оған жаңаны ендіруді түзетіп, ыңғайластырады[3].

Өзгеру табиғатына қарамастан қызметкерлер оның нәтижесінен қорғануға тырысады, арызданады, енжар қарсылық көрсетеді, сол арқылы еңбек қарқындылығы төмендеп, іріткіге

алып келеді. Өзгеріске қарсылық ретінде кез-келген қызметкерлердің (ректорлар, декандар, кафедра меңгерушілері, оқытушылар, оқу-көмекші қызметкерлер) еңбек үдерісіндегі өзгерісті жүзеге асыруға қарсылық немесе тосқауыл қою, сенімсіздендіруге бағытталған әрекеті түсіндіріледі. Қарсылық себептері қызметкерлердің қауіпсіздікке, әлеуметтік өзара қатынасқа, статусқа, біліктілікке немесе өзін-өзі сыйлауға деген қажеттіліктеріне төнген қауіп болуы мүмкін.

Өзгерістер әр оқытушыға әсер етеді және оған қатынасына қарай түрлі реакциялар туындайды. Күрделі жүйенің көпденгейлі құрылымы болады. Инновациялық жүйенің бірлігі жаңаны ендіру болып табылады - білім беру жүйесін жаңаны ендіру және қандай да бір жаңалықты пайдалану арқылы мақсатқа бағыттала отырып өзгерту. Инновациялық жүйеде бір уақытта бірнеше жаңаны ендіруге болады, - деп атап көрсетеді[4].

Расындада ғалым білім беру жүйесіндегі *инновациялық үдеріс түсінігі* және мәнін жан жақты ашып көрсеткенін оның еңбектеріне талдау жасай отырып айқындауға мүмкіндік болды. Әлеуметтік өмірдің барлық саласындағы түбірлі өзгерістер, ғылым мен мәдениеттегі прогресс, педагогикалық қызмет саласындағы жаңа талаптар білім жүйесіндегі қайта құруға әкеліп соқтырды. Бұл салаларды әрі қарай жетілдірудің бірден-бір мүмкін жолы – инновация, яғни педагогикалық жаңалықтарды игеру мен қолдануды басқаратын үрдістер. Бұл білім беру мазмұнына, білім беру және тәрбиелеу әдістеріне, білім беру мекемелерін ұйымдастыру және басқару жұмыстарына байланысты.

Әдетте инновация дәстүрлі мәселелерді жаңаша шешу нәтижесінде, фактілерді ұғыну және жинақтау үрдісінің ұзақтығы нәтижесінде пайда болды. Қазіргі кездегі инновацияның көбі тарихи тәжірибемен тығыз байланысты және оның өткен уақытта белгісі, ұқсасы бар. Бұл инновациялық үдерістің белгілі тұжырымдарға сәйкес келетін және белгілі бір жағдайларға өзекті және бейімделген, белгілі бір мақсатқа бағытталған және қазіргі заманғы идеяның құрылу, орнығу, қолдану және жойылу үрдісі екенін түсінуге мүмкіндік береді. Ол жаңалықтар кіретін жүйенің сапалы жақсаруына бағытталған, оған қатысушыларды ынталандырады және олардың көзқарастарын жаңалықтар тұрғысынан өзгертеді.

Инновациялық білім беру үдерісінің негізінде педагогиканың екі басты мәселесі жатыр: педагогикалық тәжірибені зерттеу; психология мен педагогика ғылымының жетістіктерін тәжірибеге жеткізу.

Білім берудегі инновациялық үдерістің нәтижесі теориялық және тәжірибелік жағынан жаңалықтарды қолдану болып табылады. Білім беру жүйесінде инновация білім беру мақсатына жаңалықтар енгізу, жаңа мазмұнды жаңа тәсілдер мен тәжірибелер және білім беру формаларын қайта жасауды, жаңа педагогикалық жүйені енгізу және таратуды, мектепті басқарудың жаңа технологияларын жасау және дамытуды және мектеп жаңа білім беру бағытын ұстанғанда, оның мақсаты, мазмұны, әдісі жаңа талаптарға сай болуын жобалайды [4].

Олардың дамуын екі факторға бөліп қарастырылады:

- Объективті факторлар – инновациялық әрекеттің қарқынды дамуына жағдай жасау және оның нәтижелерін қабылдауды қамтамасыз ету.
- Субъективті факторлар – инновациялық үдеріс субъектісімен тығыз байланысты. Инновациялық үдеріс субъектілеріне ғалым-педагогтар, мұғалімдер және білім беру саласында инновацияға бағытталған әрекеттің басқа да қызметкерлері жатады.

Ғалым Ш.Таубаеваның қазіргі кезде әрбір оқытушының алдына қойылып отырған басты міндеттерінің бірі – педагогикалық инновациялық технологиялар бойынша оқытудың

әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияларды меңгеру екені оның барлық еңбектерінде негізгі орын алады. Қоғамның әр мүшесінің шығармашылық әлеуетін жүзеге асыру қажеттілігі, инновациялық үдерістер, басқару мәселесі педагогикалық инноватиканың құрылымында негізгі түйін болып табылатыны негізгі мәселе болып табылады. Қазіргі таңда оқытушының инновациялық мәдениетін қалыптастыру бойынша бірнеше ғылыми бағыттарды атап көрсетеді:

- оқытушының жалпы педагогикалық біліктілігі мен кәсіби сапаларын қалыптастыру;
- педагогтың психологиялық-педагогикалық даярлығын жетілдіру;
- оқытушыларының шығармашылық ізденісін ұйымдастырып, ғылымды тәжірибеге енгізу;
- оқытушылардың ғылыми-әдістемелік дайындығын жетілдіру;
- педагогикалық инновацияны меңгеруге дайындау;
- оқытушыларды ақпараттық-педагогикалық технологияны қолдана білуге дайындау;
- оқытушылардың инновациялық іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру;
- болашақ оқытушыны жоғары білімнен кейінгі білім беру үдерісінде инновациялық технологияны оқу-тәрбие үдерісінде пайдалануға дайындау [4;5].

Ғалым инновациялық іс-әрекет – педагогикалық еңбектің өнімділігін сапалы өзгертетін оқыту мен тәрбиелеудің жаңа үлгілері мен әдістерін құру үдерісі, педагогтың инновациялық іс-әрекетінің қалыптасуы: өзінің жеке қасиеттерін есепке ала отырып, басқалардың инновациялық тәжірибесін өзгерту, жетілдіру, қабылдау қабілетімен; жаңа ғылыми идеялар мен басқалардың тәжірибесімен хабардар бола отырып, өз жұмысының нәтижесін ұғыну қажеттілігімен; жаңа ғылыми зерттеулер, олардың әдістемелік жүзеге асуын үздіксіз тәжірибеге енгізумен; педагогикалық инновацияның жаңа әдістері мен тәсілдерін өз бетінше жасаумен; педагогикалық кертартпалықпен, артта қалушылықпен белсенді күресумен сипаттайды.

Инновациялық іс-әрекет мәселесін түрлі тұғырлардан қарастыру 80-жылдардың соңында жүзеге асқаны, оның мәні, өлшемдері және тәжірибесі қарастырылды және оның түрлері анықталды:

- рационализаторлық тәжірибе (білім алушылармен жұмыс істеудің формалары мен әдістерін біріктіру және толықтыру);
- жаңашылдық тәжірибе (педагогикалық еңбектің тиімділігін айтарлықтай арттыратын жаңа жұмыс түрлері мен әдістерін құру);
- инновациялық тәжірибе ғылымдағы жаңа идеялар, жаңа мазмұн, жаңа формалар мен әдістердің байланысын жүзеге асыру[43].

Педагогтың өнімді инновациялық іс-әрекетінің көрсеткіштері ретінде төмендегілерді атайды:

- педагогикалық еңбектің тиімділігі. Нәтижеге жетуде педагогтың уақыты мен еңбек күшін айтарлықтай аз жұмсауы, білім алушылардың өз белсенділіктерін айтарлықтай жоғары дәрежеде арттыру, ЖОО мен ата-аналар, жұртшылық пен ЖОО-ң ынтымақтастығын қамтамасыз ету;
- оқу-тәрбие үдерісіне қатысушылардың бәрінің педагогикалық талаптары мен бағыттарының бірлігі;
- студенттердің жұмыс қабілетінің шабыт, тұрақты ықылас, құмарлық, жаңаны іздеуге деген сүйіспеншілік, өзінің мүмкіндіктері мен қабілетіне жол ашу есебінен тиімді дамуы;
- педагогтың беделінің өсуі, студенттер тарапынан оған деген қызығушылық пен

сүйіспеншіліктің көрінуі, достастыққа деген дайындық;

- студенттердің істі талдау тәсіліне, диалектикалық ойлауға үйренгендігі, яғни бәрінен де бұрын шығармашылық ойлауының дамуы;

- оқыту мен тәрбиелеудегі зерттеу тәсілінің педагогикалық қызмет үлгісіндегі жаңалық ашу үдерісіне қатысуы [5].

Инновациялық іс-әрекет – қазіргі жоғары мектептің даму жолының бір аспектісі тұрғысынан қарастыра отырып, инновациялық іс-әрекет жаңалықтарды ойлап шығару, зерттеу, қолданысқа дайындау, іс жүзінде пайдалану сияқты үдерістермен сипаттайды, болашақ оқытушының инновациялық даярлығын қалыптастыруды әр магистрантқа қатысты дербес бағдарламамен жүзеге асыру қажет екені, нақты мұғалімге, шығармашылықпен жұмыс істейтін инноватор мұғалімге жасаған дербес жеке бағдарламадан көпшілікке, педагогикалық ұжымға арналған бағдарламаны жасауға көшуге болады, яғни жалқыдан жалпыға өту принципін басшылыққа алған жөн деп атап көрсетеді [4].

Инновациялық іс-әрекеттің эмпирикалық әдістеріне жататындар: әдебиеттерді зерделеу; бақылау әдісі; сауалнама және бағалау әдісі. Инновациялық іс-әрекеттің кешенді әдістері; педагогикалық эксперимент; педагогикалық тәжірибені зерттеу мен жалпылау әдісі; дидактикалық жаңаны ендірудің ғылыми негізін құру әдісі; инновациялық басқару әдістері.

Жоғары мектептегі инновациялық іс-әрекет инновациялық жүйе ретінде белгілі бір қызмет атқарады. Инновациялық жүйенің теориялық үлгісінде олардың саны бесеу:

1. Педагогикалық жүйені өзгертудің қажеттігін анықтау;
2. Педагогикалық жүйенің даму мүмкіндіктерін анықтау;
3. Жаңашылдықты өңдеу;
4. Өзгерістерді жобалау және жоспарлау;
5. Жаңаны ендіру және институализация [4].

Оқытушының инновациялық іс-әрекетке даярлығын құрайтындар:

- сол іс-әрекетке қатысу түрткісінің болуы;
- білім берудің инновациялық үлгілері, технологиялары, ЖОО–дағы білім беру нәтижесінің қазіргі уақыттағы талаптары туралы білімдер кешені;
- педогогикалық инноватика аймағындағы біліктілік.

ЖОО оқытушысының инновациялық іс-әрекетке даярлығы педагогтың өз іс-әрекеті мен ЖОО-дағы ұжым іс-әрекетін дамытуға бағыттығын анықтайтын қасиеттері мен сапаларының бірлігі, сонымен қатар студенттерге білім берудің өзекті мәселелерін анықтап, оны тиімді шешу жолын тауып, жүзеге асыра білу қабілеттері деп түсіндіріледі.

Қазақстандағы инновациялық жүйені қалыптастыру үшін инновациялық типтегі мамандарды даярлау талап етіледі. Магистрлік білім берудің ғылыми-зерттеушілік және ғылыми-педагогикалық іс-әрекетке бағытталғандығына байланысты инновациялық іс-әрекетке даярлығы қалыптасқан элеуметтік педагогты дайындау магистратура білім беру деңгейінде жүзеге асырылуы әбден мүмкін, сондықтан магистрлерді инновациялық іс-әрекетке даярлаудың үлгісін құру және оны жүзеге асырудың дидактикалық жағдайы өзекті болып табылады. Қазақстан университеттері үшін инновация – бұл ерекше сипатқа ие жаңаны ендіру, инновациялық әрекетке жұмылдырылған және оның әсерінде жүрген оқытушылар; жаңаны ендіруге түрлі көзқарастағы оқытушы.

Ғалым жаңа тұрпаттағы педагогтың ғылыми-зерттеушілік мәдениетін қалыптастырудың авторлық тұжырымдамасын негізге ала отырып, ғылым философиясы мен әдіснамасын педагогикалық зерттеулерде пайдалану тетіктерін меңгеру жолдарын қарастырады.

Педагогика ғылымы әдіснамасының даму тарихы, әдіснамалық бағдарлары мен қоры, педагогикадағы әдіснамалық тұғырлар (жүйелілік, парадигмалық және көппарадигмалық, синергетикалық, инновациялық, құзыреттілік және квалитетриялық), ғылыми-педагогикалық таным әдіснамасы, педагогикалық зерттеулердің әдіснамасы мен әдістемесі, педагогтің зерттеушілік мәдениеті және инновациялық құзыреттілігі туралы ғылыми білімдерді жан-жақты зерделейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. / Егемен Қазақстан. 2017. 12 сәуір. 1-2 бб.
2. Назарбаев Н.А. Тарих толқынында. - Алматы. – Алматы: Атамұра, 1999, – 296 с.
3. Таубаева Ш.Т. Әдіснамаға кіріспе және педагогикалық зерттеудің әдістері. «Тұран» баспасы. 2007. -256 б.
4. Таубаева Ш.Т. Зерттеу университеттеріндегі оқытушы мен кафедра ұжымының инновациялық іс-әрекетке даярлығы.
5. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововедений в системе образования: научный фонд и перспективы развития. – Алматы : Ғылым, 2001. –Кн. 1. – 290с.
6. Педагогика. /Редакциясын басқарған П.И.Пидкасистый. Аударғандар Г.К.Ахметова, Ш.Таубаева. –Алматы: Қазақ университеті. 2006. -336 бет.

DEVELOPMENT OF INDEPENDENT CREATIVE ACTIVITY IN THE TEACHING PROCESS

**Atabayeva G.K. magister of social sciences,
Dzunussova A.T., senior teacher
Al-Farabi Kazakh National University**

At present time it is very important to master English language very well. There are a lot of methods of teaching it. English as one of the means of a dialogue and knowledge around the world takes a special place in the system of modern education owing to the social, informative and developing functions. We would like to pay a special attention to the development of independent creative activity at foreign language lessons. The aspiration to carry out the tasks demanding display great intellect, imagination, desire to get knowledge, dream; - here are necessary conditions of occurrence of a great interest in subjects. Independent work is considered to be the specific form of the school pupils' educational activity characterizing by all its features. As a matter of fact, it is the form of self-education connected with educational activity of the pupil in a class. The concept of independent pupil's work of modern didactics is sure to correspond with the organizing a teacher's role. Various kinds of individual and collective student's activity mean independent work.

Keywords: independent work, creative activity, teaching process, self-organizing, training, lesson performance, self-checking

Ағылшын тілін еркін меңгеру өте маңызды. Мұны үйретудің көптеген әдістері бар. Әлемдегі диалог пен білімнің бір түрі ретінде ағылшын тілі әлеуметтік, когнитивтік және даму функцияларына байланысты заманауи білім беру жүйесінде ерекше орын алады. Шет тілдеріндегі сабақтарда өзіндік шығармашылық белсенділікті дамытуға ерекше назар аударғымыз келеді. Жоғары интеллект, қиял, білім алуға, арманға ұмтылуды талап ететін тапсырмаларды орындауға деген ықылас; - мұнда тақырыптарға үлкен қызығушылық тудыру үшін қажетті жағдайлар жасалған.

Тәуелсіз жұмыс барлық ерекиеліктерімен ерекиеленетін оқушылардың оқу жұмысының нақты түрі болып табылады. Шындығында, бұл сыныпта студенттің білім беру қызметімен байланысты өзін-өзі тәрбиелеудің бір түрі. Қазіргі заманғы дидактиканың өзіндік студенттік жұмысының тұжырымдамасы міндетті түрде мұғалімнің ролін ұйымдастыруға сәйкес келуі керек. Жеке және ұжымдық студенттік іс-әрекеттің әртүрлі түрлері дербес жұмыс дегенді білдіреді.

Түйін сөздер: өзіндік жұмыс, шығармашылық қызмет, оқу үдерісі, өзін-өзі ұйымдастыру, оқыту, сабақты орындау, өзін-өзі бақылау

В настоящее время очень важно очень хорошо владеть английским языком. Есть много методов обучения этому. Английский язык как одно из средств диалога и знаний во всем мире занимает особое место в системе современного образования благодаря социальным, познавательным и развивающим функциям. Мы хотели бы обратить особое внимание на развитие самостоятельной творческой деятельности на уроках иностранного языка. Стремление выполнять задачи, требующие проявления высокого интеллекта, воображения, желания получать знания, мечтать; - здесь необходимы условия возникновения большого интереса к предметам. Самостоятельная работа считается специфической формой учебной деятельности студентов, характеризующейся всеми ее особенностями. По сути, это форма самообразования, связанная с учебной деятельностью студента в аудитории. Концепция самостоятельной ученической работы современной дидактики обязательно должна соответствовать организации роли учителя. Различные виды индивидуальной и коллективной деятельности студента означают самостоятельную работу.

Ключевые слова: самостоятельная работа, творческая деятельность, учебный процесс, самоорганизация, обучение, выполнение урока, самоконтроль

Teaching a foreign language is connected with the development both thinking and emotions and other spheres of a person. Importance and necessity of including of motivational and emotional spheres of a person of a pupil is underlined in the methodical literature of last years on teaching foreign languages. Mastering of the language in artificial conditions that is out of the surroundings where it is spoken demands creation of the imagined situations, being able to stimulate a communication in the language. Process of studying a foreign language promotes the formation of creative independence as there is a possibility of using creative tasks and exercises within the limits of the given subject which demands independent work from pupils. They are taught to use a language material for expression of their thoughts in a dialogical and monologic speech. We shall deal with the studying of methods and ways of development of practical skills in higher education which also promotes the formation and development of intellectual abilities among pupils that will raise the efficiency of teaching and educational process.

Teaching English can and should provide the achievement of practical, educational and developing aims. Besides, the practical purpose theleading. The other purposes are reached in the course of mastering English in the conditions of pupils' active informative of power of apprehension and activity. Pedagogic, guiding and synthesizing these aspects, defines vision of a problem from its specific point of view.

I would like to pay a special attention to the development of independent creative activity in the teaching process. Teaching of independent activity at foreign language lessons. The aspiration to carry out the tasks demanding display great intellect, imagination, desire to get knowledge, dream, - here are necessary conditions of occurrence of a great interest in subjects. Independent work is considered to be the specific form of the school pupils' educational activity characterizing by all its features. As a matter of fact, it is the form of self-education connected with educational activity of

the pupil in a class. The concept of independent pupil's work of modern didactics is sure to correspond with the organizing a teacher's role.

Various kinds of individual and collective pupil's activity mean independent work. They are carried out by them in class and extra activity at home according to the tasks without direct teacher's participation. Learning a foreign language at home and somewhere else out of class, assumes as a basis of consideration of independent pupils' activity. It represents various kinds of activity with education and bringing up of the pupil's character himself, his independent work should be realized as free for choice, internally motivated activity. It assumes performance by the pupil of number of actions entering into it, the comprehension of the purpose of the activity, acceptance of an educational problem, giving a personal sense to it, submission of other interests to performance of this problem and forms of employment of the pupil, self-organizing in the distribution of educational actions in time, self-checking in the course of performance and some other actions.

Mastering a foreign language is connected with the formation of pupils' pronunciation, lexical, grammatical, spelling and other skills. This is the basis of abilities to understand oral speech, to improve speaking, reading and writing. As far as it is known, skills are developed only during regular performance of certain actions of a teaching material, i.e. such actions which allow to listen, say, read and write repeatedly in studied language. Oral speech and first of all speaking practice is carried out directly in the presence of the interlocutors which role at school is carried out by the teacher and schoolmates. However teaching speaking is supposed to have certain stages for which independent work is the most adequate form.

It is also necessary to include certain links of work on a language material in independent work – acquaintance to it and partially training in its usage. As to reading, this kind of activity is made by the reader mainly alone with itself; hence, independent work quite corresponds to it. Attentive listening to English speech takes place now not only in a class, without preparation, in the presence of the teacher, from its voice or in phone record, but there are also audio texts for independent pupils' work, and this form of work is quite applicable to the given kind of speech activity. Training of writing also assumes certain stages. Speaking of independent work and pupils' work in a class the first one is of more significance.

The lesson-performance is effective and productive mode of study. Usage of works of art of the foreign literature at foreign language lessons improves pupils' pronunciation skills, provides creation of communicative, informative and aesthetic motivation. Performance preparation is a creative work which promotes the development of skills of children's language dialogue and disclosing of their individual creative abilities.

Such kind of work stirs up pupils' cogitative and speech activity, develops their interest to the literature, serves the best mastering of culture of the country of studied language, and also extends of language. Thus there is a process of storing of vocabulary. At the same time formation of the school children's vocabulary leads to the so-called passive-potential vocabulary. It is important that pupils are satisfied with such kind of work.

At the English lessons students analyze the selected problem, defend their position. Students should be able to estimate the read works critically, to state thoughts in written form according to the put problem, to learn to defend their point of view and to make their own decision in an understanding way in a class. Such form of a lesson develops mental pupils' functions, logic and analytical thinking and that is important, ability to think in a foreign language.

The lesson in the form of a musical play promotes development socio-cultural competence and acquaintance with the cultures of the English-speaking countries. Methodical advantages of song

creativity in teaching a foreign language are obvious. It promotes aesthetic and moral education of schoolchildren, opens creative abilities of each pupil more fully. Thanks to musical singing at a lesson the favorable psychological climate is created, the weariness decreases, language activity is stirred up. In many cases' it serves also as a discharge reducing pressure and restore pupils' working capacity.

Recently the method of projects gets more and more supporters. It is directed to develop child's active independent thinking and to teach him to remember and reproduce knowledge which is given to him by school, and to be able to put them into practice.

The design technique at work differs by a co-operative character on the project. Activity carried out is creative in its essence and focused on the person of the pupil. It assumes a high level of individual and collective responsibility for performance of each task on project working out. Teamwork of the group of pupils over the project is inseparable from active communicative interaction of pupils. The design technique is one of forms of the organization of research informative activity in which pupils take an active subjective position. Theme of the project can be connected with one subject sphere or have interdisciplinary character. At selection of a theme of the project the teacher should be guided by interests and requirements of pupils, their possibilities and the personal importance of the forthcoming work, the practical importance of the result of work on the project. The executed project can be presented in the most different forms: an article, recommendations, an album, a collage and many other things. Forms of presentation of the project are also various: a report, a conference, a competition, a holiday, a performance. The main result of work on the project will be actualization of available and getting new knowledge, skills and abilities and their creative application in new conditions. Work on the project is carried out in some stages and usually is beyond educational activity at lessons: a choice of a theme or a project problem; formation of group of executors; working out of the plan of work on the project, definition of terms; distribution of tasks among pupils; fulfillment of the tasks, discussion the results of fulfillment of each task in a group; registration of joint result; the report under the project; an estimation of performance of the project.

Work by a design technique demands from pupils a high degree of independence of search activity, coordination of their actions, active research, performing and communicative interaction. The role of the teacher consists in preparation of pupils for work on the project, choice of a theme, in rendering assistance by the pupil at scheduling, in the current control and consultation of pupils on a course of performance of the project with function of participator.

So, the basic idea of a method of projects consists in transferring accent from a various kind of exercises on active cogitative activity of pupils during joint creative work.

Independence is treated in pedagogy, as one of the person's properties. This property is characterised by two factors. The first factor includes set of means – knowledge, abilities, skills which the person possesses. The second factor – the relation of the person to activity process, its result and conditions of the realisation, and also communications developing in the course of activity with other people.

One of significant problems in pedagogy is the problem of forming – self-dependence means to make, to organize, to generate. We hold that opinion that formation is a process in the course of which there is a creation of something new on the basis of available qualities of the person as genesis character, and acquired. In works of scientists on problems of informative independence, depending on the aspect of research, the definition of concept of informative independence is revealed a condition, methods, structure of development of pupils' creative abilities through independent kinds of activity.

In conclusion I must admit that the project seen from the point of view of its process, holds great promise for helping students in their efforts to further improve many aspects of their English-language proficiency. However, the potential of the project can only be fully manifested as more is understood about the nature of different types of tasks and as the teachers in the program gradually implement changes which they believe will result in a pedagogically sounder experience for the students.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН АҚПАРАТТАНДЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

**Атабаева Ф.Қ., п.ғ.к., доцент
«Тұран» университеті**

Бұл мақалада байланысты проблемалар ақпараттық коммуникациялық технологияларды барысында шетел тілінде оқыту жоғары оқу орындарында. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар шетел тілін аударуға қабілетті құралдардың бірі оның дамуын қамтамасыз ете отырып, білім беруді неғұрлым жоғары сатыға көтеру. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізу және пайдалану мүмкіндіктерін күшейтуге және әлеуетті арттыруға шетел тілінде оқыту. Міне, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құрады шығармашылық тәрбие мен теорияны жаңарту үшін белгілі бір жағдайлар ойлайтын тұлға.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с информационно-коммуникационными технологиями в процессе иноязычного обучения в высших учебных заведениях. Информационно-коммуникационные технологии являются одним из средств способных перевести иноязычное образования на более высшую ступень, обеспечивая его развитие. Широкое внедрение и использование информационно-коммуникационных технологий ведет к усилению возможностей и повышению потенциала иноязычного обучения. Именно, информационно-коммуникационные технологии создают определенные условия для обновления теории и воспитания творчески мыслящей личности.

The article deals with the problems connected with information-communicative technologies in the process of foreign language teaching in the higher educational enterprises. Information-communicative technologies are one of the means which is able to lift foreign language teaching to much higher level, maintaining its development. Wide penetration and using of information-communicative technologies leads to advanced opportunities and intensification of foreign language learning potential. Just, information-communicative technologies create certain conditions for renewal of the theory and education of the creative person.

21 ғасырдың басында білімнің атқаратын ролі бүкіл дүние жүзінде арта түсті. Мемлекеттің саяси және шаруашылық статусын сол елдегі білімнің деңгейінің қаншалықты жоғары екендігін, жалпылай айтқанда, ақпаратпен қаншалықты қамтылғандығы бейнелейді. Ал мұндай жағдайда мемлекетке сәтті қызмет ететін, қазіргі заманның талаптарына сай білікті мамандар өте қажет. Ақпараттық ағымның күшеюінен студенттер мен мамандарды тәрбиелеп, оқытудағы әдістеменің түрлері мен мәнін түбегейлі өзгерту қажет. Білім берудің мақсаты сол білімді беріп және сіңіріп қою ғана емес, сол алған жаңа білімнің негізінде кәсіби мақсаттарды дайындай білу.

Қазіргі таңда, күндізгі бөлімде оқып, жоғарғы білім алу мүмкіншілік халықтың мұқтаждықтарын қанағат ете алмайтындықтан, сырттай білім алатын студенттердің кәсіби дайындықтарын одан ары арттыру мәселерін шешуді қолға алуды талап етеді.

Жоғарғы білім алу жүйесіндегі мамандарды дайындау мәселерін Е.Е. Адакин, И.Д. Багаев, В.М. Большов, С.Б. Голуб, А.Б. Каганов, Н.Э. Касаткина, О.Я. Краснова, Б.П. Невзоров, А.К. Осницкий, Е.М. Пеньков, В.А. Пономаренко, Е. Э. Смирнова, Н.И. Тарасенко, Н.И. Фокеева және басқалары өз еңбектерінде қарастырған.

Жоғарғы білім орындарында оқитын студенттерді кәсіби дайындаудың теоретикалық-әдістемелік негіздерін Л.С. Айзерман, Г.А. Антипов, М.Н. Берулав, А. А. Вербицкий, В.П. Зинченко, В. В. Емельянов, Ф. Каган, М.Ю. Карелина, А.Б. Орлов, Н.С. Розов, Л.В. Скрипникова және басқалары өз жұмыстарында қарастырған.

Болашақ маманның кәсіби деңгейде даму жолдарын қалыптастыру туралы мәселерді Т. Ф. Белоусова, Ф. Н. Гоноболлин, Н. В. Кузьмина, Ю. Н. Кулюткин, В.А. Слостенин және басқалары зерттеген. Кәсіби қызметке қатысты сұрақтар мен студенттердің болашақ мамандықтарына дайындықтарын Б. И. Адаскин, С. И. Архагельский, П. Р. Атугов, И. Д. Багаев, В. М. Вольтов, С. Б. Голуб, М. П. Гурьянова, М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, А. Б. Каганов, О. Я. Краснова, Т. В. Кудрявцев, Ю. Н. Кулюткин, В. А. Поляков, Н. Ю. Посталюк, Н. С. Пряжников, В. А. Слостениный, Н. И. Тарасенко, М. Х. Титма, С. Н. Фокеева және басқалары зерттеген.

Ғалымдар зерттеген проблемалар сан алуан сипатта болады: оған білім беру жағдайының әсері, тұлғалының мінез-құлықтың қалыптасуы мен дамуы, студенттердің шығармашылық қабілетінің дамуы, кәсіби білімдерін жетілдірудің, кәсіби қызметтің сипаттарының бірі болып табылады. Мыңжылдыққа өту кезеңінде білім беру саласы адамзат капиталы мен білімінің ең негізгі құнды стратегиялық ресурстарының бірден-бір көзі болып табылмақ. Және де оның негізгі алға қарай жылжыта өркендететін тетіктерінің бірі ақпараттандыру болмақ. Ал қоғамды ақпараттандыру болса, оны компьютерлендіріусіз іске асуы мүмкін емес, сондықтанда бұл мәселе өзінің маңыздылығы жөнінен бірінші орындағы мәселелерге айналады. Бұл мәселенің басымдылығы оның негізінде жаңалық екендігінде. Компьютердің пайда болуымен бірге туындаған, соңғы жиырма жыл ішінде, ол өткен ғасырлар тәжірибесін немесе «өз ішіненде» өрбіп дамуды қолдана алмайды. Бұл жағдай өте бір тәжірибелік қажеттілікпен бірге қосылып, студенттерді кәсіби дайындыққа дағдылап білім беруді компьютерлендіру мәселесін қазіргі заманның педагогикасының өзекті және ең алғашқы кезектегі міндеттеріне айналдырады.

Қазіргі кезеңде бүкіл әлем жаңа қуатты төңкерісті басынан өткеріп жатыр, ол адамзаттың күнделікті өмірін, жұмысын, демалысын, қоғамдағы бірлесу тәсілдерімен тіпті адамдардың өздеріне деген көзқарастарын өзгертуде [1]. Өткен технологиялық төңкерістерге қарағанда, бұл фундаментальді өзгерістің өзгешілігі оның - біздің уақытқа, кеңістікке, қашықтыққа және білімге қатысты түсінігімізді өзгертуі. Ақпараттық төңкерістің негізінде ақпараттандыру технологияның дамуы жатыр, ал оны қолданудың мүмкіншілігі мен сан алуандылығы тек адамның тапқырлығына ғана байланысты болмақ.

Біздің елімізде білім саласын ақпараттандырудың алғашқы қадамдары 1985 жылы басталды, бұл жылы өкіметтің шешімі бойынша орта жалпы білім беретін мектептерге ақпараттандыру мен есептеу техникасының негізі деген жалпы курсы енгізу туралы қаулы қабылданған.

Қоғамдық санаға «компьютерлік білім» деген жаңа түсінік ене бастады. Бұл дегеніміз есепті шешу тәсілін жаңа ЭВМ (электрондық есеп техникасының) көмегімен шешу дегенді білдірді, сонымен қатар қоғамды дамытуда ақпараттандыру мен ақпараттандыру технологиясы туралы негізгі идеясын түсінуді талап етті [2]. 1990 жылы білім саласын ақпараттандыру туралы тұжырымдама жасалып, жарияланды, бұл біздің қоғамды дамыту үрдістерінің негізгі бағыттары мен сатыларын белгіледі. Ресей мен шетелдегі қашықтықтан білім беруді дамыту мен қалыптастыру мәселелерін талқылау, қазіргі заманда әлемде қашықтықтан білім беру жүйесін іске асыруда нәтижелі тәжірибе жиналғанын көрсетті. Ресейде, әлеуметтік-экономикалық дағдарыс жағдайына қарамастан, жоғарғы оқу орындарында қашықтықтан білім беру жүйесі пайда болып, ол қарқынды дамып жатқанын байқауға болады.

Шетел педагогикалық ойының тәжірибесі Дж. Боат, Ф. Ведемеер, Дж. Даниел, Р. Деллинг, Д. Киган, М. Мур, О. Петерс, К. Смит, Б. Холмбергтің еңбектерінде сипатталады, ресей педагогикалық тәжірибесіндегі ақпараттандыру технологиясындағы қашықтықтан білім беру мен сырттай оқу жүйесінің қолдану жолдары мен заңдылықтарына ізденіс, соның ішінде, қашықтықтан білім берудің ерекшеліктері мен мақсаттарын анықтау (А. Ведемеер, Р. Деллинг және басқалары.), қашықтықтан білім беруді «индустриаландырылған және технологияландырылған білім» ретінде ұйымдастырып, оның мақсаты, құрылымы, түрі мен басқа да элементтерін дәстүрлі білім беруден ерекше айырма етіп (О. Петерс), оқу құралдарына талап қойылып, оқу үрдісіне қатысатын студенттердің өзара әрекет ету сипаттарын қалыптастыруды зерттеген (Б. Холмберг).

Қашықтықтан білім беру мәселелеріне арналған конференциялар мен семинарлардың материалдарын қарастыру арқылы теория мен тәжірибе жөніндегі нақты ақпаратты тездетіп алуға болады. Конференция материалдарының мазмұнына жүгінсек, осы сатыдағы бастаманың иегерлері мен зерттеу жұмыстарын жасап жатқандардың басым көпшілігінің педагогикалық білімнің емес техникалық білімнің иелері екеніне көзіміз жетеді. Бұған мынадай түсінік беруге болады, қашықтықтан білім берудің техникалық және ақпараттық негізі жаңа ақпараттандыру технологиясының құралдары болып табылғандықтан, олардың білім беру жүйесіндегі қазіргі кезеңдегі қолдануы мен мүмкіншіліктеріне тек қана инженерлік білім алған мамандар жетік түрде баға бере алады. Бұл дегеніміз, қашықтықтан білім беру саласында психологиялық-педагогикалық зерттеулердің анағұрлым жеткіліксіз екендігін көрсетеді.

«2010 жылға дейінгі кезеңдегі ресей білім беру жүйесін қазіргі заман талаптарына сай дамытудың тұжырымдамасының» «Сапалы кәсіби білім беруді арттыруға қолайлы жағдай жасау» туралы бөлімінде былай деп көрсетілген: «Кәсіби білімді дамытудың стратегиялық бағыттарының қатарындағы алғашқы кезекте тұрғаны білім беру мекемелерінің материалдық-техникалық базасы мен инфрақұрылымын бүгінгі талапқа сай жаңарту мен нығайту ерекше орын алады. Оларды ғаламтордағы Интернет жүйесі мен жергілікті ақпараттық жүйеге қосу, жоғары оқу орындарын қазіргі талапқа сай оқу құралдарымен, саймандармен және материалдармен қамтамасыз етіп, оқу үрдісін дамытудың сапасын арттырумен қоса жоғары оқу орындарындағы ғылымға да қолдау көрсету қажет. Жаңа сапалы кәсіби білімге қол жеткізу білім беру жүйесін ақпараттандыру мен оқыту тәсілдерін жетілдіру, ашық сабақ технологияларын белсенді қолдануды іске асыру арқылы орындауға болады» [3].

Алайда, нәтижелі қортындыларға қарамастан, қазіргі кезде әр жерде сырттай оқудың негізгі түрі ретінде қашықтықтан білім беруді педагогикалық тәжірибеге енгізу ертерек.

Жоғары білім беру орындарының материалдық-техникалық жабдықпен лайықты түрде қамтамасыз етілмеуі, профессорлық-оқытушылық құрылымның тәрбие-оқу жұмысы барысында ақпараттандыру технологиясын қолдануды жете қолдана білмеуі, компьютерленген оқу-әдістемелік құралдарының дер кезінде жасалмауы, міне осы мәселелерді алғашқы кезекте шешу керек, себебі бұлар сырттай оқу бөлімінің студенттерін кәсіби бағытта дайындау барысында ақпараттық-компьютерлік технологияны қолданып, болашақ мамандарға жаңа деңгейдегі кәсіби дайындық алуларына көмектесу қажет.

Білім беру жүйесін компьютерлендіру мен ақпараттандыру мәселелерін көптеген ғалымдар мен оқытушылар зерттеген. Бұл саладағы зерттеулерге өз жұмыстарын С. А. Бешенков, Ю. С. Брановский, В. А. Бубнов, А. В. Горячев, А. В. Еляков, А. П. Ершов, Ю. М. Зыбарев, А. А. Кузнецов, В. С. Леднев, А. Н. Тихонова, Ю. А. Уваров және басқалары арнаған. Бұл еңбектерде ақпараттандырылған қоғам туралы түсініктеме беріліп, білім беру жүйесіне ақпараттандыру технологиясын енгізу қажеттілігін қарастырып, оқытудың құрылымдық және әдістемелік аспектілері сипатталып, білім беру саласына ақпараттандыру технологиясын енгізудің психологиялық-педагогикалық мәселері көрсетіледі, алайда, жоғары оқу орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде оқу үрдісін ұйымдастыру, білімді, қабілет пен дағдыны бір жүйеге келтіру мәселелері зерттелмеген.

Қазіргі заманның талабына сай ақпараттырылған технологияны қолданудың негізінде білім берудің сапасына кепілдік болатын психологиялық-педагогикалық негіздер В. П. Беспалько, Г. В. Лаврентьев, В. А. Логачев, И. Г. Лозицкий және басқалардың жұмыстарында талқыланған. бұл жұмыстарда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жүйелі түрде қолдану арқылы студенттер ғылымдардың негізін қазіргі заманға сай әдістер арқылы оқуға үйретіп, оларды ақпараттандырылған қоғамда ой-қабілеттің жоғары болуын қажет ететін қызметке дайындайтындығы қарастырылғанымен, оқу барысындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар үрдісін студенттерді кәсіби дайындыққа баулитын арнайы ұйымдастырылған жоспарланған, бірнеше сатылы және өзекті үрдіс деп қарастырылмаған.

Қазіргі замандағы білімнің ақпараттандырылуының ерекшеліктеріне К.Е. Афанасьев, А.Н. Тихонов және басқаларының жұмыстары арналған. Студенттердің компьютерлік біліктілігін қалыптастырудың сұрақтарын Н.А. Русакова зерттеген. Студенттердің ақпараттық мәдениетіне қатысты мәселелерін А.П. Ершов өз еңбегінде сараптаса, ақпараттану білімінің негіздері. И.И. Юзвишиннің монографиясында зерттелген. Информатика мен ақпараттандыру технологиясының әдістемелері мен құрылымдық негіздері С.А. Бешенков, Ю.С. Брановский, В.С. Леднев, И.Г. Семакина және басқаларының еңбектерінде зерттелген.

Қашықтықтан білім беру мен телекоммуникациялық жобалардың оқу барысында қолданылуы О.Н. Гавришина, Э.Г. Скибицкий, Л.И. Холина, А.Г. Шабанов, А.Ю. Уваров және басқаларының еңбектерінде қарастырылғанымен, ғалымдар жоғары оқу мекемелерінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы кәсіби дайындықты студенттердің өз біліктіктерін одан ары шынайта түсуге көмектесетін үрдіс деп көрсетпейді..

Зерттеулер қарама-қайшылықтарды шешуге ықпал етеді, бір жағынан, сырттай оқытын студенттердің сапалы кәсіби білім алуын шынайта түсу қажет болса, екінші жағынан, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде сырттай оқытын студенттердің кәсіби дайындығын шынайтатын педагогикалық жағдай көрсетілмеген. Бұл қарама-қайшылықтың шешімі жоғары оқу орнында жаңа білім беретін құрал жасауға мүмкіндік береді.

Шетел тілін оқытудың технологиялық дамытуын айтқанда, ең алдымен «дамыту» деген сөздің түсініктемесін айта кеткен жөн. педагогикалық энциклопедияға жүгінсек, дамыту

дегеніміз ескіден жаңаға, бір сапалы түрден екінші сапалы түрге өтумен сипатталатын қозғалыстың ең жоғарғы түрі.

Негізінде, тек ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ғана білім беруді ең жоғарғы сатыға өткізуге қабілетті, сол арқылы оның қозғалысын қамтамасыз етеді. Сондықтан, шетел тілін оқытудың технологиялық дамытуы туралы айту заңды болып табылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізіп, қолдану шетел тілін оқытудың мүмкіндігі мен потенциалын арттыра түседі. Кейбір авторлардың пікірі бойынша, оқу құралдарының негізінде жасалған технологияны оқыту үрдісі ретінде қолданылуына бірқатар шектеуліктер қояды, Авторлардың айтуы бойынша, технологиялық тәжірибені қолданып оқу үрдісін құрастыруға болады, бірақ студенттерді ары қарайғы кәсіби қызметке дайындауға қажетті оқытудың диагностикалық мақсаты ретінде белгілі бір оқу материалы, әрекет тәсілдері ғана қолданыла алды,

Нақтылы бір оқу материалының сапалы меңгерілуі қорытынды бақылау жасауға ыңғайлы. Алайда, оқытушылардың пікірі бойынша, тәрбиелік үрдістің диагностикалық мақсатын белгілеу мүмкін емес. Даму үрдісінде де технологияны қолдануды жоққа шығарғанда осы дәлелдер келтірілген. Зерттеушілер мынадай қорытындыға келеді, тәрбие мен дамуды технологиялық деңгейде ұйымдастыруға болмайды.

Алайда, технология, оның ішінде ақпараттандырылған-коммуникативтік технология, тек студенттерді тәрбиелеудің тәжірибесі мен теориясын жаңартуға белгілі бір объективті жағдай жасап қоймай, сонымен бірге, шығармашылық икемді ой-өрісі бар тұлғаларды тікелей дайындайды.

Тәрбие үрдісіндегі диагностикалық мақсаттың мүмкін еместігі туралы дәлелдің еш негізсіз екендігін өз еңбектерінің бірінде, Ақпараттандырылған білім беру Академиясының академигі, п.ғ. д., профессор Г.Қ. Нұрғалиеваның қомақты еңбегі тұлғаның құндылық бейімділігінің педагогикалық диагностикасының мәселелерін ашуға арналған. Г.Қ. Нұрғалиеваның ғылыми мектебі тәрбие мен оқу үрдісіндегі технологиялық білім берудің әртүрлі аспектілерін зерттейді (Бақтыбаев Ж.Ш., Ферхо С.И. және басқаларының диссертациялық жұмыстары).

Білім беру үрдісін технологияландырудың түрлерінің бірі электрондық оқулықтардың тәсілдерінің көптілігі мықты тәрбиелік потенциалы бар білім беретін орта құрастырады [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Якобсон П.М. Общение людей как социально-психологическая проблема. – М.: Знание, 1973. – 40с.
2. Кузовлев В.П. Учебно-методический комплект: (5-9 классы). – М.: Просвещение, 2000. – с.136
3. Dickenson L. Self-instruction in Language Learning. New Directions in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 200 p.
4. Нурғалиева Г. К. Ценностное ориентирование личности в условиях информатизации образования, Алматы, 2004 - 311 с.

РОЛЬ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Атабаева Г. К., ст. преподаватель кафедры иностранных языков
PhD докторант КазНУ им. аль-Фараби

Весь цивилизованный мир стремится к открытости и взаимопониманию. В связи с этим возрастает роль и значимость изучения иностранных языков. Вследствие глобальных изменений в обществе, изменилась и роль иностранного языка в системе образования, и из простого учебного предмета он превратился в базовый элемент современной системы образования, в средство достижения профессиональной реализации личности

В современном мире никто не может обойтись без знания иностранного языка. Знание иностранного языка необходимо, чтобы быть конкурентоспособным на рынке труда. Таким образом, для формирования конкурентоспособного специалиста, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым пониманием и чувством уважения других культур, умением жить в мире и согласии необходимо поликультурное и полиязычное образование.

Ключевые слова: иностранный язык, коммуникативность, профессиональное образование, конкурентоспособный, рынок труда.

Бүкіл өркениетті әлем ашықтық пен өзара түсіністікке ұмтылады. Осыған байланысты шет тілдерін үйренудің маңыздылығы артып келеді. Қоғамдағы жаһандық өзгерістерге байланысты білім беру жүйесіндегі шет тілінің рөлі өзгеріп, қарапайым академиялық пәннен қазіргі білім беру жүйесінің негізгі элементі, жеке тұлғаны кәсіби іске асырудың құралы болды.

Қазіргі әлемде шет тілін білмейтін адам жоқ десе де болады. Шет тілін білу еңбек нарығында бәсекеге қабілетті тұлға болу үшін қажет. Осылайша, бәсекеге қабілетті маман, коммуникативті позитивті жеке тұлға қалыптастыру үшін, көпұлтты және көп мәдениетті ортада белсенді және тиімді өмір сүруге қабілетті, дамыған түсінік пен басқа мәдениеттерді құрметтеу сезімі бар, бейбітшілік пен келісімде өмір сүру, көп мәдениетті және көптілді білім беру қажет.

Түйін сөздер: шет тілі, коммуникативтік дағдылар, кәсіби білім, бәсекеге қабілеттілік, еңбек нарығы.

The whole civilized world strives for openness and mutual understanding. In this regard, the importance of studying foreign languages is growing. Due to global changes in society, the role of a foreign language in the education system has changed, and from a simple academic subject it has become the basic element of the modern education system, a means of achieving the professional realization of the personality.

Not a single person can do without knowledge of a foreign language in the modern world. Proficiency in a foreign language is necessary to be a competitive person in the labor market. Thus, for the formation of a competitive specialist, a communicative positive personality, capable of active and effective life in a multinational and multicultural environment, with a developed understanding and sense of respect for other cultures, the ability to live in peace and harmony, multicultural and multilingual education is necessary.

Keywords: foreign language, communicative skills, professional education, competitive, labor market.

Обучение иностранному языку является одним из основных элементов системы профессиональной подготовки специалистов на всех уровнях в Республики Казахстан, в том числе в учебных заведениях среднего и высшего профессионального образования.

Современное общество предъявляет высокие требования к студентам в овладении иностранными языками. Но ни один преподаватель не сможет научить, если сам студент не

захочет учиться, принцип коммуникативности и учета родного языка, принцип дифференциации и интеграции, принцип группового и индивидуального подхода[1].

Система принципов обучения в системе полиязычия: казахский язык – русский язык – английский язык;

- изучение языков идет параллельно, языки не пересекаются, опорой является родной язык;

- обучение иностранному языку это обучение речевому мышлению, овладение новыми средствами выражения мыслей и миром изучаемого языка; -развитие полиязыкового сознания личности;

- алгоритм развития речи; мысленная, устная – письменная; коммуникация. Развитие речи – это и развитие мышления. Речь невозможна без мыслей, без опережающего внутреннего процесса. Речевая среда: слово – словарь – строй языка: развитие речи – коммуникация – риторика : культура речи.

Таким образом, язык - это уровневая система: лексическая – произносительная – грамматическая. Прагматика языка или речь – средство общения, коммуникация, самовыражения: овладение новыми средствами выражения мысли и миром изучаемого языка.

Для успешной реализации требований государственного образовательного стандарта необходим иной подход к изучению иностранного языка. Это

объясняется некоторыми причинами, а именно: процесс обучения происходит в искусственной языковой среде; иностранный язык рассматривается как второстепенная дисциплина; недостаточное количество учебников и учебных пособий, имеющих профессиональную направленность. Очень часто интерес к предмету у студентов падает, появляется апатия, безразличие, тревожность, вызываемые трудностями, с которыми студент встречается при изучении предмета. Поэтому одна из главных задач преподавателя иностранного языка поддерживать интерес к предмету, желание работать изо дня в день. Чтобы этот интерес не пропал у студентов, преподаватель не только должен знать свой предмет, но и искать новые методические приемы, которые развивают познавательный интерес к учению.

В такой ситуации основным фактором успешного обучения является мотивация, т. е. положительное отношение студентов к иностранному языку как учебной дисциплине и осознанная потребность овладения знаниями в этой области. Необходимо не только заинтересовать студентов иностранным языком, но и преподнести им его изучение как профессионально значимый предмет. При решении этой задачи важную роль играет интеграция со специальными дисциплинами.

Преподавание английского языка в КазНУ им. АльФараби имеет профессиональную направленность. Здесь готовит студентов по разным специальностям: поэтому предметное содержание по каждой специальности различное.

Одно из направлений моей работы – преподавание английского языка в группах по техническим специальностям. Знание иностранного языка необходимо для специалистов в этой области, т. к. почти каждый третий прибор, эксплуатируемый в Казахстане, изготовлен за рубежом или на совместном предприятии и большая часть нормативных документов по техническому обслуживанию, ремонту и эксплуатации написана на иностранном языке. Поэтому одна из целей курса “Английский язык” - обучение деловому языку специальности для активного применения, как в повседневной жизни, так и в профессиональной деятельности [2].

В деятельности будущих выпускников - специалистов встречаются такие ситуации, в которых необходимо знание английского языка. К ним относятся знания делового речевого этикета, знакомство с рыночной экономикой Казахстана, банками Казахстана, национальной валютой, вкладами, налоговой системой обложения. А также затрагиваются темы аудит, правил написания деловых писем и нахождения нужной информации в Интернете на английском языке. С учетом отмеченных обстоятельств мы подбираем для обучения студентов адекватную лексику, содержание изучаемых текстов, производственные ситуации, деловые игры. На занятиях используются современные педагогические технологии с применением новейших средств коммуникации. В отработку профессиональных знаний наших будущих специалистов вносят вклад такие действия, как:

- деловые игры;
- изучение текстов;
- выполнение заданий по нахождению грамматических единиц в профессиональных текстах.

Для изучения деловой документации на английском языке мы активизируем лексику по речевому этикету при деловом общении, формируем умения и навыки по использованию неличных форм глаголов в устной и письменной речи по профессиональным темам. Для формирования умений анализировать производственные ситуации мы совершенствуем навыки ознакомительного чтения производственных текстов, развиваем умения в составлении конспекта к профессиональному тексту, совершенствуем коммуникативные навыки по темам, связанным с будущей профессией. Формирование умения анализировать профессиональную литературу происходит на занятиях, посвященных обучению реферированию по профессиональным темам в соответствии с учебной программой. В подготовке студентов обучению трансформации текстов используются Интернет-ресурсы, что способствует активизации лексического, грамматического материала, повышает мотивацию студентов в овладении иностранным языком. Проанализировав методы и виды работы с Интернет-ресурсами, мы используем их в практической работе студентов в аудиторное время и в самостоятельной их работе во внеаудиторное время. К домашним заданиям с привлечением Интернет-ресурсов мы отнесли:

- проект обзора по странам изучаемого языка, - обзор разных сайтов по нахождению аутентичных текстов на разнообразные профессиональные темы для практики их перевода,
- реферирование докладов при создании групп по интересам при изучении тем, связанных с культурой, искусством, охраной окружающей среды в странах изучаемого языка.

Интернет-ресурсы используются нами в различных видах деятельности: - для самостоятельной работы студентов с целью поиска информации в рамках заданной темы,

- для использования онлайн диалогов.

Основными видами интеграции Интернет-ресурсов в учебном процессе обучения английского языка являются:

- использование готовых материалов аутентичных текстов, - применение мультимедийных и компьютерных технологий для участия в обсуждении по заданной теме.

Таким образом, с использованием Интернета решаются следующие дидактические задачи в учебном процессе:

- формируются навыки, умения чтения аутентичных текстов разной сложности, - развиваются навыки неподготовленной устной речи при проблемном обсуждении материалов сети,

- совершенствуются умения письменной речи,
- активизируется активная бытовая и профессиональная лексика при поисковом чтении и в устной речи,
- развивается устойчивая мотивация иноязычной деятельности студентов,
- формируются умения выделять общее, специфическое в культуре родной страны и стран изучаемого языка.

Таким образом, использование Интернет-ресурсов на начальном этапе работы с аутентичным профессиональным материалом позволяет:

- сформировать лингво-когнитивный профессиональный словарь, - выработать навыки устного и визуального восприятия аутентичной информации, - выработать поисковые и аналитические навыки самостоятельной работы с профессиональным информационным материалом, - развить умения критически анализировать и обобщать полученную информацию.

Проектная деятельность на уроках ИЯ активизирует лексику по профессиональным темам тоже приобщает студентов к культуре англо-говорящих стран, так как используется непосредственно при изучении культуры производства отрасли[3].

В результате проведения описанных занятий у студентов формируются профессиональные знания, умения, навыки, а именно:

- умения работать с деловой документацией,
- умения анализировать производственные ситуации,
- умения работать с профессиональной литературой,
- навыки иноязычной профессиональной культуры,
- навыки ответственно трудиться,
- навыки работать в межнациональной команде,
- навыки инновационно, интегративно, теоретически мыслить на профессиональные темы, опираясь на фундаментальную систему знаний.

Бесспорно, использование преподавателями инновационных методов, методов формирования интереса к обучению (познавательные игры, учебные дискуссии, создание проблемных ситуаций и др.), методов формирования долга и ответственности в обучении (поощрение, одобрение, порицание и др.); внедрение в образовательный процесс преподавателями и студентами новых технологий (презентаций учебного материала, электронных пособий, аудио- и видеоматериалов и пр.), активизируют процесс языкового обучения и способствуют эффективности усвоения казахского, русского и иностранных языков.

Таким образом, для формирования конкурентоспособного специалиста, коммуникабельной позитивной личности, способной к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной и поликультурной среде, обладающей развитым пониманием и чувством уважения других культур, умением жить в мире и согласии необходимо поликультурное и полиязычное образование. В заключение хотелось бы сказать, английский язык даёт возможность обучаться в престижных зарубежных университетах, изучать интересную и нужную литературу по специальности, посещать международные конференции, а самое главное, знание английского языка – критерий, необходимый для успешной профессиональной карьеры.

Список использованной литературы

1. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С.Полат. – М., 2000.
2. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2000. - №2, № 3.
3. Полат Е.С. Типология телекоммуникационных проектов // Наука и школа. - № 4, 1997.

MODERN TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

**Atykanova N.T., master degree
KazUIRandWL named Ablai Khan**

This article discusses the importance of modern technologies in the formation of intercultural competence of future foreign language teachers. The importance and effectiveness of performing exercises using modern technology during teaching foreign language to students of foreign language teachers are studied. The article defines thematic textual unity in the formation of intercultural communicative competence of future foreign language teachers.

Keywords: communicative, WordPad, MS Word, MS Excel, Paint, Multimedia, Podcast, Screencast, LinguaLeo, Puzzle English, ENpodcast, DuoLingou, British Council, TedTalks, audio.

Бұл мақалада, болашақ шет тілі мұғалімдерінің мәдениаралық құзыреттілігін қалыптастыруда заманауи технологиялардың маңыздылығы баяндалған. Шет тілі мұғалімдерінің білім алушыларға ағылшын тілін үйрету барысындағы факторлар мен жаттығуларды заманауи технологиялар арқылы орындаудың тиімділігі мен маңыздылығы зерттелінген. Сонымен қатар мақалада, болашақ шет тілі оқытушыларының мәдениаралық құзыреттілігін қалыптастыруда тақырыптық-мәтіннің бірізділігі айқындалған.

Түйін сөздер: коммуникативті, WordPad, MS Word, MS Excel, Paint, Multimedia, Podcast, Screencast, LinguaLeo, Puzzle English, ENpodcast, DuoLingou, British Council, TedTalks, аудио.

В данной статье рассматривается о значении современных технологий в формировании межкультурной компетентности будущих учителей иностранного языка. Изучены важность и эффективность выполнения упражнений с применением современных технологии во время обучения учащихся иностранному языку преподавателей иностранных языков. В статье определены тематические текстовые единства в формировании компетенций будущих преподавателей иностранных языков.

Ключевые слова: коммуникативность, WordPad, MS Word, MS Excel, Paint, Multimedia, Podcast, Screencast, LinguaLeo, Puzzle English, ENpodcast, DuoLingou, British Council, TedTalks, аудио.

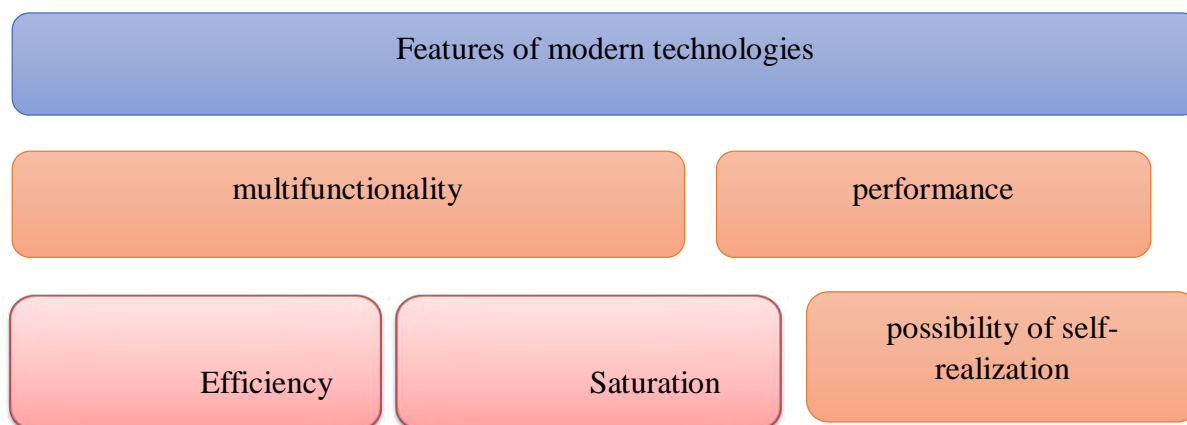
In this part of my article, I decided to consider modern technologies for the formation of cross-cultural communicative competence of future English teachers.

Modern technologies are generalized concept that describes various devices, mechanisms, methods and algorithms for information processing. Modern technologies are based on working with electronic computers, using computers in the educational process, modeling, using electronic textbooks, interactive whiteboards, working on the Internet, computer training programs. The main

goal of modern technology is to educate a person who is able to use the means of a personal computer in their life activities at the appropriate level in accordance with the needs of modern society [1].

Currently, video, audio equipment, TV, and computer are used in daily classes. Using an electronic textbook in any class will not only increase the cognitive activity of students, but also form a system of logical thinking, work creatively. A traditional textbook can easily be placed in its electronic version. The success of this version is the ability to save it in computer memory and distribute it over computer networks.

Figure 1 Features of modern technologies

Modern technologies are distinguished by their versatility, the ability to self-actualize the individual, productivity, saturation and efficiency.

One of the most effective ways to use modern technologies is multimedia. The term "Multimedia" consists of combining the Latin words "multy" (more) and "media " (medium). When analyzing textbooks for multimedia systems, scientific approaches to the multimedia term can be given the meaning of "information environment". And the concept of "information environment" can be perceived as a specially organized process aimed at providing and processing information using information technologies in a particular environment.

Multimedia is an interactive system that provides work with computer graphics, images, moving video disks, animation, texts, and high-quality sounds. The pace of development of science and technology requires a wide application of new modern technologies in the educational process: multi-functionality, efficiency, saturation, productivity, self-realization, technological methods and equipment.

Program materials (for example, in the interpretation of the verb forms) lead to the following methodological tasks: 1) Develop skills of building in a given time responsible of the issue; 2) consolidation of skills-recognition of forms of verbs study time; 3) development of reading skills based on the mode designated, displayed on the screen; 4) development of writing skills of grammar, given examples of exercises (among which the student must choose the correct answer). All multimedia programs the main problems of modern foreign language education, designated by the foreign language program; contribute to the solution of the problem of formation of intercultural communicative competence [3]

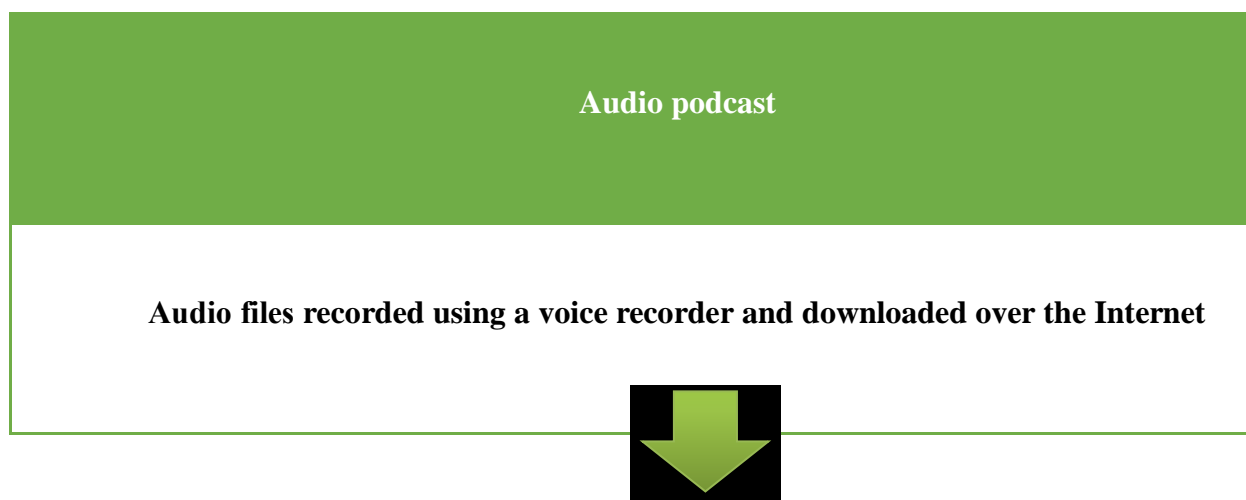
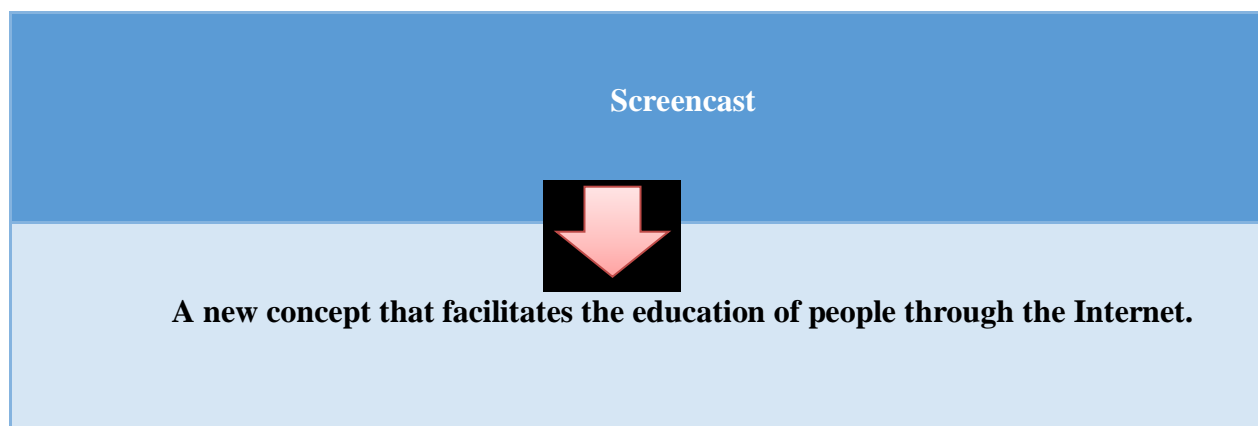
In the process of training in the higher education system, it is advisable to use the application programs WordPad, MS Word, MS Excel, Paint, etc. Modern technologies allow us to develop the creative abilities of each student in the learning process. It is this modern technology that is closely associated with the creation of a clear educational system that allows each student to choose their own educational trajectory, a radical change in new educational technologies by effectively

organizing the cognitive activity of students in the educational process on the basis of the most important didactic properties of the computer, allowing it to be individualized, preserving the integrity of the educational process through programming and changing adaptation of educational programs.

Let's focus on the opportunities and services provided by the Internet for the formation of cross-cultural communicative competence in teaching a foreign language. For example: students can complete tasks and exercises in documents provided on the Internet, conduct e – mail correspondence in the language they are learning, and participate in virtual communication clubs and conferences. In addition, at certain times, you can exchange text messages, listen to radio programs, watch videos in accordance with their directions, i.e. use any type of information.

A podcast is a digitized program, similar to a radio installation, hosted on the Internet. "Podcast" still many scientists are trying to comprehensively study and give a clear definition. For example, according to Russian researchers p. V. Sysoev and M. N. Evstigneev, podcast is a type of public activity that allows you to listen, view, create and distribute audio-video programs through the world network [4].

Podcast is a technology that can fully demonstrate the culture of the country learning the language, the world picture of this country. Unlike conventional TV and radio podcasts, it creates conditions for listening to and viewing audio files and video programs not only live, but also at a convenient time for a person. The most important thing is to upload the necessary file to your computer. Students can listen and see the podcast and create their own podcast on any topic. The podcast lasts from a few minutes to several hours. There are many types of podcasts. At the suggestion of G. Stanley, podcasts are divided into three types: audio podcast, video podcast, and screencast [5].

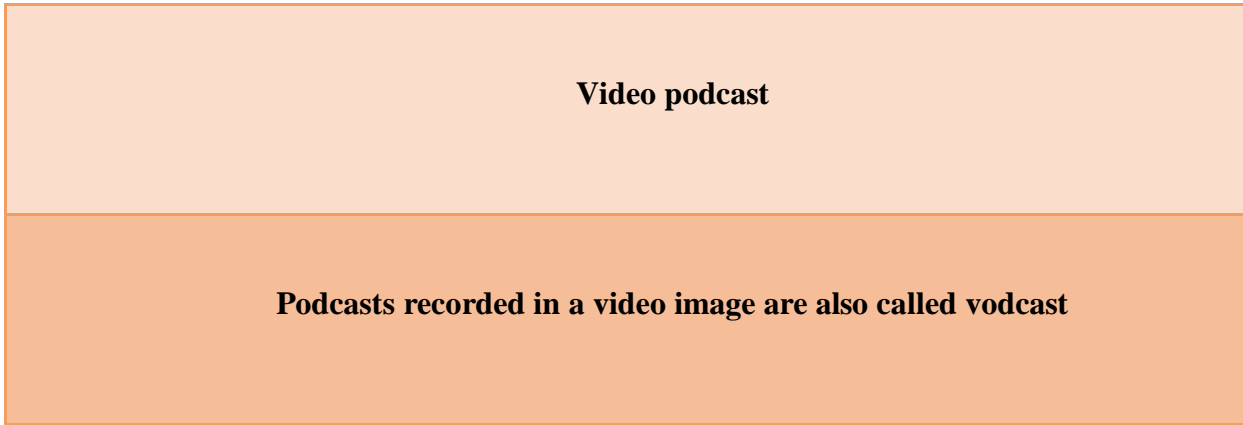

Figure 2 The types of image podcast

Screencast is a new concept that makes it easier for people to learn via the Internet. The essence of a screencast is to subscribe to computer screen actions with audio comments explaining computer programs.

An audio podcast is an audio file (podcast channels) recorded via a computer or voice recorder that can be downloaded over the Internet.

Podcasts recorded in a video format are called podcast, and the technology for creating, transmitting, and applying podcasts and podcasts is called podcasting.

Depending on the features of completing podcasts to series and their publication on podcast channels, they can be considered as audio blogs or system diaries, which are recorded in audio form [5]. "Podcast / PODCAST" of Methodist of Russia P. V. Sysoev [5]. (Fig. 3)

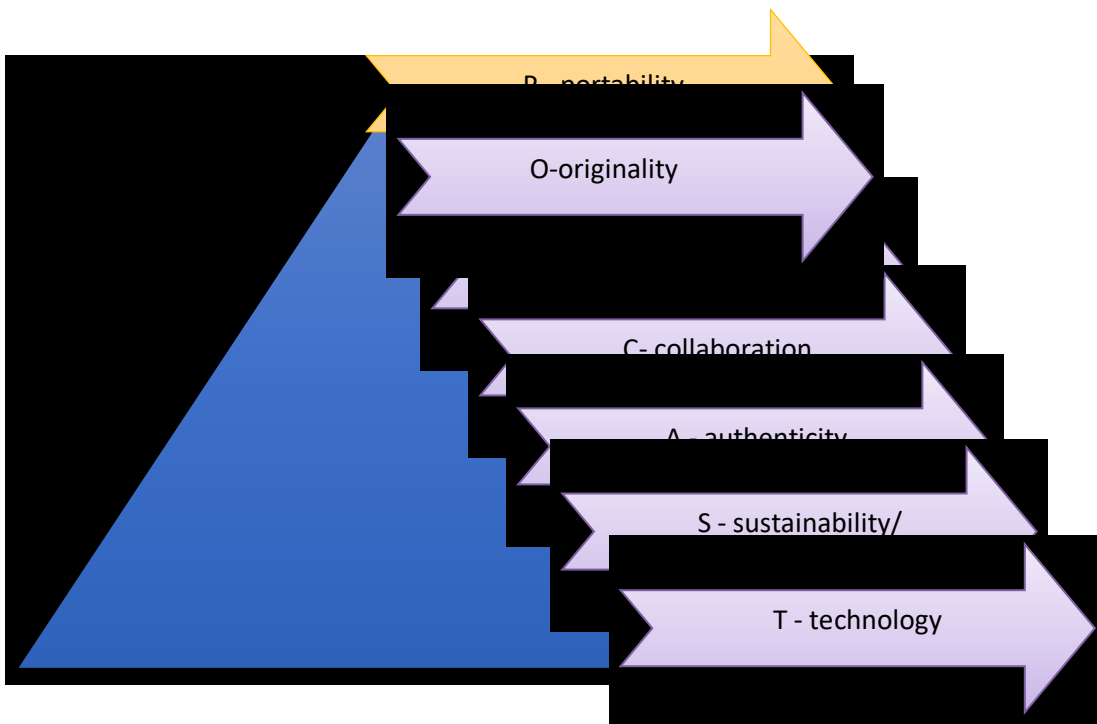

Figure 3-value of podcast technology

If we analyze the value of podcast technology in the figure, then podcast is a technology of compactness and originality, distribution and collaboration, authenticity and stability.

The main form of our research is the formation of intercultural communicative competence of students using podcasts. Therefore, it is necessary to introduce the term "educational podcast". This

term refers to audio or video recordings in a foreign language used in the educational process for teachers, compiled in accordance with the thematic and language content of the curriculum.

There are currently many types of podcast technology available. In our work, we decided to focus on several of them in more detail. People who study a foreign language have the opportunity to improve their language level in the online system using their smartphone.

The podcast contains such types as LinguaLeo, Puzzle English, ENpodcast, DuoLingou, British Council Learn English, Audio & Video, Johnny G, and so on (figure 4).

Figure 4-viewing Podcasts on a smartphone

The appearance of various podcasts on your smartphone is further presented in A. Now let's look at these types of podcasts in detail. These podcasts have mastered all kinds of exercises in grammar, phonetics of the English language. There are many types of Audio and video recordings. For example, in Audio podcasts&Video, Puzzle English very often used these tasks.

These podcasts consist of several episodes. Each episode touches on topics related to various issues. By performing these types of tasks, the student's ability to listen and understand increases. Feature of the Audio podcast&Video is what the speech is about in front of the listener. In other words, students not only listen, but also read. This will help the student fully understand the text.

For example, Episode 1: - UK life, if you get the title, it's about the types of British sports games. Not only is it said, but additional tasks are also given. In other words, the "guessing" task is given. After the end of each episode, a sequence of exercises is given. It will ask questions about the topic up to 1-7, and the task is TRUE/FALSE. In other words, the student determines the correctness/inaccuracy of the text that he is listening to [6].

Such texts related to cross-cultural communication can be passed as tasks to students, in which students have the opportunity to perform various tasks set at the end of the text, in connection with different statements, during conversations, interviews, cultural features, features of movement and gesture communication.

The scale of the next podcast is very wide. It has a lot of users in our country. This is called the LinguaLeo podcast. This podcast consists of 5 main sections: 1. tasks. 2. sets. 3. exercises. 4. Grammar. 5. Profile.

This podcast is updated and converted in a certain period of time, and the tasks are interesting. This podcast form covers all types of exercises at scale, that is, it is focused on all the cognitive

actions of the user. In the input, it first determines the user's language level through a test, and therefore gives daily exercises and tasks.

Impressions of the above podcasts on your smartphone are shown in the app. As shown in the figure, the brainstorming task is performed first. In order to learn new words, students are offered tasks such as translation, construction, listening, and letter spelling. Another feature of this podcast is that native speakers discussed a specific topic in their own language. These videos are located in a section called TedTalks. Videos can contain the words of a world-famous singer, writer, journalist, or businessman. That is, a feature of this podcast that causes another interest in the user. In addition, along with tasks related to texts, special attention is paid to grammar.

In General, modern podcast technology is the best of modern technologies in the formation of intercultural communicative competence of students, the task of the teacher is to use students rationally at the appropriate stage of classes. Effective passage of students' work on the formation of intercultural communicative competence is characterized by the use of case study technology in English classes.

The word "Case" is translated from English as "situation", "situation", "technology" – a set of intellectual tools, methods and techniques used in any science. As for foreign literature, works, in them this technology was called "case study method", and in literal translation it implies the concept of "case study method".

The main feature of this technology is its combination and effective implementation with other educational technologies. The development of the Case technology is based on the following main principles;

- 1) modeling-development of a model situation;
- 2) System analysis-analysis of the problem situation;
- 3) experimental thinking, development of the project-educational method and development of the "situation" method» ;
- 4) a method of description-construction of narrative situations;
- 5) problem problems-ways to solve the problems that form the basis of a problem situation;
- 6) classification method-building the properties of the situation, the ordinal number of parties;
- 7) game method-demonstration of variants of the main characters of the situation;
- 8) brainstorming-developing ideas about the situation;
- 9) Discussion-an exchange of views when solving a problem [7].

The main role of the Case study technology is to develop the culture of speech and thinking of students' speech activity.

Methods used in combination with the Case study method: modeling, system analysis, "brainstorming", debate, game method, problem method, method of displaying the character in the Case study method: drawing up a model of the situation, systematic presentation and analysis of the situation, generalization of thoughts related to the situation, exchange of views on ways to solve the problem, display of various behaviors in the situation of characters, identification of problems based on the context, description of the situation.

Below you can use a case study in English lessons on the topic "unity of thematic texts in the formation of intercultural communicative competence in English lessons":

Case #1

Mrs. Smith was well prepared for her culturally diverse first grade students this school year. She was looking forward to learning more about the five different countries and cultures represented in her classroom. She had completed all of the required courses to successfully earn her EFL teaching

endorsement. She was very aware of how to enrich her lessons to accommodate second language learners. What Mrs. Smith was not prepared for was the uneasiness and fear that overwhelmed the parents of the students. One parent in particular complained to Mrs. Smith that her child was being harassed by another student in the classroom. When Mrs. Smith inquired about the identity of the "bully," the parent did not know the name of the student who was bothering her child. However, the parent mentioned to Mrs. Smith that the student causing trouble was one of the "foreign" boys with the dark hair and real dark skin. Mrs. Smith did not expect adults to react in this manner about a classroom of typical six year old students.

Reflection Questions:

- 1. How can Mrs. Smith prepare herself for the challenges involved in teaching culturally diverse students?*
- 2. Is it possible to convey to parents the importance of being open minded in their outlook of the culturally diverse world?*
- 3. How can Mrs. Smith ease the tensions of the concerned parents?*

In the process of teaching intercultural communication, the use of this technology is important. As an example, students can give situations that occur in everyday life between representatives of two nationalities, between representatives of two different cultures. It is worth noting the high efficiency of using frame technologies in order to form the intercultural communicative competence of students when teaching a foreign language.

The word Frame means structure, structure, frame, Frame, frame, system, frame, grid system. A frame in training is a frame structure for representing stereotyped educational information in a text, including slots, empty Windows and lines (filled in by students), and keywords.

Two main types of frames are considered: linguistic frames aimed at teaching language skills (for example, the correct choice of language forms in the speech process) and special, specific frames for the purpose of fixing and mastering the skills of using special vocabulary.

The word Frame means framework in English, i.e. it is a structure consisting of elements passed as keywords and empty "spaces" (slots filled repeatedly with new information). Currently, frames are defined by standard, stereotypical situations that cover a number of specific homogeneous conditions. Frame post is a stereotype of the attitude to the study of material, the organization of education and knowledge, problem solving, and the formation of a scientific style of speech [8].

Tasks that require the choice of language tools cause great difficulties for foreign language learners. For example, known and unknown articles, single and compound verb forms, and so on.

Thus, in order to form the intercultural communicative competence of students, students can be given texts related to the development of intercultural interaction, at the end of which they can give various tasks. The main goal of the tasks is to determine the correct and incorrect wording depending on the text, select the necessary sentences in the text, delete some words, leave slots, i.e. free "places". When working with these frames, students in cross-cultural communication add knowledge when working with texts, recall materials previously explained by the teacher, and also form knowledge, skills, and skills.

Let's consider frames that reflect communicative situations. Such frames help to quickly and correctly select language tools, introducing the learner to the language context. When working with these frames, the student can present them in a schematic form, in the form of drawings, and then proceed to the same tasks for further approval after making sure that the students understand the communicative conditions adequately.

This approach of teaching "i.e." live " language situation, in addition to boring theoretical rules and tasks, contributes to the formation of intercultural communicative competence of students, developing their abilities and skills of intercultural communication. The main stages of this work will be as follows:

- Demonstration of frames to students in the form of handouts, tables on boards, presentations;
- In the process of working with this frame, involve students in a playful way, in the form of a discussion (question and answer), what they understood in order to bring the meaning of the transmitted material.;
- Frames can also be performed in the form of a stage production, i.e., you can give the task to independently make up students based on these samples.

Great importance should be given to the difference between the parties in English and Kazakh. For example, in order to form an intercultural communicative competence, it is important to specify what the relationship between the system and business etiquette in English will be. That is, here students should know that when writing a business letter to the management of a subordinate employee, they should not end with the words I'm looking forward to your answer at the end of the letter, since the time form in this sentence means that the recipient to whom the letter is sent needs to respond urgently. Writing such words to the Manager is not only a language error, but also a tactical error. I look forward to your answer, that person is subordinate to the head of the paragraph review.

At the same time, changing the frame-re-framing can be accepted as the main methodological approach, and the educational situation of business communication-as the main unit of training.

To summarize, an analysis of domestic and foreign scholars, there is no doubt that application of modern technologies in the formation of intercultural communicative competence to a certain extent contributes to the fact that technology podcast, Case Study, Framing is one of those technologies made it possible to partially communicate with different cultures to understand the similarities and peculiarities among cultures.

References

1. Bidaibekov E. Materials of the international scientific and practical conference "Information and innovative technologies in the system of continuing professional education". - Kyzylorda: Evero, 2007, November 1-2. - P. 19-23.
2. baimakhanova G. K. formation of intercultural competence of students of an economic profile of a profile school by means of information and communication technology. Master's thesis, Almaty, 2014
3. Kudabayeva P. A. Using information technologies in formation of intercultural communicative competence of future English teachers // Vestnik RUDN, Informatization of education Series, Moscow, 2016, no. 2. Pp. 43-49
4. Sysoev P. V., Evstigneev M. N. Methods of teaching a foreign language using new information and communication Internet technologies. Moscow. Glossa-press.Rostov/D: Phoenix, - 2010
5. Stanley, G. Podcasting for ELT. 2005 // Teachingenglish.org Electronic resource]/URL:<http://www.teachingenglish.org.uk/think/articles/podcasting-elt>
6. kudabayeva P. A., Berkimbayeva K. M. the role of Podcast technology in the formation of intercultural communicative competence of future English teachers // International scientific and practical conference "integration of science, education and production as the basis for the implementation of the national Plan". - Karaganda, 2017. - Pp. 248-251.

7. Popova S. Yu., Pronina E. V. Case study: principles of creation and use. - Tver: SKF-office publishing House, 2015. - 114 p. Series " Technologies for working with young people»

8. Sokolova E. E. Frame organization of knowledge in teaching English / Psychological science and education. 2008. No. 2. S. 96-104

ТҮЛҒА ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Байкенова Г.М.

Мақалада тұлға қабілеттерін дамытудағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері теориялық негізде қарастырылады.

В статье рассматриваются психологические особенности общения в развитии способностей личности на теоретической основе.

The article deals with the psychological features of communication in the development of personal abilities on a theoretical basis.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру міндеттерін іске асыруда қазақстандықтардың, әсіресе жастардың жасампаз еңбектері, күш-жігері мен білімдері қажет. Бүгінгі таңда Қазақстанның дамуының тұтқасын ұстайтын білімді де білікті, іскер, қоғам ісіне белсене қатысатын, оның болашағына жауапты, елжанды өскелең ұрпақ тәрбиелеу маңызды.

Жаһандану жолымен келе жатқан қазіргі заманғы әлемде бәсекелестік жағдайына тез бейімделу қабілеті тұрақты дамудың ең маңызды факторы болып табылады.

Даму үстіндегі қоғамға әр түрлі салада табысты түрде жұмыс істеуге дайын мамандардың жаңа типі қажет. Қазіргі заманда мамандарға талапты еңбек нарығы қалыптастырады. Мәселелерді шеше алу және ұжым құрамында бірге жұмыс істей білу дағдысы, мақсатты дұрыс қоя білу қабілеті және оған тиімді жолмен жете білу, тәуекелшілік, бастамашы бола білу, білім деңгейін ұдайы арттыруға ұмтылу және тағы басқалар ерекше құндылыққа ие болып отыр. Сонымен қатар адамнан жеке жауапкершілік, міндеттілік, тіл табыса білу, басқа адамдармен жеңіл қарым-қатынасқа түсу сияқты қасиеттер де талап етіледі.

Қарым-қатынас мәселесі психологиядағы ғаламдық мәселелердің бірі болып танылады, өйткені қарым-қатынас тұлға қалыптасуындағы ең маңызды фактор және адамның өмір сүруі үшін міндетті шарт ретінде қарастырылады. Тұлға қоғамда сыртқы ықпалдар құрылғысы ретінде емес, қоршаған әлемнің қайта жасалуында белсенді рөл атқаратын күш ретінде танылады. Адам өзінің белсенді рөлін басқа адамдардан жеке емес, олармен өзара байланыста және өзара әрекетте атқарады. «Тұлға белсенділігінің нәтижесі зат емес, дүние емес, басқа адам, оның қарым-қатынас дәнекерлігімен қабілеттіліктер байқатуға деген қажеттіліктері болып табылады». Соған орай белсенділік тұлғааралық байланыстың қажетті шарты болып танылады [1, 8 б.].

Бірқатар елдерде жинақталған статистикалық мәліметтерге сүйенсек, адам өз өмірінің 70 пайызын өзгелермен қарым-қатынасқа жұмсайды екен. Біз өзара қарым-қатынаста бір-бірімізге көптеген ақпарат береміз; білімімізбен, тәжірибемізбен алмасамыз; өзіміздің мақсатымыз бен қызығатын дүниелеріміз туралы ой бөлісеміз; тәжірибе жинақтаймыз; білігімізді арттырамыз, салт-дәстүр, өзімізді дұрыс ұстау ережелерін үйренеміз. Алайда қарым-қатынас әрдайым сәтті бола бермейді. Көп жағдайда біз тығырыққа тіреліп жатамыз: бізді біреу түсінбей қалады; ал әлдекімізді біз түсінбейміз; біреулермен дәрекі сөйлесеміз.

Соның салдарынан көңіл-күйіміз түседі, неліктен бұлай болғанына таң қаламыз, ұғына алмаймыз. Жер бетінде қарым-қатынас кезінде қиындыққа жолықпаған бірде-бір адам жоқ болар, сірә. Жеке өмірімізде кіммен араласатынымызды өзіміз таңдағанымызбен, қызметте жақпайтын, ұнамайтын адамдармен де тіл табысуға, бірге жұмыс істеуге тура келіп жатады. Сондықтан оңай байланысқа түсуге үйрену керек. Іс-әрекеттің өзге де тәсілдері сияқты қарым-қатынас өзара көшудің барлық басқа «өзектерімен» байланысты, түрі мен мазмұнын өзгерте отырып, адам тұлғасының бүкіл өміріне қызмет етеді.

Адамдар арасында олардың бірлескен тәжірибелік және рухани іс-әрекет процесінде қалыптасатын қатынастары қоғамдық қатынастар ретінде анықталады. Бұл - өндірістік, саяси, құқықтық, рухани, діни, психологиялық қатынастарды қамтитын жеткілікті деңгейде кең ұғым.

Адамдардың психологиялық өзара қатынастарын олар қалыптасатын ұйымға сәйкес ресми және бейресми деп жіктеуге болады. Ресми қатынастарға қоғам рұқсат береді, құжат түрінде бекітіледі және солар арқылы бақыланады. Бейресми қатынастарды қоғам тануы және тіпті кеңейтуі мүмкін, бірақ олар құжат түрінде реттелмейді. Басқа топтастыруда қарым-қатынастар іскерлік және жеке деп жіктеледі.

Адамдардың бірін-бірі тануы – күрделі де көп сатылы процесс. Ол сезінуден бастап, ойлаудан аяқталып, сезімдік және қисынды бейнелеудің барлық деңгейлерінен өтеді. Танылатын адамның сыртқы келбетінің сипаттамаларын тану негізінде оның бейнесін құра отырып, бұл адаммен өзара әрекет етуші субъект, әдетте мұндай мағынамен шектелмейді, ол дереу осы адам туралы түйіндер жүйесін құрайды, олардың мазмұны адамның қабілеттіліктерін көрсететін немесе оның нақты шындықтың түрлі қырларына деген қатынасын білдіретін, сонымен қатар оның белгілі бір әлеуметтік-топтық тиесілілігін және т.с.с. байқататын сапаларды көрсету болып табылады.

«Қарым-қатынас» ұғымы тұрмыстық, күнделікті қолданыста адамдар арасындағы тікелей байланыстардың барлық түрлерін белгілей отырып, кең мағынаға ие; түсіндірмелі сөздіктегі анықтама бойынша: «Қарым-қатынас - өзара үйлестік, іскерлік, достық байланыс».

Қарым-қатынас мақсаты субъектіні субъектіге қосу, олардың бірдей, бірлескен әрекеттерін ұйымдастыру немесе олардың рухани ортақтығын табу болғандықтан, әр серіктес екінші адам ол туралы барлығын біле отырып, өз әрекеттерін серіктесінің әрекеттерімен келістіре алуы үшін өзінің нағыз болмысын, ниетін, мүмкіндіктерін, мақсаттарын, ұмтылыстарын, идеалдарын, ашуы тиіс. Міне, сондықтан да қарым-қатынастың жоғары түрі достық болып табылады, сол себепті ол әр серіктестің екінші адам алдында досының алдындағыдай ашық қарым-қатынаста болуын талап етеді, өйткені егер мен өз серіктестерімді адастырсам немесе тіпті болмаса жай ғана өз серіктестерімнен өзімді жасырын ұстасам, онда олар менімен «ортақ тіл» таба алмайды және бірлескен іс-әрекет сәтсіз болып шығады.

Адамдардың кез келген қатынасын, өзара әрекетін қарым-қатынас ретінде қарастыруға бола ма? Қарым-қатынас әктісі адам басқа адаммен байланыс орнатқан кезде, оның бойынан өзіне ұқсас және өзіне тең тұлғаны көрген кезде және белсенді кері байланысты күткен кезде болады.

Қарым-қатынас қоғам мен адам өмірінің барлық жағын қамтиды. Адам басқа адамдармен қарым-қатынассыз өз өмірін елестете алмайды, себебі оның өмірі бүкіл адамзаттың сақталуына тікелей байланысты.

Қазақстандық психология мектебінің көрнекті өкілі С.М. Жақыпов қарым-қатынастың күрделі сипаты зерттеуге кешенді, пәнаралық тұрғыдан келуді талап етеді. Бұл жерде айрықша рөл адамдардың қарым-қатынасы мен өзара түсінісуін ішкі құрылымдық тұрғыда, оның механизмдері мен функциялары тұрғысында, ақырында, әрбір нақты тұлға өміріндегі оның рөлі мен мағынасы тұрғысында зерттеуімен біршама басқалардан өзгешеленетін психология ғылымының еншісіне тиеді. Бүтіндей себептер қатарымен шарттанған өзара түсінісудің бұзылуы қарым-қатынаста қиындықтар мен кедергілерді тудырады, жалғыздық пен қарым-қатынасқа түсе алмаушылыққа алып келеді, адамдар арасындағы шиеленіс пен кикілжің қатынастарды ұлғайтады. Дәл осы өзара түсінісудің болмауынан (жанұяда, қызметте және т.б.)

психологиялық кеңеске жүгінудің кең тараған түрі болып табылуының кездейсоқтықтың еместігі де сондықтан [2, 250 б.].

Қарым-қатынас жағдайларында сыналушылар іс-әрекетін бақылау елеулі түрде өзгереді. Іс-әрекет жағдайларын оның жағдайлары мен мақсаттары арқылы қатыстыру түрінде жүзеге асатын өзін-өзі бақылау бірлескен іс-әрекетке өзге де қатысушылар тарапынан сыртқы бақылау арқылы толықтырылады. Оны бірлескен іс-әрекетке қатысушылар бір-бірінің іс-әрекет нәтижелеріне берілген әр сипаттағы бағалар түрінде, өзара түзету, айқындау, мақұлдау, теріске шығару арқылы жүзеге асырады.

Сыртқы бақылау ықпалымен шешкелі отырған мәселеге назарды шоғырландыру, сыналушы жүзеге асыратын іс-әрекетке жауапкершілікті көтеру, үнемі өз іс-әрекетінің нәтижелерін өзара әрекетке өзге де қатысушылардың іс-әрекет нәтижелерімен қатыстыру есебінен өзін-өзі бақылау тереңдей түседі.

Бақылау қызметі бірлескен іс-әрекетте қарым-қатынас орындайтын реттеу қызметімен тығыз байланысты. Бір-бірінің іс-әрекет нәтижелеріне баға бере отырып, қарым-қатынастағы серіктестер бір-бірінің белсенділігін тежеумен қатар ынталандыра да алады.

Қабілеттілік неғұрлым жалпы сипатқа ие болған сайын соғұрлым ол генетикалық тұрғыдан детерминацияланған және керісінше болады. Мұрагерлік қабілеттілік деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын соғұрлым ол барынша айқын көрініс табады және соғұрлым ол кейінгі өмірлік жағдайлардың «арқасында» емес, оларға «қарсы» тарамдалады. Ең соңында, қабілеттіліктер – бұл бөлшектелген құрылымдар емес, тұлғаның барлық басқа тұлғалық сапалармен әрекеттесуші және солармен анықталатын ажырамас қасиеттері. Сондықтан да қабілеттіліктердің дамуы тұтастай тұлғаның дамуынан бөлінбейді. Олар тұлғалық сапалар мен тұтастай тұлғаның қалыптасу сипатына ықпал ете отырып, өздері де қалыптасып келе жатқан тұлғаның өздеріне деген ықпалына тап болады.

Қарым-қатынастағы теріс нәтиже, көбінесе қарым-қатынас жасаушылардың бірін-бірі баламасыз түрде бейнелеуінің, олардың әрқайсысы алған ақпараттың жеткіліксіздігі мен дұрыс талқыланбауының салдары болып шығады. Басқа адамдардың келбеті мен мінез-құлқы бейнесінің сезім күйін түсіндіріп жеткізуде және олармен қарым-қатынастағы өзара әрекетті реттеуде адамның өмір сүру барысында жинақтаған еңбек, таным және қарым-қатынас тәжірибесі айрықша мәнге ие, ал бұл тәжірибе әрқашан әр адамда жеке өзіндік ерекшелікке ие және қарым-қатынас жасаушылар қашан да бірінен-бірі тұлғалар ретінде қандай да бір деңгейде ерекшеленеді. Сонымен қатар қарым-қатынас процесінде өзара әрекет етуші индивидтер бір мақсатты да, түрлі мақсаттарды да көздеуі мүмкін. Сондықтан қарым-қатынас – қарым-қатынас жасаушылардың бір-біріне бірлескен іс-әрекетке және оның нәтижелеріне, өзіне деген арақатынастарының күрделі түйісуі және сонымен қатар қарым-қатынас жасаушылардың бірін-бірі түсіну және объективті бағалау қабілетінің айқын көрсеткіші .

Қарым-қатынас мәселесін зерттеп жүрген отандық психолог Н.Қ. Тоқсанбаева қарым-қатынастың ойлау процесіне әсерінің сипаты түрлі фактілердің жүйесіне тәуелді: шешіліп отырған тапсырманың қиындығы, тапсырманы бірлесіп шешіп отырған адамдардың білім дәрежелері және интеллектуалды қабілеттіліктері, олардың мотивацияларының, тұлғалық ерекшеліктерінің сәйкестігі және т.б. Бұл мәселені зерттеуде жүйелік бағыт принциптерінің бірінен кейін бірінің іске асуы, ең алдымен психикалық процестер детерминациясының жүйелілігін түсіну ерекше маңызды болып табылады деп атап көрсетті [3, 149 б.].

Қабілеттіліктер мен тұлғаның дамуы – екі бірдей процесс. Сол арқылы қабілеттіліктер түсінігі жалпы психологиялық қабілеттіліктер құрылымында өзіндік орынға ие. Бұл екі негізгі психологиялық категория – іс-әрекет пен тұлға арасындағы «аралық» түйін.

Қарым-қатынас мәселесі ең алдымен, әлеуметтік психологияның дамуымен және оның психологиялық ғылымдар жүйесінің барлығына әсерінің күшеюімен байланысты.

Кез келген ұжымның өз тарихы және оның дамуының басқа қатынастармен байланысты индивидтің орны мен қызметін анықтайтын объективті заңдылықтары бар.

Топтар ішіндегі, ұжымдағы топаралық, ұжымаралық қарым-қатынас жеке тұлғалық дамудың әлеуметтік детерминациялануының ең маңызды арналарының бірі екендігі туралы

ереже ерекше дәлелдерді қажет етпейді. Алайда мұнда да тек адамның адаммен, топпен, ұжыммен және т.с.с. өзара әрекеті процесінде осы детерминация жүзеге асырылатын барлық коммуникативтік құралдар айналысы жүреді. Тұлғаның топтағы және ұжымдағы жеке іс-әрекеті осындай детерминацияға қажетті жағдай жасайды. Қарым-қатынас процесінде тереңдеп келе жатқан өзара түсіністік және өзара бағалау негізінде жұмыс ырғағы, қарқыны және тәсілдерінің өзара үйлестірілуі жүзеге асады. Шындығында, қарым-қатынас процесіндегі мұндай өзара түсіністік адамның келесі адамдағы белгілі бір деңгейдегі баламалы сезімдік бейнесін, ақпараттың жинақталуын және ортақ мақсаттар мен нақты ақпарат негізінде өзара қатынастардың реттелуін білдіреді. Тәжірибенің жинақталуы мен қарым-қатынастың арқасында тұлғаның белгілі бір рухани қатынастары мен коммуникативті қасиеттері қалыптасады. Одан да бұрын нақ сол қарым-қатынас процестері, өмірлік бірлескен іс-әрекет тәжірибесі адамның адам, адамдар туралы білім көзін құрайды, яғни психологиялық таным – өзін-өзі тану мен өзін-өзі реттеу негізі.

Отандық көрнекті психолог Қ.Б. Жарықбаев топ, ұжым мүшелерінің көпшілігі бір-бірімен өзара жарасымды қарым-қатынаста болады, біреудің басқалардан гөрі жиі кездесетін, ұнататын адамы болады деп жазады. Мұндай адамдар бір-бірімен мүдделес, ортақ істері бар, әңгімелері ылғи да жарасып жатады. Көпшілік адамдарда мұндай дос-жаран онша көп болмайды. Ұжым ішінде мұндай шағын топтардың болуына қарамастан, ол өзінің бірлігін сақтап, бірыңғай бірлестік ретінде өмір сүре береді. Кейбір адамдар ешкіммен жеке қатынасқа түспейді, ұжымнан өзіне серік таба алмайды. Алайда мұндай адам топқа қажетсіз деген ұғым тумайды. Ол да іске қызу араласады, өзі қалап алған міндетті жақсы атқарады. Оның басқалармен қарым-қатынасы қауымдастықтан тыс жерде болады. Мәселен, шәкірт өзімен бір үйде тұратын не басқа сыныпта, басқа мектепте оқитын балалармен қарым-қатынасқа түседі. Топта жұрт жек көретін, маңайларына жуытқысы келмейтін адамдар да кездесуі мүмкін, мұндайда өзгелер оған жоламай, одан іргесін аулақ салуға тырысады. Топ ішінде осындай адамдардан бейтараптық сақтайтын, онымен қарым-қатынас жасаудан қашпайтын адамдар да болады.

Өзара қатынастар – бұл тікелей тұлғааралық қатынастар. Олар «бетпе-бет» тікелей болуы мүмкін немесе қандай да бір коммуникация құралдары арқылы (телефон, телеграф, радио, теледидар) жүзеге асуы мүмкін, бір мезгілдес болуы немесе кейінге қалдырылуы мүмкін (мысалы, хат жазысу барысындағыдай), бірақ оларда әрқашан да нақты ортақтық мүмкіндігі сақталуы тиіс.

Тұлға – психология ғылымының негізгі ұғымдарының бірі. Біздіңше, қоғамның дамуы прогрестің жоғарылауына байланысты, ал прогресті жаңа сатыға көтеруде бұқараның әлеуметтік белсенділігі мен жеке адамдардың ерекше дарындылығы және жоғары саналығы маңызды рөл атқарады.

Қарым-қатынасқа деген үлкен қызығушылық барлық білім беру іс-әрекетінің қарым-қатынас түрлерінің оның түрлі формаларында және түрлі әдістермен жүзеге асатын кешені ретінде таныла алатындығынан туындап отыр. Олардың шын мәнінде мол және алуан түрлі екендігін атап өте отырып, бұл процесте диалогтың жетекші рөл атқаратындығын да атап өткен дұрыс.

Ал қабілет туралы ой қозғағанда, адамның қандай да бір нәрсені істеуге мүмкіншілігі көрсетіледі, ал талант, дарындылық туралы айтқанда, адамның аталмыш қасиеттің (қабілет) туа біткен сапасының сипаты көрсетіледі. Осыған қоса қабілет те, дарын да іс-әрекеттің нәтижелігінде көрінеді.

«Қабілет» ұғымымен қатар «тәсілқой» және «бейімделу» ұғымдары да қолданылады. Тәсілқой адам тапқыр, икемді, бейімделе алатын ретінде сипатталады, ал бейімделу істі үйлестіре алатын, жасай алатын, құрай алатын ретінде түсіндіріледі.

Қазақстандық профессор С.М. Жақыпов іс-әрекет субъектісі ретіндегі тұлғаның шығармашылық әлеуетін адамның психологиялық негізі интеллектуалдық қабілеттіліктер мен мағыналық құрылымдар болып табылатын интегралдық сипаттамасы ретінде қарастырды. Егер қабілеттіліктер тұлғаның шығармашылық әлеуетінің морфологиялық ерекшеліктерін

анықтаса, мағыналық құрылымдар оның функционалдық ерекшеліктерін анықтайды. Тұлғаның ерекшеліктері мен мағыналық құрылымдарының күрделі өзара байланысын зерттеу субъект-субъектілік қатынастар тұрғысынан бірлескен іс-әрекет контекстінде мүмкін болмақ. Бұл тұлғаның интеллектуалдық қабілеттіліктері мен мағыналық құрылымдарын ерекше жинақтау нәтижесі ретіндегі когнитивтік стильді бірлескен-диалогтық танымдық іс-әрекеттің қалыптасуы және дамуы жағдайларында зерттеу анағұрлым дұрыс екендігін көрсетеді.

Сондықтан да қоғамның мәдени көрсеткіші неғұрлым жоғары болса, адамның еркіндігі мен қабілеттілігі де соғұрлым арта түседі.

Сонымен, қарым-қатынас қабілетінің болуы қай заманда болмасын адамның маңызды қасиеті саналған. «Бір адаммен сөйлессең – қуанасың, енді бірімен сөйлессең - қайғырасың» деген халық даналығы бекер айтылмаса керек. Оңай сөйлесіп, тіл табысып кететін адамдарға қызыға, ұната қарайтынымыз, тұйық, жұмған аузын ашпайтындарға көп жуи бермейтіміз де шындық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. Алматы, 2002.. – 145 б.
2. Жақыпов С.М., Есенбаева Э.Ө. Қарым-қатынастағы өзара түсінісу механизмдерінің әлеуметтік-психологиялық мәні. // Материалы меж. конф. под ред. Т.А. Кожамкулова. Казахская цивилизация: проблемы адаптации и социализации человека. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2005. - С. - 213 - 216.
3. Тоқсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынас жағдайындағы ойлау процесінің ерекшеліктері // Қазақстан Республикасы Конституциясы және өркениеті, Ғылыми конференция материалдары. - Алматы, 2005. – 181 б.

М. ӘУЕЗОВТИҢ ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ КӨРІНІСІ

**Балабекова Қ.Ш., PhD докторант
ҚазҰҚызПУ**

Одна из главных целей казахского этноса - найти и сохранить на языке казахского этноса и сохранить эти ценности для нынешнего и будущих поколений. В связи с этим одной из основных целей является изучение национальных секретов ценных казахских сказок с точки зрения национальной идентичности с целью признания национальной мысли.

Ключевые слова: сказки, национальный характер, клятва, познание, национальное сознание, разум, интеллект.

One of the main goals of the Kazakh ethnic group is to find and preserve in the language of the Kazakh ethnic group and preserve these values for present and future generations. In this regard, one of the main goals is to study the national secrets of valuable Kazakh fairy tales from the point of view of national identity in order to recognize the national thought.

Keywords: fairy tales, national character, oath, knowledge, national consciousness, mind, intellect.

Ертегілерде сонау есте жоқ ежелгі заманнан келе жатқан салт-сана, ой-пікір, көркем бейне, асыл сөз, әр дәуірдің ұғым-түсінігі, пайымы мен оқиғасы, қиял-арманы, көне сарын бар, осының бәрі сюжетпен де, сюжетсіз де баяндалып, алуан формада жеткен бізге. Ертегілер – бүгінгі күллі руханиятымыздың негізі, әрі тұғыры, халқымыздың өткені мен бүгінгі ғана емес,

келешектің де кепілі, яғни ұлттық сипатымызды сақтаудың өзегі. Ол – осы заманғы бүкіл мәдениетіміздің де ажырамас бөлігі, таусылмас қайнар көзі. [1,408].

Тіл мен таным, тіл мен ой, тіл мен сана, тіл мен мәдениет, тіл мен қоғам арақатынастары сабақтастығын зерделеу бүгінгі қазақ лингвистикасының негізгі бағыттарының бірі. Соңғы онжылдықтар кезеңіндегі зерттеулер этносты, ұлт мәдениетін тіл арқылы анықтауды ұстаным етеді. Осыған орай соңғы кезеңдерде лингвистикада ұлы мұралардың тілдік табиғатын, ерекшелігін тану негізінде ұлттық болмыс-бітімді, дүниеге көзқарасы мен рухани-мәдени құндылықтарына сәйкес тілдің табиғатын нақты тілдік дәйектермен ашуға бағытталған. Осымен байланысты өмірлік ұстанымы бар, өз елінің мақсат-мүддесіне қызмет ете алатын кәсіби білікті, озық ойлы ұрпақтың қалыптасуына халқылымыздың киелі салт-дәстүрі және ұлттық идеалға негізделген рухани құндылықтары жатады. Академик Ғ.Есім: «Ұлттық сана, халықтық дүниетаным, ұлттық ойлау, мәдениеттің түп төркіні көне түркі заманынан басталады», – деп дәлелдейді [2, 49]. Қазақ этносының дүниетанымы оның тілінде, ауыз әдебиетінің шығармаларында көрініс тауып, сақталып, сол құндылықтарды бүгінгі және келер ұрпаққа жеткізу негізгі мақсаттардың бірі. Осы орайда ұлттық ойлаудың шығуын тану үшін құнды қазақ ертегілерінің тілдік сырына ұлттық таным тұрғысынан қайта үңіліп, зерделеу, зерттеу негізгі мақсаттардың бірі болмақ. Қазақ ұлтының мәдениеті мен тілінде ерекше орын алатын, мәні мен мазмұны өшпес құндылыққа жататын шығармалар – ертегілер. Мұнда халықтың мәдени-тарихи өмірі, халықтың дәстүрлі өмір тәжірибесінің ұлттың рухани құндылығы, парасаттылық өлшемі, ізгілігі жатыр. Ізгіліктің негізгі қағидаларына: әділдік, парасаттылық, адалдық, ақылдылық, игілік, жақсылық жатады.

Қазақ әдебиетін өлшеусіз биікке көтеріп, әлемге танытқан классик жазушы М.Әуезов проза жанрына қалам тербемес бұрын ең алдымен халқымыздың бай ауыз әдебиетінен сусындап, солардың үлгілерін жинақтап, таратумен айналысқан. Қарымды қаламгер мұндай маңызды жұмысты ертегі, аңыз әңгімелерді, хикая дастандарды, жалпы қазақ ауыз әдебиетіне қатысты деректерді жүйелі жинақтау жолында бірқатар ауқымды істер атқарды. Ал ертегілерді жинақтап, жүйелеуде қазақ қаламгерлерінің алғашқыларының бірі болып «Хиал-ғажайып ертегілер», «Хайуанаттар жайлы ертегілер», «Салт ертегілер» деп бөліп ғылыми негізде жіктеп берді. [3, 240]. Қазақ ертегілерінің ішінде тақырыбының көптігі жағынан болсын, аса молы – тұрмыс пен салтқа байланысты туған ертегілер.

Бұл топқа кіретін ертегілерде ескі заманнан бастап, соңғы кезге дейінгі халық өмірінің әр алуан жақтары қамтылады. Оларда халықтың қоғамдық өмірі, тұрмыс – тіршілігі, дүние танудағы көзқарасы, таптық сана сезімі, арман – мүддесі суреттеледі. Және де ертегінің оқиғасы реалистік болмыстан алынады. Егер қиял – ғажайып немесе хайуанаттар жайындағы ертегілерде фантастика басым келіп отырса, тұрмыс – салт ертегілерінде ол өте аз кездеседі. Мұнда адамның қиялынан туған әңгімелерден гөрі, өмірде болған, не болуға тиісті оқиғалар басты орын алады. Сондай – ақ тұрмыс – салт ертегілерінің кейіпкерлері жалғыз көзді дәу, мыстан, жеті басты жалмауыз, жезтырнақ т.б. бейнесінде болмай, нақты адам бейнесінде болады, сол қарапайым адамдар жайы айтылады.

Тұрмыс ертегілерінің оқиғасы ертегінің басты кейіпкері қарапайым адамның өмірін, ісін, тұрмыс – тіршілігін, таптық, қоғамдық жайларын, әлеуметтік көзқарасын суреттеуге құрылады. Бұлардың бәрі халық ортасынан шыққан, ертегіге басты кейіпкер болып алынған еңбек адам арқылы баяндалады. Неше түрлі қиыншылық-кедергілерді, ауыр халдерді, аңдыған, алысқан жау амалдарын жеңетін де, сөйтіп, мақсатына жететін де қарапайым адам болатын.

Халықтың тұрмыс – салтына байланысты туған ертегілерінде басты тақырып еңбек адамдарының өмірі, ісі болып келеді. Бұл ретте қарапайым адамдарды халық ертегілері қанаушы тапқа қарсы бейнеде алады, олардың ісі, ақылы, өнері, адамгершілігі хандар мен байлардан әлдеқайда артық деп суреттейді. Мұны біз көптеген ертегілерден, соның ішінде әрі көркем, әрі терең идеялысы “Аяз биден” көреміз.

Ертегінің оқиғасы қазақ өмірінің шындығынан алынады да, оны қоғамдық мәні зор тартыстардың төңірегінде құрады. Қанаушы мен езілген еңбек адамдарының арасындағы таптық қарым – қатынастар, алыс – тартыс күрестер суреттеледі. Бұл күрестерге халық атынан белсене араласатын, халықтың сарқылмас ақыл – ой даналығын көрсететін Аяз би болады. Қанаушы таптың жәнәт оның үстемдігін жүргізуші хандар мен уәзірлердің жауыздығын, елдің еңсесін түсіріп езгендігін халық ертегісі өзінің сүйікті кейіпкері Аяз би арқылы әшкере етеді. Халықтың ойынша, ел билеген әділетсіз, залым хандардың, билер мен уәзірлердің орнына еңбекші бұқараның өкілдері болса, елді осылар билесе, – заман түзелмек, әлеуметтік теңсіздік жойылмақ, халықтан шығып “хан болғандар” еңбек адамдарының мерейін үстем етпек әділ, турашыл болмақ. Ертегінің оқиғасы адал еңбегімен кәсіп еткен шаруа адамын ардақтау идеясынан туған.

Қазақтың тұрмыс – салт ертегілері қарапайым шаруа адамын ардақтай отырып, еңбек – кәсіп ету жайына айырықша көңіл бөледі. “Жатып ішер жалқау болма, ерінбей еңбек ет, өжеттен де, өрге ұмтыл” деген сияқты халқы ойы ертегіге қосылады. Бұл ретте халық ертегісі ақыл-өсиет түрінде келеді және оларды өмір жолына енді түсе бастаған жастарға арнайды, оларды пайдалы еңбек арқылы тәрбиелеп, қоғамға керекті ер-азамат етіп шығару жайын қарастырады.

Аяз би білгір ғана емес. Ол, сонымен қатар, адамгершілігі күшті, уәдеге берік, серттен таймайтын жан. Өзінің уәдесі, серті үшін өлуге бар, айтқанынан бас тарту, қатерден қорқып үрейлену онда жоқ. Ол дарға асылып, демі бітіп бара жатқан кезде де сыр шашпайды, жан сауға сұрамайды, Мендіге берген сертінен айнымайды. Тек Мендінің өзі келіп рұқсат еткенде ғана, ханға сырын айтады. Сөйтіп, халық ертегісі Аяз биді әрі ақылды, әрі адамгершілігі жоғары, турашыл, ер-азамат етіп көрсетеді. Ха-лыққа тән даналық, батылдық, әділдік сияқты жақсы қасиеттердің бәрі де Аяз би арқылы беріледі. Мұндай ертегілерде халықтың ғасырлар бойына жиып-терген өмір тәжірибесі, тұрмыстан алған, қорытындысы айтылады. Соның бәрін ертегіге айналдырып, жастарға үлгі боларлықтай түйіндер жасайды. Бұл тақырыптағы ертегілер, М. Әуезов айтқандай, адамға пайда келтіретін ақыл-өсиет түрінде келеді. Оны жастарға айтушы көпті көрген, өмір тәжірибесі мол кәрия немесе қарт әке болады және бұл ақыл-өсиет кейде жұмбақ түрінде айтылады. Оны ол бірден түсіне қоймайды, түсінсе, теріс ұғынады. Содан ол көптеген қиыншылық халге ұшырайды, азабы мол ауыртпалықтарды басынан кешіреді. Ақырында оның қателерін көрсетіп, түзу жолға салатын да жанағы кәриялар, әкелер болады.

“Қарттың ұлына айтқан өсиеті” дейтін ертегіде дүние салғалы жатқан қарт әке баласын шақырып алып бақұлдасады да, өлер алдындағы өсиет-аманатын айтады. Ол ұлына: “Қала сайын үй салдыр, ішкен-жегенің жал мен жая, қазы мен қарта, шекер мен бал болсын, жұма сайын әйел ал”, — дейді. Қарттың мағынасы терең және тұспал-жұмбақ түрінде айтқан бұл өсиетін баласы теріс түсінеді. Ол әкесіне берген уәдесін орындамақ болып іске кіріседі де, қала сайын үй салдырады, ертеңді-кеш жегені қазы-қарта, жал-жая болады, жұма сайын әйел алады. Ақырында барлық мал-мүлкінен айрылып, қайыршылық халге ұшырайды.

Тұрмыстан алған тәжірибесі жоқ, өмір соқпағына жаңа түсе бастаған жас жігітті осындай ауыр халден екінші бір кәрия құтқарады. Ол қарт әкенің жұмбақ түрінде айтқан өсиет-аманатын шешіп береді және жігітке былай дейді: “Әкең ақылды адам екен, бірақ сен оның өсиетін теріс түсініпсің. әкеңнің қала сайын үй салдыр дегені — әр жерде жақсы көретін жолдасың болсын дегені, ішкен-жегенің жал-жая болсын дегені — еңбек ет, еңбекпен тапқан азығың жал-жаядай, шекер мен балдай көрінеді дегені, жұма сайын әйел ал дегені — басқаға көз салма, сүйген келіншегіңмен жаңа қосылғандай тату-тәтті бол дегені”. Жұмбақ түрінде айтылған және терең мағынаға құрылған бұл ертегінің өз кезінде жастарды тәрбиелеуде зор мәні болғаны сөзсіз.

Жоғарыда мысалға алған ертегіде жастарға ақыл-өсиет айтатын туған әке болса, енді бір ертегілерде оны бөгде адам айтқан болады. Мұны “Үш ауыз сөз” дейтін ертегіден көреміз. Бұл ертегіде былай делінеді: Баяғыда бір байдың жалғыз баласы болады, ол жылқышы екен. Бір күні ол жігітке ақ сақалды шал келеді де: “Үш ауыз сөз үйретейін, бірақ ақысына бір айғырдың үйірін бересің” — дейді. Жігіт келіседі. Шалдың үш ауыз сөзі былай екен: “Жүрген жеріңде қастық қылма, таңертеңгі асты тастама, оң қолың ұрыс бастаса, сол қолың арапашы болсын”. Ертеңіне жігіт үйіне келген соң болған оқиғаны әкесіне айтады. Баласының бұл ісіне қарт әке қатты ашуланады, “Малды шаштың” — деп ұрсады, үйінен қуып жібереді. Жігіт қаңғып кете барады. Ол көп жыл бойына шетте жүріп, талай қиыншылықтарды басынан кешіреді. Кейбір ауыр халдерден оны баяғы шалдың үйреткен үш ауыз сөзі алып шығып отырады.

Жігітке үш ауыз сөз үйреткен кәрианың әрбір сөзі жақсы тұрмыс, ынтымағы жарасқан отбасын құру үшін еңбек, адалдық, достық керек деген қорытынды жасап тұр. Бұларды ертегінің кейіпкері жас жігіттің басынан кешірген халдерін суреттеу арқылы өмір жолына жаңа түсе бастаған жастарға ақыл ретінде аңғартқан болады.

Тақырып жағынан алғанда, қазақтың тұрмыс-салт ертегілері ақылды жігіт пен ақылды қыз жайын әңгіме еткен, — дейді М. Әуезов.

Бұлай, деудің реті бар. Өйткені, қай халықты алсақ та, ол жастардан көп үміт етеді. Қоғам өмірінде болсын, жеке тұрмыста болсын жастардың атқаратын қызметі, орындайтын міндеті орасан зор екендігін біледі. Ел қорғайтын батыр да, жойқын еңбек етіп шаруашылықты ретке келтіруші де, елжұрты асырап-сақтаушы да, өнердің өріне өрлеуші де жастар дейді.[4,444]. Халықтың “Асыл тастан, ақыл жастан шығады” дейтіні осыдан. Жастардың ішінен зерек, ақылы барлары, халық үшін игілікті істер жасағандары ертегіге қосылады, кейінгі ұрпаққа соларды үлгі етеді. Ал, әділін, турасын айтатын халық, өзінің ертегісіне тек жігіттерді ғана емес, олармен қатар қыздарды да енгізеді. Бұлардың қайсысы болса да, өздерінің ақылдарымен, білгірлігімен көрінеді, халықты сүйсіндіріп отырады. Сондай-ақ, кейбір ертегілерде қыздар мен жігіттер жайы, олардың арасындағы достық, махаббат сыры суреттеледі. Бұл ретте ақылды жігіт, жақсы қыз бір-біріне ғашық болып қосылады, мұратына жетеді. Өткен заманда, жігіт сүйген жарына немесе қыз ұнатқан жігітіне көбінесе қосыла алмайтын кезде, халық ертегісі сол ескі әдет-ғұрыптан туған жол-жобаға қарсылық білдіреді, жастар теңіне қосылуы керек деген идеяны таратады.

Осы аталған тақырыптағы ертегілердің үлгісі ретінде “Жақсы әйел”, “Қарт пен тапқыр жігіт”, “Ханның кесір қызы мен тазша”, “Жалайдархан мен Сағат”, т. б. ертегілерді атауға болады. “Жақсы әйел” деген ертегіде қыздың ақылы, адамгершілігі ғана суреттеліп қоймайды, сонымен қатар әйел қауымының аянышты халі, халық түгіл өз баласына қиянат жасаған озбыр хан суреттеледі. Ертегіде хан бір күні шаңыраққа қарап отырып, ұшып бара жатқан қыздарды көреді де, уәзірлерін шақырып алып: “Алдыңғы қаз соңғы қазға не айтты, біліп беріндер” —

деп бұйырады. Уәзірлер сасады. Хан қызына өздерінің қысылып тұрғанын айтады, төнген қауіптен құтқаруын өтінеді. Хан қызы: -“Алдыңғы қаз соңғысына: “Жақсы әйел жаман еркекті түзейді”- деген еді, бірақ “мұны тапқан кім?”- деп әкем сұрар, сонда “өзіміз таптық- деп айтыңдар”,— дейді. Уәзірлер ханға барып, алдыңғы қаздың соңғы қазбен не деп сөйлескенін айтып береді. “Мұны өздерің таптыңдар ма, әлде басқа біреу үйретті ме”,— деп уәзірлерді тағы да қысады. Уәзірлер қорыққанынан: -“Мұны бізге үйреткен сіздің қызыңыз”,— деп айтып қояды. Хан әміріне қарсы келген өз қызына да сол арада мейрімсіздік жасап, адамның жаманына күйеуге беріп жібереді.

Ертегінің осыдан былайғы әңгімесінде қайырымсыз әкенің қаһарына душар болып, “шірік жұмыртқа” атанған қыздың жаман адамды қалай тәрбиелегені айтылады. Бір кезде хан және оның уәзірлері жаман деп таныған жігітті ақылды, өжет қыз қатарға қосады, тең-құрбысынан өнерін артқызып, абырой-атаққа ие етеді. Бұл ертегіде ақылды, білгір адамдар әйелдерден де шығатынын осы ертегісінде дәлелдейді. Сондай әйелдерді ардақтап, мақтан етеді.

Осындай ертегілердің енді біреулерінде ақылды, білгір жігіттер жайы әңгіме етіледі. Олар көбінесе қалың ортадан шыққан қарапайым адамдар болады. Бұлардың ақылын, білгірлігін көрсету арқылы ертегілерде халық даналығы, халықтың ғасырлар бойы жиып-терген, тәжірибесі жинақталып беріледі. Мұны “Қарт пен тапқыр жігіт” ертегісінен көреміз. Онда жігіттің ақылдылығы бірден аңғарылмайды, жұмбақ түрінде келеді Ол өзімен бірге салт келе жатқан қартқа “Арқаласайық”,— деп тіл қатады.

Жігіттің бұл сөзіне түсінбеген қарт: -“Арқаласайық дегені несі, атты кісі қалай арқаласады”,— деп ашуланады. Олар жолшыбай өлген кісіні көміп жатқан адамдарға кездеседі. Одан аттана беріп: -“Жаңағы кісі өлмеген екен”,— дейді жігіт. Бұған қарт тағы ашуланады: -“Өлген кісіні өз қолымыздан көмістік, оны бұл қалай өлмеді деп айтады, тегі мына жігіт жын-данған адам болу керек”,— деп ойлайды. Енді бір мезгілде бұлар егін жинап жатқан орақшыларға жолығады, астық өнімі мол-ақ екен! Олардан өте беріп: -“Егіншілердің еңбегі зая кеткен екен, астығы желініп қалыпты”,— дейді. Жігіттің бұл сөзіне қарт тағы да ренжиді, мұндай адаммен жолдас болғанына өкінеді. Жігіттің қандай адам екендігі қарттың үйіне келгенде мәлім болады. қарт өзінің қызына: -“Мына жігітке ас-суыңды тезірек беріп жөнелт, өзі есі ауысқан ақымақ екен”,— дейді. Әкесінің бұл сөзіне қайран қалған қыз жігітпен тіл қатысады, жігіт оған да жолда көргендерін жұмбақ етіп айтып шығады. қыз да ақылды, дана екен. Ол жігіттің жұмбақтап айтқан сөдерінде терең мағына бар екенін, оның “ақымақ, жынды” еместігін әкесіне айтып түсіндіреді және өзі жігітке тең жар болып қосылады. Сөйтіп халық ертегісі ақылды жігіт пен білгір қызды мақтаныш етеді, “Ақыл жастан шығады” деп қорытынды жасайды.

Қорыта келгенде, әңгіме жазба әдебиетімізде жеке жанр ретінде қалыптаса қоймаған ауызша дамыған кездің өзінде адамгершілік, жолдастық, ар-ұят, еңбекқорлық, достық тақырыптарын көтеріп, ел жадында ізгілікті ойлар қалыптасытырып, ертеден ақ тәрбиелік мәнге ие бола білді.

Фольклорлық бай мұраларымыздың мұншалықты маңызды мәнге ие болуы М.Әуезовтің туған халқының ауыз әдебиетіне деген қызығушылығынан туған зор ізденістің, терез зерттеудің нәтижесі еді. Тұрмыс-салт ертегілер мазмұны мен мағынасы қарапайым болғанымен, белгілі бір мақсатқа құрылған тұтас туынды ретінде қарастыруды қажет ететін фольклордағы бір сала. Осы тұрғыда ертегі халық танымының базалық негізі бола алады, ертегілерден кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімін, ұлттық мінезін,

дархан көңілін, қазақтың ұлттық болмысын, оның белгілі бір халықтың өкілі екендігін танымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. Астана: Фолиант, 2004. – 408 б.
2. Есім Ғ. Сана болмысы. – Алматы, 1994. 49 б
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991 – 240 б.
4. Әуезов М. 12 томдық шығармалар жинағы. 11 т. – Алматы: Жазушы, 1964. – 444 б.

ШӘКӘРІМ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУШ ҚҰРАЛДАР

Бахытова А., магистрант
Қайнар академиясы

Шәкәрімнің дүниетанымы, қоғамдық ой-пікірлері, философиялық, эстетикалық көзқарастары ХІХ ғасырдың екінші жартысында негізінен қалыптасты. ХХ ғасырдың бас кезіндегі әдебиет пен мәдениет қайраткерлері ішінде Шәкәрім ойшыл, ақын - жазушы ретінде жұртшылыққа кеңінен танылған, Абай заманына өзгелерден бір табан жақын тұрған, екі ғасыр арасын жалғастырушы ірі тұлға болды Шәкәрім – ұлы гуманист, кемеңгер ойшыл, қазақ әдебиетінің классигі. Ол Абай дәуірінен бастау алатын ХХ ғасырдың басында кең арнаға түсіп дамыған демократиялық идеяларды, халықтың азаматтығын биік ұстап, ғылым мен техника жетістіктерін игеріп, еркін дамуын аңсаған қоғамдық қозғалыстың аса көрнекті өкілдерінің бірі. Шәкәрімнің гуманистік, адамгершілік идеялары - адал еңбекті, әділеттікті, мейірімділікті жақтауы, зорлық-зомбылықты, қиянатшылдықты әшкерлеуі прогресшіл, жаңашыл қоғамдық күштердің озат ой-санасының жарқын көрнісі болғаны және халықтың түпкі түбегейлі арман-мүделерін терең түсінуден туғаны анық. Шәкәрімнің ақындық жаңашылдығы тыңнан қосқан өлең өлшем-өрнектерінен, өлеңдеріне шығарған әндерінен, үздік композиторлық дарынынан да анық танылады. Бұл жағынан алғанда, Шәкәрім қазақ әдебиетінде ғана емес, дүниежүзі әдебиетінде өте сирек құбылыс дей аламыз.

Шәкәрімнің қайталанбас өзіндік ақындық тұлғасын танытатын сипат-қасиеттер лирикасына тән нақыл насихатшылық, фәлсапашылдық - бәрі де өз заманының тілек-талаптарына сәйкес қалыптасқан.

Сөз өнеріндегі көркемдік – бейнелілік жағынан өзгеше көрініс тапқан жанрлық форма лирика болып табылады. Сондықтан лирикалық шығарманы талдау барысында оның жанрлық, стильдік, көркемдік басқа да факторларына ерекше назар аударған жөн. Өлең сөзге тән белгілі деген ерекшеліктері, мәселен құрлысы, бунақ, тармақ, буын, ырғақ тағы басқа ерекшеліктері оларды ұқсас етіп көрсеткенімен олардың әрқайсысының даралық ерекшелігі бар. Ондағы «ақын тұлғасы», немесе «лирикалық тұлға», болмағанда троптық қолданыстар әр ақынды өзгешелендіріп тұрады. Лирикада көңіл – күй ерекше роль атқарады. Шәкәрімнің лирикасы ең алдымен көркемдік – эстетикалық қуатымен ерекшеленеді.[1.25-26]

Көркемділік - өнер шығармаларының өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы - дүниені, болмысты сипаттап сөйлетудегі суретшілік, бейнелілік, өрнектілік. Көркемдік келісім жоқ жерде, өнер шығармасы өмір сүрмейді. Көркемдік-өнер туындысының сапалық көрсеткіші. Көркемдіктің бастау бұлағы, қайнар көзі - суреткердің өмірдегі әдемілікті көре білуі, шебер бейнелеуі, ой- сезімін, жан толғанысын әсерлі әрі шебер жеткізерлік қабілеті,

қиялына байлығы. Бұл ретте Ахмет Байтұрсыновтың көркем сөз табиғаты турасындағы пікір соншалықты бағалы. Ол : «Сөз өнері- адам санасының үш негізіне тіреледі.1. Ақылға , 2.Қиялға, 3 Көңілге.[2, 46-48]

Көркемдік шығарманың күллі суреттегіш - бейнелегіш құралдар жүйесінің іштей жарасым-үйлесімінен, мазмұн мен пішіннің тұтастық-бірлігінен, ішкі байланыстарынан, ымыраласуынан туады. Оның эстетикалық сапа – қасиеттер суреткердің шығармашылық тәжірибесіне, көркемдік шеберлігіне, интеллектуальдық мәдениетіне, қарай қалай қаруланғанына, өмір шындығын терең танытып, тебіреніп сезінуіне байланысты.

Көркемдік сипаттар образдар жүйесімен де тамырлас. Бейнелі ұғым- түсініктер (сөз – ұғымдар, сөз- символдар, сөз- образдар), сол бір халықтың тұрмыс - тіршілігімен, салт - дәстүрімен, ырым - нанымымен, дүние - танымымен өзектес құбылыс. Сондықтан да бұлар мейлінше мәнді, ажарлы, сымбатты. Ойсанаға , сезім дүниесіне сырлылық дарытады. Поэзия тілінің қайнар бұлағы - ұлттық рухани, көркем қазынаның қойнауларындағы асылдарын анықтау, яғни айрықша ақындық қабылдау, шеберлік қабілет.

Ақындар туған халқының жаратылысқа, тұрмысқа, қоршаған ортаға, аңшылдық, құсбегілік, зергерлік т.б өнер түрлеріне байланысты сүйкімді атауларды (алтын панар, тұйғын, ақ иық, ақ киік, ұстараның жүзі, етікшінің бізі және т.б) қолданысқа енгізіп, поэзиялық құбылту, сипаттау тудырған.[3,397]. Міне осындай поэзиядағы көркемдік ерекшеліктер Шәкәрім өлеңдерінде молынан кездеседі.

Шәкәрім Құдайбердиев халқының көзін ашу мақсатында, өзінің өлеңдерімен, шығармаларымен насихат айтып, өз көзқарасын зерделеп, қорытқан ақын. Шәкәрім терең ойлы лирик – келер ұрпаққа білім, ақыл, ар- ождан, жақсылық пен жамандық туралы ойларын осы өлеңдерінде тілінің шеберлігі, көркемдігі арқылы жеткізген.[4,121]

Ысмайылов Е: «Көркемдік дегеніміз әрбір сөздің орынды қолданылуының ғана емес, өте қажеттілік пен зәрулік»[5, 125]

«Ерікті билеп алсын айтылған жыр,
Сырты – гүл, жарасымды, ішінде сыр,
Жаныңның ләззат алар жарығындай,
Мәңгілік өшпейтұғын төгілсін нұр», [6.212]

деп, Шәкәрім Құдайбердиев «Ақындарға» атты өлеңінде: Өлеңнің ерекшелігін, қуатын қандай дәрежеде болу керектігін шебер жеткізе білген. Яғни, айтылып отырған жырдың « ерікті » билеп алуы, сырты- гүл, ал ішінде сыр жатуы ерекше құбылыс, артында мәңгілік өшпейтұғын нұр болып төгілсін дейді.

Ақынның өзінің лирикасы осы қасиеттермен ерекшеленеді. Ажарлау құбылту, айшықтау құралдары жиі ұшырасады. Соның ішінде қиыннан қиыстыратып отырған құбылтулардың бірі – метафора.

Метафора заттардың, құбылыстардың, біз байқамаған қасиеттерін байқауға көмектеседі. Суреттердің жіті көзі барлық нәрселерден ортақ ұқсастықтар табады. Сонымен, күтпеген жерден құбылыс - метафораға ерекше көркемдік береді. Метафора тілде бірнеше қызымет атқарады, ол сөзге атау беріп, жаңа мағына тудырады, көркем образ жасайды, сөз мағынасына көркемдік қана бермейді, айтылатын ойға тереңдік, жандылық береді. Метафора бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттерімен, қызыметтерімен бірге адам ойлауы мен тілінде танымдық қызыметінің үлес салмағы да бар. Бұл құбылыстың құпиясын ерте заманнан – ақ көптеген ірі ойшыл – ғалымдардың назарын өзіне аударып келеді. Аристотель, Цицерон, Квинтилиан, Дж. Вико сияқты ежелгі дәуір ой-алыптарын атап өтуге болады.[7,19-21]

Сөз мағынасы, тіл табиғаты дегеніміз - өте күрделі құбылыс. Тілде сөз метафоралармен түрленіп, өңделіп отырады.

Метафораға лингвистикалық, әдебиеттану терминдері сөздіктерінде берілген түсініктемелерге көңіл бөлсек :

Метафораның табиғатын ашуға арналған зерттеулер айта берсе өте көп, ол жағынан біз кейінірек тоқталамыз. Біз осы метафораның Шәкәрім лирикасындағы қолданысын қарастырып көрейік:

Кейбіреуі майда айтып,	Жел мен бұлт – дуана,
Елжіретті, жылатты.	Бақсы болып
Қайсы бірі қайғы айтып,	Дүрілдеп, күрілдеп
Үміттің үйін құлатты. [6,55]	От – қанжар қайраған [6, 336]

Осындай өлендер жолында Шәкәрім Құдайбердиев ұлттық тілдің терен қойнаулары мен қатпарларындағы асыл қасиеттерді жіті танып, ұтымды пайдаланып, метафоралық тіркестер тудырған. Олар: «үміттің үйі», «дуана».

Яғни, ақынның көркемдік әлемнің, дүниені өзіндік түсінуінің, жан дүниесінің поэтикалық қуатының көрсеткіші деуге болады.

Мен жау болсам, кім досың,	Мен досыңмын, жау емес,
Байқадың ба оны өзің ?	Еліре берме, қайта ту
Өзгелерден сен шошын,	Жүрегім дертті, сау емес,
Жау десең де, мен – көзің. [6, 219]	Сол себепті сөзім – у [6,91]

XXX

Мейірім жақсы, зұлымдылық жаман дейсің
Қасқырлыққа қайтесін құр дөңгелеп
Жаны ашып жәрдем қылмай өткен адам,-
Өсіп, өшіп құлаған бір бәйтерек [6,207]

XXX

Тән – терезе, ой қожасы,
Оймен анық байқасаң
Бар ғылымның түп атасы-
Таза ақыл мен ойлау [6,265]

Бұл өлен жолдарындағы метафоралар терең ой, көңіл – күй беруге лайықтанғандай. Адамгершілікке бастау. Сұм-сұрқиялылыққа, қызғаншақтық, жалпы жамандық атаулыға күрес ашу. Сонымен қоса адамзат атауын адалдыққа, мейірімділікке шақырады.

Шәкәрім өлендерінде пендешілікті, көре алмаушылықты көп сынайды.

Мысалы, «Шын бақ қайсы? Күншілік кім ?» өлеңінде:

Жарқанат жек көреді күннің нұрын
Күншіні ұқсатамын соған түрін
Өзге жанға біткенін ұнатпайды,
Әлгі айтылған бақтардың бірде-бірін
Өзімшілдің іші тар, ойы шартық,
Ала алмас ол біреудің бағын тартып
Күндейді деп күн нұры жоғалғанша
Мың жарқанат соқыр болып қалғаны артық [6,215]

Өмірде бақ деп айтыларлық үш-нәрсе бар дейді, ол кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек. Бұл үшеуі бір адамның басына қонса, оны көре алмайтын өзімшіл, күншілдер пайда болады.

Сол күншілді ақын жарқанатқа балап тұр. Жарқанат күннің жүзін жек көреді, сол сияқты күншіл адамдар, ақылды, білімді адамдардың жарыққа шығуын көре алмайды. Бірақ, ақын бәрібір кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек жеңіп шығады дейді. Осы өлең жолдарындағы күншілдерді жарқанатқа балаудың өзі ерекше құбылыс. Халық айтады ғой «Жарқанат ұшса, адамның көзін соқыр қылады» деп. Мұндай жайлар адамдардың өз арасында да кездесетіні өтірік емес.

Жалын кетіп, аздан соң шоқ болды құр,
Отын бітті, үрсем де жана алмай тұр.
Жалынды оттай жайнаған, қайран өмір
Шоқ сөнген соң қап – қара болады көмір.[6,121]

XXX

Жоқ, шырағым! Жанымыз жоғалмайды,
Екі өмірдің азығы – осы ұждан!
Әйтпесе оған бұл өмір төлеу емес,
Төлеу түпсіз рахат, тозбас заман![6, 202]

Өмір туралы толғанысында, өмірді отқа, соңында өшкен көмірге балайды. Өмір от сияқты лапылдап жанып, жан-жаныңдағыны жайпайды, алға ұмтылады. Жалыны кеткен соң, шоқ сөнген қап - қара көмірге айналады. Ал екінші шумақта өмірді ұжданға балап көрсетеді.

Нұрына күн нұры жетпес
Қасы – жай, кірпігі оқ реттес
Көңілден суреті кетпес
Жүзі – сиқыр, шашы – тұзақ
Жарымды жаным сүйді [6,212]

«Жарымды жаным сүйеді, сүйе алмай тәнім күйеді» атты өлеңінде ақын әйел адамның тылсын бейнесін оқырманға жеткізу үшін қасын – жайға, кірпігін-оққа, жүзін-сиқырлыққа, шашын – тұзаққа балап көрсетеді.

Ғылымсыз адам – айуан,
Не қылсаң да ғылым біл
Ғылымға да керек жан,
Ақылсыз болса, ғылым тұл [6,251]

Ғылымға талпыну жолындағы жастарға үгіттеп айтар ақынның ақылы да бар. Ғылым жолы - әділдік жолы екенін ашық айта отырып, ғылымсыз адамды айуанға балау арқылы жастарды ғылымның сыры мен қырын білуге шақырады.

Метафора- поэзияның негізі деуге болады. Ол дүниені поэтикалық танып – білумен табиғи байланыста. Басқа троп түрлеріне қарағанда, метафора ақынның сәулелі ойларын жеткізудің басты құралы. Метафора арқылы ақиық ақын адамдардың ой - сезімін дәл тауып, өзіндік ой, сезім күйлерін жандандырып, рухтандырып жеткізеді.

Сонымен, ауыстыру, яғни метафоралар тілдің өзіндік даму жүйесінің бай мүмкіндіктерін жарқыратып ашуға зор ықпал жасайтын көркемдік құрал екеніне көзіміз жетті. Тақырыпқа негізделген ауыстырулар көп сырды тереңнен қозғап, дүниенің образдық – поэзиялық бейнесін бере алады.

Ақын поэзиясынан, оның метафораларынан терең дүние танымын, бай, күрделі сезім әлемін, өмір мен өлім, адам, уақыт, тән туралы философиялық ой- толғауларын көреміз. Ең бастысы, ақын өлеңдері- оның жан - дүниесінің айнасы, ақынның адамдық болмысын,

азаматтық тұлғасын, арман - мұраттарын, мінез - құлықтарын, жан - дүние байлығын, мазасыз өмірін, өміріндегі шаттық пен бақытты, жан- күйін, күйзелісін танып білеміз.

Пайдаланғылған әдебиеттер тізімі

1. Сәтбаева Ш. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы: Білім, 1990. – 250.(25-26 б)
2. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын,1991.-464.(46-48 б)
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі.(Құрастырушылар: З.Ахметов, Т. Шаңбай.) – Семей – Новосибирск: Талер – Пресс, 2006.- 397.
4. Мұхаметханов Қ. «Шәкәрім» // Қазақ әдебиеті.1988,15 сәуір,- 121.
5. Ысмайылов С.Сын мен шығарма.Алматы: Ғылым,1960.-256.(125 б)
6. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер.Алматы: Жазушы.-1989,40б.
7. Тлеуханова А.«Шәкәрім шығармаларындағы шеберлік пен таным бірлігі.Алматы: Ғылым. -1995.295.(19-21 б)

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ БОКСЕРОВ

Джакибаев Д., магистрант
Академия Кайнар

В статье рассматривается роль психологической поддержки боксеров. В настоящее время бокс становится все более популярным видом спорта в мире. О его популярности и значимости говорит и вхождение в список олимпийских соревнований в серию летних игр. Молодые люди идут в бокс с целью развить как свою физическую силу, так и укрепить свое психологическое состояние.

Ключевые слова: психологическая поддержка, бокс, саморегуляция, роль поддержки, воля, психология спорта.

Мақалада боксшыларға психологиялық қолдаудың рөлі туралы айтылады. Қазіргі уақытта бокс әлемде әйгілі спорт түріне айналуда. Оның танымалдығы мен маңыздылығы оның жазғы ойындар сериясындағы олимпиадалық жарыстар тізіміне енуімен де көрінеді. Жастар боксқа физикалық күштерін дамыту және психологиялық жағдайын жақсарту үшін барады.

Түйін сөздер: психологиялық қолдау, бокс, өзін-өзі реттеу, қолдау рөлі, ерік, спорт психологиясы.

The article discusses the role of psychological support for boxers. Boxing is currently becoming an increasingly popular sport in the world. His popularity and significance is also indicated by his entry into the list of Olympic competitions in a series of summer games. Young people go to boxing in order to develop both their physical strength and strengthen their psychological state.

Keywords: psychological support, boxing, self-regulation, the role of support, will, sports psychology.

Закон Республики Казахстан «О физической культуре и спорте» гласит: «Физическое воспитание - это педагогический процесс, направленный на формирование здорового, физически и духовно зрелого, морально устойчивого поколения, укрепление здоровья молодого поколения, повышение работоспособности, продление творческой жизни и долголетия». ссылка дается. Хорошо развитое отношение человека к явлениям общества, взаимоотношения с другими людьми, мотивация к труду помогают определить его место в

обществе, его физические и психологические способности развиваются и формируются в процессе физической культуры и спорта. Физическое воспитание в профессионально-технических училищах рассматривается как инструмент воспитания развитой молодежи, подготавливает ее к трудолюбию, защите Отечества, способствует формированию у них нравственных качеств, воспитывает активных членов общества, способных достичь своих целей. Для молодых людей в профессионально-технических училищах очень важно работать вместе на уроках физкультуры или во время спортивных соревнований.

Сегодня существует большой интерес к изучению спортивной психологии. Научное развитие спортивной психологии происходит во многих странах мира. Основной задачей спортивной психологии является не только создание условий для спортсменов для достижения высоких спортивных результатов. Кроме того, комплексное развитие личности спортсмена заключается в повышении его общей и психологической культуры. Тренировка психики спортсменов перед спортивными соревнованиями и оснащение их опциями для победы в соревнованиях.

Спортивная психология - отрасль психологической науки, которая изучает законы, развитие и проявления психики человека в контексте спортивной деятельности. Чем спорт отличается от других видов деятельности человека? Специфика занятий спортом - высокая мотивация, которая позволяет вам ежедневно подвергать себя физическим и умственным нагрузкам для того, чтобы побеждать в соревнованиях. Благодаря этой мотивации спорт стал естественной лабораторией человеческого потенциала.

Спортивная психология изучает закономерности умственной деятельности команды и личности в условиях соревнований и тренировок. Спортивная психология рассматривает закономерности психической деятельности в условиях тренировок и соревнований (УФ Kuramshin, Б. Kretti, P.A.. Piloyan).

Успехи отечественной спортивной психологии связаны с исследованиями А.В. Алексеева, Н.К. Волкова, Б.А. Вяткина, Г.М. Гагаевой, Л.Д. Гиссена, А.Д. Ганюшкина, Г.Д. Горбунова, О.В. Дашкевича, Т.Т. Джамгарова, П.А. Жорова, Е.А. Калинина, Ю.Я. Киселева, Ю.А. Коломейцева, А.А. Лалаяна, В.В. Медведева, И.М. Палея, В.В. Плахтиенко, А.Ц. Пуни, А.В. Родионова, П.А. Рудика, О.А. Сиротина, Ю.А. Ханина, Н.А. Худадова, О.А. Черниковой, Б.И. Якубчика.

Специалистам в нашей стране хорошо известны работы зарубежных психологов спорта: М. Ванека, Э. Василевски, Ф. Генова, Е. Геновой, В. Гошака, П. Куната, Б.Д. Кретти, Р. Мартенса, И. Мацака, З. Мюллера, Б. Навроцкой, Л. Надори, Р. Найдиффера, Б. Първанова, Г. Ридера, П. Рокушфалви, Ж. Риу, Р. Сингера, Г. Шиллинг, М. Эпуран, М. Яффи.

Подготовка высококвалифицированных спортсменов в настоящее время представляет собой сложный многолетний и многоэтапный процесс спортивного совершенствования. В этом процессе необходимо учитывать общие закономерности адаптации спортсмена к тренировочным и соревновательным нагрузкам, а также частные особенности становления спортивного мастерства в зависимости от структуры и динамики физических и психических качеств, морфо-функционального и психического статуса спортсмена, наличия своеобразного сочетания специальных способностей.

В то же время становится все более ясным, что система подготовки высококвалифицированных спортсменов к соревнованиям во многом исчерпывает свои возможности, базирующиеся на общих закономерностях адаптации организма к нагрузкам. Все более очевидно, что только при тренировочной нагрузке, адекватной психотипу

спортсмена, повышается реактивность центральной нервной системы и совершенствуются механизмы обеспечения спортивной деятельности в экстремальных условиях, которые по существу сопровождают любое крупное соревнование.

Механизмы обеспечения спортивной деятельности совершенствуются при тренировочной нагрузке, адекватной психотипу спортсмена (И.И. Штефаненко, 2013; Р. Уэйнберг, Д. Гоулд, 2001; Е. Aritzsch, 2011 и др.).

Например, психология спорта в целом и бокса в частности очень важна и достаточно мало изучена в настоящее время. В основном психологическая поддержка боксеров ложится на плечи тренеров. Однако не каждый тренер в состоянии обеспечить полноценное психологическое развитие боксера с точки зрения его подготовки к соревнованиям и после их окончания. Профессиональный психолог, особенно имеющий опыт работы в сфере спорта, сможет реализовать полноценную подготовку боксера к физическим нагрузкам, которые будут постоянно увеличиваться, поможет в сложных ситуациях, которые возникают как во время тренировок, так и во время соревнований, а также поможет спортсмену получить самое главное – психологическую устойчивость во время боя и после его окончания.

Бокс как вид спорта предъявляет исключительно высокие требования к психике спортсмена. Значительно легче достичь определенного уровня физической и технико-тактической готовности к турниру, чем готовности психической. Не о всяком боксере можно сказать что он «боец», даже если он обладает высокой техникой, тактикой и физической подготовкой.

Как известно, предметом психологии являются [1, с.98-100]:

- а) психические процессы;
- б) психологические черты личности;
- в) психологические особенности человеческой деятельности.

К психическим процессам относятся: ощущения, восприятия, воображение, мышление, память, внимание, эмоции, желания и т. д.

К психологическим чертам личности — направленность личности, темперамент, характер, интересы и способности человека.

К психологическим особенностям деятельности — особенности восприятий, мышления, соображения и других психических процессов, связанные с определенным родом работы (например, творчества).

Психические процессы и психологические особенности личности и деятельности человека в их совокупности называются сознанием или, в более широком смысле, психикой.

Психологические особенности, психические процессы и черты личности наиболее полно проявляются при сильных умственных и физических напряжениях, при постоянно меняющихся условиях окружающей среды, что наблюдается в спорте, в частности в единоборстве.

Состояние психологической подготовленности играет особую роль, зачастую является решающим в схватке. Спортсмен, не умеющий совладать с чрезмерным возбуждением накануне выхода на ринг, неуверенный в своих силах, вовремя боя не сможет быстро мобилизоваться и разумно действовать. Наоборот, если боксер хорошо психологически подготовлен, спокоен, уверен в себе, легко управляет своим настроением и действиями в бою, он и при сильно действующих факторах (пропуске сильного удара, неудачах в атаках и т. п.) сумеет мобилизоваться, правильно оценить обстановку, учесть возможности свои и противника и успешно решить тактические и технические задачи. Не надо забывать, что

боксер, участвуя в турнире, который длится до 12 дней, имеет три-четыре боя и должен быть психологически готов к каждому из них.

При психологической подготовке боксера на первый план выдвигаются его индивидуальные качества; поэтому психолог должен быть достаточно эрудирован в области педагогики, физиологии и врачебного контроля с тем, чтобы досконально изучить своего подопечного и наиболее индивидуализировать подготовку с учетом его способностей и условий их развития.

Специалисты вполне обоснованно выделяют в психологической подготовке общую подготовку к тренировочно - соревновательной деятельности и специальную - к определённому соревнованию.

Психологическая подготовка боксёров к соревнованиям включает в себя [2, с. 254-255]:

- раннюю психологическую подготовку, начинающуюся за две-три недели до соревнований;

- непосредственную подготовку к выступлениям (в день соревнований);

- психологическую подготовку в ходе турнира;

- психологическую подготовку между раундами;

- психологическое воздействие после окончания выступлений на ринге.

В основу психологической подготовки положено формирование личности боксёра, способного проявлять бойцовские качества, обладающего значительным психофизическим потенциалом, умеющего творчески и с желанием вести работу для выхода на более высокий уровень мастерства, а в итоге - для достижения намеченной цели.

Общая психологическая подготовка решает задачи психического воздействия на спортсмена, направленные на формирование и развитие спортивно важных психических качеств, а также способствует обучению специальным приёмам психической саморегуляции для адаптации к экстремальным условиям. Она служит целям совершенствования умения управлять собой, повышению соревновательной надёжности, а значит и достижению стабильных, высоких результатов [3, с. 54-59].

Специальная психологическая подготовка направлена на формирование и совершенствование целостной готовности боксёра для участия в каждом соревновании. Её основные задачи:

- совершенствование психических качеств и свойств, необходимых для успешного формирования различных компонентов подготовки боксёра;

- формирование, совершенствование и коррекция индивидуальной манеры боксирования с учётом личностных особенностей конкретных противников, уровня их технической подготовленности [3, с. 54-59].

Использование в учебно-тренировочном процессе различных снарядов, упражнений «школы бокса» в зале перед зеркалом и «работы на дороге» в сосновом бору или берёзовой роще во все времена года, при любой погоде способствуют повышению заинтересованности юношей боксом, преодолению ими нерешительности и слабоволия, развитию у них настойчивости, упорства, смелости и целеустремленности - именно тех волевых качеств, которые определяют в конечном итоге, наряду с физической и технической подготовленностью, эффективность соревновательной деятельности боксёров.

В боксе, как в любом виде деятельности, без психического напряжения нет продуктивной работы. В напряжённые периоды спортивной работы повышается чувствительность спортсмена к различным стимулам, уровень беспокойства и

неопределённости, растёт число причин, приводящих к возникновению у боксёра конфликтных и кризисных ситуаций. Эти состояния - следствие многих противоречий деятельности, с которыми сталкивается спортсмен.

Очень важно объяснить юношам, что такие критические ситуации являются необходимыми компонентами их спортивного развития. Психологическая подготовка должна включать в себя методики социально-психологического тренинга, построенные на обсуждении разного рода критических ситуаций, обучение технике их анализа. Моделирование коммуникативной критики, отрицательных переживаний, конфликтов и кризисов должно составлять необходимую часть психологической подготовки спортсмена. Он должен научиться быть независимым от критики, должен уметь эффективно переживать негативные чувства, использовать стрессы и конфликты для собственного развития [4, с. 36-38].

С целью подготовки боксёров к выполнению больших по объёму и интенсивности нагрузок, встречам с трудными противниками, формирования стремления к максимальной мобилизации сил в тренировке и соревнованиях, к преодолению любых препятствий, чтобы предотвратить возникновение чрезмерной напряжённости в бою, их надо постепенно и систематически адаптировать к обстановке соревнований. В практике предсоревновательной подготовки для этого используется моделирование предстоящей соревновательной обстановки с присущими ей трудностями и неожиданностями. Для этого на тренировках создаются соответствующие условия, которые воспроизводят соревновательную обстановку, боевые ситуации, манеру различных противников, применяются интенсивные специально-подготовительные упражнения и упражнения со снарядами в «рваном» темпе, с неожиданными ускорениями и рывками; тренировки проводят под открытым небом при неблагоприятных метеоусловиях, при плохом освещении и т.д.

В результате у спортсменов отрабатываются соответствующие психические процессы и состояния, и психика боксёров адаптируется к соревновательным условиям и возможным трудностям. В этом аспекте весьма актуально понятие оптимального боевого состояния (ОБС) как устойчивого состояния организма боксёра (в том числе и его психоволевого компонента), при котором спортсмен способен показать максимальный результат, соответствующий степени наилучшей готовности в данный тренировочный период. ОБС, таким образом, это вершина спортивной формы, которая может держаться более длительное время, чем того требует одно соревнование [5, с. 46-49].

В достижении ОБС, в умении сознательно организовать свое наилучшее самочувствие в экстремальных условиях соревнования существенную помощь может оказать метод самовнушения, в частности, психорегулирующая тренировка.

Отметим, что в последние годы всё ярче проявляется способность молодёжи действовать с высокой степенью мобилизации ресурсов своего организма в экстремальных ситуациях, в современной жизнедеятельности возникающих зачастую непредсказуемо. Бокс способствует формированию необходимого «запаса» функциональных и психических возможностей организма при жизнедеятельности в экстремальных ситуациях, требующих срочной мобилизации ресурсов своего организма.

Разумеется, решающую роль в эффективности психологической и волевой подготовки играют психолог и сам боксёр. Длительное изучение опыта работы ведущих психологов и тренеров даёт основание говорить о том, что выдающиеся результаты не могут быть достижимы без кропотливой индивидуальной работы, без психологического

взаимопонимания и создания психологически комфортной атмосферы в экстремальных условиях изнурительных тренировок и боксёрского поединка. Несомненно, проблемы психологической подготовки боксёров требуют дальнейшей разработки и более качественного применения в учебно-тренировочном процессе, во время соревнований, а также после их окончания.

Результаты психологической подготовки особенно сказываются во время соревнований, которые являются ответственным испытанием для боксера, подведением итогов и в то же время служат средством дальнейшего совершенствования мастерства.

Выступления в соревнованиях способствуют развитию волевых качеств, боевого мышления лишь при условии, что боксер участвует в них вполне подготовленным, количество соревнований соответствует уровню его спортивной подготовки, индивидуальным физическим и психическим возможностям, трудность соревнований возрастает постепенно, и участники встречаются с соперниками, равными им по силе [6, с. 96-98].

В задачу психологической подготовки к соревнованиям входит создание у боксера готовности к выступлению, которая должна сохраняться и в бою.

А.Ц. Пуни считает, что готовность к соревнованиям — это психологическое состояние спортсмена, которое характеризуется уверенностью и себе, стремлением бороться до конца и желанием победить, значительной эмоциональной устойчивостью, умением управлять своими действиями, настроением и чувствами, способностью мобилизовать все силы для достижения цели [7, с.76-78].

Таким образом, роль психолога в подготовке юношей-боксеров велика. Она должна сочетать в себе воспитательную и формирующую характер подготовку. При этом психолог должен четко представлять себе индивидуальные особенности своего подопечного. Сложность работы психолога с юношами-боксерами заключается в возрастной категории подопечных. Юношество характеризуется максималистскими настроениями, которые можно выразить в установке «Все или ничего». Именно поэтому роль психолога заключается в том, чтобы боксер после неудач во время тренировок или соревнований продолжал работать над собой, тренироваться и добиваться определенных высот. Роль психолога в данном случае можно охарактеризовать как стимулирующую. Без психолога в боксерском коллективе юношей тренер с меньшей вероятностью сможет вывести их на высокий уровень. Тренеры обеспечивают в большей степени мастерскую подготовку (постановку удара, выработка различных техник боя). Роль психолога также важна и в обучении тренера основам психологической работы со спортсменами. Это необходимо для полноценной работы тренера во время отсутствия психолога, а также всестороннего развития боксеров во время тренировок.

Список использованной литературы

1. Джамгаров Т.Т. Психология физического воспитания и спорта: Учеб. пособие для институтов физической культуры // Т.Т. Джамгаров под ред. А.Ц. Пуни – М.: Физкультура и спорт, 1999
2. Кадочников А.А. Психологическая подготовка к рукопашному бою // А.А. Кадочников: - Феникс, Москва, 2003, 304 с.
3. Гиссен Л.Д. Психология и психогигиена в спорте // Гиссен Л.Д.: - М.: ФиС, 2003. - 149 с.
4. Романенко М.И. Молодому боксеру // М.И. Романенко: - М.: Физкультура и спорт, 1998

5. Никифоров Ю.Б., Викторов И.Б. Построение и планирование тренировки в боксе // Ю.Б. Никифоров, И.Б. Викторов: - М.: Физкультура и спорт, 1998

6. Асмолов А.Г. Деятельность и установка // А.Г. Асмолов: - М.: Физкультура и спорт, 1999

7. Пуни А.Ц. Некоторые вопросы теории воли и волевая подготовка в спорте // А.Ц. Пуни: - Психология и современный спорт. - М.: Физкультура и спорт, 1993

АДАМЗАТТЫ АДАСТЫРМАС САРА ЖОЛДЫ НҮСҚАУШЫ

**Дүйсебекова А.Е., ф.ғ.к., профессор
Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық
мемлекеттік педагогикалық институты**

Бүгінде жастар саясаты мен тәрбиесіне қатысты туындаған халықтық тәрбие, ұлттық құндылықтарымызды бойтұмар ету мәселесінде ұлы Абай даналығының айқын бейнесі – әдеби мұраларын қолдану қажеттілігі сөз болады. Елбасының: «Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас Темірқазық іспетті» - деген сөзінің мәні ашылады.

Түйін сөздер: Абай әлемі, Абай үні, ақын, терең ойшыл, қоғам қайраткері, темірқазық, ұлттық құндылық, ақыл, ғылым, ар, тәрбиелік тағылым.

В данной статье рассматривается талисман национальной ценности и народное воспитание касающиеся мудрость в литературном наследии великого Абая, в применении ныне политики молодежи и воспитания. В статье открывается важность слов главы государства: «Мир Абая полярная звезда, который нас не заблуждает в темноте».

Ключевые слова: мир Абая, голос Абая, поэт, мыслитель, общественный деятель, национальная ценность, ум, наука, совесть, воспитательное влияние.

This article deals with the talisman of national value and folk education related to wisdom in literary heritage of the great Abai, which are used in politics of young people and education. In this article is opened the meaning of the words of head of the state: "World of Abai is the Temirkazyk which don't lose us at night"

Keywords: World of Abai, voice of Abai, poet, thinker, politician, national value, mind, science, conscience, influence of education.

Бүгінде егемендікке қол жеткізіп, тәуелсіздігіміздің келешегіне сенімділікпен қарасақ та, ұлы Абайдың даналы, аталы сөздерін өскелең ұрпақ жадында сақтап жүр ме? деген сауал саналы адамның көңіл түкпірінен қылаң берері анық. Әрине, бүгінде «заман басқа, заң басқа» деп жалаулатып, ескіден безіп, «толассыз жаңалыққа» жаны құмар жастардың кейбір тәрбиесіз қалпына қарап қынжыласың.

Қазақ мәдениеті мен әдебиеті тарихында орны зор, замандастары арасындағы озық ойлы, ерекше тұлға болған Абай Құнанбаевтың ірі ағартушы-демократ, терең ойшыл, қоғам қайраткері, рухани-адамгершілік құндылықтарды дәріптеуші ақын екендігін адамзат мойындауда.

Абай сөзі – халқымыздың рухын асқақтатып, бүкіл әлемге тарады. Ал, Абайтанудың алғашқы асулары өткен ғасырдың басынан-ақ бастау алғандығы белгілі. Ахмет Байтұрсынұлы Абайдың классикалық стилі туралы: «Сөзі – аз, мағынасы – көп, терең. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды сынайды. Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік, артық» - дей келе, ақынның болмысын ғылыми тұрғыда дәлелдеген [1].

Қалың қазаққа қамқор болған Абай шыншыл да сыршыл суреткерлікпен ұлт ішіндегі түрлі құбылыстарды жан-жақты ажырата білді. Ол жақсылықты дәріптеп, жамандықты шенеді. Абай айтқан: «өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ» сынды бейнелердің бүгінгі таңда көбейіп, «жұмысы жоқтық, тамағы тоқтық, аздырар адам баласын» - дегеніндей, қоғамымызда таршылық пен жоқшылықтың, бойкүйездіктің тауқыметін тартып жүрген жас пен кәрінің саны күн сайын арта түсуде. Мұның бәріне не себеп деп толғансақ, тәрбие мәселесіндегі келеңсіздіктердің белең алуы дер едім. Жастар саясаты мен тәрбиесі ісіне ауадай қажетті халықтық тәрбие, ұлттық құндылықтарымызды бойтұмар етіп тағыну – бұл күнде мүлдем естен шыққандығы ащы да болса, шындық.

Дана Абай он тоғызыншы қара сөзінде: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады...» - деп, адам баласының ой-санасының қалыптасу деңгейін сараптайды [2,114б.]. Бұл адамдар бойында рухани адамгершілік ізгіліктердің болуы олардың сана-сезіміне, ой-өрісіне, алған біліміне, көңіліне түйген ақыл-нақыл, ғибратты дүниесіне тікелей қатысты екендігін айғақтайды.

Абай өзінің қара сөздері арқылы қазақ арасындағы озбырлыққа, қанауға, қара күшке негізделген ел билеу тәртібіне, зұлымдыққа, надандыққа, еңбексіз азған өмірге, бұзылған мінез-құлыққа, адамгершілікке, сыйымсыз тәлім-тәрбиеге, кертартпа әдет-ғұрыпқа, елдің санасындағы зиянды ұғым, теріс түсінікке қарсы шығып, өз заманының әділ сыншысы болды. Ол өзінің қара сөздерінде әділеттілік, өнер-білім, адал еңбек, адамгершілік мәселелерін сөз етті. Қара сөздерінің жиырма шақтысы ағартушылық бағытқа арналған. Олардың ішінде «Екінші сөзі», «Сегізінші сөзі», «Жиырма бесінші сөзі», «Отыз екінші сөзі», «Отыз үшінші сөзі», «Отыз жетінші сөзі», «Отыз сегізінші сөзі», «Қырық үшінші сөзі» оқу, өнер-білім мәселесін көбірек қозғайды.

Абайша ақыл, ғылым, ар, мінез кімде басым – сол адам артық және бағалы. «Он сегізінші сөзінде»: «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі – ақымақшылдық. Демек, адамды қор қылатын еңбек емес, керісінше, еңбексіздік, қырсыздық. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі – залымдық деп білерсің», – деген Абай: «оның себебі: бұл үш нәрсе адамға жат нәрселер, яғни «надандық – ғылым, білімнің жоқтығы... білімсіздік, хайуандық болады. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны: талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік бәрі де осыдан шығады» – деп пайымдайды. Сондықтан да ұлы Абайдың ақыл, нақыл, өсиетті, өнегелі сөздерін бұл күнде адамзат тәрбиесіндегі қуатты күшке айналдыру – жемісін берері анық.

Абай мұрасының сыры мен сипатының дариядай тереңдігін пайымдап, ой толғаған сыншы, әдебиет зерттеушісі Т.Әлімқұлов ақынның діни наным-сенімдеріне зер салып: «...Абайдың “Өлсем орным қара жері” неге терең? Ақын өлімді ойлап жазады. Ұзақ өмірді сараптан өткізіп, өзіне-өзі төреші болады. Бұл – шымыр шежіре, жұмыр жұмбақ. Бұл – талапкерге тосқауыл, сыншыға сынақ. Бұл өлеңмен Абай алдағы ағасын, тұрғылас тұстасын, кейінгі інісін сынаған. Рахаты мен мехнаты аралас шешусіз сөз тастаған», – дейді [3,56 б.]. Осындағы «кейінгі інісі» бүгінгі өскелең ұрпақ емес пе? Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» дегеніндей, жаратушыны мойындап, иманымызды үйірлітіп, жастарымыздың бойында имандылық иірімдерін бекіту мақсатындағы жүйелі жұмыстарды жетілдіріп отыру – әрбір тәрбиеші-педагогтың міндеті болуы тиіс.

«Адам боп келдім өмірге, адам боп өтсем деп едім» деп ақын жырлағандай, жастардың ар мен жан тазалығын сақтауы, рухани бай болуы да тағы да қажымас қайраты мен қайтпас жігеріне байланысты. Мұның дәлелін тағы да ұлы Абай толғамдарынан табамыз:

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,

Өуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзінді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.

Олай болса, тағдыр тауқыметтеріндегі кезіккен қиындықтармен күресудің бірден-бір жолы – өз сеніміне жол табу екендігін жастардың жетесіне жеткізсек, намысы – өр, рухы – биік тұлғаларды көбейтер едік.

Бір сөзбен айтқанда, Абайдың ғақлиялары – көрегендік пен даналықтың айқын көрінісі болып саналады. Сондықтан да ұлы ақынның әдеби мұрасын ұрпақ тәрбиесінде темірқазық етіп пайдалансақ, адаспас едік. Бұл жөнінде мемлекетіміздің Елбасы Н.Ә.Назарбаев: “Ақын Абай қазақтың суырып салма поэзиясын шын мәніндегі реалистік жазба поэзияға айналдырды. Бұрын-соңды көтерілмеген тақырыптарды көтерді. Бұрын-соңды үрдіске еңбеген жанрларды үрдіске енгізді. Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас Темірқазық іспетті. Соған қарап тірлігіміздің дұрыс-бұрысын сараптай аламыз” – деген болатын [4]. Олай болса, бүгінгі жастардың келешегін кемел етіп, болашағын асқақтатуды ойласақ, Абай идеяларымен сусындатып өсіруді отбасы мен балабақша, мектеп табалдырығынан бастаған жөн. Ел мен жердің қадірін біліп, туған халқының салт-дәстүрін, тілін, дінін, ұлттық құндылықтарын бағалай білетін, рухани бай, Отаншыл, елжанды ұрпақ қалыптастыру – жаһандану заманындағы аса міндетті қажеттілік. Өйткені, ақпараттық технологияның қарқынды дамуы қазіргі жастардың санасын мүлдем улап жатқандығы жасырын емес. Қоғамда белең алған сан түрлі қылмыс, жастардың өз ісіне жауапсыздығы, кісі өлтіру, зорлық зомбылық, ұрлық-қарлық, мейірімсіздік – барлығы да ұлттық рухымыздың тым төмендеп бара жатқандығының айғағы екендігі даусыз.

Өз заманының заңғар жазушысы М.Әуезовтің: «...Жалғыз аяқ жол тартқан... сахараны басқан қап-қара түнекті қақ жарып, жалғыз қолда жалынды жалғыз шырақ ұстап халқына өріс атап, бет нұсқап “таңың сонау белден атады, күнің осынау жақтан шығады” деп кеткен ақын да сол еді... Заман бұлты бетін бүркеп тұрғанмен, айдың аты ай еді. Біз қазақ әдебиетінің мол бір игі нұры дейміз Абайды” – дегеніндей, қара түнекті қақ жарып, жарқын болашақтың бағдарын болжаған хакім ақынның арманының шыңына жетіп, рухани адамгершілігі мол, өз елінің келешегі үшін жанын аямайтын, елжанды, білімді де өнегелі жастар тәрбиелеу үрдісін жандандыру аса қажет[5,10 б.]. Бір сөзбен айтқанда, уақыт өткен сайын Абай үні, Абай салған сара жол сан қырынан жол ашып, тәрбиелік тағылымы асқақтауда. Тек соның қадірін ұғып, орынымен пайдалана білгеніміз абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны. // Қазақ, 1913, № 43 (Қазақ әдебиеті, 2005, тамыз).
2. Құнанбаев А. Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-2 т. – Алматы: Жазушы, 1986. – 301 б.
3. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1978. – 368 б.
4. Назарбаев Н. Абай туралы сөз. // Қазақ әдебиеті, 2005, 19-25 тамыз.
5. Әуезов М. Абайтану дәрістері. – Алматы: Рауан, 1994. Құрастырған: Л.М. Әуезов, М. Мырзахметов.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД КАК ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Есеналиева Ж.Ж., д.ф.н., профессор
Тусупова А.К., к.ф.н., доцент
Алмашова Б.К., магистрант 2 курса
Центрально-Азиатский Университет

В рамках антропоцентрического подхода на современном этапе развития теории перевода наиболее значимыми направлениями являются изучение процессуальных и эвристических аспектов деятельности переводчика, типологизация перевода по характеру переводимых текстов, исследования структурно-функциональных трансформаций языковых единиц при переводе, а также исследование национально-культурной специфики процесса перевода. Современная теория перевода - это поиск внеязыковых, социокультурных и психологических факторов, формирующих его стратегию и норму как креативной деятельности.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация; статус художественного перевода; культурное направление в переводе; лингвокультурологическая специфика перевода.

Аударма теориясын дамытудың қазіргі кезеңінде антропоцентрикалық көзқарас шеңберінде аудармашы қызметінің іс жүргізу және эвристикалық аспектілерін зерделеу, аударылатын мәтіндердің сипаты бойынша аударманы типологиялау, аударма кезінде тілдік бірліктердің құрылымдық-функционалдық трансформациясын зерттеу, сондай-ақ аударма процесінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеу аса маңызды бағыттар болып табылады. Аударманың қазіргі теориясы-бұл тілдік емес, әлеуметтік- мәдени және психологиялық факторларды іздеу, оның стратегиясы мен нормасын креативті іс-әрекет ретінде қалыптастыратын.

Түйін сөздер: мәдениетаралық қатысым; көркем аударма мәртебесі; аудармадағы мәдени бағыт; аударманың лингвомәдени ерекшеліктері.

The anthropocentric approach which is of great importance nowadays deals with the theory of translation. The most important areas of it are the study of procedural and heuristic aspects of the translator's activity, the typology of translation, the studies of structural and functional transformations of language units during the translation and study of national-cultural specifics in the translation process. The modern theory of translation is a searching of extralinguistic, socio-cultural and psychological factors that shape its strategy and norms as a creative activity.

Key words: cross-cultural communication; the status of the literary translation; cultural direction in the translation; linguistic and cultural specific of translation.

Литературный перевод - это очень сложный психоэмоциональный процесс восприятия, это чувство оригинального текста и связано с семиозом как маркировкой художественной информации посредством перевода языка и культуры. Часто "за поверхностью, действительные лингвистические значения определяют прямую корреляцию лингвистического признака с субъективным аспектом логических явлений, это сеть общих и отдельных ассоциаций, автором которых является читатель и интерпретатор в сложном процессе реконструкции художественного образа" [1,4]. От субъективного восприятия интерпретатором информационной ценности текстового источника, его художественных образов, зависит будущее переводческих работ. Обращаем внимание на роль психологических аспектов в процессе литературного перевода, что можно рассматривать как сочетание нескольких этапов: 1) этап разработки текста переводчиком. Оригинальный текст является не только знаковым отражением мыслей автора, приобретающим самостоятельный статус, но и текстом, переосмысленным переводчиком, который перерождает его в новую материально-выраженную мысль, отчуждается от автора и формируется в сознании переводчика.

Т.А. Казакова обозначает его в термине "несоответствие" - "семиотические пробелы, которые определяются непониманием культурных и языковых переживаний автора и адресата текста" 2) стадия перевода семиоза, в которой персонажи оригинального текста входят в сложные и противоречивые отношения не только с переводчиком тезауруса, но и с терминами переводческой культуры и возможностей перевода языка. Однако информационные пробелы,

возникшие в ходе вторичного семиоза, остаются и создают в тексте законопроекта семиотическое напряжение. Это напряжение возникает из-за ошибок перевода и снижает уровень символической имитации исходного текста. Ученые, признающие статус литературного перевода самостоятельным и отличающимся от других типов перевода, не могут дать четкого определения этому явлению. Литературный перевод, как и любой текст фантастики, характеризуется двойственностью и изменчивостью его толкований[2,224].

Э.Ю. Куницына в диссертации "Лингвистические основы в логической теории литературного перевода" заявляет, что интенсивно развивается современная наука перевода, привлекая к достижениям лингвистики, философии, семиотики, психологии, литературной критики и другим гуманитарным предметам. Исследовала новые переводы Шекспира в конце XX века и в начале XXI века предполагала новое понимание перевода как творческой деятельности и как духовного продукта этой деятельности [3,3].

В монографии "Литературный перевод: проблемы трансмиссионных компонентов кода перевода", написанной Е. А. Огневой автор указывает на феномен культурной интерпретации литературного текста в переводе. Она говорит о феномене симметрии/асимметрии лингвистического знака в переводе, переводных составляющих кода, а также феномене симметрии/асимметрии единиц текста при межязычной адаптации. В монографии перевод рассматривается как многогранный лингвистический процесс, основанный на идентификации двух языковых систем, как способ транскрипции образов сознания. Перевод основан на противоречии между самим языком, потому что, с одной стороны, язык объединяет людей, а с другой это делило человечество, потому что говоря на другом языке мы не понимаем друг друга [4, 234]. Литературный перевод в зарубежной теории традиционно рассматривается как итог и как процесс. Так, в "Энциклопедии литературного перевода" искусство - это перевод, который "основан на личных чтениях, исследованиях и творчестве. Это новое творение в свою очередь становится основой для множественных чтений и толкований, которые будут выходить за рамки любых намерений либо первоначального автора, либо переводчика ". Именно это понимание литературного перевода в результате общего. В последнее время акцент транслитераторов сместился с изучения перевода на переводчика, поскольку каждый перевод отражает понимание переводчиком оригинала.

Основатели "культурных" течений в теории перевода Сьюзен Басснетт и Андре Лефевр выделили новую единицу перевода: "ни слово, ни текст, но культура становится оперативной" единицей "перевода" [5,8]. Это определение сделано в духе "культурного поворота" и в очередной раз демонстрирует стремление ученых привлечь внимание исследователей и переводчиков к культурным и языковым явлениям в переводе. Культура как передающая единица имеет в тексте язык олицетворения. В англо-американской теории перевода "есть ряд терминов, обозначающих языковые предметы культурного феномена (понятие, реалии):" культурные слова "Питера Ньюмарка," специфичные для культуры ссылки "Уиллоу Гэмблера", "cultureme" Кристиана Норда. Наиболее распространёнными и широко распространёнными в теории перевода стали "предметы культуры" и "специфичные для культуры понятия". При новом "культурно-ориентированном" подходе процесс перевода не должен толковаться как "переход от одного языкового кода к другому", поскольку он заключается в передаче текста из "родной" культурной среды реципиентной культуры. Другими словами, перевод должен принять во внимание «культурный контекст» (культурный контекст) как оригинальный и переведенный текст. В культурном контексте мы понимаем мировоззрение, которое связывает вместе членов социальной группы и отличает их от других

" ("Мир, объединяющий представителей социальных групп, и отличает их друг от друга") Или "совокупность культурных предрасположений (конвенций, верований, ценностей и предположений) Интернализировано в сознании индивидуума, но социально определено".

Парадигма культурных исследований предполагает понимание национальной литературы как своего рода "литературной системы", которая создается и существует в определённой среде, образованной социальной системой и культурной системой. Все три системы открыты и взаимодействуют друг с другом. Кроме того, перевод также рассматривается как особая система в рамках системы национальной литературы и взаимодействия с ней на двусторонней основе. Литературный перевод двойственен по своей природе в межкультурном общении: с одной стороны, переведенный фантастический текст заменяет оригинальных читателей, а с другой, становится литературным фактом принимающей культуры. Первое условие требует перевода, верного оригиналу, второе - литературным качествам, в соответствии с нормами и традициями перевода языка и культуры. Перевод - один из важнейших методов проникновения в семантическую сущность оригинала, образующий вместе с оригиналом "дискурсивное пространство большой объяснительной силы".

Новые парадигмы перевода основаны на когнитивной теории перевода Воскобойника, диалектической теории перевода Д. Робинсона, людусской теории литературного перевода Е. А. Куницына.

Воскобойник Г.Д. в своей работе "когнитивный диссонанс и теория перевода" считает, что основное понятие широко распространено в русской теории перевода. Суть когнитивной теории перевода по Воскобойнику означает "широкое понимание перевода как деятельности, связанной с любой попыткой межязыкового посредничества, независимо от её результатов, или того, что называется в теории речевых актов". Столь широкое толкование явлений можно свести к знанию мастера и "наивного" переводчика, пытающегося создать межкультурное общение без какого-либо предварительного опыта и знания. Характер переводной эпистемы определяет два типа тождества - позиционное и феноменологическое. Позитивистская идентичность основана на восприятии её сторон как объективных данных в языке и реальности (определяется как "(перевод) соответствие"). Она управляет межязыковым посредничеством в "Мире реальности/действия", т.е. в коммуникативном пространстве, в котором участники используют язык для осуществления практических действий. Преобладающим намерением переводчика является "последовательное действие". Феноменологическая идентичность основана на синтезе её сторон во внутреннем временном эго (переводчике) (определяемом понятием "опыт"). Она управляет межязыковым посредничеством в Мире Ценностей, то есть в коммуникативном пространстве, в котором участники используют язык для выражения и восприятия эмоций. Доминирующим намерением феноменологической идентичности является "последовательный опыт" [6,28].

Список использованной литературы

1. Оксфордский русский Словарь / English-Russian. Под редакцией Пола Фаллы. Пересмотрен и обновлен Collin Hawlett. Оксфорд-Москва. 1997.
2. Казакова Т. А. Литературный перевод: поиск правды, 2006, с.224.
3. Куницына Е. Ю. Лингвистическая основа теории Лудуса в современном литературном переводе. Иркутск. 2011.
4. Огнева Е.А. Литературный перевод: Проблема передачи компонентов перевода кода. М. Эдитус. 2012, с.234.

5. Баснет Сьюзан и Андре Лефевр. Перевод, история и культура. Лондон и Нью-Йорк: Пинтер. 1990.
6. Воскобойник Г.Д. Когнитивный диссонанс и теория перевода. Иркутск. 2001. с. 23-29.
7. Энциклопедия литературного перевода. Editor Classe. Лондон: Фицрой Дирборн. 2000.
8. Драйден Джон. Три типа перевода. Перевод изучает читателя. Эд. С. Габриелян. Ереван: Сахак Партев. 2007.
9. Алексеева Л.М. Перевод как отражательная деятельность. Бюллетень Пермского государственного университета. 2010, с. 45–51.

WORD STATUS IN THE LITERARY TEXT AND TRANSLATION

**Yesenalieva Zh. Zh., Doctor of Philological Sciences, professor
Tussupova A. K., Candidate of Philological Sciences
Sadykova Zh. Ye., Master of Humanitarian Sciences
Almashova B.K., 2d course master
Central-Asian University**

The article considers the word in the literary text and in inter-language communication. It is noted that the purpose of artistic translation as an inter-language communication is to achieve equivalence between the initial and final language expressions, that the complexity of translation is due to the individual creative worldview of the writer, the need to take into account in full semantic, functional and stylistic characteristics of the word with increments of meaning, emotional-evaluation connotations of the speech plan. A feature of the translation of artistic text is the ability to translate the source text, in connection with which the concepts of linguo-ethnic communicative competence, linguistic-cultural communicative competence are used.

Key words: interlingual communication, translation competence, functional equivalence.

Мақалада көркемдік мәтініндегі және тілаларлық қатысымдағы сөз қаралады. Тіл аралық қатысым ретінде көркем аударманың мақсаты бастапқы және соңғы тілдің айтылымдар арасындағы эквиваленттілік табысы болып табылады, мұнда аударманың қиындығы жазушының жеке шығармашылық дүние танымын – тілдесімдік жағынан мағынаны әсірелеу, эмоционалдық-бағалау коннотацияларымен сөздің семантикалық, функционалдық және стилистикалық сипаттамасын толық көлемде ескеру қажет. Көркем мәтінді аударудың ерекшелігі бастапқы мәтінді аудару – интерпретациялауға деген қабілеті екені атап өтіледі, осыған орай лингвоэтикалық коммуникативтік құзыреттер, лингвомәдени коммуникативтік құзыреттер сияқты ұғымдар қолданылады.

Түйін сөздер: тілаларлық қатысым, аударма құзыреттілік, функционалдық баламалылық.

В статье рассматривается слово в художественном тексте и в межъязыковой коммуникации. Отмечается, что целью художественного перевода как межъязыковой коммуникации является достижение эквивалентности между исходным и конечным языковыми выражениями, что сложность перевода объясняется индивидуальным творческим миропониманием писателя, необходимостью учитывать в полном объеме семантические, функциональные и стилистические характеристики слова с приращениями смысла, эмоционально-оценочными коннотациями речевого плана. Особенностью перевода художественного текста является способность к переводческой

интерпретации исходного текста, в связи с этим используются понятия лингвоэтнической коммуникативной компетенции, лингвокультурной коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: межъязыковая коммуникация, переводческая компетентность, функциональная эквивалентность.

The modern stage of comparative research brings the researcher to the functional aspect of language units. The study of lexical units in comparative terms was mainly aimed at establishing the degree of semantic and structural overlap and discrepancies in the system of two languages. The source of the material was analysed in many cases bilingual dictionaries, and the texts merely confirmed or refuted the dictionaries. As a unit of study in such works the word at the level of language is taken, the word as a unit of language system, types of information permanently fixed in it and patterns of their implementation are determined and compared.

The article considers the word in the literary text and in inter-language communication, when the demonstration of the meaning of the word takes place during its use in the text, where it is riddled with increments of meaning, emotional-evaluation connotations of the speech plan.

In the process of translation it is important to transmit not only semantic content embedded in the word, but also various meanings, assessment, emotional and expressive shades that are acquired in an art speech.

In the text, the word can change the value assigned to it in the language and transmit one-time, occasional information. It is important for the translator to study meaningful, expressive emotional, stylistic content of the word in language and speech and the entire information volume of the word.

The primary goal of achieving semantic equivalence is inter-language communication, a condition for achieving understanding by the second addressee, which is mediated by understanding and interpreting the source text by the translator. Dictionary definitions do not fully reflect the real values that native speakers operate in the process speech activity.

The content of the text and sentences are composed of permanent ones. Invariant components of values of their constituent language elements are as well as from sense additives. Meaning supplements in the speaker are born of the information he wants to transmit, and in the addressee they represent an interpretation of the language signs he accepts. The content of the artistic text is complicated by the writer 's individual creative world understanding, its artistic syllabus, which synthesizes national worldview cultural, literary and artistic traditions. This explains the complexity of translation in general and artistic translation, in particular in terms of achieving semantic equivalence.

A common view in modern translation theory that a translation unit is text brings functional equivalence to the fore. But it cannot be achieved by transcoding text content as a whole, as this integrity is created by a linear, consistent connection of meanings that dominates vertical ones. The horizontal chain of meanings breaks down into values attached to individual words.

As a result, functional equivalence can be established by re-displaying the values of individual words of the original text, as well as transmitting additional meanings characteristic of the use of the same lexemes in a particular environment. Thus, the functional equivalence of text 1 (T1) and text 2 (T2) is made up of the equivalence of the values of their constituent language elements, from the hyphenation to the T2 of additional meanings contained in the T1.

The translation of text is based primarily on the translation of its elements. The translatability of T1 elements is based on the correlation of their contextual, real meanings with their equivalents in

the T2. The semantic "equation" of T1 and T2 elements is implemented in the form of a denotative, significative, stylistic, emotional, pragmatic equivalence. Given that all or part of the relevant components can be converted, we can distinguish between full and partial equivalence.

The concept of "total equivalence" of the source and final language expressions represents a known idealization, as well as the concept of "partial equivalence" [1, 206]. The equivalence of the source and end texts arises when the first has both lexemes having equivalents and having none. The achievement of equivalence is hampered by:

1) differences not only in the composition and structure of the set of values in different languages;

2) discrepancies in formal plans of languages, from a set of word forms, morphological categories, types of change, to models of sentences, their types;

3) non-correspondence between two worldviews, cultures, artistic traditions, between the primary and secondary speech situations of the original text and the translator.

Therefore, semantic correlation in translation is achieved by using compensatory mechanisms to neutralize differences in corresponding values in the original and in its foreign-language version.

The convention of semantic equivalence in interlingual transformation is caused by use of operations of generalization, curtailment of various transformations, summarizations, additions, expansions, specifications, omissions which modify contents of the source text, reception of interpretation in connection with social, national and cultural, historical, ethnic determinacy of the double speech act characteristic of interlingual communication. Compensatory techniques in artistic translation are intended to adapt one culture to another, reflect artistic traditions, creative individuality of the writer within the framework of traditions, peculiarities of other literature.

Translation theory defines characteristics, translation factors in which either the structure of the text or the principles of information transcoding are taken into account.

Translation competence is defined as "reproductive proficiency in the language of translation and prescription proficiency in which languages are projected onto each other;

a) the ability to translate the original text (seeing it through the eyes of another language, another culture;

b) mastery of translation technology ensuring adequate reproduction of the original, including modifications necessary for adequate interpretation of the original text, in particular "knowledge of the subject matter," creative abilities for translation of artistic, poetic text "[2, 28].

The concept of "linguo-ethnic communicative competence" (LCC) was introduced by L.K. Latyshev. It dictates criteria to the text of the translation, requiring adaptation in his reader of knowledge, which would help him to understand the text in accordance with the intention of the author of the original, orientation in a different culture, literature and foreign subject situation. Linguistic-cultural communicative competence refers to the part of communicative competence, which is conditioned by the belonging of a person to a certain linguistic and cultural-ethnic collective.

"The LCC includes the following factors as knowledge of a certain language. Its units, models and language norms (separating right from wrong), habit of a particular way of expressing given content and setting (Uzus), availability of pre-information - preliminary knowledge of cultural, historical and current nature, necessary for correct interpretation of the text, existence of national evaluation stereotypes are considered. "[3, 24].

The similarity in the concepts of translation and linguistic-cultural communicative competence is due to the fact that both of them are used to perform communicative roles in two-phase communication, in the second phase of which the translator is the sender and the reader is the addressee. In order to ensure acceptance and understanding of the text of the translation by the addressee, the intermediary must not only have knowledge of the language, but must have "substantive" knowledge, that is, knowledge of the object described in the text of the original, as well as knowledge of technology, creative abilities.

In addition, it should be able to interpret the content of the original text so as to adapt cultural, historical, ethnic information. The translator shall take into account LCC of the medium of translation text acting as the reader. Along with semantic equivalence, communication-pragmatic relation is established in translation. This recoding reception is subject to a non-equivalent vocabulary. It reflects the specific national-cultural part in the language paintings of the world of comparable languages. In this case, the purpose of the inter-language transformation becomes connotation transmission. Therefore, the equivalent from the translation language is selected according to its subjective value of the corresponding part of the content of the original word.

Communicative-pragmatic equivalence is a type of translation of such groups of emotionally-colored words as branch words (the most numerous group), reversals and figurative names. The branch vocabulary represents a special stylistic layer in each language. These are so-called "black words." Their purpose is to give an opportunity to spread emotions, not to name and transmit information. These are emotive words that do not have a denotative and signification component in values. Their semantics are pragmatic, which makes them synonymous.

Variation of form does not affect their pragmatic meanings. Therefore, in one situation, the same emotional charge can be expressed in different words. Consequently, their choice is often a matter of language taste, the habits of the speaker. This is one reason that the inter-language correlation is not single-language. With one sign on the one hand (in the original language or in the language of translation) - on the other hand, multi-sign can be observed. Some branch words reveal a contextual regularity that exposes the writer's artistic goals. Appeals, like branch words, belong to the sphere of speech. Related to this is their bright subjectivity, as well as their attachment to the established traditions of communication, reflecting the peculiarities of national character, folk custom, traditions.

Therefore, most of the applications in languages do not match in other languages. And in this case, only the emotion is transmitted. Metaphorical images are difficult to transcode. The metaphorical designation of words is built on figurative thinking. It is it that largely demonstrates the specifics of national thinking, fixed by a special system of images. It makes it easier to translate metaphorical words the sustainability of associations. Therefore, language objectification of an image can serve as a signal of the real situation with which this image is stably connected. In an artistic text for which a general subjective-evaluation background is mandatory, neutral words carry particles of axiological charge. At the same time connotation can be purely speech at neutrality, non-emotionality of words in language. If the connotation is fixed to words by the norm, then by becoming components of the text, these words themselves participate in the formation of the connotative field of the text, as opposed to neutral words which connotation feeds on the text.

References

1. Schweitzer A.D. Theory of translation: Status, problems, aspects / by V.N. Yarceva. – M.: Nauka, 1988, p. 206.
2. Schweitzer A.D. Theory of translation: Status, problems, aspects/ by V.N. Yarceva. – M.: Nauka, 1988, p. 28.
3. Latyshev L.K. Course of translation / Equivalence of translation and its achievements. – M.: International relations, 1981, p. 24.

ЖАСӨСПІМДІК ШАҚТАҒЫ АФФЕКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУ

Естемесова А., магистрант
Дабылтаева Р.Е., п.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
ғылыми жетекшісі
Қайнар академиясы

Аффект - бұл маңызды, қауіпті жағдайдан шығудың мүмкін емес органикалық және моторлық көріністерімен ұштасқан кезде пайда болатын эмоционалды, күшті тәжірибе. Латын тілінен аударғанда әсер ету құмарлықты, эмоционалды толқуды білдіреді. Бұл жағдай басқа психикалық процестерді тежеуге, сондай-ақ тиісті мінез-құлық реакциясын жүзеге асыруға әкелуі мүмкін.

Аффект - это эмоциональное, мощное переживание, которое возникает в сочетании с важными органическими и моторными проявлениями, которые невозможно выбраться из важной, опасной ситуации. В переводе с латыни влияние означает страсть, эмоциональное возбуждение. Это состояние может привести к торможению других психических процессов, а также к реализации соответствующих поведенческих реакций.

Affect is an emotional, powerful experience that occurs when combined with the organic and motor manifestations that are impossible to get out of an important, dangerous situation. Translated from Latin, influence means passion, emotional excitement. This condition can lead to inhibition of other mental processes, as well as the implementation of appropriate behavioral reactions.

Аффект жағдайында күшті эмоционалды қозу ақыл-ойды тарылтады және ерік-жігерді шектейді. Тәжірибелі толқулардан кейін реакцияның себептерін білместен басталатын аффективті арнайы кешендер пайда болады.

Адамның эмоционалды сферасы ерекше психикалық процестерді, сонымен бірге әр түрлі жағдайдағы адамның тәжірибесін көрсететін күйлерді ұсынады. Эмоциялар - бұл субъектінің белсенді ынталандыруға, сондай-ақ әрекеттер нәтижесіне реакциясы. Эмоциялар бүкіл психикалық процестерге еніп, адамның психикасына әсер етеді. Эмоциялар адам өзінің «Мен» құрамдас бөлігі ретінде қабылданады, ал әсер ету дегеніміз - адамның еркінен өткен жағдай. Аффект күтпеген стресстік жағдайларда пайда болады және сананың тарылуымен сипатталады, оның экстремалды дәрежесі патологиялық аффективті реакция болып табылады.

Психологтар мен философтар бұл құбылысты ерте заманнан зерттеп келеді. Бүгінгі таңда психологияда әсер күтпеген жерден пайда болатын ерекше қиын сәттерде пайда болатын ерекше мемлекет ретінде әрекет етеді. Бұл жағдайды биологиялық, инстинктивті деп атайды, өйткені адам саналы ойлауға емес, өзінің жан-жақты табиғатына бағынады.

Сот психиатриясында аффект адамның өз әрекеттерін басқара алмайтын жағдайы болып саналады. Олар өздігінен пайда болады. Егер адамның құмарлықтың ықпалында екендігі дәлелденсе, онда бұл үкім шығарудың маңызды себебі болады. Алайда бұл үшін ерекше жағдайлар болуы керек.

Зерттеудің теориялық негізі болып ресейлік, қазақстандық және шетелдік концепциялар табылады, олар агрессия мен жасөспірімдердегі агрессивтіліктің ғылыми негіздерін (Р.Беорн, Д. Ричердсон, Л. Берковиц, З.Фрейд, К. Лоренц, К.Г. Юнг, А. Адлер, Э. Фромм, К. Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлз К. Хорни, Д. Уотсон, А. Бандура, Д. Долард, С. Розенцвейг, Э.Шпрангер, Ш. Бюлер, М. Мид, А.А Реан, Румянцева, О.Ю. Михайлова, И.А.Фурманов, Т.Н. Курбатов, В.И Гарбузов, А.А. Бодалев, Т.В. Роял, Е.Е.Копчанова, Г.П. Бочкарева, П.П. Бельский, С.Я. Белячева, Е.В.Ольшинская, Н.А. Невский, С.Л. Соловева, Ю.М. Антонян) қалыптастырған. Осы зерттеушілердің ішінде (Э. Фромм, К. Изард, А.Р.Ратинов, Т.Д. Марцинковская, А.А. Роял, С.А. Соловьева және т.б.) “агрессия” және “аффект” түсініктерінің синоним емес екендігін атап көрсетті.

Бірқатар ғалымдардың тұжырымдауынша, аффект - бұл адамның қысқа мерзімділігі мен қарқындылығымен сипатталатын стресстік жағдайға эмоционалды реакциясы. Аффект тәжірибесі кезінде эмоциялар күшті болғаны соншалық, адам өзінің мінез-құлқын бақылауды ішінара немесе толығымен жоғалтады және не болып жатқанына толық бағдарланбайды. Бұл шешілмейтін кедергі болған кезде, өмірге қауіп төнгенде немесе ауыр жарақат жағдайында болады [1].

Б.А. Рейсберг аффектке (эмоционалды қозу, құмарлық) - қысқа мерзімді интенсивті қозу, тітіркендіргішке жауап ретінде айқын эмоционалды реакция деп анықтама береді [2].

Статистикаға сәйкес, аффекттің таралуы халықтың 0,5-1%-ін құрайды. Әйелдерге аффект ерлерге қарағанда 2-3 есе жиі кездеседі, бұл эмоционалдылықтың жоғарылауымен және гормоналды тербелістермен байланысты.

Демек, аффект дегеніміз - бұл бүкіл ағзаның жұмысын өзгертетін ең күшті жағымсыз эмоцияларға (қорқыныш, ашу, үмітсіздік, ашу). Аффект дене күшін арттырады, ішкі ағзаларды өз мүмкіндіктерінің шегінде жұмыс істеуге мәжбүр етеді, бірақ сонымен бірге зияткерлік белсенділікті және ерік-жігерді бұғаттайды. Демек, адамды аффект жағдайында интеллект емес, инстинкттер басқарылады деп айтуға болады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде бала мінез-құлығының ауытқу мәселесі түбегейлі зерттелініп сипат алғанымен, қалыпты дамыған бала мінез – құлқының жағымсыз түрлерінің туындау себептері ғылымда өз денгейінде зерттелінбеуде. Л.С.Славина «Дети с аффективным поведением» атты еңбегінде кіші мектеп жасындағы балалардың аффективті мінез-құлқына сипаттама бере отырып, психологиялық талдау жасайды [3]. Мұндай балалардың мінез-құлқына мыналар тән: өкпелегіштік, бұзықтық, бірбеткейлік, дөрекілік. Олар басқа балалармен үнемі ұрсысып, керісіп, ескертулерге тез ренжіп қалады. Автор мұндай мінез-құлық оның ұжымындағы дұрыс құрылмаған өзара қарым-қатынастардың салдарынан пайда болады деген қорытындыға келеді.

Зерттеулердің басым көпшілігі қиын балалардың тұлғалық ерекшеліктерін тануға арналған. Баладағы әр түрлі жағымсыз мінез-құлықтарға орталық жүйке жүйесінің ықпалы зор екен.

А.Д.Савченко өзінің «Бала қылығы және олардың себептері» [4] туралы деген мақаласында жағымсыз іс-қылықтар өзінен-өзі туындамайды, олар арам ниеттің нәтижесі, ал оның тамыры дұрыс құрылмаған тәрбиеде, себептері үлкендердің жаман өнегесінен, дұрыс үлгі бола алмауында деп атап өтеді.

Жағымсыз реакциялар, соған сәйкес мінез-құлықтың еркелік, қыңырлық, қиқарлық, эмоционалды тұрақсыздық түріндегі қылықтары басым балаларды түбегейлі оқып-тануға Е.Д.Белова да бар жігерін салды. Ол барабар емес аффекте көрінетін бала мінез-құлқы үшін

оларға қасарушылық, тұйық мінезділік тән деп көрсетеді. Бұл балалар басқалармен дау-жанжалға жиі түседі, үлкендердің ескертпе-түзетулеріне қарсы шығады. Оның зерттеу жұмысының мақсаты балалардың аффектілі мінез-құлқына толыққанды талдау жасай отырып жағымсыз мінез-құлықтарды жою жолдарын көрсету болды. Зерттеу барысында жинаған материалдары авторды мынадай қорытындыға әкелді. Мұндай қателіктерге мыналарды жатқызады:

- талап қоюдың жүйелігі мен дәйектілігінің қалыс қалуы;
- шамадан тыс еркелету;
- ата-ана тарапынан бақылаудың болмауы;

Д. Ермахамбетқызы өз зерттеулерінде [5] еркелікке бейім балалардың жас ерекшелік және психофизикалық ерекшеліктеріне, оларды дұрыс тәрбиелеуге қатысты туындайды деп тұжырымдайды. А.П.Лариннің пікірінше қасарушылық кейде тәрбиенің жағымсыз жағдайларына байланысты ерте туындайды.

И.Әбеуова [6] негативті мінез-құлық ерекшеліктері дұрыс құрылмаған тәрбиенің нәтижелі болуы мүмкін дейді. Автордың пікірінше бала бетінен қақпайтын ортада өссе, өз дегенін істесе, әрекеттері мен талап-тілектеріне шек келтірмесе, онда оларда өз мінез-құлықтарын еркінше басқару және ережелер мен мөлшерлерге бағыну қабілеттіліктері қалыптаспайтын болады.

Олай болса эмоционалды қызбалық және ұшқалақтық немесе баладағы танымдық және қозғалыс іс-әрекетінің кідірісі, оның темпераменті мен жеке ерекшеліктерінің көрінуімен байланысты болуы мүмкін. Асықпаушылық пен баяу қозғалу флегматиктерге тән болса, артық қозғалу ментұрақсыздық-сангвиниктер мен меланхоликтердің айрықша белгісі. А.А.Рояк балалардың қарым-қатынасқа түсулерінің қиындықтарын барлай отырып, олардың мінез-құлқындағы мынадай бітістерді, яғни, өрескелдігі, сенбеушілігі, агрессивтілігі болатындығын анықтады [7].

Р.В. Овчарова [8] және басқа да ғалымдардың зерттеулерімен келісе отырып, бала мінез-құлқы қиындығының себептерін жалпы мынадай топтарға жатқызуға болады: 1) әлеуметтік-педагогикалық қараусыз қалу, бұл арада бала өзінің тәрбиесіздігінің нәтижесінде өзін дұрыс көрсете алмайды, онда қажетті білім, іскерлік, дағды және жағымсыз мінез-құлық стереотипі қалыс қалады; 2) терең психикалық дискомфорт бұл отбасы өзара қатынасының сәтсіздігінен, яғни отбасындағы психологиялық жағдайдың терістігі, топтағы құрбы-құрдастарымен өзара қатынасының жараспауы, балаға ата-ана, тәрбиеші, оқытушы тарапынан әділетсіз қатынас жасалуы салдарынан көрінеді; 3) жас дағдарысы, мінез акцентуациясы және басқа да себептерге байланысты психикалық және дене күшінің саулығы мен дамуының ауытқу күйі; 4) өз ойын білдіруде парасатты белсенділік танытудан, пайдалы әрекет түрімен шұғылдандудан қалыс қалу; 5) Қараусыздық, қоршаған ортаның теріс ықпалын және оның негізінде әлеуметтік-психологиялық дезадаптацияның дамуы.

Осы аталған себептердің қатарында әсіресе баланың әлеуметтік-психологиялық қараусыздығы, оларға қоршаған ортаның немқұрайды қатынасы басты орын алады, нәтижесінде шет қалу, өзінің қажет еместігі, қорғансыздығы сияқты сезімдер туындайды [9, 10]. Сондықтан өскелең ұрпақ тәрбиесіне әрқашан жауапкершілікпен қарау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аффект: практика судебной психолого-психиатрической экспертизы. Хрестоматия / Авторы-составители Ф. С. Сафуанов, Е. В. Макушкин. — М.: ФГБУ «ГНЦССП им. В. П. Сербского» Минздрава России, 2013. — 312 с.

2. Рейсберг Б.А. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық сөздік. М., 2012, 13-бет. 37.
3. Славина Л.С. Дети с аффективным поведением. Изд-во: Просвещение, 1966 г. – 150 стр.
4. Савченко И.А. Коррекция поведения дошкольников и младших школьников: возможности медиаторов //Материалы IV ежегодной конференции ЦПМСС «Взаимодействие» - М.: «Взаимодействие», 2007 г.- с. 74-79.
5. Ермаханбетқызы Д. Бастауыш сынып оқушыларының мінез-құлқындағы қиындықтардың пайда болу себептері // Ұлағат №8, 2012
6. Әбеуова И. Мінез-құлқында қиындық бар оқушыларды анықтау жолдары//Ұлағат №5, 2004 ж.
7. <http://u4eba.net/sbornikidei/znachenie-igryi-dlya-psiicheskogo-razvitiya-rebenka-doshkolnogo-vozrasta.html>
8. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе – М, 1996
9. Савченко И.А. Работа социального педагога ЦСПСД по развитию жизненных стратегий у безнадзорных подростков.// Организация деятельности центров социальной помощи семье и детям и центров психолого-педагогической помощи населению по предупреждению детской безнадзорности. – М.: Просвещение, 2002 - с.98-120.
10. Тертель А.Л. Психология в вопросах и ответах. Учеб. Пособие. – М, Проспект, 2004

ЕУРАЗИЯ АУҚЫМЫНДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒА

Жанақова Н.Т., тарих ғ.к., доцент
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті

Ұлы ақын, ойшыл, композитор Абай Құнанбайұлының 150 жылдық мерейтойы 1995 жылы бүкіл әлем бойынша ЮНЕСКО деңгейінде атап өтілген болатын. Осындай атаулы дата арқылы Абайдың өмірі мен шығармашылығы, дана сөздері мен саналы ой-тұжырымдары бүкіл дүние жүзінде дерлік кеңінен насихатталды, ақын талантын жарқыратып көрсеткен көптеген ауқымды мәдени шаралар мен ғылыми конференциялар өтізілді. Әлемдік көлемде ұлы тұлғаны осылай жан-жақты танытудың өзі үлкен жетістік білу қажет.

Ғұлама ойшылдың 150 жылдық мерейтойын әлемге белгілі ЮНЕСКО сияқты дүниежүзілік ұйым деңгейінде атауға қол жеткізу арқылы Абай шығармалары алыс-жақын шет елдерде кеңінен насихатталды, көптеген тілдерге шама-шарқынша аударылды. Бүкіл бір жыл бойы елімізде Абай рухы айқын сезіліп, халық жан-тәнімен ұлы ақынға құлшына қызмет етті. Енді ғана тәуелсіздік алған елге Абай тойы ерекше әсер етті, ақын туындыларын бұқаралық ақпарат құралдары ауқымында, түрлі іс-шараларда насихаттау белсенділігі бұрын-соңды мұндай деңгейде болған жоқ. Сырттан келген қонақтар да, шетелдік дипломатиялық өкілдер де ақын мұрасына үлкен қызығушылық танытты. Мемлекеттік деңгейдегі барлық үкіметтік және қоғамдық ұйымдар мен бүкіл жұртшылық бір кісідей жұмылдырылып ұйымдастырылған мәдени, ғылыми іс-шаралар Абай мұрасын республикада ғана емес, шет елдерде етене таныстырып насихаттау ісінде үлкен маңызға ие болып, басты қозғаушы күшке айналды.

Абай талантының бір қыры оның басқа халықтар мәдениетіне байланысты шығармашылық көзқарасынан айқын байқалады. Ол бұл ерекшеліктерді туған халқының қажеттерімен және мүдделерімен, арман-тілегімен тығыз ұштастыра білді. Осы ретте заманымыздың аса көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматов 1995 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Абайдың туғанына 150 жыл толуына арнап өткізген ғылыми сессиясында сөйлеген сөзінде: «Еуразия масштабындағы ұлы тұлға – Абай арқылы өмірімізді өлшейміз, тарихымызды таразылаймыз. Өзімен-өзі дара қалып қана қоймай, әлемдік ақыл-ой дамуы ағысының алдына шығып, адамзатпен бірге алға жылжуды тарих Абай секілді ұлылардың ғана еншісіне берсе керек...» деп пайымды ойын білдірген болатын.

Шынында да дала данышпаны Абай хакім өзінің мәңгі өшпес асыл ойларымен, дана жырларымен төрткүл әлемді таңырқатты, халқының алдыңғы қатарлы елдер арасынан көрінуін армандап, оның оңтайлы жолдарын іздеді, жоғары адамгершілік пен әділдікті ту етіп көтерді. Егер біз имандылық мұраттарын жаңғыртып бекіту, нағыз шынайы мәдениетті өркендету қамын ойласақ, рухани жаңғыру бағдарламасын іске асыру жолында Абай шығармаларынан нәр алып, ұлт қажетіне жаратуымыз керек.

Қазақтың Абай туындыларын біле бастағаны ақынның 1909 жылы Санкт-Петербуркте алғашқы өлеңдер жинағы шыққан кезден басталады. Бұл біздің халқымыз өміріндегі үлкен оқиға болды да, Абай бүкіл қазақ сахарасына кітап болып та, мұндайға қолы жетпегендерге қолдан қолға көшірілген қолжазба түрінде де, ауызекі тілде де тарады. Абай сөзі қазақтың бұрынғы сөзінен өзгеше мүлдем жаңа сөз болатын. Бұрынғы сөз өнері билер мен шешендердің дидактикалық мәндегі сөз саптасы мен ақын-жыраулардың өсиет түріндегі сөзіндей қалыпта болса, Абай ұлттық сөз өнерін жаңа әдеби тілмен көмкеріп, жаңа жазба әдебиеттің негізін салған хас талантымен ерекшеленді. Абай өз тұсында сөз өнеріне жаңа реңк беріп, тың да бай мазмұн әкелсе, өзінен кейінгі ізбасарлары ұлы ұстазының сөзін одан әрі сабақтастыра дамытып, өркендетті. Ұлы ақын салған сүрдек сөздің жүйелі желісінен тартылған терең тамырлар өзінің нәрлі жемісін беріп, қазақ сөзі әлемдік руханият төрінен ойып тұрып өз орнын алды.

Абай Шығысты да, Батысты да жақсы білді. «Білімнің бәрі орыста» дегенді айтқан да осы Абай болатын. Шығысты соншама қанық біле тұра, сол заманның өзінде Абай неліктен еуроцентристік идеяға қатты қызығушылық танытты деген сұрақ өзінен өзі туындайды. Абай жаңа атаулының жақтаушысы ретінде орта ғасырлық даму сатысында қалған бұрынғы шығыстық өркениеттің озық қасиеттерін бойына дарыта отырып, ескілік бұғауынан арылу жолын жаңа дамуға бет бұрған, жаңа заман ағысына ұмтылған алдыңғы қатарлы еуропалық ой ілімі мен мәдениетінен іздеді, осы ізгі ізденіс жолында жаңалықты жолдас еткен батыс ойшылдарының білім қазынасынан өз халқының болашағына қажетті рухани азықты екшеп алып, адамзат пайдасына қызмет етуге талап етті. Қалай айтсақ та, Абай тұла бойы шығысшыл, өз халқын шексіз сүйген ұлтшыл болып қалды.

Қазақ ақыны Абайды шын мәнінде әлемдік деңгейдегі тұлға деп ауыз толтырып айта аламыз. Абай өзіндік көзқарасының қалыптасуына гуманистік идеяларды ұстанған Фирдауси, Әлішер Науаи, Низами, Физули, Әбу Әли ибн Сина және т.б. сияқты Шығыс ғұламалары мен ақындары, сонымен бірге орыс классиктерінің шығармалары, солар арқылы еуропалық әдебиет үлкен ықпал етті. Ол осылайша Гете мен Байронды, Крыловты, Пушкин мен Лермонтовты аударып, ана тілінде шебер сөйлетті.

Ұлы Абайдың өз шығармашылығында қамтымай қалған тақырыбы жоқ. Солардың бірі – мінез ұғымының Абай көзімен екіжақтылық сипатта өрілуі еріксіз санамызға ой ұялатады. Ақын ұлттық болмыс пен мінездегі бұл жақтылықтарды қарасөздері арқылы жеткізе отырып, жақсы адам мен жаман адам арақатынасында ашады.

Данышпан Абай мінез сипатын ашуда алдымен жүрек ісіне тоқталады: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап бере алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да игі іс тілемек бұлар – жүрек ісі. Осы жұрттың көбінің айтып жүргені мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі – бәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін. Әйтпесе, Құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгілі, әуелі адам ба өзі?» деп сауал тастай отырып, келесі кезекте ең жақсы адамның болмысын алға тартады: «жақсы адам атанбақ үшін оған алты шарт қажет: жақсы тән саулығы, жақсы туыс, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаз» дейді. Міне, жақсы адам болуы үшін қажетті шарттар. Бұл – жақсылықтың өлшемдері.

Ойшыл: «...дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлейді деп ойладым. Байды қадірлейін десең, өз малыңның еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ... Мырзаларды қадірлейін десе, осы күнде анық мырза елде жоқ... Болыс пен билікті құрметтейін десең, құдай берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ.. Жә, кімді сүйдің, кімнің тілеуін тіледің?» дейді де: «ұры, залым, қуларға жетім болып жүрген шын момындарды аямасаң, соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадым» деп жауабын да бере кетеді.

Бұдан кейін Абай ақылды мен ақылсыз кісінің арақатынасын анықтайды; есті адам мен есер адамның парқын бағамдайды: «...есті адам орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен-дағы күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен. Есер кісі орнын таппай, не болса сол бір баясыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда блотпайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң тағы бір қызық тауып алатын кісімісін, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойыны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен» дейді.

Он алтыншы қара сөзінде: «Осы елдің үнемі қылып жүргені немене?» дейді. Бұған Абайдың жауабы да дайын: «Екі нәрсе. Әуелі ұрлық, ұры ұрлықпен мал табамын деп жүр. Мал иесі артылып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұрлықтан алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт айтып мал аламын деп, ұрға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші – бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, өзін бір ғана азық қылайын деп жүр» деп жауап қата келе, енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тию да оңай болар еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды? деп сары уайымға салынады. Бұл сұрақтарға Абай сөзінің қисынымен келсек, оның «Адамның тауып аяласын, кісілікті ойламауы» шығады.

Ақын өмір кешкен дәуір қазақ халқының Ресейге бодан болу уақытымен тұспа-тұс келеді. Бұл саяси өзгеріс елдің әдебиеті мен мәдениетіне де әсер етіп, ұлт әдебиетінің басқаша сипатта дамуына жол ашқан еді. Отаршыл биліктің бұрыннан келе жатқан ұлтқа тән мінез, болмыстағы кемшіліктерін ушықтырып жібергендігін тереңнен түсінген Абай ел үмітін арқалаған би-болыстардың қара басының қамын күйттеп, өз елінің мүддесін аяқасты етіп отырғандарына ызыланып, тағы да қара сөз бен қаламға жүгінеді.

Данышпан ақын ұлттық мінез-құлықтарды аямай сынға алады. Сынға ала отырып, өзі салған сар жол арқылы адамзат баласының санасына сәуле түсіреді. Қараңғы түнгі Темірқазық іспетті болған осы сәуле адами қасиеттермен астасқан рухани құндылықтардың шыңына шамшырақ болып жағылып, адамзат баласын Адамдықтың ең биік сатысы – Ақиқатқа қауыштырады.

Қазақ тарихы мен мәдениетінде атақ-даңқы Абайдан асқан, Абайдай танымал, Абайдай дара туған тұлға жоқ. Ақын есімімен аталатын қала мен кенттер, ауылдар, көшелер, театрлар, кітапханалар, мектептер, жоғары оқу орындары мен саябақтар ақынға көрсетілетін құрметтің бір парасы ғана. Ал Абайдың алып тұлғалы ескерткішін кез келген қаладан кездестіруге болады. Қазір ұлы ақын ескерткіші Еуропа мен Азияның бірнеше қаласында бой көтерген. Мұның өзі Абайдың қазақ халқының ғана ұлы перзенті ғана емес, Еуразия ауқымындағы ұлы тұлға екендігін айшықтайды.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

**Жексекова А., магистрант
Еркинбекова М.А., к.псих.н., доцент
Академия Кайнар**

В статье рассматривается о психологических предпосылках и общей характеристике методической системы обучения иностранным языкам. В условиях ускорения научно-технического прогресса вопрос качественного улучшения системы образования в стране непосредственно связан с разработкой более совершенных, научно обоснованных методов управления учебно-познавательной деятельностью, мобилизующих творческие способности личности. В связи с этим разработка теории и широкое внедрение в практику различных форм интенсивного обучения иностранным языкам представляются актуальными.

Мақалада психологиялық алғышарттар мен шет тілдерін оқытудың әдістемелік жүйесінің жалпы сипаттамалары қарастырылады. Ғылыми-техникалық прогресті жеделдету жағдайында елдің білім беру жүйесін сапалы жақсарту мәселесі жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін жұмылдыратын білім беру және танымдық қызметті басқарудың неғұрлым дамыған, ғылыми негізделген әдістерін жасауға тікелей байланысты. Осыған байланысты теорияны дамыту және шет тілдерін қарқынды оқытудың әр түрлі формаларын тәжірибеге кеңінен енгізу өзекті болып көрінеді.

The article discusses the psychological prerequisites and the general characteristics of the methodological system of teaching foreign languages. In the context of accelerating scientific and technological progress, the question of a qualitative improvement in the education system in the country is directly related to the development of more advanced, scientifically based methods for managing educational

and cognitive activities that mobilize the individual's creative abilities. In this regard, the development of the theory and the widespread introduction into practice of various forms of intensive teaching of foreign languages seem relevant.

За последние годы достигнуты определенные успехи в интенсивном обучении различного контингента учащихся иностранным языкам, в передовой практике этого метода реализуются прогрессивные тенденции языкознания, педагогики и психологии. Основываясь на деятельностном и коммуникативно - личностном подходах, интенсивное обучение предлагает реалистический путь к овладению устной иноязычной речью - развитие у обучаемых коммуникативной способности, способности активно и свободно общаться на изучаемом языке.

Теперь, располагая рабочими определениями интенсивного обучения и активизации, можно дать более развернутое обоснование названия рассматриваемой методической системы обучения. Она является интенсивной потому, что предполагает усиление активности преподавателя, учащихся, их учебного общения и взаимодействия с целью ускоренно усвоения знаний, формирование умений и навыков иноязычного общения.

Естественное сокращение сроков обучения, которое происходит при этом, увеличение объема усваиваемых за одно и то же время знаний, ускорение формирования умений и навыков выступают не как существенные характеристики определения системы, а как условия, результаты и следствия активизации деятельности и взаимодействия преподавателя и учащихся между собой в учебном процессе.

Его активизация и интенсификация происходят за счет более активного использования психологических, личностных возможностей, которыми располагают преподаватель и учащийся, а также, социально-психологических возможностей, которые заложены в системе характерных для развитого учебного коллектива взаимодействий и взаимоотношений.

Понятие «возможности обучаемого» связано с проблемой взаимосвязи потенциального и актуального в развитии личности. В свое время в психологии обучения применительно к диагностике уровня психического развития ребенка эта проблема решалась Л.С. Выготским через введение понятия «зона ближайшего развития», обозначающего уже имеющееся, но еще не реализованные возможности интеллектуального развития ребенка, которые могут актуализироваться с помощью взрослого. Своеобразной «зоной ближайшего развития», т.е. возможностями ускоренного приобретения языковых знаний, формирование умений и навыков общения, располагает, по- видимому, любой взрослый учащийся. Однако в разнообразных видах индивидуального, традиционного обучения эти возможности не реализуются или реализуются не полностью. Оптимальные условия для их реализации создает коллектив, складывающаяся в нем система специфических эффективных взаимодействий и особых межличностных отношений, «раскрывающих» и актуализирующих в личности ее лучшие стороны, способствующих ее обучению и развитию. Потенциальное здесь становится актуальным благодаря специфическому психологическому микроклимату учебного коллектива, т.е. благоприятным внешним условиям, и конечный результат развития в значительной мере определяется ими [1].

Взрослая личность обладает определенными «задатками», еще не полностью развившимися достоинствами или недостатками, которые могут актуализироваться под влиянием группы или коллектива, в которые данная личность попадет. Система межличностных взаимодействий или взаимоотношений, составляющих основу

психологического микроклимата соответствующей группы или коллектива, действует на личность примерно так, как физический климат на растение. В каждой группе или коллективе личность проявляет себя в той или иной степени односторонне, главным образом в тех свойствах чертах, которые задаются и поддерживаются сложившимися здесь нормами. Они, эти свойства и черты, и получают дальнейшее развитие, а остальное, неактуализированное, остается в потенции.

Личностные способности человека никогда не достигают предела своего развития и способны совершенствоваться в течении всей человеческой жизни.

Каждый достигнутый уровень их развития можно рассматривать не только с позиции реализованного, но и с точки зрения того, что еще может быть достигнуто. Это и составляет сферу возможностей личностного развития человека, в пределах которой можно по аналогии с интеллектуальным развитием выделить опять - таки «зону ближайшего личностного развития», т.е. определить те потенциальные возможности, которые могут быть актуализированы в подходящих для этого социально- психологических условиях. Такие условия и создаются «превращением» учебной группы в учебный коллектив с его системой эффективных межличностных взаимодействий и коллективистских взаимоотношений.

Сфера потенциального выполняет важнейшую детерминирующую функцию в развитии личности. Она служит источником смыслообразования. Одной из форм потенциального выступают цели, стремления, идеалы человека. Так, С.Л. Рубинштейн подчеркивал, что человека как личность характеризует не только то, что он есть, но и то, чем он хочет стать, к чему он активно стремиться, т.е. его характеризует не только то, что уже сложилось и функционирует в его личности, но и то, что составляет сферу возможностей развития [2, с.29].

Благоприятные условия, которые способствуют реализации возможностей личности, иногда называют «усилителями». Их роль заключается в том, что они актуализируют и развивают потенции, каждый раз по- своему комбинируя их сочетания.

Преобразование потенциальных возможностей в актуальные особенности и наоборот выступает одним из существенных механизмов развития личности, характеризует ее динамику и движение. «Потенциальные и актуальные особенности личности по сути две стороны развивающейся личности. Это развитие выступает как диалектический процесс перехода потенциального в актуальное и актуального в потенциальное. Потенциальные особенности личности - это совокупный результат ее актуальной жизнедеятельности».

Было бы неверно представлять, что личность всегда осознает свои возможности или пути и способы их реализации. Человек часто не подозревает о наличии у него тех или иных способностей. При возникновении жизненной необходимости и наличии подходящих условий возможности личности могут раскрыться. Это происходит тогда, когда связанные с ними цели становятся личностно - значимыми. В этом случае и происходит мобилизация сил и ресурсов личности, выявление скрытых резервов, зачастую неизвестных для нее самой.

Под личностными возможностями преподавателя и учащихся в обучении понимаются те, которые проявляются в активизации учебно- познавательной деятельности. Они обычно мало используются в других методах обучения. К такого рода возможностям относится повышение интереса к обучению со стороны преподавателя и к усвоению знаний со стороны учащегося за счет включения в их деятельность дополнительных положительных стимулов и мотивов, таких, например, как возможность развития собственной личности (умение выступать перед аудиторией со стороны преподавателя и умение вступать в контакты и

общаться с людьми со стороны учащегося). Именно такое содержание мы вкладываем в наше понимание «активизации возможностей обучаемого».

Процесс активизации потенциального в личности обучаемого обеспечивается организацией совместной творческой учебной деятельности преподавателя и учащихся в интенсивном обучении. Эта деятельность и складывающаяся в ней система взаимодействий (общения) и взаимоотношений создают фон, на котором затем формируются новые интересы, потребности, развиваются способности и возникает новое отношение к предмету деятельности.

Обучаемые включаются в учебную деятельность, имея определенную, прагматически ограниченную цель и разный исходный уровень заинтересованности. Специальная организация учебного процесса в интенсивном обучении способствует появлению новых целей и интересов обучаемых. А.Н. Леонтьев, уточняя, что значит сделать что-либо интересным для человека, писал: «Это значит: 1) сделать действенным или создать вновь определенный мотив и 2) сделать искомым соответствующей цели. Иначе говоря, для того, чтобы возбудить интерес, нужно создать мотив, а затем открыть возможность нахождения цели» [3.с 78].

С.Л. Рубинштейн придавал интересам не меньшее значение, считая, что они являются «предпосылкой обучения и его результатом. Интересы служат поэтому, с одной стороны, средством, которым пользуется педагог, чтобы сделать обучение более эффективным, с другой стороны, интересы, их формирование являются целью педагогической работы». Вряд ли можно точнее сказать о значении этого явления в учебном процессе [4, с 37].

Яркой моделью обучения, где интересы являются предпосылкой, целью, средством и результатом, можно считать интенсивное обучение иностранному языку по методу активизации возможностей коллектива и личности. Богатая практика и экспериментальные исследования показали, что практически 100% случаев учащихся, обучавшихся этим методом, отмечали повышение интереса.

Другие исследования показали, что если в начале обучения учащиеся заинтересованы в индивидуальных достижениях и безразличны к успехам других членов группы, то затем учащийся осознает пользу учебной группы для себя самого, а в конечном итоге столь же значимыми для него становятся проблемы группы в целом. Таким образом, возникновение новых потребностей, изменение мотивов в ходе учебной деятельности - еще один фактор обеспечения перехода потенциального в актуальное, т.е. происходит обогащение личности.

Тем самым мы с уверенностью можем говорить о том, что интенсивное обучение реально формирует активную, творческую в учении личность и подтверждает положение о безграничности личностного развития человека.

С использованием метода активизации возможностей личности и коллектива связана не только опора на динамику потенциального и актуального в личности, но и внимание к возможностям интенсификации и активизации обучения, которыми располагает учебная группа как коллектив. Среди стимулирующих воздействий этого рода прежде всего отметим, что групповое интенсивное обучение способствует возникновению у личности дополнительных, социально - психологических стимулов к учению.

В первую очередь речь идет о своеобразном групповом психотерапевтическом эффекте, который оказывает данный метод на преподавателя и учащихся и который уже был экспериментально зарегистрирован в исследовании, проведенном Е.В. Мосейко. Сюда же относятся положительные изменения в личности обучаемых, которые происходят в процессе

обучения по данному методу и также были отмечены в специальном исследовании, осуществленном И.Е. Нелисовой. Потенциальные возможности, заложенные в самой системе обучения, с первых занятий на практике подчеркиваются преподавателем и в той или иной степени осознаются учащимися, становясь дополнительными стимулами их учебно - познавательной активности [5].

Кроме того, системой общения между преподавателем и учащимися, складывающейся в русле метода активизации возможностей коллектива и личности, в учебной группе создается и поддерживается такая психологическая атмосфера, где в той или иной мере реализуются такие важные социально-психологические потребности людей, как потребность в признании, уважении, внимании со стороны окружающих, авторитете. Это также дополнительно стимулирует учебно - познавательную активность учащихся.

Наконец, сама по себе реально возникающая перед учащимися перспектива за сравнительно короткий срок овладеть навыками иноязычного общения, довольно быстро получающая подкрепление в достигаемых успехах, обеспечиваемых концентрацией учебного материала и наиболее интенсивной работой на первых занятиях, выступает еще одним, хотя и традиционным, но усиливающим свое влияние мотивом.

Итак, под активизацией возможностей личности понимается прежде всего усиление мотивации учения, а через нее - и учебно-познавательной деятельности в целом. Ее обычно мало или не полностью используемые резервы в обучении иностранным языкам составляет все то, о чем шла речь выше и о чем еще будем говорить далее.

В коллективе, точнее, в системе взаимодействий и взаимоотношений, складывающихся в процессе обучения между преподавателем и учащимися, заложены большие, но также недостаточно активно используемые резервы обучения. Активизация и интенсификация общения между участниками учебного процесса способствуют ускорению обмена информацией, передаче и усвоению знаний, умений и навыков.

Учащийся, обучающийся языку по учебнику, воспринимает и усваивает только то, что имеется в его тексте. Вступая в активное общение с преподавателем и товарищами по группе, он дополнительно получает и может усвоить знания, перенять умения и навыки, которыми они располагают. Группа, коллектив располагают соответствующими дополнительными возможностями для учащегося. Когда сама организация процесса взаимодействия общения в группе научно обоснована и продумана, то для учащихся в усвоении знаний и формировании умений и навыков открываются дополнительные возможности. Наша методическая система является методом активизации возможностей коллектива, так как именно в нем общение преподавателя и учащихся организуется продуманно и сознательно.

Другое и не менее важное основание для названия системы состоит в том, что она ориентирована на ускоренное превращение учебной группы в коллектив, на формирование в ней системы учебных и личных взаимоотношений между преподавателем и учащимися, строящихся на коллективистских началах.

Многие выдающиеся педагоги, начиная с А.С. Макаренко, единодушно подчеркивали, что формирование и развитие личности по- настоящему может происходить только в коллективе и через коллектив. Следовательно, для того чтобы преподаватель мог активно использовать мотивационные резервы, имеющиеся в личности обучаемого, активизировать их и актуализировать стимулы, заложенные в коллективе, он должен позаботиться о том, чтобы как можно быстрее превратить учебную группу, с которой он имеет дело, в коллектив. Этому способствуют нормы, вводимые в систему взаимоотношений в учебной группе

преподавателем, демонстрируемые им самим и поддерживаемые соответствующей системой поощрений. Необходимо отметить, что коллективообразующий эффект обучения по методу активизации возможностей коллектива и личности так же экспериментально достоверно подтвержден, как и его «лично- мобилизирующий эффект» [6].

Интенсивное обучение в единстве двух функций - формирующей (воспитывающей) и обучающей, организованное как творческая активная деятельность, способствует развитию самостоятельной творческой личности, а коллективные формы интенсивного обучения помогают развивать «второй тип интеллекта», имеющий большую социальную значимость. Имеется в виду взаимоотношения людей, их способность решать проблемы межличностных отношений, что абсолютно необходимо при условии, что общение с другими людьми занимает значительное место в жизнедеятельности каждого.

Кроме того, в интенсивном обучении необходимо находить такие приемы работы, которые опираются на смысловой компонент логической памяти, активизирующий мышление учащихся. В связи с этим интенсивное обучение предполагает включение обучаемого с первого же занятия в активную мыслительную деятельность через специально организованное активное обучение. Создаются благоприятные условия для непроизвольного внимания и запоминания материала. Учитывается, что эмоционально - окрашенное, лично-значимое запоминается лучше, а объединение наглядно- чувственного и абстрактно-логического компонентов презентации материала (положение о двуплановости) способствует эффективности запоминания. Вся система введения учебного материала отражает правильное специально организованное чередование запечатливания и воспроизведения, которое осуществляется в управляемом речевом обучении.

Особое значение приобретает психогигиенический эффект интенсивного обучения. Активизация возможностей обучаемого является как бы компенсаторным психологическим механизмом, противодействующим кризису. Этому в огромной степени способствует включение обучаемого в процесс общения- обучения, в котором игра, игровая деятельность, являясь как бы формой этого процесса, одновременно остается «важным типом и уровнем функционирования личности человека».

Итак, методическая система интенсивного обучения состоит из двух этапов - циклов, прохождение которых возможно, как последовательно, так и с перерывами от двух недель до года. Перерыв возможен, поскольку первый этап организован как законченное обучение, предполагающее решение двух задач: основной является задача обучения иностранному повседневному общению на базе отобранного словаря в 2500-2800 словарных единиц и всей нормативной грамматики разговорной речи, а дополнительной- задача обучению чтению художественной адаптированной и оригинальной литературы. В плане обеспечения перехода на второй этап обучения после перерыва, даже если он длится год, решение этой второй задачи обучения оказывается главным, так как самостоятельное чтение художественной литературы не только поддерживает тот запас активного и пассивного словаря, который был, достигнут в конце первого этапа обучения, но и обогащает пассивный словарь обучаемого.

Второй этап обучения, продвинутый, построен на базе 2000-2500 словарных единиц и на более высоком сложном синтаксическом уровне языка. Новый грамматический материал касается главным образом синтаксиса и предусматривает анализ явлений, свойственных письменной речи в сферах общественно-политической и общенаучной. Этот этап обеспечивает решение нескольких задач:

Обучение развернутым, аргументированным, монологическим высказываниям в контексте повседневного, общественно-политического и общенаучного общения;

Обучение переводу с иностранного языка на родной текстов общественно-политического и общенаучного содержания;

Обучение чтению оригинальной художественной литературы, газеты и текстов общенаучного характера.

Решение указанных задач двух этапов обучения обеспечивается, прежде всего, объемом исходных словарей и его распределением во времени, т.е. сохраняются обязательные условия интенсивного краткосрочного обучения: максимальный объем материала для реализации поставленных задач и минимальный временной срок при максимальной концентрации во времени.

Побочным следствием подобным образом организованного обучения является минимальная внеурочная работа учащихся. Главным образом это условие сохраняется на первом начальном этапе обучения, что связано с необходимостью высокой концентрации занятий во времени, а значит, отсутствием реально свободного времени для выполнения этой работы. Но это связано также с тем, что в период начального этапа обучения еще нет возможности давать учащимся домашние задания, требующего творческого самостоятельного решения. Поэтому домашние задания этого периода обучения ограничиваются в основном самостоятельной работой учащегося с аудиоматериалом (запись учебных текстов) и выполнением 2-3 упражнений.

Эффективным является еще один вид домашнего задания - «переписка» с членами группы и преподавателем. Этот вид работы стимулируется так же, как и классная работа, коммуникативными заданиями, но исполнение в этом случае носит сугубо индивидуальный характер.

На втором этапе обучения благодаря распределенным во времени занятиям, а также в связи с возможностью обучаемых самостоятельно творчески знакомиться и обрабатывать новый незнакомый материал (тексты различного характера) становится возможным и необходимым выполнением учащимися домашней работы. Эта работа также подчинена коммуникативным заданиям, направленным на самостоятельное творческое решение учащимися каких-либо вопросов, проблем. Эти вопросы и проблемы относятся к сфере личных, часто профессиональных интересов обучаемых. Время исполнения этих заданий не регламентировано, так как их выполнение сугубо индивидуально.

Список использованной литературы

1. Выготский Л.С развитие высших психических функций. - М, 1960.
- 2.Рубинштейн С.Л. основы общей психологии. - М, 1960.
3. Леонтьев А.А. Раннее обучение детей языкам: что нас всех объединяет // РЯЗР- 2005.- №4.- С. 51.
4. Рубинштейн С.Л Проблемы общей психологии. - М, 1960.
5. Нелисова И.Е Концепция урока иностранного языка. иностранные языки. – М, Просвещение, 2005.
6. А.С. Макаренко. Собрание сочинений в четырех томах. - М, 1987.

ЗӘКИ АХМЕТОВ – ӘДЕБИЕТ ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ

Жетпісбаева Р. Ж., магистрант
Қайнар Академиясы

Ахметов Зәки (1928 ж.т.) - әдебиет зерттеуші ғалым, Қазақстан Республикасы ҰҒА-ның академигі. Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген ғылым қайраткері. Ахметовтың қазақ өлеңінің құрылымы, теориясы, стилі мен тілі, әдебиеттегі дәстүр мәселелеріне арналған: «Қазақ поэзиясының тілі», «Өлең сөздің теориясы», «Қазіргі қазақ әдебиетінің дамуы және дәстүрлері» т.б. көлемді ғылыми еңбектері жарық көрген. Ғалым Абай шығармаларын 40-жылдардың аяғынан бастап тыңғылықты зерттеген. Әсіресе ақынның орыс классиктерінен тәржімелеген шығармаларына баса көңіл бөліп, Абайдың аудармашылық шеберлігі мен тәжірибесін теория жағынан негіздеп берді. Ғалым Абай өлеңдерінің көркемдік құрылымын, поэтикалық тілін, философиялық ой-тұжырымдарын, тәрбиелік және әлеуметтік мәнін, текстологиясын, жаңашылдығы мен дәстүр жалғастығын сөз ететін: «Абай аудармалары орыс әдебиетімен байланысының бір түрі» (Абай өмірі мен творчествосы.- А.,1954), «Ойшыл, суреткер ақын» (Абай тағылымы. – А.,1986), «Абай-ұлы ақын», ағартушы, демократ» (ҚазССР ҒА-ның хабаршысы. Тіл -әдебиет сериясы. 1985, №4), «Абайдың «Сегіз аяғы» (Қазақ филологиясының мәселелері. Орыс тілінде. –А., 1964), «Абай және оның көркемдік дәстүрі» (Қазіргі қазақ әдебиетінің даму мен дәстүрлері. Орыс тілінде. –А., 1978) т.б. 30-дан астам ғылыми еңбек жазылды.

Адамзат ғұмырнамасындағы ғылыми өмірдің алатын орны, беретін игілігі орасан зор екендігі ақиқат болса, сол ғылымды жасайтын көрнекті тұлғалардың болмыс-бітімі әр алуан болып келетіндігі де дәл сондай шындық. Осынау даусыз тұжырым тұрғысынан алып қарағанда, қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі Зәки Ахметұлы Ахметов ғылыми ойлау жүйесімен, шығармашылық табиғатымен, тіпті адами қадір-қасиетімен де өзінше жаратылған жайсаң тұлға.

Шығармашылық жолының ұзын-ырғасында поэзия және өлең құрылымы мәселелерімен шұғылданған академик Зәки Ахметовтың өзге сала, жанрлар төңірегіндегі ғылыми көзқарасы, мәдени эстетикалық талғам-талаптар жүйесі негізінен ұлы жазушымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезов мұрасына қатысты шоғырланады. Тіпті М.Әуезов болмаса, З.Ахметов қара сөзбен жазылған сұлу сырлы өнердің мән-мәнісі мен ауқымды құпияларына назар аудармас па еді.

Абай жайлы тұғырнамалық қисыны мол, тың тұрпатты еңбектер беру кезінде З.Ахметов әрдайым ғұлама ұстаздың үйір-үйір ой-толғамдарын бағдарламалық нысанаға алмай тұрмайды. Өз пікірлерін білдіргенде ең бірінші абайтанушының байламдарын жалғастырушы, айтылып үлгермеген толқымалардың жігін ашып, бедел-айшығын тозаңнан тазартушы, қисынын тауып сөз қосушы болып табылады [1, 58 б.].

З.Ахметов жайлы айтылған осы сөздерімізді ол кісінің өзімен құрдас, әріптес, жолдас, шәкірті болған бірнеше ғалымдардың айтқан сөздерімен, бөліскен естеліктерінен мысал келтіре кетсек дейміз. ҚР ҰҒА академигі, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, сыншы-әдебиетші Серік Қирабаев былай дейді:

«Зәкеңмен мен 1951 жылдың аяқ тұсында таныстым. Оның сол жылы Ленинградтан кандидаттық диссертация қорғап келгенінен хабарым бар еді. Өзімен таныстығым жоқ-ты. Жыл аяғына таман КазПИИ-де аспирантура арқылы кадр даярлау мәселесін тексерген

министрліктің құрамында біздің институтқа келе қалды. Аспиранттарды жеке-жеке шақырып сөйлесті.

Тақырыбының актуальдығы, жұмысының жазылу жағдайы, жалпы шығармашылық мәселелер жайында әңгімелер қозғалды. Сөз арасында менің күнделікті баспасөзде жарияланып жүрген мақалаларыммен таныстығын айтты, диссертация тақырыбына байланысты кейбір ойларын, кеңестерін берді. Осыдан бастап онымен жиі кездесіп жүрдік. Әдебиет маңындағы әңгімелерге, елуінші жылдардағы дамылсыз өтіп жататын талас-даулы жиындарға қатыстық. Мен баспасөз маңында қызмет істеген жылдары оның мақалаларын бастық. Әсіресе, "Социалистік Қазақстан" газетінде істеген кезімде Зәкиге талай рет арнаулы тапсырма беріп, мақала жаздырғаным есімде. Сөйте жүріп, бір-бірімізге тілектес болып, қатар өстік».

Ғылыми-әдеби еңбегі, азаматтық өмір жолы өзінен кейінгілерге өнегеге айналған академик Зәки Ахметов - әдебиеттану ғылымында нар жүгін көтерге білген әдебиет зерттеушісі. Әдебиет менің тағдырым деп таныған зерттеуші халқына бүкіл жаратылысымен аянбай қызмет етіп, қазақ әдебиеттану ғылымының мұрасын одан ары биіктетті.

Әдебиеттану ғылымында өз бағыт-бағдарын әбден анықтаған ғалым 1965 жылы әдебиеттің теориялық мәселелеріне терең бойлап, қазақ поэзиясындағы тіл кестесі мен өлең құрылысы жайлы «Қазақ өлеңінің құрылысы» деген докторлық диссертациясын қорғап, қазақ сөз өнерінің заңдылықтарын, оның ұлттық сипаты мен ерекшеліктерін терең ашып береді. Бұл еңбекте академик З.А.Ахметов тұңғыш рет қазақ өлеңінің дәлелді ғылыми теориясын жасады. Теңіз тұңғығынан інжу-маржан сүзгендей зерделі зерттеушінің терең ізденіске толы бұл еңбегі өз кезінде ғылыми құндылығымен әдебиет әлеміне үлкен жаңалық әкелді. Еңбекте қазақ өлеңінің ритмикалық құрылысы егжей-тегжейлі қарастырылып, ұлттық тіл құрылымымен тығыз байланысты маңызды ерекшеліктері анықталған. Зерттеушінің қазақ өлеңінің құрылысы жайындағы бұл құнды еңбегі қазіргі жоғары оқу орындарында қазақ өлеңінің құрылысын танып-білуде ең бір құнды еңбектердің бірі ретінде пайдаланылуда.

Академик З.А.Ахметов «Қазақ кеңес әдебиеті тарихының очерктері» (Мәскеу), «Ежелгі дәуірден біздің заманымызға дейінгі қазақ әдебиетінің тарихы» (Алматы), сондай-ақ «Көпұлтты әдебиеттің тарихы» (Мәскеу), «Лермонтов энциклопедиясы» (Мәскеу) және басқа көптеген көп томдық іргелі еңбектерді жазуға атсалысты.

З.А.Ахметовтің әдебиет теориясы қазақ өлең құрылысы, аударма проблемасы, т.б. теориялық еңбектеріне аса көрнекті әдебиет зерттеушілер В.М.Жирмунский, П.Н.Берков, В.А.Мануйлов, Г.И.Ломидзе, З.С.Кедрина, Б.П.Гончарев, В.В.Кожинотар жоғары баға берді. З.А.Ахметовтің еңбектері Москва, Санкт-Петербург, Ереван, Минск, Кишинев, Баку, Ташкент қалаларында Қытай, Түркия елдерінде жарық көрді. 1975 жылы З.А.Ахметов ҚРҒА-ның корреспондент-мүшесі, 1983 жылы академик болып сайланды.

Зерделі талант, білімпаз зерттеуші ұлы Абайды танытуда да өлшеусіз еңбек етті. Ол «Лермонтов және Абай», «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1965), «Қазақ поэзиясының тілі» (1970), «Өлең сөздің теориясы» (1973) және ұлы ақынның мерейтойына жазылған «Абайдың ақындық әлемі» атты монографиялық еңбектері арқылы ұлы Абайдың рухына өлместей ескерткіш соқты. З.А.Ахметовке Абайдың әдеби мұрасын мұқият зерттеп насихаттауда сіңірген зор еңбегі үшін 1996 жылғы әдебиет, өнер және архитектура саласындағы Қазақстан Республикасының мемлекеттік сыйлығының лауреаты деген атақ берілді. Бұл атақ З.А.Ахметовтің бүкіл саналы ғұмырын абайтануға арнаған өлшеусіз еңбегіне берілген бірден-бір әділ баға еді. Абайтану ғылымының жалғасы іспеттес мұхтартану саласында да «Абай

жолы» эпопеясының поэтикасы және оның жазылу тарихы», «М.Әуезовтің роман-эпопеясы» деген ауқымды, маңыздылығы жағынан терең, сүбелі еңбектер жазды. З.А.Ахметовтің абайтану мен мұхтартану проблемалары жөніндегі зерттеулері ұлттық әдебиет тарихындағы шын мәніндегі жаңашыл еңбектер болды.

1996 жылы З.А.Ахметовтің тікелей жетекшілігімен «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» шықты. Бүкіл әдебиеттану ғылымын қамтитын негізгі ғылыми түсініктер мен терминдерге ана тілімізде терең де дәл анықтама берген бұл сөздік мектеп оқушысынан бастап, жоғары оқу орындарындағы мұғалім, студенттердің таптырмас құралына арналған. З.А.Ахметов - отандық ғылымының әдебиет теориясы саласындағы ірі маман ретінде 11 монографиялық, 15-тен астам ұжымдық және 300-дей мақал-еңбектердің авторы. Бұл проблемалық зерттеулердің әдебиеттану ғылымы үшін мәні зор[2, 26 б.].

Зәки Ахметовтің «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты монографиясы поэзия теориясын жаңаша зерделеген құнды еңбек ретінде әдебиеттану тарихына енді. Өлеңге қатысты еңбек жазған бұрынғы одақ ғалымдарының ешқайсысы да бұл зерттеуді аттап өте алмайды. Ал түркі халықтарының поэзиясын зерттеушілер үшін «Қазақ өлеңінің құрылысы» айнымас бағыт-бағдар болды. Академик алты томдық қазақ әдебиетінің тарихын, орыс тілінде шыққан үш томдық әдебиет тарихын жазуға үлкен үлес қосты. Мәскеуде басылған «Көп ұлтты Кеңес әдебиетінің тарихы» атты көптомдық кітаптың авторларының бірі болды. Ғылыми-зерттеу еңбектері қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясы мәселелеріне, қазіргі әдебиеттанудағы дәстүр мен жаңашылдық, көркемдік шеберлік, поэтика, әдеби байланыстар проблемаларына арналған. Қазақ өлеңінің өзгешеліктері мен құрылымын зерттеудің ғылыми жүйесін жасады. Абайтану, әуезовтану мәселелерін текстологиялық, тарихилық қырынан зерттеген іргелі ғылыми монографиялар жазды. Абайдың толық шығармалар жинағы басылымдарын (1954, 1957, 1970, 1995) дайындап, құрастырушылардың және түсініктемелер авторларының бірі болды. Зәки редакциясымен «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» жарық көрді (1996). «Өлең сөздің теориясы» аталатын монографиясы 1992 жылы Қытайда жарық көрді. Жетекшісі – Малов, жанашыры – Жирмунский болған Ахметов – 10-нан астам монографияның, 400-ден астам мақаланың авторы. Оның жетекшілігімен 20-дан астам кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалған. 1996 жылы Халықаралық қоғамдық Ш.Айтматов академиясының академигі болып сайланды. Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты.

Академик З.Ахметовтің «Основы теории казахского стиха»(2002) атты еңбегі ғылыми-теориялық ойлармен толықтырылып, қайта жарық көрді. Кітаптың «Система стихосложения в казахской поэзии», «Ритмическое членение строк», «Ритмическая равноценность слогов – основа силлабики» атты бөлімдерінде қазақ өлең теориясының реттілігі мен ерекшеліктері әр қырынан дәлелденген. Ғалым С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайыловтардың зерттеулерін ерекше атай отырып, олардың теориялық ойларын дамытады.

Академик З.Ахметовтің жетекшілігімен 2000-2002жылдары әдебиет теориясы бөлімі «Методолгические принципы изучения системы жанров в социо-культурном и эстетическом контексте (начало XX века и современность)» ғылыми-зерттеу жобасы бойынша еңбек етті. Осы ғылыми жобаны негізге ала отырып «Жанр және поэтика мәселелері» (2004) атты ұжымдық (қазақ және орыс тілдерінде) монография дайындап баспадан шығарды. Зерттеуде XX ғасырдың басынан бастап қазіргі қазақ әдебиетіндегі жанр мен поэтика мәселелері әдеби үдеріс(процесс) контекстінде қарастырылды. Зерттеу еңбек «Сөз өнеріндегі жанрдың ерекшеліктері мен көркемдік эстетикалық құндылықтары» және «Жанр және поэтика

мәселелері» деп аталатын екі үлкен бөлімнен тұрады. Онда қазақ әдебиетіндегі жанрлық жүйе, әдеби үрдіс, эстетикалық контекст, әдебиеттің түрлері мен методологиясы ғылыми-теориялық тұрғыда зерттелген[3, 26 б.].

Монографиялық еңбекте көбіне қазақ әдебиетіндегі жанрлық жүйе мен жанрлық түрлердің көркемдік ерекшеліктері және стильдік ізденістері жөнінде теориялық мәселелер қозғалды. З.Ахметовтің «Пушкин және Абай. Жанрдың мәдени-эстетикалық арнасы» атты зерттеуінде көркем аударма жанры туралы теориялық тұжырымдар жасап, оның поэтикалық мәселелері талданады.

Зәки Ахметов ғылымдағы шын мәніндегі теңдесі жоқ тұлғалардың бірі еді. Кандидаттық диссертациясына әлемге әйгілі түрколог, ежелгі жазба ескерткіштерді жеріне жеткізе зерттеген Сергей Ефимович Маловтың өзі жетекшілік етті. Тағы бір аты аңызға айналған ғалым Виктор Максимович Жирмунский «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты монографиясы үшін докторлық дәреже беру жөнінде ұсыныс айтып, пікір жазған. «Зәки Ахметовтің кітабын оқи отырып, өзінің туған қазақ әдебиеті мен фольклорына қандай жетік болса, зерттеуінің жалпы және түркологиялық тұрғыдан алғандағы кеңейтілген ғылыми библиографиясына да сондай жетік автордың, қалыптасқан, қолтаңбасы айқындалған ғалымның білім-білігі пайдаланылғанын көреміз. Бұл кітап автордың ұзақ жылғы еңбегінің жемісі болып саналады. Сондай-ақ түркологияға, өлең теориясына қосылған ірі ғылыми үлес болатынына дау жоқ. Осы айтылғандардың негізінде З.А.Ахметов филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін иеленуге толық лайық деп есептеймін» деген В.М.Жирмунскийдің 1964 жылғы желтоқсанның 10-ы күні жазған пікірі академиктің архивінде сақтаулы.

Зәки Ахметовтің мол ғылыми еңбектерін шолып шығар болсаңыз, ең бірінші байқалатын нәрсе ғалымның кішігірім мақала жазса да өмірлік мәнді, рухани құндылығы жоғары мәңгілік тақырыптар төңірегінде қалам тартып, ой қозғайтындығы. Ғылымдағы жолын ұлы Абайды зерттеуден бастап, өмірінің соңына дейін кемеңгер ақынмен бірге бүкіл өмірі де өнері де, өзі де рухани тұтасып кеткен ғалымның әрбір ілімі жастар үшін - өшпес үлгі-өнеге. Әңгімесінің «біссімилләсін» Абай өлеңдерімен бастайтын академик ағамыздың екіншісі бірі секілденіп күнделікті тіршілік қамына қажет тақырыптарға барғысы келсе де бара алмайтыны Абай алып берген шың-тұғырдан қайтып төмендеуге болмайтын құдіретінде болса керек. Сондықтан да болар З.Ахметов өзінің саналы өмірінде екі ғана тақырып төңірегінде еңбек етті. Оның екеуі де қазақ халқының маңдайына біткен қос жұлдызы Абай Құнанбаев пен Мұхтар Әуезов еді...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 196 б.
2. Ыбыраев Ж. Қазақ өлеңінің зергері: (әдебиетші, филология ғылымының докторы, профессор З.А.Ахметов туралы) / Ж.Ыбыраев // Егемен Қазақстан- 1998. - 14 қазан. – Б.3.
3. Пірәлиева Г. Зәки Ахметов: М.Әуезовтің «Абай жолы» романын талдаудағы көркемдік жүйе / Г.Пірәлиева // Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері. – Алматы: Үш Қиян, 2003. – 640 б.

ФОРМИРОВАНИЕ ИТ-КОМПЕТЕНТНОСТИ КАК ОСНОВА ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Жумабекова У.Ж., к.п.н., ассоциированный профессор
Мухаметкалиева Г.О., к.ф.н., профессор
Академия Кайнар

В современном понимании информационная технология обучения (ИТО) - это педагогическая технология, использующая специальные способы, программные и технические средства (кино, аудио- и видео средства, компьютеры) для работы с информацией. Обучающие программные средства - программы методическим назначением которых является передача определенной информации для получения знаний формирования умений и навыков учебной и практической деятельности

Ключевые слова: ТКТ - телекоммуникационные технологии, ИТО- информационная технология обучения, ИЯ–иностраный язык

Қазіргі ұғымында ақпараттық технология оқыту (ҚО) - бұл педагогикалық технология пайдаланатын арнайы тәсілдері, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видео құралдар, компьютерлер), ақпаратпен жұмыс жасау. Оқыту бағдарламалық құралдары - әдістемелік тағайындау болып табылады, білім беру және қалыптастыру білік дағдыларын оқу бағдарламалары мен практикалық қызметті алу үшін белгілі бір ақпаратты

Түйін сөздер: ТКТ – телекоммуникациялық технологиялар, ИТО – ақпараттық оқыту технологиясы, П – шет тілі

In the modern sense of information learning technology (ITO) is a pedagogical technology that uses special methods, software and technical means (film, audio and video tools, computers) for work with information. The training software programs of the methodological purpose of which is to transfer certain information to gain knowledge formation and skills training activities

Keywords: TTC - telecommunication technology ITO - information technology for learning, FL – a foreign language

В настоящее время становится важной формирование у студентов умений интерактивного взаимодействия на уроках иностранного языка (ИЯ) в вузах, которая позволила бы им активно использовать информационно-коммуникативные технологии (ИКТ) для совершенствования процесса обучения, формирования у студентов умения использовать компьютер для решения различных учебных задач.

Информационное общество – это общество, в котором информация является самым важным ресурсом и все большую роль играет информационные ресурсы и потоки. Следовательно, учебные заведения всех уровней должны быть ориентированы на решение задач информатизации образования.

Прослеживается недостаточная ориентация высшей школы на формирование умений научно-информационной деятельности студента. Это сказывается на качестве подготовки специалистов, которые часто становятся беспомощными перед быстро меняющимися и усложняющимися знаниями и условиями профессиональной деятельности как разновидности научного труда. Следовательно, необходимо в рамках вузовской степени образования решить проблему формирования умений научно–информационной деятельности студента в учебной компьютерной среде.

В настоящее время накоплен обширный материал по использованию технологий дистанционного обучения (ТДО) в педагогической практике по применению средств ИКТ при обучении ИЯ, в том числе английскому языку и вопросам интенсификации обучения ИЯ студентами посредством учебного телевидения. Использование ТКТ позволяет решить основное противоречие современной системы образования, а именно противоречие между быстрым темпом приращения знаний в современном мире и ограниченными возможностями их усвоения студентами.

Появление глобальной сети Интернет обусловило значительные изменения в профессиональной сфере: с виртуализацией общества, можно вести речь о виртуализации межкультурной коммуникации в открытом пространстве Интернет. По этой причине основной целью иноязычного образования студентов неязыкового вуза является формирование способности студентов к межкультурной коммуникации.

В настоящее время компетентностный подход стал основным инновационным методом модернизации системы как высшего, так и технического и профессионального образования. В основе компетентностного подхода лежит исходная идея – понятие компетентности, которое в самом общем виде рассматривается как интегральное качество личности, ее способность и готовность к выполнению какой-либо деятельности.

Действия- это относительно самостоятельные процессы, признаком которых является их направленность на достижение сознательной цели. В отличие от собственной деятельности действия не имеет самостоятельного мотива, а подчиняются мотиву той деятельности, содержание которой они образуют.

Цель личностно-ориентированного образования не сформировать и даже не воспитать, а найти, поддержать, развить человека в человеке и механизмы самореализации, саморазвития, адаптации, саморегуляции, самозащиты, самовоспитания и другие, необходимые для становления самобытного личностного образа и диалогического и безопасного взаимодействия с людьми, природой, культурой, цивилизацией.

Благодаря ИКТ, изменился способ передачи информации от производителя к потребителю, в целом, информационные процессы в обществе. ИКТ сегодня выступают основой процессов глобализации и информатизации общества, способствуют формированию поликультурного мира и клип - культуры оказывают значительное влияние на изменение образа жизни современных людей.

ИТ - компетентность входит в состав профессиональной компетентности многих специальностей, т.к. подготовка специалистов по разным направлениям осуществляется с учетом требований современного информационного общества. Наиболее разработанными в смысле определения состава компетентностей и путей их формирования является направления по изучению профессиональной подготовки студентов на разных уровнях системы образования.

Формирование умений научно-информационной деятельности возможно в целенаправленном, наиболее сложном виде образовательной деятельности, поскольку последняя связана с процедурами саморефлексии, самооценки, самоидентификации и выработкой умений и навыков самостоятельно обретать актуальные знания и трансформировать их в практическую деятельность, а студент выступает в качестве ее субъекта.

Интегрированный подход является основным направлением развития современной системы обучения ИЯ, он подразумевает гармоничную интеграцию ИКТ в учебный процесс,

использование языка в реальном контексте, интенсификацию формирования видов речевой деятельности: слушания, говорения, чтения и письма. Интегрированный подход к обучению ИЯ предполагает наличие принципа интерактивности, обеспечиваемой возможностями телекоммуникационных технологий; принцип наглядности, принцип педагогической целесообразности применения средств телекоммуникаций в учебном процессе; принцип последовательности.

Иностранный язык является необъемлемой частью профессиональной подготовки специалиста. Причем высшей степенью овладение иностранным языком на неязыковых специальностях считается способность к межкультурной коммуникации в профессионально-ориентированной компетенции, что предполагает специальное обучение с целью привития профессионально значимых навыков и умений в сфере будущей профессиональной деятельности на основе средств ИКТ.

Компетентностный подход в образовании в последнее время стал основным методом модернизации всех уровней системы образования в нашей стране. Реализация такого подхода позволяет решать типичную для учебных заведений проблему, заключающуюся в том, что выпускники могут хорошо овладеть набором теоретических знаний, но испытывают значительные трудности в деятельности, требующей использования этих знаний для решения конкретных жизненных задач или проблемных ситуаций.

Умения научно – информационной деятельности характеризуют определенный уровень развития культуры мышления личности, позволяют студентам успешно решать поставленные образовательные задачи на основе общих способов по освоению поля культуры в разнообразных предметных действиях. Студент, обладающий умениями научно-информационной деятельности, относится к категории предпочитаемых, принятых в общении с другими, имеет высокий социальный статус.

Обучение на основе использования ИКТ должно быть направлено не на усвоение как можно большего количества лексических единиц, а на воспитание интереса к предмету, развитие коммуникативных навыков студентов, умение выразить себя. Важно добиться определенных качеств владения материалом, что должно позволить студенту при минимуме средств, предполагая последующее нарастание языковых единиц в компетенции обучаемого использовать их ситуативно, и осмысленно.

Инфокоммуникационные технологии предоставляют возможность реализации принципа индивидуальности, наличие моментальной обратной связи, большие возможности наглядного предъявления языкового материала, объективную оценку результатов действий студентов, запись протокола последующего анализа работы студентов, активность обучаемого обусловленная интерактивной формой работы с учебным материалом. Кроме того, студенты оказываются в условиях большого эмоционального комфорта, поскольку нет отрицательного эмоционального воздействия со стороны возможных негативных эмоций преподавателя или однокурсников.

К числу наиболее распространенных методов относятся планомерное систематическое наблюдение за учебной работой на занятиях и все аудиторное время. Данные такого наблюдения позволяют установить отношение обучаемого к своим учебным обязанностям, его сильные и слабые стороны, пробелы в знаниях, осуществить индивидуальный подход к каждому путем применения различных методов обучения и воспитания, проверки знаний, умений и навыков.

Доказано, что учебная деятельность в компьютерной среде представляет собой вид интеллектуальной деятельности, связанный с процедурами проблематизации, целеполагания, рефлексии, оценки и трансформации их в практику. Используя компьютер как инструмент познавательного процесса, студент вырабатывает способность к выбору цели, к проектированию метода ее достижения, обобщать и переносить свернутые структуры из одной задачи в другую.

Список использованной литературы

1. Осин А.В. Мультимедиа в образовании: контекст информатизации. – Москва, Педагогика, 2004 - 300 с.
2. Полат Е.С. Кабинет иностранного языка - Москва: Изд-во «Владос», 2004. – 208 с.
3. Рогова Г.В. Методика обучения иностранному языку - М.: Академкнига, 2004. – 256 с.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность – Л, 1974 – с.313-318.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М. , 1996.- 123 с.

ИЗ ОПЫТА РАЗРАБОТКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПРИКЛАДНОГО БАКАЛАВРИАТА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

**Жумашева А.Ш., д.ф.н., профессор
Павлодарский государственный педагогический университет**

В статье рассматривается опыт реализации образовательных программ прикладного бакалавриата зарубежных стран. Автор считает, что использование опыта зарубежных стран будет способствовать более успешной разработке данных программ в Республике Казахстан. Внедрение программ прикладного бакалавриата обеспечит интеграцию высшего, технического и профессионального образования.

Мақалада қолданбалы бакалавриаттың білім беру бағдарламаларын шет елдерде енгізу тәжірибесі қарастырылады. Автордың пайымдауынша, шет мемлекеттердің тәжірибесін қолдану осы бағдарламалардың Қазақстан Республикасында сәтті дамуына ықпал етеді. Бакалавриаттың қолданбалы бағдарламаларын іске асыру жоғары, техникалық және кәсіптік білімнің бірігуін қамтамасыз етеді.

The article discusses the experience of implementing educational programs of applied baccalaureate in foreign countries. The author believes that the use of the experience of foreign countries will contribute to a more successful development of these programs in the Republic of Kazakhstan. The implementation of applied undergraduate programs will ensure the integration of higher, technical and vocational education.

В условиях модернизации образования в Республике Казахстан весьма актуальной становится проблема разработки образовательных программ прикладного бакалавриата. Как известно, понятия «прикладной бакалавриат», «прикладной бакалавр» введены в Закон Республики Казахстан «Об образовании» [1]. С этого времени в образовательной системе Республики Казахстан эта проблема начинает активно развиваться.

Актуальность данной проблемы, ее практическая и научная значимость очевидна. Внедрение программ прикладного бакалавриата обеспечит интеграцию профессиональных программ высшего образования, технического и профессионального образования, что предусматривает серьёзную теоретическую подготовку и овладение практическими

навыками работы на производстве по уровням квалификации (рабочий, техник, прикладной бакалавр). Однако, несмотря на актуальность, практическую и теоретическую значимость, на сегодняшний день до сих пор отсутствует учебно-методическая документация, регламентирующая реализацию образовательных программ прикладного бакалавриата. До сих пор не выявлена и не описана целостная концепция разработки образовательных программ прикладного бакалавриата, не определены методологические основы их реализации, хотя это является очень важным для обеспечения их внедрения в практику.

Для выявления и описания теоретических основ разработки и внедрения образовательных программ прикладного бакалавриата в практику обучения необходимо, в первую очередь, описание анализа опыта их создания в казахстанских и зарубежных организациях профессионального образования с учетом современных требований рынка труда к подготовке специалистов.

За рубежом работа над разработкой и внедрением прикладного бакалавриата началась со второй половины 20 века. Необходимость внедрения программ прикладного бакалавриата обусловлена целью создания инновационной модели развития системы технического и профессионального образования в контексте международной интеграции. Так, в Европе программы прикладного бакалавриата преимущественно распространены в колледжах профессионального образования (Великобритания, «*Fachhochschulen*» – Германия), государственных колледжах (Норвегия), политехникумах (Финляндия), технических колледжах («*KOSEN*» - Япония) и в иных подобных учебных заведениях [2].

Тем не менее, в научных публикациях и литературе наблюдается отсутствие единообразия в терминологии, которой пользуются различные страны по вопросам организации профессионального образования. Например, в США степень младшего специалиста (*An associate's degree*) – это двухгодичный курс послесреднего образования. Американские ученые в области исследования прикладного бакалавриата, Тоусенд, Браг и Руд (2011), определяют систему прикладного бакалавриата как программу, разработанную для объединения прикладных и квалификационных программ, для достижения большей эффективности обучения и овладения передовыми техническими навыками и компетенциями в соответствии с основными требованиями современного рынка труда. [3, с. 115]. При этом американские специалисты используют термин «прикладной бакалавриат» (*applied baccalaureate*), чтобы подчеркнуть, что программы бакалавриата должны быть ориентированы на прикладные навыки.

Актуальность создания данных программ обусловлена, с одной стороны, с проблемой нехватки рабочей силы, с другой стороны, с необходимостью укрепления экономики. Программы прикладного бакалавриата реализуются по таким направлениям и профилям, как: «образование», «правоохранительная деятельность», «здравоохранение» (особенно «медсестринское дело»), «государственная служба» [3].

В английском понимании «прикладной бакалавриат» – это курсы послесреднего профессионального образования (*Post-secondary VET Courses*), которые обеспечивают профессиональную программу обучения продолжительностью четыре семестра, что соответствует уровню технических и профессиональных школ [4].

Согласно ЮНЕСКО, целью профессионального образования является достижение первых уровней квалификации, необходимых для осуществления трудовой деятельности по определенной профессии или группе профессий [5]. Следовательно, основная задача программ прикладного бакалавриата – подготовка практико-ориентированных

работников к деятельности, связанной с внедрением, адаптацией, оптимизацией технологий (в т.ч. инновационных) и технологических процессов.

В Нидерландах программы прикладного бакалавриата относятся к системе высшего образования, следовательно, подготовка ведется в высших профессиональных школах, которых на сегодняшний день насчитывается 47, где обучается более 260 тыс. студентов. [6]

Система обучения в высших профессиональных школах построена на тех же принципах, как и в университетах. Например, в конце первого года в профессиональных школах сдается промежуточный экзамен, в течение второго года студент выбирает специализацию, третий год учебы посвящен практике на предприятии. Студенты, успешно завершившие курс обучения, получают степень бакалавра в соответствии с профилем (бакалавр технологии, администрирования, здравоохранения, искусства, педагогики, сельского хозяйства или социологии). Необходимо отметить, что у выпускников высшей профессиональной школы есть возможность продолжить обучение по сокращенным программам для получения степени магистра. Кроме того, в рамках высших профессиональных школ проводится эксперимент, предусматривающий сочетание учебы и практики на рабочем месте (обучение на рабочем месте). В задачи эксперимента также входит привлечение большего числа студентов на технические специальности.

Программа прикладного бакалавриата состоит из нескольких уровней. На начальном уровне обучающиеся получают общие знания, на последующих уровнях обучение осуществляется преимущественно по выбранной специальности. На этапе специализации можно комбинировать курсы по индивидуальному выбору студента в соответствии с планом обучения. Значительную часть обучения составляет производственная практика. Практике отводится большая часть третьего года обучения, на четвертом году студенты выполняют проектную работу и готовят доклад под руководством специалиста, эти формы обучения также предполагают решение профессиональных задач в реальных производственных условиях.

Подготовка прикладных бакалавров осуществляется по 250 различным квалификациям в рамках следующих семи направлений:

- образование (педагогическая подготовка);
- наука и техника;
- здравоохранение;
- экономика и бизнес-администрирование;
- социология;
- языки и культура;
- сельское хозяйство и естественная среда [6].

При этом самой продолжительной по времени является программа обучения по направлению «Экономика» (4,6 года), а наиболее короткими – по направлениям «Здравоохранение» (3,9 года) и «Сельское хозяйство» (3,7 года).

В Финляндии для внедрения программ прикладного бакалавриата реформировано и реорганизовано 250 учреждений среднего профессионального образования (далее – СПО) путем слияния в политехникумы. В 1991 году был запущен экспериментальный проект по созданию 22 «временных» политехникумов из учреждений СПО, что привело к распаду системы СПО и успешному завершению эксперимента в 1996 году [7].

Следует отметить, что все политехникумы подчиняются Финскому национальному совету по вопросам образования. При этом в органы управления политехникумов входят представители предприятий, которые обеспечивают учет интересов компаний при разработке программ прикладного бакалавриата и сотрудничество между системой образования и рынком труда.

В Финляндии существуют два пути приобретения специальности по прикладному бакалавриату: профессиональное образование и специализированное профессиональное образование. Профессиональное образование обеспечивает студента обширными профессиональными компетенциями и специализированными навыками в своей отрасли. Студент также имеет предпосылки для продолжения обучения в образовательных учреждениях следующего уровня. Профессиональное образование можно получить за 2-4 года в зависимости от предшествующего или базового образования и трудового опыта (стажа работы по специальности). Профессиональное образование можно получить в форме начального профессионального обучения или через систему демонстрационных экзаменов.

Политехникумы Финляндии являются multidisciplinary, т.е. реализуют программы обучения сразу по нескольким из семи основных направлений:

- технологии, коммуникации (ИКТ) и транспорт;
- бизнес и администрирование;
- здравоохранение и социальные науки;
- культура;
- туризм, предпринимательство, общественное питание;
- природные ресурсы;
- гуманитарные науки и образование [7].

Кроме обязательных разделов образовательных программ, есть также много разделов по выбору, которые можно скомплектовать, в том числе и из других профессиональных образовательных программ. Образовательную программу можно расширить в соответствии с индивидуальными потребностями и требованиями работодателя. При получении профессионального образования студент или кандидат на квалификацию демонстрирует владение профессиональными навыками и умениями, которые требуются от работника той или иной отрасли. При получении специализированного профессионального образования (*competence-based qualification*) соискатель демонстрирует навыки и умения, необходимые для выполнения более требовательных и ответственных заданий [8]. Как профессиональное, так и специализированное профессиональное образование формируются из целостных блоков/модулей, связанных с требованиями трудовой жизни. Студенты, обучающиеся по программе прикладного бакалавриата (в политехникумах), нередко трудоустраиваются уже во время обучения. Примерно 60% обучающихся начинают трудовую деятельность во время прохождения производственной практики.

Практико-ориентированное обучение проводится также в системе высшего образования Финляндии – в политехнических институтах. В основу программ политехнических институтов (или университетов прикладных наук) положено углубленное освоение профессиональных знаний и развитие практических навыков, в них не ведутся фундаментальные научные исследования, и отсутствует обучение в магистратуре.

По программам политехнических институтов готовят специалистов для таких сфер деятельности, как гостиничный и ресторанный бизнес, туризм, культура и образование, природные ресурсы, медицина. Продолжительность обучения составляет 3,5-4 года и включает обязательную практику, по окончании обучения выпускнику присваивается степень бакалавра при получении 140-180 кредитов ECTS [9].

Наиболее востребованным считается образование в сфере технологий, коммуникаций и транспорта, на втором месте – социология, предпринимательство и управление, на третьем – социальные услуги, здравоохранение и спорт. Далее следуют культура, туризм и ресторанное дело, естественно-научные дисциплины, природные ресурсы и окружающая среда и, наконец, гуманитарные дисциплины, в том числе педагогика.

Во Франции программы прикладного или профессионального бакалавриата реализуются в учреждениях среднего профессионального образования – в лицеях [10]. Лицей соответствует второй ступени среднего образования, обучение длится в общем 3 года. Лицей подразделяется на три вида: общий, технологический и профессиональный.

Профессиональные лицеи не дают возможность получить высшее образование. Обучение проходит 2 года, по окончании которого студенты получают свидетельство или сертификат с рабочей квалификацией. Общие и технологические лицеи по результатам экзаменов присваивают степень «бакалавр», который соответствует прикладному бакалавриату. Под академическим бакалавриатом во Франции используют термин «лицензиат» (*licence*).

Французскими вузами в 2008 году разработаны программы по 1438 специальностям прикладного бакалавриата. Они были объединены в 46 государственных направлений, соответствующих профессиям, востребованным на производстве, в перерабатывающей промышленности и в сфере услуг [11]. Программы обучения прикладного бакалавриата состоят из обязательных дисциплин и дисциплин по выбору, при этом студент сам составляет свой индивидуальный план обучения. Итоговая аттестация в виде экзамена проводится сразу после завершения курса лекций и в основном в письменной форме. Как правило, оценка знаний производится по 20-балльной системе [11].

В Великобритании прикладной бакалавриат можно получить в системе профессионального образования (*Further education*), которое объединяет школы, колледжи, учебные центры, институты на производстве и в центрах занятости [12].

Система и уровень программ прикладного бакалавриата в Великобритании отличается от подобных программ в других странах ЕС. Прежде всего, они ориентированы на практическую подготовку к профессиональной деятельности и на навыки, получаемые на рабочем месте. При этом отсутствуют единые учебные планы и программы. Каждое учебное заведение разрабатывает свою интегрированную программу, которую должны одобрить местные органы образования и профессиональные сообщества. Это вызывает существенные различия в уровне подготовки, которую получают выпускники этих учебных заведений [13]. В процессе профессионального обучения можно достичь четырех уровней профессиональной готовности. Компетентность, которая позволяет выполнять однообразную работу, соответствует первому уровню, работать самостоятельно и ответственно – второму уровню, выполнять сложные и оригинальные работы – третьему уровню, а исполнять специальные персональные задания – четвертому уровню [13].

Прикладной бакалавриат в России включает в себя образовательные программы, позволяющие овладеть не только теоретическими знаниями, но и практическими навыками для работы [14]. Цель прикладного бакалавриата – обеспечение возможностей для студентов после завершения учебы приступить к работе без предварительной стажировки. По завершении курса обучения, наряду с дипломом, присваивается квалификационный разряд по соответствующей рабочей профессии.

Важным моментом, привлекающим студентов в программе прикладного бакалавриата – возможность трудоустройства по специальности. Во время обучения по программе прикладного бакалавриата студент изучает ту же базовую часть, что и при академическом обучении, но более ориентированную на практику.

Студенты, поступившие на программы прикладного бакалавриата, могут не проходить полностью четырехлетний цикл обучения и после второго курса получить диплом о среднем профессиональном образовании. Они могут поступить на направление высшего профессионального образования (далее – ВПО), через два года получить диплом СПО и завершить обучение в ВУЗе. При этом программа прикладного бакалавриата в России предусматривает только дневную форму обучения [15].

Таким образом, анализ мирового опыта показывает, что в большинстве стран, реализующих программы прикладного бакалавриата, достаточно длительный период, квалификации прикладного бакалавра имеют точно определенное место в национальной системе квалификаций.

Образовательные программы прикладного бакалавриата (далее – ОППБ) создаются по инициативе работодателей, зависят от конъюнктуры на рынке труда и отличаются своей целевой направленностью, целями и критериями оценивания результатов обучения.

Продолжительность обучения по ОППБ устанавливается в зависимости от специальности, специфики процесса обучения и требований работодателей и составляет обычно от двух до четырех лет.

Большинство зарубежных исследователей отмечают эффективность ОППБ, так как они разрабатываются совместно с представителями работодателей, формулирующих основные критерии и требования к результатам обучения будущих работников. Кроме того, ОППБ связаны с потребностями экономики в специалистах и могут быть достаточно эффективно использованы для переподготовки и обучения взрослого населения, используя специальную форму обучения (*part-time*) без отрыва от производства, они могут являться одним из элементов системы непрерывного обучения.

Таким образом, использование опыта реализации образовательных программ прикладного бакалавриата на примере различных стран будет способствовать более успешной разработке и внедрению данных программ в образовательную систему современного Казахстана.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.11.2015 г. – Астана, 2015.
2. Brunello G. (2009). The effect of economic downturns on apprenticeships and initial workplace training: A review of the evidence//Journal of Empirical Research in Vocational Education and Training. OECD. 2009. No. 1.

3. D. D. Bragg, C. M. Ruud *The Adult Learner and the Applied Baccalaureate: Lessons from Six States*, 2011.
4. UNESCO 2012: *Technical and Vocational Education and Training (TVET)*. <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/education-building-blocks/technical-vocational-education-and-training-tvet/>.
5. *Education, culture and science in the Netherlands. Key figures 2002–2006*. Ministry of education, culture and science in the Netherlands. URL: <http://education.stateuniversity.com>
6. Уэббинк Динанд *Поддержка студентов в Нидерландах/Динанд Уэббинк/Университетское управление.*- 2006.- №3(43).- С.90-93.
7. Background report. *Polytechnic education in Finland*. 2014.
8. Finnish National Board of Education. *Vocational upper secondary education*. –2014. – http://www.oph.fi/english/curricula_and_qualifications/vocationalupper_secondary_education.
9. *European Credit Transfer and Accumulation System*. – 2014.– http://ec.europa.eu/education/resources/european-credit-transfer-accumulation-system_en.
10. Система высшего образования во Франции. – 2013.– URL:<http://is.znanie.info/rus>.
11. *Licence, Master's, Doctorate and Other Academic Programs*.– 2012. – URL: <http://www.usa.campusfrance.org/en/page/licence-masters-doctorate-and-other-academic-programs>.
12. *Further education*. URL: http://au.encarta.msn.com/encyclopedia_781538887/Further_Education.html.
13. *Education. Innovate. Individual. Inspiration*. 2014. *Further education – Colleges and other institutions*.
URL: <http://www.educationuk.org/global/articles/further-education-institutions/>.
14. Чугунов Д.Ю., Васильев К.Б., Фрумин И.Д. *Введение программ прикладного бакалавриата в российскую систему образования: зачем и как? // Вопросы образования*. – 2010. – № 4.– С. 247-267.
15. Министерство образования и науки РФ: *Прикладной бакалавриат*. – 2011. – URL: <http://mon-ru.livejournal.com/17014.html>.

FUNDAMENTALS OF LEXICOLOGY

**Iskakova R., senior lecturer
Academy Kainar**

There are different aspects or branches of Lexicology. Any language is the unity of different aspects: grammar, vocabulary, and sound system. As Lexicology is the science that deals with vocabulary systems, it is definitely connected with all the rest of the aspects. Lexicology is linked with phonetics since the latter is concerned with the study of the sound-form of the word. There is a close relationship between Lexicology and Grammar.

Grammar is concerned with various means of expressing grammatical relations between words as well as with patterns according to which words are combined into word-groups and sentences. Lexicology is

bound up with Stylistics since there are problems of meaning, vocabulary stratification, style treated in the frames of both the branches. The structure of words is studied by morphology.

Ways of coining new words is the object of word-building, meaning of words, their relations in vocabulary became the object of semasiology. Set-expressions and idioms are studied by phraseology, the origin of words, their development in the language are dealt with etymology and the behaviour of words in speech is considered by contextology.

The Object of Lexicology and its Connection with Other Branches of Linguistics

Lexicology derives from two Greek words *lexis* "word" and *logos* "learning". It is a branch of Linguistics dealing with the vocabulary system of the language. It studies the total sum of all the words that the language possesses. Thus, this science studies the properties of the words as the basic units of the language.

The word can be defined as a structural and semantic entity of the language system. The word is simultaneously a semantic, grammatical and phonological unit. Lexicology studies various lexical units: words, variable word-groups, phraseological units, and morphemes which make up words. The word as well as any linguistic sign is a two-faced unit possessing both form and content or in other words sound-form and meaning.

The term vocabulary means the total sum of words that there are in the language.

The size of the vocabulary of any language is huge. No person can learn or know all the words of the language. Individual people possess their own total vocabulary consisting of all the words they know. Another word used to denote vocabulary is the term *lexicon*. In modern Linguistics three main meanings of the term *lexicon* are distinguished:

- 1) the vocabulary which a speaker of a language has in his or her head, that is, mental *lexicon*;
- 2) the set of *lexemes* of a language and the processes which are related to them;
- 3) the set of lexical items of a language.

Distinction is made between General Lexicology and Special Lexicology.

General lexicology is a part of General linguistics. It is concerned with the study of vocabulary and its basic units, irrespective of the specific features of any particular language. It works out basic notions and methods of vocabulary study. Within the frames of General Lexicology many notions, such as the notion of the word, the notion of the meaning, the notion of the context, the notion of system relations are investigated. Special lexicology is the lexicology of a particular language (English, Russian, German, French, etc.). It describes words and vocabulary of one particular language. Every Special Lexicology is based on the principles of General Lexicology.

Special Lexicology is further subdivided into Diachronic/Historical and Synchronic/Descriptive. Historical Lexicology deals with the evolution of any vocabulary, the origin of words, their change and development. The subject matter of Descriptive Lexicology is the vocabulary of a particular language at a given stage of its development. It studies mainly the structure and specific functions of words.

There are different aspects or branches of Lexicology. Any language is the unity of different aspects: grammar, vocabulary, and sound system. As Lexicology is the science that deals with vocabulary systems, it is definitely connected with all the rest of the aspects. Lexicology is linked with phonetics since the latter is concerned with the study of the sound-form of the word. There is a close relationship between Lexicology and Grammar.

Grammar is concerned with various means of expressing grammatical relations between words as well as with patterns according to which words are combined into word-groups and sentences. Lexicology is bound up with Stylistics since there are problems of meaning, vocabulary

stratification, style treated in the frames of both the branches. The structure of words is studied by morphology.

Ways of coining new words is the object of word-building, meaning of words, their relations in vocabulary became the object of semasiology. Set-expressions and idioms are studied by phraseology, the origin of words, their development in the language are dealt with etymology and the behaviour of words in speech is considered by contextology.

Two Approaches to Language Study

There are two principle approaches in linguistic science to the study of language material: synchronic and diachronic. With regard to Special lexicology the synchronic approach is concerned with the vocabulary of a language as it exists at a given time. It's Special Descriptive lexicology that deals with the vocabulary and vocabulary units of a particular language at a certain time.

The diachronic approach in terms of Special lexicology deals with the changes and the development of vocabulary in the course of time. It is Special Historical lexicology that deals with the evaluation of the vocabulary units of a language as the time goes by.

The two approaches shouldn't be set one against the other. In fact, they are interconnected and interrelated because every linguistic structure and system exists in a state of constant development, so that the synchronic state of a language system is a result of a long process of linguistic evaluation, of its historical development. Closely connected with the Historical lexicology is Contrastive and Comparative lexicology whose aims are to study the correlation between the vocabularies of two or more languages and find out the correspondences between the vocabulary units of the languages under comparison.

Methods of Linguistic Analysis

Every science has certain methods of investigation at its disposal. The process of scientific investigation may be subdivided into several phases:

- Observation is the basic phase of all modern scientific investigations including linguistics. In other words, we deal with the inductive method of inquiry. The key role of the opening phase of linguistic analysis is that the statements of fact must be based on observation, not on unsupported authority, logical conclusions or personal preferences.
- Classification is the second phase that comes after observation. Every lexicological research is based on collecting linguistic examples. At this stage of linguistic analysis the stored facts, the collected data, and empirical material undergo some grouping.
- Generalization is the third stage of the linguistic analysis at which the collection of data and their classification must eventually lead to the formulation of a hypotheses, rule, or law.
- Verification is the phase of linguistic analysis that leads to the results of the scientific investigation.

While doing research, any linguist encounters all the phases of investigation. To accomplish his goal the linguist uses different methods and procedures. They are contrastive analyses, statistical analyses, method of immediate constituents, distributional analyses, transformational analyses, componential analyses, and method of semantic differentiation.

Contrastive analysis is aimed at finding out similarities and differences in both related and non-related languages. For instance, contrastive analysis is applied in language teaching when we deal with such a phenomenon as linguistic interference.

It was empirically shown that the mistakes which are made by foreign language students can be often the result of differences in structural patterns between the target language and the language

of the learner. This naturally implies the necessity of a detailed comparison of the structure of a mother tongue and a foreign language.

Contrastive analysis can be carried out at three linguistic levels: phonology, grammar and lexis.

Statistical analysis is generally referred to as one of the principal branches of linguistics. Insights derived from statistical accounts of the vocabulary can be useful to the solution and clarification of specific problems connected with the qualitative and quantitative language use. Statistical inquiries have considerable importance because of their relevance to certain problems of the selection of vocabulary items for the purposes of language usage and language teaching. For instance, very few people know more than 10 % of the words in their mother tongue. During the day we usually pronounce about 48 000 words. We can survive in the alien environment using only 500 different words of the foreign language. It means that if we do not wish to waste time on committing to memorize vocabulary items, which are never likely to be useful to the learner, we have to select only lexical units that are commonly used by a native speaker. In Modern Linguistics the issue of Basic/Nuclear English was investigated. Basic English was a project designed to provide a basic minimum vocabulary for the learning of general English. The project involved a word list of 850 words, the description of their functions and the relationships between them. Statistical regularities can be observed only if the phenomena under analysis are sufficiently numerous. Thus, the first requirement of any statistic investigation is the size of the sample material.

Method of Immediate Constituents was attempted to determine the ways in which lexical units are relevantly related to one another. It was discovered and illustrated that linguistic units have a hierarchical organization of binary constructions. The fundamental task of the method is to segment a set of lexical units into two maximally independent meaningful sequences. These independent meaningful sequences are called immediate constituents. The further segmentation of immediate constituents results in ultimate constituents, which means that no further semantic segmentation is possible for no meaning can be found. This method is extremely fruitful in discovering the derivational structure of words.

Distributional analysis. By the term “distribution” we understand the occurrence of a lexical unit relative to another lexical units of the same levels: words to words, morpheme to morphemes. In other words, by this term we understand the position which lexical unit occupies or may occupy in the text or in the flow of speech. It is established that a certain component of the word-meaning is described when the word is identified distributionally. For example, in the sentence *The boy ___ home* the form which is missing is easily identified as a verb but not a noun, an adjective or an adverb. Thus, contextually only several verbs or rather word-forms can be inserted in the space: *goes, comes, runs, went, came, ran*. Thus, we see that the component of meaning that is distributionally identified is actually the part-of-speech meaning. It is also observed that in a number of cases words have different lexical meanings in different distributional patterns. e. g. The verb “to treat” has different lexical meanings in “to treat smbd kindly” & “to treat smbd to ice-cream”.

Transformational analysis in lexicological investigations may be defined as repatterning of various distributional structures in order to discover difference or sameness of meaning of practically identical distributional patterns. Transformational analysis can be applied to reveal the difference in meaning in the example:

He made the boy a pipe -> He made a pipe for the boy
He made the girl a star -> He made a star for the girl

In the first example the transformation is possible and the meaning of the transformed sentence has not been changed. In the second case the transformation is impossible because it completely changes the meaning of the utterance. Types of transformation differ according to purposes for which transformations are used:

Permutation - the repatterning on condition that the basic subordinative relationships between words and word-stems of the lexical units are not changed. For example, "His work is excellent" may be transformed into "his excellent work", "he works excellently".

Replacement - the substitution of a component of the distributional structure by a member of a certain strictly defined set of lexical units (replacement of a notional verb by an auxiliary or link verb).

- Addition (or expansion) may be illustrated by the application of the procedure of addition to the classification of adjectives into two groups-adjectives denoting inherent and non-inherent qualities: *John is happy. John is tall.* We add a phrase *in Moscow* to the first sentence and get *John is happy in Moscow.*

If we add the same phrase to the second sentence, it will become senseless. That is accounted by the difference in the meaning of adjectives denoting inherent (tall) and noninherent (happy) qualities.

Componential analysis. Componential analysis refers to a technique for describing relations of meaning

by breaking down each word into the smallest units of meaning which are known as sememes or semes. The componential analysis is central to the conceptual area of semantics. The semantic features in lexical items are universal and they underlie our basic cognitive process for the ordering of meaning. The central part of componential analysis is the concept of binarism. Semantic features are marked on the basis of semantic opposition or contrast.

Componential analysis is concerned with the sense relations between lexical items covered by such traditional terms as synonymy, antonymy. Componential analysis is practically always combined with transformational procedures or statistical analysis.

Method of semantic differential was worked out by a group of American psycholinguists. Words may have more than one meaning. Even one word usually implies some additional information which differentiates one word from another, that is the connotational aspect of the word. The technique of the semantic differential requires the subjects to judge - a series of concepts with respect to a set of antonymic adjective scale.

The combination of different methods of analysis helps to classify the vocabulary as a whole and each lexical unit taken separately. It should be noted that one cannot investigate one side of the item paying no attention to the other one.

The Perspectives of Modern English Lexicology

Lexicology has its own main aims and tasks. Modern English lexicology investigates the problem of word structure and word formation, the classification of vocabulary units, description of the relations between different lexical layers of English vocabulary. As a science it has both theoretical and practical use. The theoretical value of Lexicology stems from the theory of meaning which was originally developed within the philosophical science. The relationship between the name and the thing constitutes one of the key questions of Gnostic theories. The research carried out in the frames of Lexicology meets the needs of many different sciences, such as lexicography, literary criticism, and foreign languages teaching.

Modern English Lexicology aims at giving a systematic description of the Modern English word-stock. Modern English Lexicology investigates the problems of word structure and word formation in Modern English, the semantic structure of English words, the main principles underlying the classification of vocabulary units into various groupings, the laws governing the replenishment of the vocabulary with new vocabulary units.

Modern English Lexicology forms part of the Theoretical Course of Modern English. It is inseparable from its other component parts, i.e., Grammar, Phonetics, Stylistics, the Course of History of the English Language.

Moreover, the Course of Modern English Lexicology is of great practical importance because it is aimed both at summarising the practical material already familiar to the students from foreign language classes and at helping the students to develop the skills and habits of generalising the linguistic phenomena.

ЖАСТАР ТӘРБИЕСІНДЕ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

**Қазыбаева Г.С., аға оқытушы
Қайнар Академиясы**

Бұл мақаланың басты мақсаты адамның салауатты өмір салты туралы ұғымдарын қалыптастыру мен денсаулық сақтаудың сауаттылық деңгейін көтеру, яғни денсаулықты нығайту және адамгершілік қасиеттерін көтеру жолындағы нәтижеге қол жеткізу.

Түйін сөздер: адам ағзасы, ұрпақ денсаулығы, салауатты өмір салты, білім мен тәрбие, қоршаған орта, гигиеналық шаралар.

Основной целью данной статьи является формирование концепции здорового образа жизни и повышение уровня санитарной грамотности, то есть достижение результатов в укреплении здоровья и повышении нравственных качеств.

Ключевые слова: организм человека, здоровье поколений, здоровый образ жизни, образование и воспитание, окружающая среда, гигиенические мероприятия.

The main purpose of this article is to form the concept of a healthy lifestyle and increase the level of health literacy, ie to achieve results in strengthening health and improving moral qualities.

Keywords: human body, reproductive health, healthy lifestyle, education and upbringing, environment, hygiene measures.

Қазақстан-2050 бағдарламасында біздерге, өскелең ұрпаққа көп міндеттер қойылған. Ол – салауатты өмір салтын сақтау, саламатты қазақ жерін өркендету.

Осыған орай бүгінгі таңда Республикамызда болып жатқан өзгерістерге байланысты қоғамның негізгі болып жатқан құбылыстарын ескере отырып, жеке басты қалыптастыру мақсатында білім беру жүйесіне қойылатын талаптар күн сайын арта түсуде. Сол талаптардың бірі – болашақ жастарды салауатты өмірге тәрбиелеу және тіршілікке қалыптастыруда әсері бар білім мазмұнын жетілдіру.[1]

Білім неғұрлым тереңдеген сайын күнделікті тіршілікке бейімделу процесі жүреді. Салауатты өмір сүруге бейімделуіне қоршаған орта, адам, табиғат әсерлері негіз бола алады.

Адам мен табиғат арасындағы байланысты және олардың үнемі бірлікте дамитынын студент-жастар салауатты өмір сүрудің білімімен ұштастырады.

Адам бойындағы негізгі қасиеттердің көзін ашып, оны қоғамның белсенді мүшесі етіп дайындау, білім мен тәрбие жүйесін оқытуды қатар жүргізгенде ғана өз дәрежесінде жүзеге асады. Жастардың болашаққа деген бағыт-бағдары отбасында, қоғамдық ортада жалпы алғанда бүкіл қоршаған дүние ортасында қалыптасады. Адамды қоршаған ортаның әр саласының түйсікке тигізетін әсерін түсіндіру болып табылады.

Салауатты өмір сүру салты жеке адамның өзін қоршаған жансыз және жанды табиғи ортамен жан-жақты үйлесім тауып өз ғұмырын Отаны, елі, отбасы және өзі үшін барынша пайдалы өткізу дағдысын қалыптастыру салты.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында – «Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі мен әл-ауқаты» тармағында «азаматтарды салауатты өмір салтына әзірлеу және олардың қоршаған ортаға деген көзқарасын тәрбиелеу» қажеттігі көрсетілген.[2]

Бүгінгі таңда өз тәуелсіздігін алған егеменді еліміз осы бағытта Қазақстан жастарының жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, салауатты өмір салтын мұрат еткен дара тұлғаларды тәрбиелеуді басты талап етіп қойған.

Қазіргі кезде салауатты өмір салтын сақтау туралы көп айтылуда. Тіпті Елбасымыздың Жолдауында да салауаттылықты мемлекеттік деңгейде қолға алу керектігі көрсетілген. Бұл жолдау келешек егемендіктің кілтін ұстар жастардың болашағына апаратын алтын сүрлеу десе болады. Десе де осы салауатты өмір салты дегенді әркім әрқалай түсінеді.

Салауатты өмір салты дегеніміз - денсаулықты нығайту мен сақтау, ағзаның дұрыс дамуын қамтамасыз ететін гигиеналық ережелерді орындау. Ол үшін денсаулыққа жағымсыз әрекеттерден (нашақорлық, шылым шегу, ішімдік ішу, улы заттарға әуес болу) аулақ болу керек. Салауатты өмір салтын сақтау сонысымен бағалы.

Көне замандардағы ғұламалардың бірі Аристотель: Жанды дене қозғалмаса өледі - деген екен. Міне, сол тұжырымдама біз үшін салауатты өмір сүрудің негізгі ілімі болуға тиіс. Салауатты өмір салтын ұстануда спорттың рөлі зор. Денсаулыққа дене шынықтыру арқылы қол жеткізуге болады. Дене қозғалысы адам ағзасын дамытып, жұмыс істеу қабілетін арттырады, ауруды алыстатып, өмірді ұзартады. Денсаулық - адамға табиғаттың берген ең ұлы құндылығы.

Атақты ғалым, физиолог И.П.Павлов: «Адам – жер шары табиғатының ең жоғарғы жемісі. Адам – аса күрделі және өте нәзік жүйе. Бірақ, табиғат қазынасын пайдалану және осы қазыналардан ляззат алу үшін, адамның дені сау, күшті және саналы болуы керек» деген болатын [3].

Сондықтан да адам денсаулығын қалыптастыру мен нығайту - медицинаның ғана емес, сонымен бірге барлық оқыту мен тәрбиелеу, білім беру жүйелерінің негізгі мақсаты мен міндеті. Себебі, шәкірт денсаулығының жағдайы оның оқу үлгеріміне, мінез-құлқына, қарым-қатынастарына тікелей әсер етеді.

Егемен еліміздің болашағы- жастар. Қоғамда болып жатқан жат, жаман әдеттерден бойын аулақтап, төзімділік, табандылық танытқан, адамгершілік құндылықтарды бағалай білген жанның келешегі кемел, өмірі мәнді болмақ. Міне, сондықтан да дүниенің қызығы мен тамашасы мол деп бекер айтылмаса керек. Салауаттану – тұтасымен алғанда жеке тұлғаның, қоғамның, табиғаттың денсаулығы туралы ғылым. Адам денсаулығы тән, дене,

психологиялық, имандылық-адамгершілік және әлеуметтік денсаулықтар құраушының өзара байланысы мен өзара үйлесімді әрекеттерінен қалыптасады.

Салауаттану ғылымы аурудың алғашқы алдын алу әдіснамасын, денсаулықты сақтау және нығайту амалдары мен әдістерін зерттейтін салауатты өмір салтын қалыптастырудың ғылыми негізі болып табылады. Салауаттанудың рөлі - адамның ішкі биологиялық табиғатымен, өзін қоршаған тірі және өлі табиғатпен өзара қатынасу сапасын өзгерту, кикілжіңнің көзін жою болып табылады.

Салауаттану ғылымы қалай денсаулықты сақтаудың ұстанымдары мен тетіктерін зерттейді. Салауаттану нысаны, біріншіден - дені сау адам, екіншіден - оны қоршаған ортаның барлығы және денсаулыққа әрекет етуші факторлар, үшіншіден - аурудың пайда болу себептері, организмнің дені сау күйге оралу тетігі, қорғануға бейімделу тетіктері, төртіншіден - сақтандыру және сауықтыру шаралары болып табылады.

Салауаттанудың зерттеу пәні – адам. Зерттеуге организмнің анатомиялық, физиологиялық негіздері, бейімделу тетіктері, қорғану тосқауылдары, организмнің сыртқы ортаға бейімделуі туралы білімдері енеді. Салауаттану адамның термодинамикалық, денелік, химиялық, антропологиялық, экологиялық құбылыстарын қамтиды. Адам қоғамның қарапайым мүшесі, этикалық және эстетикалық ұстанымдарын жеткізуші жеке тұлға ретінде қарастырылады. Тек осындай кешенді тәсіл оның негізгі қасиеті – денсаулығын сипаттауға мүмкіндік береді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) сарапшыларының дерегі бойынша халық денсаулығының 49-53%-ы өмір салтына, яғни адамның өз денсаулығына қалай қарайтынына тәуелді, 17-20%-ы қоршаған ортаға (аймақтың экологиялық және климаттық-географиялық ерекшеліктеріне), 18-22%-ы тұқым қуалау себептеріне, біздің денсаулығымыздың тек 8-10%-ы ғана денсаулық сақтау ұйымына тәуелді.

Денсаулық қатерінің негізгі факторлары - қозғалыс күшінің кему салдарынан қимылдың кемуі (гиподинамия), дене массасының артуы, жүйесіз тамақтану, қоршаған орта нысандарының барлығының көптеген уытты заттармен ластануы, өндірісте және тұрмыста күйзеліс туғызатын жағдайлар, зиянды әдеттердің (шылым шегу, алкоголь пайдалану, улану, нашакорлық, т.б.) кең таралуы. Салауаттану ғылымы қандай амалдардың жәрдемімен денсаулықты сақтап, нығайтуға болатынын егжей-тегжейлі түсіндіреді. Салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі бағыттары мыналар:

- жеке және қоғамдық гигиена;
- дене шынықтыру, гиподинамиямен күрес;
- организмді жаратылыс-табиғи факторлармен – су, ауа, күн жарығымен және т.б. шыңдау;
- күн тәртібін тиімді пайдалану;
- дұрыс және уақтылы тамақтану;
- жұкпа аурулардың алдын алу;
- тән ауруларынан сақтандыру;
- жарақаттанудан, уланудан, т.б. сақтандыру;
- зиянды әдеттерден (темекі тарту, алкоголь, есірткілік улы заттар) сақтандыру;
- жыныс гигиенасы;
- психопрофилактика және психогигиена;
- кикілжің және денсаулық;
- экология және денсаулық.

Салауаттанудың негізгі мақсаты - әрбір жеке адамның және тұтастай қоғамның денсаулығын қамтамасыз ету. Салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі мақсаты - жас ерекшеліктеріне, құндылық бағдарларына және имандылық-еріктілігіне сәйкес салауатты өмір салтының ұғымдарын, дағдыларын және уәждерін қалыптастыру.[4]

Бұдан мынандай міндеттер туындайды:

- салауатты өмір салтының әдістерін үйрету;
- өз денсаулығына қоғамдық игілік, қоғамның рухани құндылығы ретінде жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу;
- негізгі гигиеналық дағдыларға төселдіру;
- осы заманғы ауру түрлерімен және оларды алдын алу шараларымен таныстыру.

Келтірілген денсаулық анықтамалары негізінен алғанда денсаулық ұғымын бірдей қамтып көрсетеді, яғни организмнің сыртқы орта (табиғи және әлеуметтік) жағдайлары мен ішкі факторларға (тұқымқуалаушылық, жыныс, жас) бейімделу сапасын айқындайды.

Денсаулықтың мынадай: физиологиялық, сезім әрекетіне берілгіштік, зияттылық, әлеуметтік, тұлғалық негізгі түрлері бар. Ал рухани түрі осыларды бірегей тұтастыққа - денсаулыққа біріктіреді. Денсаулықтың физиологиялық түрі организмдегі физиологиялық үрдістерді (процестерді), олардың өзара әрекеттесуін, организмнің қоршаған орта әсеріне қайтаратын жауабына бейімделу реакцияларын қамтамасыз ететін морфологиялық және функционалдық сақтамаларды зерттейді.[5] Зияттылық түр дегеніміз - денсаулық туралы білімнің ақпараттық көзі. Адам денсаулығы, ең алдымен, өмірлік сара жолға тәуелді, ал өмір жолы тарихи, ұлттық дәстүрлер мен тұлғалық бейімділіктер бойынша анықталады.

Бүгінде білім беру мекемелерінің алдында тұрған міндеттердің бірі – жас ұрпақтың салауатты өмір сүруге көзқарасын қалыптастыру, олардың денсаулығын сақтауға, қоршаған ортаны таза ұстауға және жоғары, сапалы білім алып, сол білімді келешектегі өмірінде пайдалана білуге тәрбиелеу.

Адамның ақыл-ой интелектісін оның білімділік деңгейінен байқауға болады. Білім – ақыл-ойдың бастапқы түрткісі және негізгі құралы, әрі көрсеткіші болғандықтан, әрбір адам салауатты өмір сүру үшін біріншіден ақыл-ойын жетілдіру керек; екіншіден материалдық жағдайын түзеуі тиіс, ол үшін адал еңбек етуі қажет.

Егемен елдің ертеңі – бүгінгі жас ұрпақ десек, олардың білімді де білікті, жоғары мәдениетті, парасат-пайымы мол, сапалы азамат болып жетілуі тәлім-тәрбие беретін ұстазға, ата-анаға, өскен ортасына байланысты. Сондықтан да білім саласын қазіргі заманның ұрпағын тәрбиелеуші орта ретінде жастардың бойына арнайы адамгершілік және мәдениеттілік құзіреттіліктерін қалыптастыру мен жандандыру күн тәртібіндегі басты мәселе.

Азаматтың дені сау болуы салауатты өмір сүруді қалыптастырумен тікелей байланысты, яғни салауатты өмір салтын қалыптастыру – денсаулық кепілі. Осы ретте, салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қандай жағдайларға назар аудару керек дегенге келсем. Сонымен салауатты өмір салты деген не? Бұл жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру.

Егеменді еліміз осы бағытта жалпы білім беретін мекемелерде жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, салауатты өмір салтын мұрат тұтқан жеке тұлғаларды тәрбиелеуді басты міндет етіп қойған. Азаматтардың денсаулығын нығайту, салауатты өмір салтына бағытталған елбасының жолдауын – егемендіктің кілтін ұстар жастардың болашағы деп біледі.

Ұлт тағдыры – ұрпақ қолында екенін жақсы түсінген ата-бабамыз жас жеткіншектерді еңбекке баули отырып, рухани-адамгершілік ізгі қасиеттерге тәрбиелеу мәселесін алғашқы

орынға қойған. Сондықтан, біз болашақ педагогтар өз кезегімізде алдымызға келген әрбір оқушының денінің сау болуы үшін осы бағытта да тәрбие бере білуге тиіспіз. Білім алушыны сауықтыруда дене шынықтыру пәні жетекші орынға ие болатын болса, басқа пәндердің өз үлесі болуы керек екені сөзсіз.

Қазақ ұлтының салауаттылық, парасаттылық, имандылық, адамгершілік, тәлім-тәрбие туралы өлмес құнды ұлттық мұрасының дамуын шолып өтсек, Ибн Сина еңбектері, Шығыс аристотелі атанған Ғұлама әл-Фараби, Омар Хайям рубайлары, түркі тілдес халықтардың бәріне өшпес рухани мұра қалдырған: Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқари, Ахмет Иассауи, Хайдар Дулати шығармаларының орны ерекше. Араға бес ғасыр салып, қолымызға сағындырып жеткен ғалым Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты еңбегі, ұлттық психологиядан болашақтың салауаттылығына, имандылығына арналған мол мағлұмат алуға болатын еңбек.

Ө.Тілекқабылұлы дене мен рухани дүние тұрғысында жас буынның сұлулықты түсіне білулеріне ерекше көңіл бөлді. Ол адамның сыртқы пішіміне, көрінісіне аса назар аударған. Егер адамның сырт киімі таза, тартымды, сұлу келбетті болса, онда ол оның көңіл күйін жақсартып, жүрек жылуын оятады деп жазған. Ойшыл-данышпан арақ-шараптан, нашақорлықтан аулақ болуға шақырған. Бала дені сау болуы үшін жас кезінен бастап оны шынықтыру керек, дене еңбегімен шұғылдандырып тәрбиелеу қажет деген.

Қазақ халқын әлемге танытқан Шоқан, Ыбырай, Абай еңбектерінің ұрпақ тәрбиесінде алар орны ерекше. Бүкіл бір халықтың ұстазы Ұлы Абай өзінің қара сөздерінде жан мен тән тазалығы, имандылық қасиеттері, дені сау адамның іс-әрекет нәтижелері, жалпы қауымның игілігіне айналады деп тұжырымдайды.[6]

XX ғасыр басында қазақ халқының білім беру саласында үлкен бетбұрыстар болды. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан мұраларды жинақтау, оны бүгінгі оқушылардың тәрбиесіне, салауаттылығын қалыптастыруға пайдалануда тәлімдік ой-пікірлерімен қазақ даласына із қалдырған Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатов және т.б. еңбектері – ұрпақ саулығы үшін қам жеген денсаулық мәселесіне арналған мұраларының орны ерекше.

А.Байтұрсынұлы «Тәні саудың – жаны сау» екенін айта отырып, «Ең әуелі бәрінен бұрын тазалықтың қадірін біл. Тән саулығының тамыры – тазалықта, жан саулығының тамыры – саулықта» – деп денсаулықты сақтаудың маңызды жолын меңзейді. Себебі, денсаулықтың кепілі – тән мен ардың тазылығы. Ол саулықтың іргетасын қалайды. Мәселен, М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» оқулығында «Сау жан сау денеде ғана болады» деген адамзат дүниесінің ескі мәтелін дұрыстай отырып, баланың денсаулығы мәселесін «Дене тәрбиесі» бөлімінде егжей-тегжейлі қарастырады.

Ал, енді салауаттылықтың басқа тұстарын айта кетсек, салауатты өмір салтын дұрыс қалыптастыра алмау (режимнің дұрыс сақталмауы, қимыл-қозғалыстың аз болуы, дұрыс тамақтанбау, жағымсыз жағдайлардың көп болуы, зиянды әдеттерге үйір болуы) қоғамымыздағы келеңсіз жағдайлардың таралуының басты факторы.

P.S. Егер жастар, болашақ мамандар әлсіз, денсаулығы нашар, білімсіз, зиянды әдеттерге әуес, жалқау, тәрбиесіз болса, ондай мемлекет қашан да әлсіз, қорғансыз болады. Жас ұрпақтың болашағы оның денсаулығына байланысты. Оқу, білім алу, үйрену немесе біреуді үйрету үшін адамға мықты денсаулық керек. Жастардың дені сау болу үшін ұстаздар оған жақсы дәстүрлер мен әдеттерді сіңіріп, салауатты өмір салтын сақтаудың қажеттілігі мен оны іске асырудың жолдарын үйретуі қажет.

Ендеше, жастардың денсаулығын нығайту, жүйке психикасын дұрыс қалыптастырып, ширақ, жігерлі, сымбатты өсіру әрбір ата-ана мен педагогтардың алдында тұрған үлкен міндет. Сондықтан да білім беру саласы денсаулықты сақтау ұстанымына негізделіп жүргізілсе ғана нәтижелі болады деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 14.12.2012.-Астана, Ақорда,-2012.
2. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Жолдауы (2014 ж.11 қараша) - [ЭР]. <http://yandex.kz/yandsearch>
3. И.П.Павлов. Пол.собр.сочинение. Т.3. кн.1 стр.204
4. Ж.Ж.Жатқанбаев. Валеология. – Алматы, 2003ж.
5. Н.М.Амосов. Денсаулық туралы толғаныстар. А,1989.192 бет.
6. Ұлы ғұламалар еңбектерінен: www.abai.kz

АБАЙТАНУДЫ ОҚЫТУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

**Картаева А.М., ф.ғ.д., профессор
С. Аманжолов атындағы ШҚМУ**

Мақалада «Абайтану» курсы мектепте және жоғары оқу орнында оқыту мәселелері қарастырылады.

В статье рассматриваются вопросы преподавания курса «Абаеведение» в школе и высшем учебном заведении.

The article considers the issues of teaching the course "Abai Studies" at school and university.

«Абай сөздері дүниеда қалғаны – қазаққа зор бақ», - деп алаш көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, Абайдың артынан қалған мұрасы сан ұрпаққа рухани қазына болып қалды.

Абай – мәңгілік тақырып. Абайдың рухани шәкірті Міржақып Дулатұлы 1914 жылы ұлы ақынның қайтыс болғанына он жыл толғанда «Қазақ» газетіне жазған мақаласында: «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ та, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құдіреті күннен күнге артылар», - деген еді [1].

Уақыт көшімен бірге бұл ойлардың да салмағы ауырлап, маңызы арта түскендей, біздерге аманат еткендей. Дәл қазіргі уақытта рухы мықты ұрпақ тәрбиесі үшін Абай құдіреті қажет болып отыр. Әр адам баласы Абай әлеміне үңіліп, Абайға бет бұрғаны дұрыс. Әрбір азамат Абай қарасөздерін өзінің дұрыс жолға салар бағдаршамындай көруі керек. Себебі дана Абайдың айтқан әрбір сөзі саналы адамның көкірегіне ой салып, адамшылық жолға тәрбиелейтін өсиеттен тұрады.

Абайтану ғылымы бүгінгі таңда тереңге бойлап дамып кетті және мүлде жаңаша таныммен зерттеуге бағыт алды. Абай әлемі түпсіз терең, оған бару үшін үлкен теориялық даярлық, аса сақтық, үлкен жауапкершілік және тынымсыз еңбек керек. Абайды танытудың күрделілігі де сонда оның өмір сүрген заман болмысын, дүниетанымын, ақындық

кітапханасын, рухани нәр алған көздерін, ақындық мектебін, ақындық әлемін, хакімдік даналығын толық танып меңгере алмай жатқанымызда.

Біз әлі де ақын Абайды біршама танысақ та, ойшыл Абайды жете білмей келеміз. А.Байтұрсынұлы мұны сол кезде-ақ жазып кеткен: «Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынасында айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі». Осы орайдағы автор түйіні: «Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас» [2]. Автордың әр сөзі мәнді, керекті. Ол бұл ауырлық Абайдың айта алмауынан емес, оқушы өресінің төмендігінен екенін баса айтады.

Абайды танудың тағы бір тың қыры - оның өз ойын ақиқат деңгейіне жеткізе терең айтуында екен: «Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады». Ал терең ой мен ақиқатты білу, тану әркімнің деңгейіне сай нәрсе емес. А.Байтұрсынов мұны да айтады. Абай сөзі оқушыларына сын екенін жазады. «Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен үздік артық» [2].

Абайды оқу, одан рухани нәр алу, жан әлемін байыту арқылы – қазақ елі, адам баласы әділетті, адал ғұмыр, бақытты заман бесігінде тербелері хақ. Ал осы айтқан тұжырымымыздың дәлел-дәйегі – Абай ғұмырбаянында, абайтану тарихында, ең бастысы Абай мұрасында тұр. Сондықтан біз қазіргі уақытта Абайды оқыту арқылы жастардың бойына адами қасиеттердің нәрлі дәнін егуіміз қажет. Адамзат қоғамын Абай ілімімен, болашақ ұрпақтың жадына Абай шығармашылығын сіңірумен жастардың дүниетанымы мен жан дүниесіне әсер етіп, ұлтжандылық пен адамгершілікке баулу және ғұлама ойларын жанына тоқыған толыққанды, адамзатты сүйетін, ізгілікті, толерантты азаматтарды қалыптастыру.

Абай мұрасы – Адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастырудың қайнары. Әлемдік білім кеңістігіне ену жағдайында бәсекеге қабілетті элеуметтік жауапты тұлғаны қалыптастыру мақсатында бүгінгі таңда Республикамыздың бірнеше жоғары оқу орындарында «Абайтану» пәнін оқу бағдарламасына енгізіп, оқытуды жүйелі қолға ала бастадық. «Абайтану» пәнін жоғары оқу орындарымен қоса, орта мектептердің оқу бағдарламасына да енгізіп оқытуды бастадық.

Алғаш 1942 жылы Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде М.Әуезов «Абайтану» атты арнайы курсты бастап жүргізген еді. Қазіргі күнде республикамыздың барлық жоғары оқу орындарына және орта мектептерге «Абайтану» пәнін енгізуге ат салысып жүрген белгілі абайтанушы ғалым М.Мырзахметұлы бұрынғы кеңестік идеологияның талабымен жазылған ескі танымдағы оқулықтардан шыға алмай жатқанымызды сынға алып, мүлде жаңа көзқарастағы ғылымға негізделген ұлттық және шығыстық бағыттан туындаған Абайдың «толық адам» іліміне негізделген жаңа типтегі оқулықтарды ұсыну қажеттігін айтады. Ғалымның айтуынша «Үшінші мыңжылдық – адамгершіліктің, гуманизмнің заманы болуға тиіс. Ал, енді оқушылардың адамгершілік тәртібін жолға қою үшін мектепте Абайдың «толық адам» ілімін өз алдына пән ретінде ендіріп, адамгершіліктің идеологиясын олардың санасына біртіндеп сіңіруді мақсат етіп қою керек. Бір сөзбен айтқанда, абайтанудағы сен бұзылуы керек», - дейді [3].

Ғалым М.Мырзахметұлы көп жылдар бойы зерттеген қажырлы еңбегімен абайтанудағы жаңа бағыт Толық адам ілімін қалыптастырды. Бүгінгі күні республикамыздың бірнеше жоғары оқу орындарында «Абайтану» пәні оқытылып жатыр. Жоғары оқу орындарына абайтану курсы әсіресе педагогикалық, гуманитарлық мамандықтарға міндетті пән ретінде енгізілгені дұрыс. Абай даналығының дәнін себу үшін біздер, ұстаздар, білім беру мекемелері, министрлік бірлесіп, Абай мұрасын балабақшадан бастап, мектеп, жоғары оқу

орнына дейінгі деңгейде оқытудың тұжырымдамасын жасап енгізуіміз қажет. Балабақша, мектеп, жоғары оқу орнына арналған кешенді бағдарламасын жасап, оқулықтарын жазу қажет.

Бірнеше жылдар бойы ғалымдар мен ұстаздар қауымы көтеріп келген мәселе «Абайтану» пәні Білім және Ғылым министрлігі тарапынан қолдау тауып, 2013 жылдан бастап мектеп бағдарламасына енгізіліп оқытыла бастады. Бұның алдында 1998 жылы орыс мектептерінің 10-11 сыныптарына таңдаулы пән ретінде де енгізіліп, кейіннен үлкен сынға ұшырап оқу бағдарламасынан алынып тасталған болатын. Абайтану пәнін қалай оқытып жатырмыз? Абайды таныту дәрежеміз қандай деген сұрақтар мені мазалайды. Мектепте Абайтану пәнін оқытуға арналған әлі оқулық, оқу құралдары жазылып жарыққа шыққан жоқ.

Мектепте Абай шығармашылығын оқытуды 90-шы жылдары тұңғыш рет арнайы жазып, ақын мұрасын шәкірттерінің жүрегіне бойлатып, рухани нәрін санасына сіңірген әйгілі ұстаз Қанипа Омарғалиқызы Бітібаева өзінің көп жылғы ұстаздық еңбегі мен тәжірибесінде Абайды жас өскіндерге жеткізу, сұлулығы мен тереңдігіне үңілту, қауыштыруды, рухани жан дүниелеріне бойлатуды алдына мақсат етеді. Ұстаздың сөзіне жүгінсек: «Абай поэзиясының сұлулығынан бойымызға нәр алып, жан дүниемізді тазартып, сұлу жанды жас ұрпақ тәрбиелеу – адами да, ұстаздық та борыш», - дейді [4, 10 б.].

Абай шығармашылығын оқытуға арналған әдіскер ұстаз Қ.Бітібаеваның 4 еңбегі бар. Белгілі әдіскер ғалым Ә.М.Дайырова «Мектепте Абай шығармашылығын оқытуды арнайы қарастырған әзірге бізге белгілі бірден-бір еңбек – Қ.Бітібаеваның оқу құралдары. Қ.Бітібаеваның бұл зерттеуі оқушыны Абаймен қауышу қуанышына кенелтіп, мұғалімге үлкен көмекке келетін пайдалы да зәру еңбек екендігі сөзсіз», - деп бағалайды [5].

Ұстаз 5-тен 8 сыныпқа дейінгі оқушыларға ақын шығармашылығын оқытудың бағдарламасын бере отырып, оны танытудың тың технологиясын, жаңаша оқытудың жүйесін, үлгісін береді. Қ.О.Бітібаеваның Абайды оқытуға арналған оқу құралдары ақын мұрасын жасөспірімдерге оқытып меңгертудің жан-жақты жолдарын іздеп, оның түйінді дәнін оқушылардың бойына дарытып, адамдық қасиеттерге баулыған инновациялық технологияға негізделген ғылыми-әдістемелік еңбек ретінде республиканың орта мектеп мұғалімдеріне пайдасын тигізіп келеді. Абай шығармашылығын оқушыларға жан-жақты тереңдетіп оқытуда Қ.Бітібаева еңбектерінің теориялық әрі әдістемелік жағының маңызы зор.

Биылғы жылы ШҚО Білім басқармасы Шығыс өңірлік орталығы 1 ақпан айынан бастап Шығыс Қазақстан облысының барлық мектептеріне 5-8 сыныптарға «Абайтануды» 1 сағаттық көлемде вариативті пән ретінде енгізді. Осыған орай мектеп мұғалімдерінен жиналған авторлар құрамына ғылыми жетекшілік ете отырып «Жалпы білім беретін ұйымдарының (мамандандырылған, арнайы, гимназия, лицей) 5-8 сыныптарға арналған «Абайтану» курсы бойынша аймақтық оқу бағдарламасын арнайы әзірлеп жаздық. «Абайтану» курсы бойынша мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал «Мұғалім кітабын» құрастырып жаздық.

Бағдарлама жүйелілік ұстанымы бойынша даярланған. Қазіргі таңда оқытылып жатқан Абайтану курсының мазмұнының бастамасы бола алады. Абайды тану, оның шығармаларын меңгеру арқылы өмірде өз қажетіне дұрыс қолдана білу – әрбір азаматтың парызы десек, оны оқып-үйрену, жанжақты талдай білу, Абай тереңіне үңіле білу де бүгінгі ел болашағының міндеті болмақ. Курс жүктемесінің көлемі: 1) 5-сынып – аптасына 1 сағат, оқу жылында 34 сағат.

Абай мұрасын мазмұнына қарай проблемалық тақырыптарға бөліп, қажетті дүниелерді екшеп береміз. Абай мұрасындағы адамдық, адамгершілік танымдарға баса назар аударып,

бүгінгі күн тұрғысынан ұрпақ тәрбиесіне қажетті дүниелерді береміз. Абай шығармашылығындағы күрделі ұғымдар мен терең пәлсапалық ойларды оқушылардың түсінігіне сай етіп береміз. Абай мұрасын оқытудың жан-жақты жолдарын іздеп, жаңартылған білім мазмұнына негіздеп, пәннің оқу-әдістемесін ұсынамыз.

Абай мұрасындағы адамдық, адамгершілік идеяға баса назар аударып, бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қажетті дүниелерді ұсындық. Ақын шығармашылығындағы күрделі ұғымдар мен терең пәлсапалық ойларды оқушылардың түсінігіне сай етіп, оңтайлы тәсілмен беруді жөн көрдік. Абай мұрасын оқытып меңгерудің жан-жақты жолдарын іздеп, адамдық қасиеттерге баулыған оның түйінді дәнін оқушылардың бойына дарытуды көздедік. Бұл бағдарлама жаңартылған білім мазмұнына негізделген ғылыми-әдістемелік еңбек ретінде орта мектептептің мұғалімдері мен оқушыларына пайдасын тигізеді деген үміттеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дулатов М. Абай / Кітапта: Абайды оқы, таңырқа... Құраст. М.Мырзахметов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 160 б.
2. Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны / Кітапта: Абайды оқы, таңырқа... Құраст. М.Мырзахметов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 160 б.
3. Мырзахметұлы М. Абайтану. Оқу құралы. – Алматы, 2010. – 152 б.
4. Бітібаева Қ. Абай шығармашылығын оқыту. – Алматы: Мектеп, 2003. – 232 б.
5. Дайырова Ә.М. Абай тағлымы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 1995.

ШӘКӘРІМ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҮН

**Картаева А., ф.ғ.д., профессор
Бақытова А., магистрант
Қайнар академиясы**

Мақалада Шәкәрім поэзиясындағы азаматтық үн мәселесі сөз болады. Абайдың ақындық дәстүрін Шәкәрімнің жалғастырғаны айтылады. Абай мен Шәкәрім поэзиясындағы халық тағдыры, ел мәселесі мақалада талданады.

Түйін сөздер: поэзия, азаматтық үн, дәстүр, жаңашылдық.

В статье рассматривается о гражданском мотиве в поэзии Шакарима. Поэтические традиции Абая продолжили Шакарим. В статье анализируются судьба народа в поэзии Абая и Шакарима, проблемы страны.

Ключевые слова: поэзия, гражданский мотив, традиции, новаторство.

The article deals with the civil motive in Shakarim's poetry. Shakarim continued Abay's poetic traditions. The article analyzes the fate of the people in the poetry of Abay and Shakarim, the problems of the country.

Keywords: poetry, civic motive, tradition, innovation.

Қазақ әдебиетіндегі ірі құбылыс – Шәкәрім шығармашылығы. Ол – Абайдың жақын інісі болумен бірге, Абайдың тікелей шәкірті. Мұхтар Әуезов 1934 жылы жазған «Абай

ақындығының айналасы» атты мақаласында атап көрсеткен: «Мұндай ақын – төртеу. Оның екеуі Ақылбай, Мағауия – Абайдың балалары... Қалған екеуі – Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынасындағы шәкірттері. Абайдың аталық, ағалық, ұстаздық тәрбие алудан басқа, оның өлең мен қара сөздерін әрі оқушы, әрі таратушы, бағалаушы, тұтынушы болудан басқа, бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған», - делінген [1, 19 б.].

Абайдың ақын шәкірттерінің ішінде Шәкәрімнің орны бөлек, ол Абай шәкірттерінің ішіндегі бас шәкірті деп аталады. Өйткені, оның ақындық өнерімен қоса ойшылдық тереңдігі, философиялық толғаныстары өз заманы үшін теңдесі жоқ қайталанбас рухани құбылысқа айналды. Абайды терең танып білгендер ғана Шәкәрімнің ойшылдық табиғатына адаспай кіріп жол таба алмақ.

Шәкәрім – Шығыс әлеміндегі аса ірі көрнекті ғұлама қазақ әдебиетінің ұлы классигі. Ол – ХХ ғасырдың басында қазақ елінің арасында данышпандығымен айналасына танылған адам. Сонымен бірге жаңа қалыптасып келе жатқан қазақтың зиялы қауымы Шәкәрімді танып, ерекше құрмет тұтып, санасып қана қоймай, оның идеясымен терең сусындады. Белгілі шәкәрімтанушы ғалым Қ.Мұхамедханов: «ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихында Абайдан кейінгі ең ірі ақынымыз – Шаһкәрім. Ұлы ақын дүниеден қайтқан соң, халық Шаһкәрімді екінші Абайымыз деп танып, ерекше құрметтеген», - дейді [2, 6 б.].

Өзінің ұлы ұстазы – Абайдың «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың», - деген өсиетін берік ұстаған Шәкәрім өзінің өмірдегі мұрат-мақсатын айқындап, ашып айтып, халқының алдына серт беріп.

Адамдық борыш, ар үшін
Барша адамзат қамы үшін,
Серт қылғам еңбек етем деп,
Алдағы атар таң үшін [3, 167 б.] –

дейді. Ақын осы айтқан сертінен өле-өлгенше танған емес.

Шәкәрім заманы, халқы, елі үшін қам жеген, зар шеккен, қорлық көрген ақын. Оның артында қалдырған өлмес мол мұрасы бүкіл адамзатқа ой тастар, ортақ асыл қазына.

Қазақ халқының даналары Абай мен Шәкәрім ғұмыр кешкен уақыт отаршылар билеген ауыр заманмен тұстас келеді. Бұл дәуір қазақ халқы үшін аса күрделі кезең еді. Өйткені қазақ жері түгелдей патшалық Ресейдің құрамына кірген болатын. Патша өкіметі қазақ даласына билік жүргізудің бірнеше заңдарын шығарып, үлкен реформалар жасады. Бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі рулық жүйені жойып, оның орнына территориялық принципке негізделген ел билеу жүйесінің жаңа тәсілін ойлап тапты. Абай мен Шәкәрім, міне, осындай сырттан ендірілген ел билеу жүйесіндегі берекесіздік пен болыстық сатылы сайлау кезіндегі талас-тартыс болған қайшылығы мол әлеуметтік ортада өмір сүрді. Өз кезіндегі қоғам өміріне сын көзімен қарап, барлық қайшылықтарын арқалай жүріп, олар асау ағынға қарсы шықты да. Елінің іштей іріп, рухани тозып бара жатқанына қатта қиналды. Халқының мұң-мұқтажына, ой-арманына үңіліп, елінің тағдырын ойлап қайғырды.

Абай халқының басындағы ауыр тұрмыс пен ел ішіндегі кері кеткен кесел мінез қасиеттерін жүрегі ауыра отырып ашына жырлайды. Сол алыс-жұлыспен өткен дүлей өмірдің рухани қысымынан көп уайым шегеді. Халқының ауыр тағдырына көз жібере отырып, ақын жұртына қарата былай дейді:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузың түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртымды» ақын өз халқының сол кездегі тарихи трагедиясын айта кеп дерттенді. Жоғын жоқтап, мұңын мұңдап отырғаны «қалың елі, қазағы» [4, 93 б.]. Қалың елі қазағының халін ойлап, қамығып, қайғы шеккен шерлі ақын ұзақ толғаныстардан кейін «бірі қан, бірі май боп, енді екі ұртың...» деп жан жүрегімен ширеңге түседі.

Абай өлеңінде көтерілген мәселелер Шәкәрім поэзиясында да сөз болады. Ұстазы Абай сияқты Шәкәрім де «халқым», «қазағым», «елім», «жұртым» деп сөйлейді. «Қазақ» атты өлеңінде:

Мінеки, естісеңіз елдің жайын,
К...інен кейін кетті басқан сайын.
Қайран елім, қазағым, қалың жұртым,
Көп айтып, а, дариға, не қылайын!..

Шәкәрім шығармаларында халық тағдыры терең сөз болады. Бұл жағынан ол Абайдың азаматтық қоғамдық пікірімен үндес шыққан. Елінің отаршылдықтың бұғауынан шыға алмай, тығырыққа тірелген халін айтып қайғырады. Қырсық пен қыңырлықтан арылмаған халық тағдырын айтып, елдің ар-намысын оятуға күш салады.

Досың қайсы, қимастай елің қайсы?
Ел салмағын көтерер белің қайсы?
Аузың темір татиды, бәрін танып,
Жалғанда қимайтұғын жерің қайсы?

Халқына досының кім екенін, елінің кім екенін айтып түсіндіреді. Жерінің қайсы екенін сұрап, ел басына түскен күнді көтеретін белің қайсы деген халықтың көкейіне терең ой салар сұрақтарды тікесінен қояды. Елі мен жерінің тағдырына алаңдап, оған арашашы болар азаттықты аңсайды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамы Абай мен Шәкәрім шығармаларында өзінің барлық бітім-болмысымен шынайы суреттеледі. Халықты зарлатып отырған жуан содырлардың жүгенсіздігін сынап, ұрылар мен екіжүзді алаяқтардың ел ішінде қаптап кеткенін айтып, олардың мінез-қылықтарын өлеңдерінде «улы сия, ащы тілмен» өткір түйреді. Бұл жағдайды туғызып отырған қазақ елінің бірлігі мен тұтастығын бұзуға негізделген патша өкіметінің болыстық сайлауды шығарған территориялық принципке бағытталған ел билеу саясатына қарсы шығады.

Шәкәрім елінің тағдыры үшін жүрегі ауырады, ол үшін зар шегеді. Елді билеп отырған әкімдердің зорлықшыл, жегіш істерінен түңіледі де, бірақ өте сары уайымға салынып та кетпейді. Халқының алдағы болашақ өмірінен үлкен үміт күтеді. «Қош, жұртым!» өлеңінде Шәкәрім елінің келешек тағдыры туралы сәуегейлік ой айтып, кемеңгерлік танытады.

Қазақтың жайнар даласы,
Жетілер оқып баласы.
Шошынтатын мені сол –
Олардың күндес, таласы.
Дағдысы сіңген бойына –

Ақын қазақ даласының жайнап кететініне, жастардың білім алатынына кәміл сенеді. Халқымыздың қанына сіңген қасиеті – күндес пен таластың жойылмайтынын сол кезде-ақ Шәкәрім білгірлікпен айтқан болатын. Қазақты құртатын осынау жаман қылықтан ақын шошитынын жасырмайды. Азаттық пен бостандық таңы атқанына қуанады. Осындай кезде халыққа жай жатқаның жарамас, елдің ойына нұр құйып, адал жолға баста деген кемел ақыл айтады.

Қош, арманым жоқ, жұртым,
Жасарсың.
Мен сапар шегем енді! –

Шәкәрім өз халқының өткен өміріне көз жіберіп, бүгінгі күніне үңіледі. Жүріп өткен өмір соқпағына қарайлай отырып, «ендігі мақсатың не?» деп сұрақ қояды да, ол сұраққа жауап іздейді. Ендігі жерде халқының қамқор ұлы елінің бойына сіңіп кеткен күндестік, бақастық, мақтаншақтық, талас сияқты кесел мінездерін айтып, жұртымен сырласып, сапарға аттанып бара жатып қоштасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов М. Абай ақындығының айналасы / Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері – Алматы: Ғылым, 2002.
- 2 Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.
- 3 Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2003. -296 б.
- 4 Әуезов М. Жиырма томдық шығ. жин. 20 т. – Алматы: Жазушы, 1985.

ЗӘКИ АХМЕТОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АБАЙТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Картаева А., ф.ғ.д., профессор
Жетпісбаева Р., магистрант
Қайнар академиясы**

Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, ҚР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, әйгілі әдебиеттанушы ғалым Зәки Ахметовтің өмірі мен шығармашылығы сөз етіледі. Академик З.Ахметовтің әдебиеттану ғылымына қосқан еңбегі жайлы айтылып, абайтану, әуезовтанудағы ғылыми зерттеулеріне талдау жасалынады.

Түйін сөздер: әдебиеттану, абайтану, әуезовтану, әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, поэзия, монография.

В статье рассматривается жизнь и деятельность знаменитого писателя, ученого, заслуженного деятеля РК, лауреата государственной премии РК, профессора, доктора филологических наук, академика Национальной Академии наук РК Заки Ахметова. Рассматриваются научные исследования по абаведению, ауэзововедению, а также говорится о научной деятельности академика З. Ахметова.

Ключевые слова: литературоведение, абаведение, ауэзововедение, литературная теория, история литературы, поэзия, монография.

This article is about the life and work of the famous writer, scholar, honored worker of the Republic of Kazakhstan, the winner of the State Prize of the State Prize of the Republic of Kazakhstan, professor, doctor of philological sciences, academician of the National Academy of the Republic of Kazakhstan.

Pass in review research abayavedeniya, auezovovedeniya and also discuss to the scientific activities of academician Z.Ahmetov.

Keywords: literary criticism, abayavedeniya, auezovovedeniya, literary theory, history of literary, poetry, monograph.

Абай мұрасы – сан ұрпақтың ой-дүниесіне даналық дәнін егіп, ақыл санасына ізгілік нұрын сепкен рухани тағлымы мол қазына. Абай тағлымы – қанша ұрпақтың нәр алып, рухани азық еткен зерттеудің қайнар көзі. Бұл тақырыпты қастерлеп, ғұмыр бойы зерттеп, жас ұрпаққа таныту мақсатында қаншама ғалымдар мен қалам қайраткерлері қажырлы еңбек етті. Сол ғалымдардың ішінде 1951 жылдан бері абайтану ғылымына салмақты үлес қосқан академик Зәки Ахметовтің еңбегі зор. Келешек жас ұрпаққа академик Зәки Ахметовті Абай тағлымының дарынды мұрагері ретінде танытып, артында қалдырған ғылыми мол мұрасын зерттеуді қажет деп білеміз.

Ғылымдағы жолын ұлы Абайды зерттеуден бастап, өмірінің соңына дейін кеменгер ақынмен рухани бірлікте өмір сүрді. Жарты ғасыр ғұмырын арнаған Абай тақырыбы – ғалымның жүрегінің қызуы, жігерінің қуаты болды. Академик С.Қасқабасовтың сөзіне ден қойсақ: «Сонау 1951 жылы жазылған «Лермонтов и Абай» атты еңбегінен басталған Абайға деген құштарлық 1995 жылы «Абайдың ақындық әлемі» атты монографияны дүниеге әкелді. Сол жылы жарық көрген «Абай» энциклопедиясына да басты-басты мақалаларды Зәки Ахметов жазды. Ұзақ жылғы абайтануға арналған еңбегі үлкен абырой әперді, Зәкен Мемлекеттік сыйлыққа ие болды», - дейді [1, 5 б.].

Абай тағлымын бойына сіңіріп, санасында мәңгі тербетіп, жанына қуат еткен З.Ахметов ғылыми-шығармашылық жолында ақын мұрасы жайлы іргелі зерттеу еңбектер жазып, түйінді пікірлер айтып, теориялық негіз қалыптастырды. Сол еңбектердің ішінде абайтану ғылымына зор үлес қосқан «Лермонтов и Абай» (1951), «Абайдың ақындық әлемі» (1995), «Поэзия шыңы – даналық» (2002) атты монографиялық еңбектері, көптеген ұжымдық кітаптары мен сандаған мақалаларын атауға болады.

З.Ахметов Абай шығармашылығын тұтас қарастырып, толық әрі жан-жақты зерттеп жұртшылыққа ұлағат етті. Ақынның өлеңдері, қарасөздері, поэмалары мен аудармаларына ғылыми сипаттама жасап, оқырманды Абайдың ақындық әлеміне қарай бойлатады. Абай шығармаларының қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихында өзінше бөлек, өрісі аса биік, мүлде жаңа ой-пікір, көркем сезім әлемі екенін түсіндіреді. «Абайдың ақындық әлемі» атты еңбегінде З.Ахметов ақын лирикасын тақырып-тақырыпқа қарай бөліп, өлеңдерінің ішкі мазмұнына үңіледі. Соның ішінде Абайдың ақындық өнер мен ән-күй туралы толғаныстары жайын сөз қылғанда, ғалымның озық ойлары мен зерделі талдаулары Абайдың эстетикалық танымын ашуда жаңа көзқарастардың қалыптасуына бағыт береді. Алдымен өлең деген ұғымның Абай поэзиясында қандай мағынада қолданылатынын анықтай отырып, ғалым мына терминдерді ұсынады: *өлең, өлең сөз, поэзиялық шығарма, ән өлең, күй, әуен*. Абай поэзиясындағы өлең ұғымының осындай мағынада қолданылғанын айтып, әрбіреуіне жеке-жеке талдаулар жасайды. Осы жөнінде айтқан академиктің мына пікірі келешек зерттеушілерге ой салады: «Айрықша көңіл аударарлық жай – Абай өлең турасында айтқанда жазып шығарылып, оқылып айтылатын өлең сөз бен әнге салып айтатын өлеңнің арасын бөліп, шек қоймайды» [2, 156 б.]. З.Ахметовтің анықтауынша, Абайдың поэзиялық шығарма нағыз

өмірлік қажеттіліктен туатын, үлкен мақсатқа жұмсалатын сөз деп қарағаны – есте ұстайтын жайт. Абайдың ақындық өнер мен ән-күй туралы толғаныстарын талдау барысында, ғалымның ақын поэзиясының тағлымдық мәніне ерекше назар аударып отырғаны байқалады.

Абай поэзиясының қуаттылығын көрсету үшін өлеңдерінің тіл бейнелілігіне, өлең өрнектеріне теориялық талдау жасайды. Қарасөздерінің тақырыптық, жанрлық ерекшеліктеріне, поэмаларының сыр-сипатына зерттеу жүргізеді. Абай шығармаларын оқып түсіндіру мақсатында оқырмандарға қажетті деген негізгі мәселелерді қамтып, жүйелі әрі ұғымды тілмен нақты беруге тырысады. З.Ахметовтің өз сөзімен айтсақ: «Бұл тұрғыдан қарағанда Абай творчествосына оның танымдық, көркемдік мәнін, негізгі тақырыптық арналарын, адамгершілік сарын-әуендерін айқындауға, талдап айтуға тірек боларлық біртұтас концепциялық көзқарас қандай қажет болса, әр шығармаға тереңдеп үңіліп, өзіндік сипатын ұғып-түсіне білу сондай қажет екені анық», - деген [2, 3 б.]. Ғалымның Абай шығармаларындағы әрбір сөзге өте мұқият қарап, әр шығармасына жіті көзбен үңіліп, өзіндік сипатына ерекше мән беруі – оқырманға ақын әлемінің тереңдігін түсіндіру еді. Яғни Абайдың сыршылдығын, суреткерлігін, ойшылдығын нақтылай түсіп, ақынның аса қуатты дарыны мен сан қырлылығын ашып көрсетеді. Автор Абайдың адамгершілік мұраттарын жан-жақты толық сипаттап, оның шығармашылық мұрасының танымдық, тағлымдық мәнін жүйелі ашып көрсетуді мақсат етеді.

Абай поэзиясының шеберлік қырлары мен сыршылдық сипатын басты нысанаға алып зерттеуді көздейтін болсақ, З.Ахметовтің «Поэзия шыңы – даналық» атты еңбегіне жүгінетініміз анық [3]. Себебі бұл еңбекте автор Абайды керемет суреткер ақын және сыршыл лириканың сирек кездесетін шебері, сонымен бірге ойшыл ақын ретінде оқырманға танытып, Абайдың ақындық дарыны аса қуатты және сан қырлы екенін дәлелдеп, ғылыми теориялық талдауларды ұсынады.

Абай өлеңдеріндегі ақын тұлғасы мен ақын бейнесіне ғылыми түсінік беріп, ақын бейнесінің әр өлеңде әр қырынан, әр түрлі көркемдік тәсілдер арқылы нақтылы көрініс табатынын тұжырымдайды. Ғалымның өлеңдегі лирикалық тұлға, ақынның бейнесі және оның поэзиядағы көркемдік көрінісі мәселесіне берген анықтамасы әдебиет теориясынан бізді дұрыс бағытқа бастайды. Лирикалық қаһарманның басты ерекшеліктеріне тән ұстанымдарды бере отырып, лирикалық қаһарман деген ұғым ақынның көптеген шығармаларында ой-сезім дүниесінің, мақсат-мұраттарының бірлікте тұтастықта көрінетінін пайымдайды. Абай поэзиясындағы ақын тұлғасын ашу үшін автор өлеңдегі лирикалық қаһарманның мінезіне, оның ішкі сыры мен көңіл күйіне, ой дүниесіне көз жібере отырып, ақын тілінің бейнелілігі мен көркемдігіне, шеберлік қырларына толық талдау жасайды. Соның нәтижесінде Абай лирикасының құдіретін оқырман жүрегіне жеткізуді мақсат етеді. Сол мақсатына З.Ахметов жетті де. Себебі өзінің айтқан мынадай сөзі бар: «Поэзиялық шығарманы ақынша сезініп, ақынша сөйлеу бар. Ол үшін өнерпаздық қабілет, үлкен шабыт керек. Алған әсерінді айтып жеткізетін әдемі тіл керек» [2, 4 б.]. З.Ахметов ұлы Абайды зерттеу кезінде басшылыққа алатын ең негізгі қасиеттерді осылай ескертеді. Осы қасиеттерді өзі ұстана отырып, З.Ахметов Абай өлеңдерін оқырманға, жалпы жұртқа түсінікті жеткізіп, ақын поэзиясына құштар етті.

Зәки Ахметов өзінің көп жылғы ғылыми-шығармашылық қажырлы еңбек жолында Абай даналығын оқырман жүрегіне жеткізіп, зерттеп жазумен қатар, Абай мұрасын жас ұрпаққа талмай оқытып, шәкірттерінің санасына сіңіріп, ақын тағлымын үлгі етті және сол сара жолды нұсқады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қасқабасов С. Алғы сөз / Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері: «Академик З.Ахметовтің ғылыми мұрасы және қазақ әдебиеттану мәселелері» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Үш Қиян, 2003. Б.14-19.
2. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
3. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.

АБАЙ МУЗЕЙІ: ЖАҢАША МУЗЕЙЛЕНДІРУ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Қайрамбаева М.

Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейі директорының орынбасары

Қазіргі таңда музейлер алдында қоғам мен мәдениеттегі түбегейлі өзгерістерді бейнелеу үшін өз қызметінде елеулі жаңалықтарды енгізу қажеттілігі бар екені даусыз.

Бүгінде музей қызметінің тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттаудағы рөлі ерекшеленіп, әлеуметтік бейімделу мен мәдени сәйкестендірудің (идентификациялау) күрделі процестері, білім беру мен халықтың бос уақытын ұйымдастырудағы мәдени-әлеуметтік маңызы артуда. Осы үдерістерге сәйкес музейлер білім беру, коммуникациялар мен мәдени ақпараттар мен шығармашылық инновациялар орталығына айналууда.

Заман талаптары музейлерге ізденісте болуға, білім мен рухани құндылықтарды түсіндірудің жаңа жолдары мен түрлерін іздеуге түрткі болуда. Осыдан аз уақыт бұрын музей экспозицияларының сапасы музейлік заттар мен коллекцияларға тоғысқан дәстүрлі ғылыми үлгілерге сәйкес болуымен анықталса, ал қазіргі таңда музейлік коллекцияларды көрсетудегі жаңашылдық пен даралық, экспозициялар мен көрмелер жасақтаудағы мәдени-ағартушылық жобалардың ғылыми-зерттеу мен шығармашылық ізденістер нәтижесі болуы басты назарға алынады. Заманауи музейдің тұжырымдамасын дайындау кезінде музейлендіру нысанының тек тарихи және мәдени маңызын ескеру жеткіліксіз. Музей қызметінің негізін мәдени-әлеуметтік феномен ретінде түсініп, музей ісі дамуының әлеуметтік және тарихи-мәдени заңдылықтарын бірге ұғыну қажет. Музейде жинақталған ақпаратты жеткізудің түрлі жолдарын қолданудың маңызы, музейлік жобалардың рөлі мен музейлік педагогиканың белсенділігі артқанына куә болудамыз.

Бүгінгі таңда осы заман талаптарына сай Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейінің Семей қаласындағы Бас музейінің жаңа экспозициясын ұйымдастыру жұмысы біздің ұжым алдына қойылған жауапкершілігі зор міндет.

Абай Құнанбайұлы қазақ әдебиетіне ғана емес, әлем әдебиетіне де өзіндік серпіліс әкелген, әлем әдебиеті алыптарымен иық тірестіре білген қазақ халқының ұлы тұлғасы. Ұлы ақынның бай мұрасы, хәкім сөзінің құдіретін таныту қазақ мәдениетінің әлем алдындағы беделін арттыра түсетіндігі анық. Абай мұрасын насихаттауды басты мақсат етіп келе жатқан ақын музейі еліміздің бірегей рухани ордасы.

Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Тоқаевтың 2019 жылғы 30 мамырдағы №55 «Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын мерекелеу туралы» Жарлығына сәйкес Ұлы ақын музейін кешенді жаңғырту жөнінде қажетті шаралар қабылдау мақсатында музейдің жаңа экспозициясын ұйымдастыру туралы шешім қабылданды.

ТАРИХИ АНЫҚТАМА

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында ел өмірін, тұрмыс-салтын, тарихы мен мәдениетін, білімі мен ғылымын және басқа салаларды қамтитын көптеген музейлер жұмыс істейді. Солардың ішінде құрылымы мен мазмұны ерекше музейлердің бірі – Семейдегі Абайдың мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейі. Бұл Қазақстан тарихындағы тұңғыш әдеби-мемориалдық музей.

Абай музейін ұйымдастыру туралы Қазақ ССР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысы 1940 жылдың 1 сәуірде жарияланды. Қаулы шыққаннан бастап ұлы ақынның мұрасын жинастыру, зерттеу жұмыстары қызу жүре бастады. Осы бастаудың басында абайтанушы ғылым М.Әуезов, сол кездегі Ғылым Академиясының президенті Қ.Сәтпаев тұрды. Сол жылдың сәуір айынан қазан айына дейінгі уақытта атқарылған жұмыстар арқасында ақын мұражайының **тұңғыш экспозициясы** Бекбай Бәйісовтың үйінде (бұрынғы Загородняя көшесі, 83 үй) 16 қазан күні ашылды. Бұл үй – Абай Семейге келгенде түсіп жүрген үйлердің бірі. Музей архивінде сақталған №31-ші іс қағаздары «Абайдың 100 жылдық мерейтойының ұйымдастыру жоспары» деп аталады. Осы құжаттағы дерек бойынша музей экспозициясы үйдің екінші қабатында орналасып, үш бөлмеде ұйымдастырылып, жабдықталған. Жеке бір бөлмеде кітапхана ашылған. Екінші қабатында: қор бөлімі (хранилище), канцелярия орналасыпты (№ 31 іс, 252 бет).

Осы аталған архив деректерінде (№ 31 іс: «Абайдың 100 жылдық мерейтойының ұйымдастыру жоспары» 147-150 беттерде) бас ғылыми кеңесші Ә.Жиреншиннің басшылығымен жасалған экспозиция жоспары сақталған. Тақырыптық жоспарды жасауға және музейді ұйымдастыруға сол кездегі музейдің аға ғылыми қызметкері Қ.Мұхамедханов, облыстық өлкетану музейінің ғылыми қызметкері Б.Аккерман (кейін Абай музейіне ауысты) өз үлестерін қосты.

Экспозицияның бірінші бөлімі «Абай заманы» тақырыбын ашты, екінші бөлімі «Ақын өмірі мен шығармашылығы» деп аталды, үшінші бөлім – ұлы ақын бөлмесінен көрініс берді. Музейдің бұл экспозициясы 1940 жылдан 1944 жылға дейін көрермендерді қабылдады.

1944 жылы музей экспозициясы Комиссар көшесі, 132-де орналасқан Әнияр Молдабаевтың үйіне көшірілді. Ә.Молдабаев (1856-1934) – Абайдың замандасы, жерлесі әрі шәкірті. Бұл үйді Әниярға Абай балаларымен сатып алып берген. Осы жөнінде музей қорында Сапарғали Әниярұлының естелігі сақталған.

Музей алғашқы жылдары Оқу Министрлігінің қарауында болды. 1947 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясына ауыстырылып, оның басшылығымен музейдің ғылыми тұрғыдан қаралған жұмыс жүйесі, әдеби-зерттеу ісі жөніндегі жоспары жасалды. Осы істердің нәтижесінде Абай музейінің **екінші экспозициясы** Әнияр үйінің екінші қабатында бес бөлмеге орналасты.

I бөлім: Кіріспе (Абай дәуірінің жалпы сипаттамасы).

II бөлім: «Абайдың балалық және жастық шағы»;

III бөлім: «Ақынның кемеліне келген шағы»;

IV бөлім: «Абайдың бөлмесі»;

V бөлім: «Ақынның шығармашылығы»;

VI бөлім: «Абайдың ақындық мектебі» (жеке стенд);

VII бөлім: Қорытынды (XX ғасырдың әдебиетшілері мен мәдениет қайраткерлеріне арналған).

VIII бөлім: «Музейдің кіре берісі» - атты тақырыптарды қамтыды.

(№18 іс: «Планы, отчеты, сметы и штаты музея Абая», 43 бет).

1947-1951 жылдары музейді абайтанушы ғалым Қ.Мұхамедханов басқарды.

1965 жылы 14 қаңтарда Мәдениет Министрлігіне жіберілген мәліметке қарағанда бұл үйде музей экспозициясы 111,51 шаршы метр көлемді қамтыды. Экспонаттар саны - 1988, экспозицияда көрсетілгені - 277, музей қызметкерлерінің саны - 15. Оның ішінде үш ғылыми қызметкер болыпты. (№ 27 іс. «Текстовые отчеты музея» /1964 – 1981/, 25 бет).

Ә.Молдабаевтың үйінде музей 1967 жылға дейін жұмыс істеді. Кейін бұл үй Семей облысының атқару комитетінің шешімі бойынша Абай атындағы қалалық кітапханаға берілді. 1990 жылдары қайта музей қарамағына берілді.

1967 жылы 13 мамырда Абай музейі қаланың орталығында орналасқан көпес Р.Ершовтың үйіне қоныс аударды. Жөндеу және реэкспозициялық жұмыстар екі жылға созылып, бұл үйде музейдің үшінші экспозициясы 1969 жылы маусым айында ашылды, Экспозиция көлемі 6 зал 223,3 шаршы метр көлемін қамтыды. Келісім шарт бойынша реэкспозиция жұмыстарын Алматының көркем-сурет шеберханасы Қазақстан Орталық музейінің методистері дайындаған тақырыптық-экспозициялық жоспар бойынша жүргізді, бас суретші К.С.Феодориди болды.

Экспозиция көлемі (223,3 шаршы метр) кеңейгендіктен, жаңа тақырыптардың беті ашылды. Оны төменгі беріліп отырған архив құжатынан көруге болады:

1-ші бөлім: «Абайдың балалық шағы. Заманы.

Қазақ фольклоры, әдебиеті және Абай».

2-ші бөлімнің тақырыптары:

- «Шығыстың классикалық әдебиеті және Абай»;
- «Ежелгі Греция, Шығыс ойшылдары мен Абай»;
- «Абай және татар әдебиеті»;
- «Семей және Абайдың қоғамдық қызметі»;
- «Абай және орыс демократтары»;
- «Абай және қазақ ағартушылары».

3-ші бөлімнің тақырыптары:

- «Абай және орыстың классикалық әдебиеті»;
- «Абай – қазақ әдебиетінің негізін қалаушы»;
- «Абай – композитор».

4-ші бөлім: «Абайдың ақындық айналасы».

5-ші бөлімнің тақырыптары:

- «М.Әуезов – абайтану ілімінің негізін қалаушы»;
- «М.Әуезов – «Абай жолы» романының авторы»;
- «Қазақ совет әдебиеті және Абай»;
- «Абай бейнесі бейнелеу өнерінде».

6-шы бөлім: Вестибюль – Кіре беріс. «Абайға тағзым ету».

(№27 іс. «Текстовые отчеты музея» /1964-1981/, 40 бет.)

Музейдің үшінші экспозициясы 1975 жылдың тамыз айына дейін көрермендерді қабылдады.

1975-1976 жылдары музейде құрылыс жұмыстары жүргізілді. Экспозиция көлемі 278,1 шаршы метрге дейін кеңейіп, 7 залға орналасты. Музейдің негізгі тақырыптары толықтырылып, жаңадан деректер, материалдар кіргізілді. Мысалы: «Абайдың ақын шәкірттері» тақырыбы С.М.Торайғыров, С.Дөнентаев, Т.Көбдіков, Ә.Тәңірбергенов туралы табылған материалдармен толықтырылды. Абай музейінің **төртінші экспозициясы** келесі тақырыптарды қамтыды:

1-ші зал: «Абай заманы»;

2-ші зал: «Абай ауылы» деп жоспарланып, кейін бұл залда «Абай бейнелеу өнерінде» атты тақырып ашылды.

3-ші зал: «Ақын шығармашылығының қайнар көздері»;

4-ші зал: «Абай шығармашылығы»;

5-ші зал: «Аудармалары. Абайдың ақын шәкірттері»;

6-ші зал: «Абайтану. Ақын ұрпақтары»;

7-ші зал: «Абай және қазіргі заман».

Экспозицияның көркемдеу жұмыстарын Алматының бейнелеу өнерінің шаруашылық комбинатының суретшілері жасады. Бұл экспозиция 1978 жылы 14 сәуірде ашылып, 1993 жылға дейін көрермендерді қабылдады. Әр жылдың жоспары бойынша экспозиция жаңа материалдар және жәдігерлермен толықтырылып тұрды.

1990 жылға дейін Абайдың мемлекеттік әдеби-мемориалдық музейінің құрамына қаладағы Бас музеймен бірге Жидебайдағы Абайдың музей-үйі және Бөрілідегі М.Әуезовтің музей-үйлері кірді.

Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында 1990 жылы 5 сәуірде шыққан Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің №141 қаулы бойынша Абайдың әдеби-мемориалдық музейі Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейіне айналды. Қорық-музей құрамына Семейдегі қалалық кешен, Бөрілідегі М.Әуезовтің музей-үйі, Жидебайдағы Абайдың музей-үйі, 6400 га қорық аймағы кірді. Кейінгі жылдары Мақаншыдағы Әсет Найманбайұлының музейі (1992), Семейдегі «Алаш арыстары-М.Әуезов» музейі (1997), Тақырдағы Көкбай Жанатайұлының музейі (1997), Құндыздыдағы Шәкір Әбенұлының музей-үйі (2003), Жидебайдағы «Шәкәрімнің Саят қорасы» музейлері (2006) қорық құрамына кірді.

Ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында Абай музейі алдында маңызды жұмыстар тұрды, солардың бірі – кеңейтілген жаңа экспозиция жасау жұмыстары. Музейдің ғылыми қызметкерлері қалалық музейдің жаңа экспозицияның тақырыптық-экспозициялық жоспарларын дайындау жұмысына кірісті. 1980 жылдардың аяғынан бастап бұрын айтылмай келген тарихи деректердің көзі ашылып, құнды мәліметтермен танысу мүмкіндігі туды. Осы жылдары медресе тақырыбы туралы материалдар, Алаш арыстары туралы деректер жинастырылды, бұрынғы тақырыптарды толықтыру мақсатында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Мәскеу, Омбы, Қазан, Алматы, Ташкент, Бұқара, Жәркент т.б. қалалардың мұрағаттарында ізденіс, зерттеу жұмыстарын жүргізу мақсатында ғылыми іс сапарлар ұйымдастырылды.

Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында ақын мұрасын насихаттау жұмыстары тоқтап қалмау үшін музей құрамына кіргізілген **Әнияр Молдабаевтың үйінде** 5 бөлмеде 1993

жылы уақытша тұрақты көрме экспозициясы ашылды. Бұл көрме 1995 жылдың 10-шы тамызына дейін (жаңа экспозиция ашылғанша) жұмыс істеді.

ЖАҢА ЭКСПОЗИЦИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Ұлы ақын дүниеден өткеннен кейін көп жылдардан соң (1940 жылы) құрылған мекеме үшін музей бірегей, мемориалдық немесе көркем заттарды қоятын орын деген айқын пікірді өзгерту қажет: бұл ең алдымен көркем контекст пен дәуір тынысын көрсететін кеңістік.

Абай музейі коллекциясының негізін Абайдың 1885 жылы өлкетану музейіне тапсырған заттары құрайды. Жаңа экспозицияда музей Абай дәуірінің түпнұсқа заттары мен ақпараттарды (контекст) алғы көріністерде ұтымды көрсету, ал қосымша ақпаратты экспозиция тақырыптарын ашатын, толықтыратын мультимедиялық құрылғыларға орналастыру көзделген.

Экспозицияның жаңаруы тек дизайнерлік шешім тұрғысынан ғана емес, тақырыптарды ашу тұжырымдамасы жағынан болмақ: Абайдың өмірі мен шығармашылығын тығыз байланыста және хронологиялық жүйеде көрсету, шығармашылығын ашатын тақырыптарды топтастыру жоспарланды. Семей қаласындағы Абай музейінің экспозициясы соңғы рет 25 жыл бұрын, 1995 жылы Абайдың 150 жылдық мерейтойы қарсаңында жаңартылды.

Семей қаласындағы Абайдың Бас музейі экспозициясын жаңартуда музейдің ғылыми қызметкерлері негізгі мақсатты алдыға қойып, тұжырымдамаға сәйкес қалалық Бас музей 3 корпусқа бөлінеді:

- I-ші корпус (музей кешенінің орталығында орналасқан), 1995 жылы Ұлы ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында салынған;
- II-ші корпус - көпес үйі (Мәңгілік Ел көшесі, 12-ші үйде орналасқан);
- III-ші корпус - Ахмет Риза медресесі және мешіті (Қ.Мұхамедханов көшесі, 29), медресе 1993 жылы музей кешеніне көшіріліп, қасындағы мешіті 1995 жылы қайта салынған.

БАС МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Жоспарланған экспозиция қалалық кешеннің I-ші корпусынан басталады. Ғимараттың құрылыс ерекшелігіне қарай музей экспозициясы 8 залда орналасуы жоспарлануда. Музейдің кіре берісінде сол жақта экскурсиялық бюро бөлімі, кәдесый дүкені, оң жақта шағын кафе орналасады.

Бас музей экспозициясы күмбезді залдан басталып, залдарда келесі тақырыптар қамтылады:

1. Жыл мезгілдері.
2. Абайдың балалық шағы (өскен ортасы).
3. Ақынның қалыптасу кезеңі.
4. Абай Құнанбайұлының шығармашылығы.
5. Абайдың жанұясы, туыстық айналасы.
- 5.1. Абайдың шығармашылық өсиеті. «Қарасөздер» залы.
6. Абай мұрасы әлем картасында
7. Абайдың музыкалық мұрасы.
8. Балалар бөлмесі.

II корпус. XIX ғ. Көпес үйінің ғимаратында:

1. «Абайтану».
2. «Тәуелсіздік жылдарындағы абайтану»

3-5. Абай бейнелеу өнерінде.

6. Көрмелер залы.

Бұл ғимаратта абайтану тарихына арналған экспозициямен қатар әртүрлі шаралар: дөңгелек үстел, семинарлар мен әдеби-танымдық кештер өткізумен қатар әдебиет, поэзия сүйер қауым жиналып, өз ойларын ортаға салып, пікір алмасатын әдеби клубтың жұмыс істеуіне мүмкіндік жасалады. «Абай бейнелеу өнерінде» тақырыбындағы залда музей қорындағы 800-ден астам туындыларды көрерменге таныстыру көзделген. Көрмелер залында музейдің тақырыптық көрмелері мен сырттан келетін басқа музейлердің жылжымалы көрмелері келушілер назарына ұсынылатын болады.

III көрпус. Абай оқыған Ахмет Риза мешіт-медресесі.

Бұл тарихи ғимаратта «Медресе тарихы», «Абай және шығыс», «Абай және ислам» тақырыбында залдар орналасып, XIX ғасырдағы Семей қаласындағы медреселер арасындағы озық деп танылған Ахмет Риза медресесінің дәріс бөлмесінің реконструкциясы жасалады. Сонымен қатар, музейде сақталып келе жатқан осы медресенің 252 кітабы орын алатын экспозиция ұйымдастырылады.

Жаңа экспозиция тұжырымдамасына сәйкес барлық залдарда қазіргі заман талабына сай тач-экрандар, ақпараттық киоскілер қолдану көзделген.

Осының барлығы, болашақ ұрпаққа хакім Абай мұрасын насихаттау, бойына сіңіру үшін жасалуда. Қазақстан жерінде ашылған тұңғыш әдеби-мемориалдық музей қазіргі таңда республикалық қорық-музейлердің қатарындағы бірегейі болып, тұлғалар тарихын көрермендерге таныстыру, насихаттау жұмысын өзінің басты міндеті деп біледі.

Алдағы уақытта музей ұжымы ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласындағы «Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейіне ерекше көңіл бөліп, ғылыми-танымдық жұмыстармен айналысатын орталыққа айналдыру керек» деген сөзін басшылыққа ала отырып, қорық-музей дамуының ғылыми концепциясы дайындалып, музей жұмысын жаңа деңгейге көтеру көзделген.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫРДЫҢ 20-30 Ж. ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕ ЖАСАЛҒАН ЭКСПЕДИЦИЯЛАР

**Қайрамбаева М., магистрант
ҚазИГЗУ, Семей қ-сы**

Әлемдік қауымдастық құрамында ХХІ ғасырға кірген Қазақстан Республикасының қоғамдық-экономикалық дамуының қазіргі кезеңінде халықтың өзінің тарихи-мәдени өткені туралы білуге деген ұмтылысы әбден заңды екені айқын.

Бұл мәселенің әлеуметтік маңызы зор – өткенді зерделеп тану, өз уақытында белгілі тарихи оқиғаларға байланысты үзілген уақыт пен ұрпақтар сабақтастығы, байланысы қазіргі таңда жалғанып, жалғасын тауып, тарихи оқиғалардың барысы, бүгінгі күннің рухани және экономикалық қайта құруларын саналы түрде қабылдануына мүмкіндік туғызады.

Осы ауқымды мәселені шешуге этногенезді, этникалық тарихты, сондай-ақ халықтардың материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін этнология елеулі үлес қосады. Ғылым ретінде ол XIX ғасырдың ортасында қалыптасты, ал шалғайда жатқан ұлттарда оның

калыптасу процесі жалғасты. XIX ғасырда Қазақстанның отарлануына байланысты қазақтардың этнографиясын орыс зерттеушілері қарқынды зерттей бастады. Ресей империясы қазақ халқының тарихын, тұрмысын, мәдениетін, өзіндік санасын, психологиясын зерттеуге жол ашты, бұл мәселелерді отарлық ұстанымдардан субъективті түрде жария етті. Сонымен қатар, Ресей әкімшілігіне колонияны басқаруда тиісті көмек көрсете отырып, бұл зерттеулер Қазақстандағы этнографиялық ғылымды дамытудағы басты нүкте болды деуге болады.

Қазақстанның егемендік алуы, оның геосаяси жағдайы, халықтың көп ұлтты құрамы, этникалық бірегейліктің және ұлттық идеялардың даму жағдайы этнографиялық ғылымның даму тарихын зерттеудің терең, жан-жақты жасалуына мүмкіндік ашты. Оның себебі, бұрынғы жылдардағы зерттеулер идеологияландырылған болуымен байланысты.

Қазақстан жерін зерттеуге арналған экспедициялар XX ғасырдың I жартысында, кеңес үкіметі тұсында да ұйымдастырылды. Олардың ішінде Семей, Шыңғыстау өңіріне де ұйымдастырылған экспедициялар да аз емес. Қазақ даласына жасалған экспедициялардың Шәкәрім тұлғасына да назар аударып отырғаны кездейсоқ болмаған.

Осындай экспедиция мүшелерінің Шәкәрім Құдайбердіұлымен арнайы кездесіп, қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне қатысты деректер алғаны белгілі. Қазіргі таңда, үш экспедиция мүшелерінің Шәкәрім Құдайбердіұлымен кездескені нақты анықталып отыр.

Біріншісі, 1924 жылы неміс эпидемиологы, дәрігер Макс Кучинский Шәкәрім Құдайбердіұлының ауылына М.Әуезов, Қ.Кемеңгеровпен бірге келгені, ақынмен бірнеше күн сұхбаттасқаны туралы Ахат Шәкәрімұлының «Менің әкем, халық ұлы – Шәкәрім» атты естелігінде айтылады. Кейіннен 1925 жылы М.Кучинский Лейпцигте «Степь и ее обитатели» атты кітап шығарған.

Екіншісі, 1925 жылы ҚЖХК (КНЗ) Семей мелиорациялық экспедициясының мүшелері де Шәкәрім Құдайбердіұлынан жер суландыруға қатысты деректер алған. Көп жылдар өткеннен кейін, 2009 жылы осы экспедицияның архивте сақталған материалдарынан ақынның белгісіз фотобейнесі табылғаны туралы көп жазылды.

Үшіншісі, 1927 жылы маусым-қыркүйек айларында Қазақстанда КСРО Ғылым академиясының экспедициялық отряды зерттеулер жүргізеді. Осы отрядтың этнография бөлімін Ф.Фиельструп басқарған. Баянауылдан басталған сапар Жетісуға дейін жалғасқан. Шыңғыстауда зерттеуші арнайы Шәкәрім Құдайбердіұлымен кездесіп, қазақтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты көптеген деректер алып, фотосуретке түсіргені туралы Ахат Шәкәрімұлының естелігінде айтылады.

«...1920 жылдар шамасында Макс Кушинский деген профессор, ұлты неміс, үкіметтен рұқсат алып, қазақ ішін аралауға шыққан. Негізгі мамандығы дәрігерлік. Макстың қасына Москвадан екі адам қосқан. Бірі – оқыған қазақ азаматы, дәрігерлік жоғары мектепте оқып жүрген Қошке Кемеңгеров, бірі неміс тілін білетін орыс азаматы. Бұлар алдымен Мұхтардың ауылына келген. Мұхтарды қастарына ертіп алады. Неміс ғалымы Кушинский: «Қазақтың көпті көрген адамымен әңгімелесем – дейді. Мұхтар оған Шәкәрім жайын түсіндіреді.

Сөйтіп, осы топ ел жайлауға шығып, біздің ауыл «Томарлы бұлақ» деген қоныста отырғанда, біздің ауылға келеді» [] -деп Шәкәрім Құдайбердіұлының ұлы Ахаттың «Менің әкем, халық ұлы –Шәкәрім» атты естелігінде аталған Берлин университетінің патология профессоры 34 жасар Макс Кучинский 1925 жылы Лейпцигте «Степь и люди. Путешествие через Казахстан и наблюдения над жизнью, культурой и болезнями» атты кітап шығарған. Авторға бұл кітапты жазуға арқау болған 1924 жылдың жазында Қарқаралыға, одан кейін Семей өңірі, Шыңғыстауға барған сапары. Қарқаралыға келген Кучинский дәрігер

С.И.Кропанинмен кездесіп, онымен әңгіме барысында қазақ халқы арасында туберкулездің кең таралып жатқанын естіп, алаңдаушылық білдіреді. Бұл кездесу туралы С.И.Кропаниннің ұлы, С.С.Кропанин былай деген еді: «Қарқаралы қаласына жылжымалы дәрігерлік отряд келді, онда неміс дәрігері, неміс медбикесі, неміс тілінен орыс тіліне аудармашы және қазақ тілінен орыс тіліне аудармашы болды. Бұл туралы мен үйдегілерден кейін білдім, ол кезде мен сегіз жаста едім, қонақтардың біздің үйдегі тордағы құстарды көріп таң қалғаны есімде. ...Кітапқа қатысты айтар болсақ, Макс Кучинский бізге оны Қарқаралы қаласына жіберді».

Макс Ганс Кучинский (1890-1967) Германияда медицина докторы, физиолог, антрополог, бактериолог ретінде танымал. Әлеуметтік медицина және медициналық география мәселелерімен айналысты. Зерттеуші-практик ретінде Ресей, Қазақстан, Моңғолия және Қытайда адамдардың өмір сүру ерекшеліктеріне табиғи факторлардың әсерін бақылап, саяхаттады. 1936 жылы Перуге көшіп, өз зерттеулерін сол елде жалғастырды.

Кеңестік Ресейге М.Кучинский 1923 жылдың ортасында алғаш рет Ленинградтағы эпидемиологтардың Халықаралық конгресінің қатысушысы ретінде келген. Ресейлік әріптестерімен, неміс тілін жақсы меңгерген мәскеулік А.А.Дудукалов және омбылық Е.С.Сорокиннің көмегімен ортақ зерттеу тақырыптары арқасында жақын танысты. Соңғысы Макс Кучинскийді өз еліне қонаққа шақырды.

Шілденің басында Макс Кучинский қасына бірнеше адам ертіп Семей арқылы Қарқаралыға келіп, жергілікті дәрігер С.Кропанинмен кездесіп, сұхбаттасады. Дәрігер қазақтардың ежелден келе жатқан сусыны – қымыздың қаланың мектеп оқушылары мен ересектерінің денсаулығына әсері бойынша ауқымды бақылау жүргізген. Ол қымыздың денсаулыққа ерекше пайдалы әсерін атап өтті.

Қарқаралы қаласын Макс Кучинский санитарлық дәрігер позициясынан бағалады. Қала халқының саны - 3500 адам. Оның ішінде қазақтар 85%-ды құрайды. Ал қаладан тыс қазақтардың өмірі саяхатшыны таң қалдырды. Көшпелі өмір салтын сақтап қалған елдің тұрмыс-тіршілігі, олардың тұрғын үйлері – қыстаулары мен киіз үйлерінің құрылысы, мал ұстайтын орындары, азық-түлік дайындау және оны сақтау, қысқы, жазғы киім үлгілері, дала емшілері – осының бәріне қатысты мәліметтерді зерттеуші үлкен қызығушылықпен жинады.

Ғылыми әдістеме жергілікті халық тарапынан зерттеушіге деген сенім болуын талап етті. Сауалдар, жергілікті дәстүрлерді ескере отырып қойылып, жауаптар алынды. Зерттеушілердің қасындағы аудармашылар кімдер еді? Орыс-неміс диалогын латыш, студент, бұрынғы «латыш қызыл мергені» және чекист, 1918 жылдан бастап РКПб мүшесі Густав Карлович Лелеп (1900-1938) жүргізді. Батыс Сібір өлкелік жер бөлімінің Ветеринарлық басқармасының басшысы қызметінде тұтқындалып, «халық жауы» ретінде атылған еді. Екінші аудармашы – қазақ Қошмұхамбет Кемеңгеров (1895-1937). 1924 жылы Кемеңгеров – Омбы медициналық институтының студенті.

Ол сапарға ерекше қызығушылықпен шыққан еді. Себебі, өзі дайындап жүрген «Қырғыз өлкесінің тарихы» кітабына қажетті материал жинауға мүмкіндік туды. Кейіннен жазушы, филолог, қазақ тіліндегі бірқатар оқулықтардың авторы ретінде танымал болды.

Осы сапарда Макс Кучинскийдің қасында болған Қошке Кемеңгерұлы өзінің «Жол әсері» атты мақаласында («Қазақ тілі», 1924 жыл, 15 тамыз): «Германиядан келген Берлин университетінің профессоры доктор Кучинскиймен Семей уезіне қараған Бұғылы, Шыңғыс, Меңдеш болыстарын, Қарқаралы үйезіне қараған Ағанды, Абыралы, Кент, Ақсары, Дастар, Ақбота болыстарын шет пұшпақтап аралап түстім. Профессордың мақсаты қазақ арасындағы ауру түрлерін, қандай аурудың көбірек тарауы, тазалық шарттарын тексеру еді және де қазақ

елінің жалпы тұрмысымен танысу еді. Профессордың елді аралап аз уақыттың ішінде алып қайтқан қорытынды пікірі мынау: «Бұрын қазақпен кітап арқылы да таныстығым жоқ еді. Германияда ең маңызды жағрапия Зейдл дегендікі. Сонда қазақ туралы екі-ақ жол бар. Қазақ көшпелі, мекені киіз үй, баққаны мал деген. Енді байқап қарасам, қазақ туралы екі жол емес, әлденеше түп кітап жазуға болады екен. Көшпелі тұрмысқа қолайланған. Мәдениеттен қазақ туралы екі-ақ жол бар. Қазақ көшпелі, мекені киіз үйлері өте шеберлікті көрсетеді. Мал баққан ел әнші келеді деген пікірді қазақ елі айқын дәлелдейді. Қазақтың кейбір әндері Венгриядағы мадиярлардың әніне ұқсас. Қазақ өң жағынан бір атадан өрбіген емес. Өйткені кейбір қазақтар өңдес Германияда, Италияда, Жапонияда, Орталық Америкада кездеседі. Әсіресе соңғы айтылған ауданда қазақ өңдес көп. Бұл антропологияның (адам өңін тексеретін пән) тереңнен тексеретін зор мәселесінің бірі болу керек».

Алаштанушы Д.Қамзабекұлы осы орайда өзінің «Алаш зиялылары және неміс профессоры» атты мақаласында «Қошке неміс дәрігерінің қазаққа ілтипаты мен қызметі туралы: «Бар аурудың профессор қазақтың қолынан келетін емін айтып отырды» деп те түртіп қояды. Сонымен бірге осы еңбекте неміс ғалымы қазақ азаматтарының бастамасымен ел жағдайы үшін жасалған істерін де байқап, айтқан. Мысалы: «Бұғылы болысында Медеу деген қазақ 12 бөлмелі мектеп салғызғаны және мал тұқымын асылдандырудағы жақсы жүйрік шығатын жылқының тұқымы Тобықты ішінде Құнанбайдан тараған ауылдарда барын атап өткен.

Ахат Шәкәрімұлының естелігінде М.Кучинский келгенде Шәкәрімнің ағасы Шәкенің баласы Дүдіридi емдегенi туралы: «Макс Дүдіридi қарап, укол салып, дәрі берді. Дүдіридiң науқасын: «Сырттан болған жамандат екен. Енді екі-үш күн өтіп кетсе, жамандат ішке түсіп, өлуі мүмкін» - депті. Соның себебімен кешікпей Дүдіри тәуір болып кетті» - деп жазады.

Қазақ халқының тарихы мен Шәкәрімнің оқыған кітаптары мен олардың авторлары, философия тақырыбындағы ұзаққа созылған әңгімелері мен пікір алысқан неміс профессоры қайтарында: «...әкейдің қолын қатты қысып «Мен сізге жолығып, әңгімелескеніме өзімді бақытты санаймын! Сізді сахараның ойшыл ғалымы деп санаймын! Амандық болса, елге барған соң, сахара тынысы туралы шығарма жазайын деген ойым бар. Жол тартса, тағы да келермін. Мен қазақша үйренейін, сіз немісше үйреніңіз. Қайта келгенде тілмашсыз, ауызба-ауыз сөйлесетін болайық!» - деп айтқаны туралы жазады.

Макс Кучинскийдің қазақ елі туралы жазылған кітабы табылғаны туралы мерзімді басылымдар мен басқа да ақпарат көздерінде жарияланды. Келесі кезекте осы кітапты қазақ тіліне аударып шығарса, Шәкәрім Құдайбердіұлының қазақ тарихы мен этнологиясына қатысты берген деректері нақтыланып, ақын тұлғасына қатысты ақпарат толығына түсетіні сөзсіз.

Шәкәрім Құдайбердіұлының есімімен байланысты екінші экспедиция туралы дерек 2009 жылы ақын бейнесін қазіргі күнге жеткізген үшінші фотосуретімен байланысты айтылады. Бұл фотосурет 2009 жылы кездейсоқ табылған болатын. Фотосурет Семей қаласындағы Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығындағы 887-ші қор, 1-ші тізім, 4-ші ісінде сақталған құжаттар арасынан табылды. Бұл қор – «ҚЖХК (КНЗ) Семей мелиорациялық экспедицияның жұмысы жөніндегі жылдық есебінің қосымшасы. Экспедицияның 1924-1925 ж.ж жылдық есебіне тіркелген фотосуреттері» деп аталады.

Елімізді елең еткізген жаңалық туралы ақпаратты сол кезде көптеген бұқаралық ақпарат құралдары жарыса жариялады. Оның себебі, сол уақытқа дейін Шәкәрім Құдайбердіұлының екі фотосуреті ғана мәлім болатын. Оның біреуі нақты ақынның бейнесі

екендігі белгілі тиесілі болса, екінші (күс ұстап тұскен) фотосуреті туралы нақты дерек табылмаса да, М.Әбдешевтің «Шәкәрім қажы деп отырмыз» деген мақаласы арқылы ақынның екінші фотосуреті деп топшыланған уақыт еді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының тау бөктеріндегі фотосуреті Қазақ автономиялық социалистік кеңестік республикасы Жер халық комиссариаты Семей губерниялық жер басқармасының 1924-1925 жылдары арнайы ұйымдастырған экспедициясының қорытынды есебіне қосымша тіркелген фотосуреттер ішінен шықты. Фотосурет № 887-қор, 1-тізбе, 4-істің ішінен табылған. Архивтік істің атауы: «ҚЖХК (КНЗ) Семей мелиорациялық экспедициясының жұмысы жөніндегі жылдық есебінің қосымшасы. Экспедицияның 1924-1925-жж. жылдық есебінен тіркелген фотосуреттер». Осы қосымшада тіркелген фотосуреттер тізбесінде №37 ретпен Шәкәрімнің фотосының астындағы жазуда: «[Фо]т. № 37. Хребет Чингиз. Верховья речек. На переднем плане каз. поэт и писатель Шакерим Кудайбердин» делінген.

Шәкәрім Құдайбердіұлының фотосуреті қалайша Семей губерниялық жер басқармасына қатысты істер ішінен қалай шықты деген сұрақ туындары сөзсіз. Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығының қызметкері Л.Қадырова өзінің «Шәкәрімнің үшінші фотосуреті» деген мақаласында Қор құрылғаннан бері, ондағы істермен ешбір ізденуші 2009 жылға дейін жұмыс істемегені туралы айтылады. 2009 жылы қаңтар айында мелиорация саласының қызметкері, семейлік К.Шүлембаев өзіне қажет дерек іздеу мақсатында осы қор істеріне тапсырыс беріп, қолына берілген фотоальбомның ішінде бірнеше фотосуреттің орнында болмағанын көріп, архив қызметкеріне көрсетеді.

«Зерттеуші істі тапсырғаннан кейін құжаттарды қарап отырып Шәкәрім бабамыздың фотосына көзім түсті, бабамызды бірден таныдым, өз көзіме өзім сенбей астындағы жазуға үңілдім. Қатты толқып және қуанып, жаңалықты архив директоры Гүлнар Төлеуқызы Қасымоваға айттым. Осыған орай құжаттандыру орталығында Шәкәрімнің жаңадан табылған үшінші фотосымен қала жұртшылығын таныстыру рәсімі өткізілді. Бұл бейнесюжеттерді бүкіл республика телекөрсеткіштері тамашалап көрді» деп жазады Л.Қадырова.

Осы тарихи фотосуретті түсірген экспедиция өз жұмысын Қазақ Жер халық комиссариаты Семей губерниялық жер басқармасы Семей өңіріндегі суландыру мен су бөгендерін салу жұмыстарын 1923 жылы бастаған. Қазақ өлкесіндегі гидромелиорациялық жұмыстар Ресей патшалығы тұсында қоныстандыру саясатымен ұштастырылып жүргізілгені мәлім. Қазақстан мен Сібірге еуропалық аймақтардан жер өңдеушілерді қоныстандыру, оларға соған орай шұрайлы жерлерді бөліп беру, тіпті шеткері таулы аймақтардағы жайлаулық жерлерді алып беру мәселелері патша заманында жүзеге асырыла бастаған. Кеңес өкіметі орнаған жылдарда гидромелиорациялық нысандағы жұмыстарды атқаруға қаржы бөлініп, елді мекендерді техникалық жарақтандыру ісі қолға алынады. Шыңғыстаудағы Сарыкөл, оның күнгеіндегі Бақанас, Байқошқар бойында да ауылдық қоныстар 1940 жылдарға дейін болған. Сол маңдағы қазақ ауылдары да өздіктерінен сұраныс жазып, жаңа өкіметтен мелиорациялық серіктестіктер құруға көмектесуді сұраған.

Экспедицияның жұмыс істеген территориясы Семей уезі Досов болысына қарасты №5-ші ауыл деп көрсетілген. Ауыл 60-тан астам отбасы үйден тұратын Байқошқар елді мекені болатын. Экспедицияның қорытынды есебінде Байқошқар елді мекенінде құрылған «Үміт» мелиорациялық серіктестігінің құрылу тарихы және ондағы жүргізілген жұмыстар, яғни суландыру каналдарын іске қосу жоспары бар. Байқошқар өңіріндегі жер-су тарихын, халықтың тұрмысын, егіншілікке бейімделген ауылдың жағдай-жапсарын жетік білетін адам

ретінде экспедиция мүшелері Шәкәрім Құдайбердіұлымен байланысып, деректер алған. Бақанас, Байқошқар өзендері бойларын және Шыңғыстаудың шығыс қабырға беткейлерін аралауда үнемі бірге ертіп жүрген екен. Осындай бір жер аралау кезінде Шәкәрім Құдайбердіұлын Шыңғыстаудың көрінісінде фотоға түсірген. Шыңғыстаудың күнгей жағындағы тау шатқалдарын көрсету-аралату, олардағы табиғи бұлақ көздерін, сай-шатқалдарды қуалай ағатын ағысты тау өзендерін пайдалану жөнінде Шәкәрім қажы экспедицияға мол мағлұмат берген. Осындай мүлдем ойламаған жерден қазақтың танымал тұлғаларына қатысты деректердің табылуы – зерттеушілер қауымына әлі де талай деректер табылуы мүмкін деген ой мен үміт сыйлайтыны анық.

Қазіргі таңда Шәкәрім Құдайбердіұлының есімімен байланысты қазақ даласын зерттеген тағы бір экспедиция Ресей этнографы Федор Артурович Фиельструппен байланысты. Ахат Шәкәрімұлының естелігінде: «1925 жылдың мөлшерінде, Ленинградтың жоғары мектебінің филология бөлімін бітірген Филюстров деген орыс азаматы, қасында жоғары мектептің оқушысы, жас қазақ жігіті бар, екеуі жайлауда «Қара бұлақ» деген қоныста, біздің ауылға келеді.

Бұл Филюстров қазақтың әдет-ғұрыптарын зерттеуге шыққан.

Бұлар бір жұмадай жатып, әкейден қазақтың түрлі ғұрыптарын – қыз ұзату, құдалық жайлы, ырым-жораларын, әр түрлі ыдыс, ер-тоқым, үй мүлкінің бөлшектерінің аттарын, түрлі ырымдардың қалай аталатынын, олардың неге, қандай ғұрыпқа байланысты екенін және басқа да қазақтың ескі тарихи әдебиеттерін сұрап, көп әңгімелесті.

Әкейдің құсын ұстап, және өзін жекелей суретке түсірді. Сол Филюстров қайтып барған соң, қазақтың этнографиясы жайынан кітап жазып бастырып, бір кітабын әкейге жіберді» деп атап өткен «Филюстров» кім деген сұраққа жауап іздеген зерттеушілер бұл есімді көп жылдар Қазақстанның Орталық музейінің қызметкері болған М.Әбдешевтің «Шәкәрім қажы деп отырмыз» атты мақаласында кездестіреді. Мақала 2002 жылы «Егемен Қазақстан» газетінде жарық көрді.

Бұл мақалада 1988 жылы Москвада жарық көрген белгілі этнограф Б.Х.Кармышеваның «Этнологическое изучение народов Средней Азии и Казахстана в 1920-е годы: (Полевые исследования Ф.А. Фиельструпа) // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии» атты кітабында «Охотник с беркутом. Казахи. Бывший Семипалатинский у. 1927г» деген жазбамен жарияланған фотосуретте Шәкәрім Құдайбердіұлы бейнеленген деген тұжырым айтылады. Тұжырымына дәлел ретінде автор Ахат Шәкәрімұлының естелігінде айтылатын «Филюстровты» Фиельstrup болуы әбден мүмкін дейді.

Аталған мақалаға қатысты көптеген пікірлер айтылып, Шәкәрім Құдайбердіұлын көрген көнекөз қариялар фотосуреттегі бейнеде қажыны танығандарын айтып, фотодағы Шәкәрім бейнесі деген тұжырымды жақтағандар басым болды. «Шәкәрімнің дәл өзі», «Шәкәрімнің ел күмәнданған суреті туралы» деген мақалалар жарық көрді. Сонымен бұл фотосурет ақынның бейнесін қазіргі күнге жеткізген екінші фотосуреті деп танылды.

Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарих-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейінің қызметкерлері осы фотосуретке қатысты зерттеу, ізденіс жұмыстарын жүргізді.

Ең алдымен Федор Артурович Фиельstrupтің «Из обрядовой жизни киргизов начала XX века» деген 2002 жылы Москваның «Наука» баспасында жарық көрген кітабында аталған фотосурет жарияланбаған болып шықты. Ф.Фиельstrup туралы Б.Кармышеваның мақалалары іздестіріліп, ондағы этнограф туралы мәліметтер жинастырылды.

Шәкәрім суреті басылған кітап анықталды, ол «Очерки истории этнографии, фольклористики и антропологии. Выпуск X. Труды института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Том 114. Москва, 1988г.» басылымы. Бұл кітапта суреттің Шәкәрім Құдайбердіұлы екендігі жазылмаған. Жоғарыда айтылғандай фотосуреттің астында «Охотник с беркутом. Казахи. Семипалатинский у. 1927г» деген ғана жазба бар. Көп еңбектерде Фиельструптің жеке архиві Санкт-Петербургтегі музейлерде сақталды деген жазбаларға сүйеніп, кезінде Русский музейге қараған, кейіннен жеке ұйымдастырылған Этнографиялық музей қызметкерлерімен хабарласып, онда тек жекелеген деректер ғана сақталғаны туралы ақпарат алынды. Ал, зерттеушінің жеке архиві Мәскеу қаласында екені анықталған соң, ғылыми зерттеу жұмыстары Ресей астанасында жалғасты. 2014 жылы Мәскеудегі Ресей Ғылым академиясының Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институтының архивінде этнографтың жеке архиві мен түсірген суреттері, жазбалары табылды. Осы архивте сақталған фотосуреттердің арасынан Шәкәрім суретінің түпнұсқасы табылды. Суреттің сыртында «Казахи. Семипалатинский губ., семипалат у., уроч Кенбулак, Шакпактас. Шакарім аджи со своим беркутом. Фиельструп. 1927г.» деп жазылған. Бұл суреттің басты жаңалығы, біріншіден, түпнұсқа болғандығы, екіншіден, фотоның анық Шәкәрімдікі екендігі туралы жазбаның болғандығында. Сонымен қатар Шәкәрім қажы аулының көріністері, қазақтың тұрмыс-салты мен ерекшеліктерін көрсететін өзге де көптеген суреттер табылды. Бұрын қолданыста жүрген Шәкәрімнің бүркіт ұстап түскен осы суреті газет пен кітаптардан көшірме жасалғандықтан анық емес болатын. Сонымен қатар Шәкәрімнің бүркітінің жеке суреті де табылғаны жайлы музей қызметкерлері БАҚ өкілдеріне берген сұхбатында айтқан еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шәкәрімұлы А. Менің әкем, халық ұлы – Шәкәрім // «Жұлдыз», 1988. - № 11.
2. Шәкәрімұлы А. Менің әкем халық ұлы – Шәкәрім. // «Жұлдыз», 1992. – №11.
3. Кәрімов М. Қазақ тарихының білгірі. // «Үш анық», 1998, қараша. - № 21. - 162-б.
4. Артықбаев Ж. Шәкәрім шежіресіне қайта оралсақ. // «Қазақ тарихы», 2003. - № 2. - 46-48-б.
5. Ахметжанов А. Бізге жеткен жалғыз сурет. // «Семей таңы», 2003, 11 шілде. - 3-б.
6. Әлиақпаров М. Ұрпақ игілігіне айналған сурет. // «Егемен Қазақстан», 2003, 26 ақпан. -16-б.
7. Кармышева Б.Х. Этнологическое изучение народов Средней Азии и Казахстана в 1920-е годы: (Полевые исследования Ф.А. Фиельструпа) // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. М., 1988. Вып. 10. С. 38–62.
8. Фиельструп Федор Артурович // Термины: Национальная политическая энциклопедия. URL: <http://vestarchive.ru/arhivovedenie/747-ne--.html>
9. Федор Артурович Фиельструп // Жизнь знаменитых людей (ЖЗЛ): Клуб «Центральноазиатского исторического сервера»: Форум Евразийского исторического сервера. URL: <http://forum-eurasica.ru/index.php?/topic/1429-федор-артурович-фиельструп/> Дата обращения: 12.05.2017.
10. Кармышева Б.Х. Этнографическое изучение народов Средней Азии и Казахстана в 1920-е годы: (Полевые исследования Ф.А. Фиельструпа)// Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Нов. сер.- М., 1988. Т.114. - С. 38–62: ил., портр. - Библиогр. в примеч.: с.59–62.

11. Лаура Қадырова. Шәкәрімнің үшінші фотосуреті. <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=1065>.
12. Maxime Hans Кучинский - Maxime Hans Kuczyński
13. <http://inkaraganda.kz/articles/141742>. Просветители в каркаралинской степи
14. Дихан Қамзабекұлы. Алаш зиялылары және неміс профессоры. <https://abai.kz/index.php/post/4796>.
15. Алаш қайраткерлерімен байланыс жасаған неміс профессорының баласы Перу республикасының Президенті болды. <http://kerey.kz/?p=7867>
16. Архив Института этнологии и антропологии АН РФ. Личный архив Ф.Фиельструпа.
17. Қазіргі заман құжаттандыру орталығы. Семей қаласы. № 887-қор, 1-тізбе.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН УКРАИНДЕРІ

**Каринбаева Д., докторант
саяси ғылымдар және халықаралық
қатынастар факультеті
Варшава университеті**

Мақала қазақстандағы украин ұлты өкілдерінің кеңестік кезеңдегі даму барысына арналып, қазақстандық украиндердің қарастырылған уақыттағы көші – қон үдерістерінің сипатын кешенді түрде қамтиды. Мақала барысында украиндердің қазақ жеріне келуінің алғышарттары мен барысы талданып, республикадағы негізгі мекендеу ареалдары, украиндердің ҚазКСР–ң этникалық құрамындағы өзіндік үлесі сараланды.

Статья посвящена развитию украинской национальности в Казахстане в советский период, комплексно охватывает характер миграционных процессов казахстанских украинцев. В статье проанализированы предпосылки и ход прибытия украинцев на казахскую землю, рассмотрены основные места проживания в республике, доля украинцев в этническом составе КазССР.

The article is devoted to the development of Ukrainian nationality in Kazakhstan during the Soviet period, comprehensively covers the nature of migration processes of Kazakh Ukrainians. The article analyzes the background and course of arrival of Ukrainians to the Kazakh land, considers the main places of residence in the Republic, the share of Ukrainians in the ethnic composition of the Kazakh SSR.

Қазақстандық украиндер еліміздегі ең бір көп санды ұлт өкілдерінің қатарында. Олардың қазақ жеріне қоныстану тарихы хронологиялық тұрғыдан ұзақ уақыт аралығын қамтиды. Тарихи деректерге арқа сүйер болсақ, 1768 жылы басып жанышталған гайдамақ қозғалысы мүшелерінің Сібірге, ішінара қазақ халқы мекен еткен аумақтарға жер аударылғандығы туралы бірен – саран мәліметтер кездеседі. Бірақ, украин көшінің негізгі лектерінің бірі ХІХ ғ. 80-90 жж. және Столыпиннің реформасы аясында жүзеге асырылды. Нәтижесінде, ХХ ғасырдың басында украиндер саны жағынан қазақтар мен орыстардан кейінгі орынды көтерілген болатын.

Дей тұрғанмен, Қазақстандағы украин ұлты өкілдерінің тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі кеңестік билік дәуірі. Ендеше, мақала барысында қазақстандық украиндердің кеңестік кезеңдегі дамуы, сол жылдарғы үдерістер ішкі және сыртқы факторларды негізге ала отыра кешенді қарастырылатын болады.

Шын мәнісінде, 1917 жылдан 1991 жылға дейін созылған кеңестік билік кезеңін қазақстан украиндерінің қалыптасуындағы екінші кезең ретінде сеніммен айтуға болады.

Кеңестік кезеңде еліміз аумағына украиндердің жаппай келуіне бірнеше науқандар тікелей ықпал еткен. Олардың негізгілері ретінде елде жүргізілген индустрияландыру саясатын, соғыс жылдарындағы өндіріс ошақтарын эвакуациялау үдерісін, 1947 жылғы украин депортациясын, тың және тыңайған жерлерді игеру саясатын, сонымен қатар, еліміз аумағындағы салынған екпінді құрылыстар барысын негізге алу қажет.

1926 жылғы жалпы одақтық халық санағының қорытындысы бойынша еліміз аумағын 860,201 украиндер мекендеген [1]. 1917—1921 жж. орын алған революция, азамат соғысы қоныс аударушылардың белсенділігіне кері әскер еткендігі сөзсіз. Нәтижесінде, қалыптасқан күрделі саяси, әлеуметтік ахуалға байланысты қоныстанушылар легінің күрт саябырсыған болатын.

Қазақстан аумағына келген украиндердің келесі толқыны Кеңес Одағында жүргізілген кезекті саяси науқанмен тікелей байланысты болды. Себебі, украиндердің кезекті еріктен тыс миграциясы репрессивті – депортациялық сипатта жүзеге асырылған еді. Шаруа қожалықтарын күштеп ұжымдастыру мен «кулактарды тап ретінде жою» науқанының аясында 1928 жылдан Украинадан жарты миллиондай азаматтардың саяси айдауға ұшырағандығы белгілі. Олардың қатарында тек ауқатты топтың өкілдері ғана емес, сонымен қатар, орта тап пен зиялық қауым өкілдері де көптеп саналатын. Тағдыры тәлке түскен көштің едәуір бөлігі Қазақстан аумағына жіберілген.

Дей тұрғанмен, саяси тұрғыда жер аударулардың нағыз шыңы ретінде ХХ ғасырдың 30 жж. соңын бағалау қажет. Өйткені, сөз болып отырған жылдары еліміздің халқы одақтас республикалардан саяси себептермен күштеп қоныс аударылған түрлі ұлт өкілдерінің есебінен толыға түскен еді. Қуғын – сүргінге ұшырағандардың арасында украиндердің де саны аз еместін.

Сталиндік қуғын – сүргіннің нағыз шырқау шыңы 1937—1938 жж. сәйкес келді. Сол жылдары КСРО бойынша ІХК (НКВД) органдары арқылы 1 575 259 адам тұтқындалып, олардың 681 692 ату жазасына кесілген екен [2].

Кеңес халқының басына нәубет болып келген аталған науқан барысында айыпталып, КарЛаг жүйесінде жазасын өтеген украиндердің саны да аз болмады.

1936 жылы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің «Украинадан қоныс аударушылар» бойынша қаулысы қабылданып, Украинаны мекендеген поляктар Қазақстанға депортациялана бастады. Халықтың әлеуметтік статусы шекаралық аймақтағы «саяси сенімсіз элементтер» ретінде айқындалды. Арнайы қоныс аударушылар поляк және неміс ұлты өкілдерінен құралып, негізінен, Житомир, Киев, Винница және Кировоград облыстарынан көшірілді [3].

1936 жылдың 20 мамыры мен 5 маусымы аралығындағы алғашқы депортация барысында Қазақстанға – 5570 отбасы алып келінген. Украина мұрағаттарынан табылған деректерге сәйкес 1936 жылы Украинадан Қазақстанға жалпы саны 14,9 мың отбасы депортацияланып, шамамен, 60 мың поляктар мен 10 мың шамасындағы немістер қоныстандырылған [4].

Депортацияланған отбасылар тек аталған ұлттар өкілдерінен ғана тұрмады. Елімізге күштеп қоныстандырылған осы топтың арасында поляк және неміс ұлтымен шақырақ көтерген украиндер, сонымен қатар, этникалық украиндер де аз еместін.

Соғыс қарсаңында 1939 жылғы санақ бойынша еліміздегі украин ұлты өкілдерінің саны 658 319 адамды құраған.

1939 жылдың 1 қыркүйегінде Германия Польша аумағына батыстан шабуыл жасап, ІІ Дүниежүзілік соғысы басталды. Ал 1939 жылдың 17 қыркүйегінде кеңес әскерлері құпия хаттамаға сәйкес Шығыс Польша аумағына енеді [5, 270-271 бб.] Барысында, кеңес үкіметі тарапынан «саяси сенімсіз» деп танылған Польша мемлекетінің азаматтары Сібір, Орталық Азия мен Қазақстан аумақтарына депортацияланады. 1940 жылы Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Ақмола, Талдықорған, Алматы және Жамбыл облыстарының аумақтарына көптеген адамдар – көтерілісші ұйымдар қатысушыларының қуғындалған отбасы мүшелері, бұрынғы Поляк армиясының офицерлері, поляк мемлекетінің полицейлері, түрмедегілері, помещиктері мен шенеуніктері және т.б. күштеп қоныс аударылды.

1941 жылы Орталық Азияға шамамен 150 мыңдай бұрынғы поляк мемлекетінің азаматтары депортацияланып, олардың 100 мыңдайы Қазақстан аумағына алып келінді. Бірақ, аталған топтың ұлттық құрамы тек поляк халқы өкілдерінен тұрған жоқ- тын [3,59 б.]. Қазақстанға тап болған Польша азаматтарының арасында поляктардан өзге украиндер, еврейлер мен беорустар да кездесетін.

Қазақстан мұрағат деректеріне қарағанда 1940 жылы республикааралық көші-қон қозғалысында Кеңес Одағының жері ресурстары аз республикаларынан 13264 шаруашылық отбасы көшірілген. Көшірілгендер арасында украин жерінің тумалары да аз еместін. Мәселен, сол науқан аясында Украинадан Алматыға – 694, Шығыс Қазақстанға – 1084, Жамбыл облысына - 332 адам, Қостанайға - 348 адам, Павлодар облысына – 2747, Солтүстік Қазақстан – 973, Семейге – 197 адам қоныстандырылған [6].

Қазақстан аумағына кеңестік кезеңде украин ұлты өкілдерінің көптеп келуі Екінші Дүниежүзілік соғысы уақытында тіркелді. Аталған үдеріс неміс әскерлері тарапынан төнген қауіптен жылдам атқарылған эвакуация барысымен түсіндіріледі.

Жау әскерлері КСРО –ң еуропалық бөлігіне ішкерілей еніп, халықтың 40%, 31 850 өндіріс орындары орналасқан аумаққа тікелей қауіп төндірді [7, 504 б.]. Мемлекеттік маңызы бар өндіріс ошақтарын шұғыл тылға көшіру қажеттігі туындады.

Нәтижесінде, 1941 жылдың 24 маусымында «Халықты, мекемелерді, әскери және өзге де жүктерді, өндіріс құрал жабдықтақтарын және өзге де құнды заттарды эвакуациялау туралы» БКП Орталық Комитетінің және КСРО Халық комиссарлары кеңесінің қаулысымен Эвакуациялау бойынша кеңес құрылып, оның құрамына Л.М. Каганович (төраға), А.Н. Косыгин (төрағаның орынбасары), Н.М. Шверник (төрағаның орынбасары), Б.М. Шапошников, С.Н. Круглов, П.С. Попков, Н.Ф. Дубровин және А.И. Кирпичников енеді.

Едәуір көлемдегі өндіріс ошақтары орналасқан аумақтардың бірі Украина болатын. Нәтижесінде, бірінші кезекте елдің Оң жақ жағалаудағы (Днепр өзенінен) аумақтарынан эвакуациялық тасымалдар белсенді жүзеге асырыла бастады.

Днепропетровскі облысындағы зауыттардың эвакуациялау қарбаласының тікелей куәгері, басқару лауазымындағы жұмысшылардың бірі Костантин Степанович Грушевой: «Аталған зауыттардың толық демонтажына, станоктар мен түрлі құрал – жабдықтақтардың темір жол көлігіне тиеуді біз санаулы күндерде атқаруға тиіс болдық. Құрал- жабдықтақтарды соңғы бұрандысына дейін шешіп, темір жол платформаларына орналастырдық. Инженерлік – техникалық мамандарды, жұмысшылады азық – түлікпен қамтамасыз етіп, арнайы жүк вагондарына (теплушка) орналастырдық. Осылайша, шілде айының соңында тылға соңғы вагонды жөнелттік” [8, 38 б.] деп еске алады.

Жау әскерлерінің Оңтүстік – Батыс және Оңтүстік майдандарының қорғаныс сызығы болған Днепрге шығуымен өзен бойындағы және Қырымдағы өндірісті аудандарды шұғыл эвакуациялау тынымсыз жүзеге асырылды. Қысқа уақыт ішінде тек Киев темір жол торабы арқылы ғана шығысқа 450 эшалон жөнелтіліп, барысында Украина астанасының 197 ірі өндірісті кәсіпорындары мен 350 мыңнан астам халқы көшірілді [9, 487 б.].

1941 жылдың шілде – қазан айларында тек Украинаның өзінен тылға миллиондаған халық, 500 шамасында ірі өндіріс орындары көшірілген екен. Сонымен қатар, республикадан 6 млн. бас төрт түлік, 1667,4 мың тонна астық пен 269,5 мың тонна астық өнімдері, мыңдаған тракторлар, автокөліктер мен өзге де материалдық және мәдени тұрғыдан құнды заттар шығарылған [10, 269 -273 бб.].

Көшірілген адамдар, өндіріс орындары негізінен Қазақстан мен Сібірге орналастырылған болатын. Еліміздің өзіне 1941-1942 жж. КСРО –ң еуропалық бөлігінен 220 зауыт пен фабрика, цехтар мен артелдер, сонымен қатар, 50 мың шамасында жұмысшылар мен инженерлік – техникалық мамандар орналастырылған екен. Эвакуацияланған зауыттар мен фабрикалардың орналастырылу орындары ретінде негізінен Алматы, Орал, Петропавл, Шымкент, Семей, Қарағанды және Ақтөбе сынды қалалар таңдап алынды [11].

Қолда бар мәліметтерді талдар болсақ, 1941 жылдың 1 қыркүйегіне дейін республикамызға 24 258 адам алып келінген болса, олардың 2 695 украиндер құраған екен [12]. Жалпы 1942 жылға дейін елімізге КСРО–ның еуропалық бөлігінен 532,5 мың адам эвакуацияланып, орналастырылған. Солардың арасында 2 мыңдай Донбасс шахталарының жұмысшылары бар еді. Соғыс жылдары елімізге көшірілген өндіріс орындары жұмысшыларының көпшілігі қазақ жерінде қалып қойды. Сонымен қатар, 1941—1942 жж. Украинадан Қазақстанға 52 балалар үйі эвакуацияланған екен. Балалардың бір бөлігі асырап алуға берілсе, ересектері колхоздар мен совхоздарға, өндіріс орындарына жұмысқа орналастырылған.

Қуғын сүргін деңгейі Екінші Дүниежүзілік соғысы жылдары едәуір төмендегенімен, соғыстан кейінгі алғашқы жылдары қайта көтеріліп, Қарағандының, Жезқазған мен Ақмоланың лагерлері мен арнайы қоныстары бұрынғы жау тұтқынында болған әскерилердің, сонымен қатар, украиндық ОУН (Украин ұлтшылдарының ұйымы) - УПА (Украин көтерілісші армиясы) ұйымдары мүшелерінің есебінен толыға бастады. Аталған ұйымдардың Украина аумағындағы жұмысы ертерек басталған еді. Украин ұлтшылдарының ұйымы алғаш рет 1940 жылдың ақпан айында бой көрсетеді [13].

Кеңес билігінің Галиция, Буковина мен Волында 40 жылдардың екінші жартысында өңірлердегі ұлттық, діни ерекшеліктерді негізге алмай жүзеге асырылған әлеуметтік – экономикалық және идеялық – мәдени қайта құрулар оппозициялық көңіл күйдің өсуіне, жергілікті халық арасындағы бағынбаушылық акциялары санының күрт артуына алып келді. Украин ұлтшылдары да Батыс Украина аумақтарында өз позицияларын бергілері келмеді. Өздерін Украина тәуелсіздігі үшін күресеміз деп танытқан топ 1943 жылдың соңы – 1944 жылдың басында «қос майдандағы күрес» тактикасынан бас тартып, өздерінің күш жігерін өңірлерде кеңес билігінің орнатылуына жол бермеуге бағыттады. Осы тұста елдің батыс бөліктеріндегі жаппай кеңестендіру ұзаққа созылған қарулы күреске, ал жаңа социалистік құрылымды жақтаушылар мен оған қарсы шығушылар арасындағы қайшылықтар нағыз азамат соғысы деңгейіне көтеріледі. Нәтижесінде, 40 жж. соңы мен 50 жж. басында бір жағын Украин ұлтшылдарының ұйымы (УҰҰ) және Украин көтерілісші армиясы (УПА), екінші жағын кеңес органдары құраған тараптардың арасындағы қантөгісті алаңшаға айналғанды [14, 19 б.]. Қантөгістің масштабын аңғару үшін төмендегідей ақпараттарға көз жеткізу жеткілікті. Құрамында 90 мың шамасында адам болған УҰҰ –ның әскери құрылымдары 1944–1945 жж. жалпы саны 14,5 мың террористік және диверсиялық акциялар өткізіп, барысында 30 мың адам опат болады. Ал өз кезегінде Львов және Прикарпат әскери округтеріндегі ПХК –ның (НКВД) әскерлері 1944 жылдың соңында қарсыласқа бағытталған 6,5 мың акция өткізген болса, 1945 жылдың күзіне дейін өткізген акциялар саны 27 мыңға дейін өседі [15, 752 б.].

Бірақ, Батыс Украинадағы көтерілісшілерді басып жаныштауға қарсы ең ауқымды операциялардың бірі 1947 жылдың қазанында жүзеге асырылады. Операция тарихқа «Батыс» атты атаумен еніп, бүлікші топтың көптеген өкілдері тұтқындалып, олармен байланысты деп табылған едәуір санды жергілікті халық Батыс Украинадан депортацияланады. «Батыс» операциясының нәтижелері сол 1947 жылдың қазан айының соңында қорытындыланады. КСРО Ішкі істер министрі С. Круглов КСРО Министрлер кеңесі төрағасының орынбасары Л. Берияға жазған хатында Украинаның батыс облыстарынан 26 682 отбасының немесе 76.192 адамның, жекелей алғанда 18 866 ер, 35 152 әйел, 22 174 балалардың күштеп қоныс аударылғандығынан хабардар етеді. Депортацияланған топтың бір бөлігі, 3000 отбасы немесе 8191 адам «Қарағандауголь» комбинатына алып келінеді [16, 287 – 288 бб.] 1953 жылғы қаңтардың өзінде Қарағанды облысының арнайы мекен – қоныстарында 7,9 мың украин болған.

Тасымалдаудың қиыншылықтары, қатал климат және оған бейімделудің салдарынан депортацияланғандар арасында, өлім – жітім деңгейі жоғары болады. Өлім деңгейі әсіресе қарттар мен жас балалар арасында жоғары еді. Дей тұрғанмен, адам төзгісіз қиыншылықтарға

карамастан, еркінен айырылғандар күшімен Қарағанды көмір комбинаты, полиметалл және мыс рудаларының орталықтары, түсті және қара металлургия кәсіпорындары, темір және тас жол тарамдары, Семей ядролық полигоны, Бақоңыр космодромы және көптеген өзге де нысандар салынады.

Украиндердің Қазақстанға келесі жылдарғы қоныс аудару үдерістері тек бейбіт бастамалармен байланысты болды. 1953 жылғы Сталиннің қазасынан кейін билікке Н. Хрущевтің келгендігі белгілі. Хрущевтің еліміздің демографиялық көрсеткіштеріне түбегейлі өзгерістер алып келген бастамаларының бірі мемлекетіміздің солтүстік бөлігінде орналасқан, түрен түспеген аумақтарды игеру науқаны болатын. Тың және тыңайған жерлерді игеру бастамасына КСРО –ң миллиондаған азаматары үн қатты. Бастамадан дәстүрлі ауылшаруашылығы, сала бойынша қуатты инфрақұрылымы бар Украина да шеткері қалмады. Тыңды игерудің алғашқы кезеңінде Қазақстанға 640 мыңнан астам адам қоныс аударса, олардың 391,5 мыңы ауылшаруашылығының механизаторлары, 50 мыңы құрылысшылар, 3 мыңы медицина саласының қызметкерлері, 1,5 мыңы мұғалімдер болған еді [17,40 б.].

Тыңды игерушілердің оның патриоттық - идеологиялық тұсымен қатар, әлеуметтік – экономикалық құрамдасына да назар аударғандығы сөзсіз. Науқан жылдары белорус шаруаларының орташа өмір деңгейі жоғары болмағандықтан, тыңды игерушілерге едәуір көлемдегі жеңілдіктердің ұсынылуы олардың назарын аударғандығы да сөзсіз. Атап айтар болсақ:

- Тегін жол жүру мен отбасы басына 2 тоннаға дейін жүктің, үй жануарларының тегін тасымалдануы;
- отағасына 600 және отбасының әр мүшесіне 200 рубль көлемінде бір реттік төлемнің жасалуы;
- аттанатын орындардағы дайындаушы мекемелерге малын, астығын, картопын өткізіп, ал мекендеп, орнығатын жерден арнайы квитанция мен қоныс аударушының билеттерін көрсетіп, сондай мөлшердегі төрт түлікті, астық пен картопты алу мүмкіндігі;
- қоныс аударған жердегі колхоздар мен совхоздар арқылы қоныс аударушылардың отағасына 1,5 центнер, отбасы мүшелеріне 0,5 центнерден қарызға астық берілді. Аталмыш қарыз үш жыл көлемінде қайтарылатын;
- үйді және үй маңы құрылыстарын тұрғызу үшін қоныс аударушыға 15 мың рубль көлемінде ұзақ мерзімдік несиені беріліп, оның 35 % мемлекет тарапынан жабылса, қалған бөлігін 10 жыл көлемінде бөліп төлеу қарастырылды. Және несиені төлеу қоныс аударушы құрылысты қабылдап алғасын үш жылдан кейін басталатын;
- иелігіне ірі қара алу үшін 1 500 рубль көлемінде үш жылдық несиені алу мүмкіндігі болды және несиені төлеу ірі қараны алғасын үшінші жылдан басталатын;
- сонымен қатар, қоныстану орындарында көшіп келушілер ауылшаруашылығы үшін салықтан, жалғыздікті және шағын отбасылар үшін қосымшадан үш жыл мерзімге босатылатын [18].

Нәтижесінде, XX ғасырдың 50- 60 жж. Қазақстанға Украинадан ондаған мың еріктілер қоныс аударды. Еріктілер Украинаның барлық бөліктерінен, әдетте, комсомол жолдамаларымен және арнайы ұйымдастырылған шаралар шеңберінде келген болатын. Украиналықтар 1950 жж. соңына дейін қазақ жерінде 54 совхозды негіздейді. Олардың атауларының: «Киевський», «Харковский», «Полтавский», «Херсонський» және т.б болып келуі, негіздеушілердің шығу тегінен ақпарат беретін.

Жалпы Тың және тыңайған жерлерді игеру жобасының аясында Украина жоба жүзеге асырылып жатқан өңірлерге өзінің 80 мың. жас мамандарын жібереді [19]. Украиналық тыңды игерушілер туралы мейлінше облыстар негізінде айтар болсақ, оларды ең көп қабылдаған өңірлердің бірі Қостанай облысы болатын. Қостанай облысына тың көтерілген 1954 жылғы 27 ақпанның өзінде украиналық комсомолдар тобы келген келген екен.

Тың игерушілердің келесі легі 4000 адам өңірге сол жылдың наурыз айында Мәскеу және Украинадан келіп, нәтижесінде, өңірге келгендер саны 6691 адамға жетеді. Барысында,

1954 жылы облысқа тыңды игеруге келгендердің 93,8 % Украинадан болғандығына көз жеткіземіз. Облыстың жергілікті мерзімді басылымдарын негізге ала ақпарат беретін болсақ 1954 жылғы наурыз айының өзінде Қостанай өңіріне Украин КСР Днепропетровскі облысы 631, Киев қаласы 489, Винница облысы 414, Кировоград (қазіргі Кропивницкий қаласы) 404, Одесса қаласы 399, Хмельницкий облысы 396, Ворошиловград (Луганск) қаласы 396, Запорож облысы 316, Сум облысы 306 адамды тыңды игеруге жіберген. Аталғандардан өзге Дрогобычтан (Львов облысындағы қала), Черновиц және Закарпат облыстарынан да жастардың келгендігі белгілі [20, 5 б.].

1955 жылдың соңындағы мәліметке сәйкес, сол жылы облысқа Украинадан 283 отбасы, Беларуссиядан 6 отбасы қоныс аударылып, Қостанай ауданына – 23 отбасы (82 адам), Затобол ауданына 37 отбасы (157 адам), Горькиге – 28 отбасы (115 адам), Семьиозерныйға – 117 отбасы (418 адам), Тарановқа – 11 отбасы 50 адам), Обағанға – 1 отбасы (3 адам), Урицкіге – 22 отбасы (96 адам), Феодоров ауданына – 50 отбасы (189 адам), ішкі көші-қонда 263 отбасы (1262 адам) орналастырылған [21]. Жалпы, 1954 – 1956 жж. Қостанай облысына 150 мың адам қоныстанған болса [22,268 б.], олардың 25 мыңы механизаторлар еді [23].

Тыңның игерілуі, оған бағытталған сыртқы көштің үлкен болуы, тиісінше, жергілікті халықтың санын да күрт өсірді. Мұндай үдеріс ең алдымен Қостанай облысына тиесілі еді. Егер, 1940 – 1953 жж. облыс халқы небәрі 18,7% өсіп, 441 мыңды құраған болса, тың игерудің алғашқы төрт жылының өзінде (1954 – 1958) халық саны 60% артқан екен [22,288 б.].

Тыңды игерумен өңірдегі украин этносы өкілдерінің саны да артып, 1959 жылғы санақ бойынша 157 317 адамды құраған. Олардың 73 020 ерлер, ал 77 297 әйелдер болған [22,288 б.]. Бір қызығы, Қостанай облысына 1956 жылы комсомолдық жолдамамен келген украиналық жастар арасында сол кездегі Киев Мемлекеттік университеті, Экономикалық факультетінің үшінші курсы тәмамдаған студент, Тәуелсіз Украинаның алғашқы Президенті Леонид Кравчукте болған екен [19].

Тың игеруде оның нағыз қайнаған қазанына айналған орталықтардың бірі Солтүстік Қазақстан облысының аумағы еді. 1954 жылы 17 наурыздағы мәлімет бойынша Солтүстік Қазақстан облысына тыңды игеруге - 2666 адам келген [24]. 1955 жылы Солтүстік Қазақстан облысының Көшіру-қоныстандыру бөлімінің бастығы Х. Бейсембаевтың Орталық Комитет жанындағы Көшіру – қоныстандыру Комитетінің басшысы А.Н. Қойшығұлов атына жолдаған түсініктеме хатында облысқа Беларуссиядан 1180 отбасы, Украинадан – 89 отбасы келгендігі баяндалған [25].

Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарында Қазақстанға қоныс аударған жерлестері туралы жекелеген ақпараттарды украин мерзімдік басылымдарынан да оқи аламыз. Украинаның Николаев облыстық «Южная Правда» газетінің 2015 жылғы 8 сәуірдегі санында 1954 жылы Николаев қаласының тыңға 80 еріктіден құралған отрядты, ал жалпы тың науқанында облыстан комсомолдық жолдамамен 3 мыңнан астам жігіттер мен қыздардың жіберілгендігі туралы ақпарат аламыз. Аталған дерек көзінде берілген мәліметке сәйкес, тыңды игеруге келген николаевтықтардың күшімен Солтүстік Қазақстан облысында жаңадан «Николаевский» совхозының құрылғандығын оқып білеміз [19].

Тыңды игеруге келушілер есебінен Қостанай облысы халқының, оның ішінде украин ұлты өкілдері күрт өскенімен, тың игерілген өзге облыстардағы демографиялық ахуал әрқалай болатын. Біз қарастырып отырған Солтүстік Қазақстан облысының халқы сол жылдары 1939 ж. салыстырғанда 84,5 мыңға кеміп, 1959 ж. алдыңғы халық санағындағы көрсеткіштің тек 84,4%-ын құрайды. Қос санақ арасында облыстағы орыстар 106,3%-ға, немістер 151,6%-ға өскен. Ал, тиісінше, титулды халық қазақтар (44,1 пунктке) мен бұрнағы жылдары саны қомақты болған украиндердің (42,7 пунктке, шамамен 31,6 мыңға) үлесі кеміген [26]. Оған өз кезегінде Екінші Дүниежүзілік соғыстың салдары, Волга бойы немістері мен поляктарды елімізге депортациялау, тың және тыңайған жерлерді игеру сынды факторлардың теріс ықпалы себеп болса керек.

Тыңды игерудің барысында Ақмола облысының аумағында да ірі демографиялық өзгерістер орын алды. Ақмола жері де тың игеру жылдары Ресейдің еуропалық бөлігінен,

Украина мен Белорусиядан қоныс аударушылардың көптеп келген өңірлерінің біріне айналды. Егер, 1954-1955 жылдары аталған одақтас мемлекеттерден елімізге 20 мың отбасы қоныстанған болса, тыңның басы болып саналатын 1954 жылдың өзінде Ақмола облысына 214 отбасы көшіп келген екен [27].

Егер қазіргі Ақмола облысының бір бөлігін құрайтын Көкшетау облысының 1997 жылға дейін жеке әкімшілік бірлік болғандығын ескерер болсақ, көшіп тыңға келген халық туралы мәлімет нақтылына, жүйелене түседі. Көкшетау жеріне тың игерудің алғашқы екі жарым жылында 120 мың еріктілер қоныстанған. Олардың арасында Мәскеуден машинақұрылысшылары, Украиналық металл қорытушылар, Донбасстық шахтерлер, Молдавиялық бақша бағбандары, Беларуссия, Балтық жағалауы, Кавказ жерлерінен еріктілер және 34 мың комсомолдар болды [28].

Тың игерушілер арасында этникалық украиндердің көп болуы, өңірді мекен еткен жергілікті украин этносының санын көбейте түсті. 1959 жылғы санақ көрсеткіштері бойынша Көкшетау облысында украиндер жалпы халықтың 12,2 %- құраған болса, тиісінше, Ақмола облысында украиндер 17,5 % деңгейін көрсеткен. Алайда, тұтас алғанда, алдыңғы халық санағымен салыстырғанда 1959 жылы украиндар Ақмола 5 мыңға облысында кемігенімен, Көкшетау облысында 11 мыңға көбейді [29,7 - 70 бб.].

Ал тың орталықтарының бірі болған Кереку жеріне келер болсақ, кітаптың бірінші тарауының басында жазылғандай украиндер мұнда XIX ғасырдың 90 жж. көптеп қоныстана бастаған болатын. Патша үкіметі құлап, қазақ жерінде Кеңестік билік орнатыла бастаған 1917 жылы украиндердің саны 40 мың адамға жетіп, уезд халқының 16,8% құрағанды. Жоғары миграция мен табиғи өсімнің есебінен 1926 ж. уездегі этникалық украиндердің саны 69,0 мыңға жетіп, жергілікті халықтың 23,4% құрады. Сол жылғы мәлімет негізінде өңір украиндерінің басым бөлігі 67,7 мың адам ауылды жерлерді мекендеген [30]. Павлодар облысына бағытталған украин миграциясы соғыс жылдары да тоқталмады.

Тың игерудің басы болған 1954 жылы Павлодарға – 1904 отбасы көшіп келген [31,80 -82 бб.]. 1939-1959 жж. негізінен сырттан келушілердің есебінен алғашқы кезекте ауыл халқының саны күрт өсіп, өсім 19,0%, ал тыңды игеру облыстарында 83%-ға өскен [32,30 б.].

Еліміз аумағында өткізілген санақ науқандарына негізге ала отырып, халық саны күрт өскен өңірлер қатарына Павлодар облысын да жатқыза аламыз. Егер 1939 жылғы санақ бойынша Павлодар облысының халқы 223 257 адамды құраған болса, 1959 жылғы санақ мәліметтеріне сәйкес облыс халқы 455 013 адамға жеткен [33,13 б.].

Өңір украиндеріне келер болсақ, 1939 жылы олардың саны 45 441 құрап, 1926 жылмен салыстырғанда біршама төмендеген. Ал Тыңды игеру жобасының аясында украин этносы өкілдерінің келуімен және табиғи өсім есебінен келесі санақ қарсаңында олардың саны біршама өсім көрсетеді. 1959 жылғы халық санағы бойынша Павлодар облысы украиндерінің саны 65 888 жеткен. Бірақ, сырттан келген көштің және облыстағы өзге славян ұлты өкілдерінің күрт өсуімен, олардың жалпы халықтың санындағы үлесі біршама төмендейді. Егер, украиндер 1939 жылы жергілікті халықтың 18,1 % құраған болса, 1959 жылы олардың үлесі 14,5 % құлдырайды. XX ғасырдың 60 жж. басынан түрлі факторларға байланысты павлодарлық украиндердің үлесі тек азаюмен болды.

Тыңды игеру жылдары еліміздің жоғарыда аталған бес облысынан өзге де аумақтарына да келушілер аз болмады. Сондай аумақтардың бірі Ақтөбе облысы еді. 1954 жылы Ақтөбе облысына Украина КСР-нан құрамында 1 046 адамы бар 259 отбасы қоныс аударады. Ал 1954 жылдың екінші жартысы мен 1955 жылдың 1 сәуірі аралығында Ақтөбе облысы колхоздарына құрамында 3 868 адам бар 1003 жанұя орналасады. Ал 1955 жылдың 5 сәуірінде Украина КСР-ның Харьков және Тернополь облыстарынан құрамында 2184 адам, оның ішінде 1321 еңбекке жарамды адамдары бар 583 отбасы көшіп келеді. Көшіп келгендер: Мәртөкке – 92 отбасы, Жұрын ауданына (қазіргі Мұғалжар ауданы) – 41 отбасы, Ключевой ауданына (қазіргі Алға ауданы) – 75 отбасы, Родников ауданына (аудан 1957 жылы таралып, аумағы қазіргі Мәртөк және Қарғалы аудандарына қосылған) – 41 отбасы, Қобда ауданына – 93 отбасы, Новоресей (қазіргі Хромтау ауданы) ауданына – 44 отбасы, Степной ауданына (қазіргі Қарғалы ауданына)

– 82, Темір ауданына – 115 отбасы таратылып, орналастырылады. Жалпы, 1954 жылдың екінші жартысынан 1955 жылдың 1- сәуіріне дейінгі аралықта облыс колхоздары 3868 адамнан тұратын 1003 отбасыны қабылдады [34,140 б.].

Тың игерушілердің алғашқы легі 1954-1956 жылдардағы келгендігі белгілі. Сол көштің аясында, 1955-1956 жж. Ақтөбе облысына қоныстанушылардың саны арта түскен. Оны мұрағат деректері де айғақтай түседі. Айталық, 1955 жылдың 1 желтоқсанына дейінгі уақытта облыс колхоздары құрамында 7818 адам болған қоныс аударушы 1937 отбасыны қабылдайды. Көшіп келуші отбасылардың 583 Украин КСР-нан келгендер еді. Тың игерушілердің аталған облыстың 13 ауданына орналастырылды. Оның ішінде, Степной (413 отбасы) және Мәртөк (327 отбасы) аудандары тың игерушілердің көпшілігін қабылдады. Мұрағат деректері бойынша тек 1955 жылдың өзінде Ақтөбе облысына 4197 тың игеруші қабылданып, олар 22 совхозға орналастырылған. Олардың ішінде, Жұрын, Талдысай, Северный, Бөгеткөл, Псков (Теренсай) сынды совхоздарға тың игерушілер көптеп жіберілді [34,141 б.].

XX ғасырдың 60 жылдары да тыңға келушілердің легі тиылған жоқ. 1961-1965 жылдары кеңшарларға 160 мыңнан аса адам келді [35,29 б.]. Осындай миграциялық тасқынның салдарынан бұл жылдары Қазақстанда өзге ұлт өкілдерінің де саны едәуір өсті. 1959 жылғы санақ нәтижесі бойынша бұл кезде еліміздің жалпы тұрғындарының саны- 9294741 адам болса, соның ішінде: қазақтар- 2787 мың: 29,8 %-ды ғана, ал орыстар- 3942 мың: 42,7 %-ды, украиндар- 761 мың: 8,2 %-ды, немістер- 660 мың: 7,1%-ды, татарлар- 192 мың: 2,1 %-ды, өзбектер- 136 мың: 1,5%- ды, белорустар- 107 мың: 1,2 %-ды, ұйғырлар- 60 мың: 0,6 %-ды, кәрістер- 74 мың: 0,8 %-ды, әзірбайжандар- 38 мың: 0,4 %-ды және тағы басқалары- 508 мың: 5,5 % адамды құраған [36,27 б.].

Ауылды жерлерден өзге тың игеру облыстарының қалаларына келгендердің де саны ерекше көп болды. 1954 жылы тың қалаларына 16,6 мың, 1955 жылы - 47,8 мың, 1956 жылы- 38,5 мың, 1957 жылы- 48,4 мың, 1958 жылы- 92,4 мың және 1959 жылы- 41,8 мың адамды құраған. Нәтижесінде, 1954 – 59 жылдар аралығында тың игеру облыстарының қалаларына жалпы саны - 285,5 мың адам келген [37, 282 б.].

Тың жерлерді игеруге келген көш пен табиғи өсімнің есебінен қазақстандық украиндер саны айтарлықтай өсті. Мысалы 1939 жылы еліміздегі украиндердің саны 658319 адам болса [38], тың науқанының алғашқы кезеңі жүзеге асқан 1959 жылғы санақ бойынша еліміз аумағын 762131 украин мекендеген екен [39]. Осылайша, отыз жылдың ішінде Қазақстан аумағындағы украин ұлты өкілдерінің 104 мыңға жуық жанға көбейген. Алайда, еліміз халқының құрамындағы өзге славян компоненттерінің (орыстар, белорустар мен поляктар) және шешен, ингуштардың өсіміне байланысты украиндердің республика халқының санындағы үлесі, тиісінше 1939 жылғы 10,70% дан 1959 жылы 8,19% дейін төмендеген.

Тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны аясындағы көш 1960 жж. соңына дейін жалғасып, XX ғасырдың 70 жж. кейін Украинадан келетін көштің легі төмендеп, халық саны тұрақтанады. Қазақстан XX ғасырдың 50 жылдарының екінші жартысынан бастап 70 жылдардың ортасына дейін индустриаландырудың қуатты дүмпуін басынан өткерді. 1959 - 1975 жж. аралығында елімізде жалпы саны 2074 құрайтын ірілі ұсақты кәсіпорындар мен цехтар салынып, іске қосылды. Олардың арасынан Қазақстандық Магнитканы, Скоколов – Сарыбай тау кен –байыту комбинатын, Бұқтырма және Қапшағай СЭС-н, Ақсу және Жамбыл ЖЭС –н, Өскемен титан – магний және Жітіқара асбест комбинаттарын, Ақсу ферроқорытпа, Павлодар алюминий және трактор, Шымкент және Қаратау фосфор, Жамбыл қосарланған суперфосфат зауыттарын, Екібастұз разрездерін ерекше атауға болады [40].

Аталғандай қуатты өндіріс кешендерінің құрылысы мен іске қосылуы барысында КСРО –ң еуропалық бөлігінен көптеген мамандар жолдамамен немесе жұмыс бойынша елімізге келіп жатты. Олардың қатарында украиндер де аз емес еді. Табиғи өсімнің және сырттан келушілердің есебінен еліміздегі украиндер саны ұдайы өсіп отырды. Қазақстан украиндері үшін сандық тұрғыдан 1970 жылды ерекше атауға болады. Себебі, сол жылы украиндер сан жағынан рекордты көрсеткіш - 930 мыңға жеткен болатын. Бірақ, ел халқының тұрақты өсімі есебінен олардың үлесі пайыздық тұрғыдан тағы төмендеп, 7,24% құраған.

1970 жылғы халық санағынан кейін еліміздегі украин ұлты өкілдерінің саны ұдайы кемімелі сипат алады. Нәтижесінде, 1979 жылы украиндер 897 964 жанды құраған болса, КСРО тарихындағы соңғы 1989 жылғы халық санағы еліміз аумағында 896 240 украиндердің мекендейтінін көрсетті.

1991 жылы орын алған экономикалық – әлеуметтік әрі саяси дағдарыстардың ықпалымен Кеңестер Одағы ыдырап, тарихи тұрғыдан ұзақ уақыттық үзілістен кейін Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті негізделді. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен елімізді мекендейтін этностар өкілдері үшін дамудың жаңа кезеңі басталып, өз тілін, діні мен салт – дәстүрлерін жаңғыртуға мүмкіндік туды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен дерек көздерінің тізімі

1. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. Вып.4: Народность и родной язык населения СССР. / изд. ЦСУ Союза ССР. - М., 1928. - XXIX, 138 с.
2. Справки 1 спецотдела МВД СССР о количестве арестованных и осужденных в период 1921—1953 гг. <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009312>
3. Каринбаев Ж.Ә. Қазақстандағы поляк ұлтының өкілдері: қалыптасу тарихы мен бүгіні//Қоғам және дәуір. - 2015– № 1. – 50-65 бб.
4. «Прощай Украина!...», газета «Зеркало недели», № 36, 7 октября 2011.
5. A.Dybowska, J. Żaryn, M. Żaryn. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności//Wyd. Naukowe PWN. - Warszawa 1994.
6. ҚР ПМ. 708-қ., 5-т., 1043-іс, 41-п.
7. Вознесенский Н.А. Избранные произведения. 1917-1947. - М., 1979.
8. Грушевой К.С. Тогда в сорок первом.... М.: «Известия», 1972.
9. История Киева. Т. 2. Киев, 1960.
10. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. 1, Киев: Издательство политической литературы Украины, 1975.
11. Абсеметов М.О. Эвакуированные предприятия европейской части СССР в Казахстане в Годы Великой Отечественной войны// Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6.
12. Жангуттин Б.О. Эвакуация советского населения в Казахстан, <http://e-history.kz/ru/contents/view/1656>
13. Книш З. «Розбрат»: спогади й матеріали до розколу в ОУН у 1940–1941 роках. — Торонто: Видавництво «Срібна сурма», 1960.
14. Бажан О.Г., «Операция «Запад»: из истории депортации населения Западной Украины в Казахстан», 65 лет с начала депортации жителей Украины в Казахстан. Сборник материалов заседания круглого стола (20 ноября 2012 года). / Посольство Украины в Республике Казахстан; Карагандинский государственный технический университет. – Караганда, 2012.
15. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2002.
16. Депортації. Західні землі України кінця 30-х- початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2, 1946-1947 рр. - Львів, 1998.
17. Белорусы в Сибири: сохранение и трансформации этнической культуры/ Е.Ф. Фурсова, А.В. Титовец (руководители авторского коллектива), А.А. Люцидарская и др. – Новосибирск: Изд- во Института археологии и этнографии СО РАН, 2001.
18. Бекишев К.О. Роль содружества народов в решении хлебной проблемы в послевоенные годы. Омский научный вестник. № 5 (101) 2011, 37 б.
19. Анатолий Сорочан. Великий подвиг народа или авантюра? Южная Правда, 8 апреля 2015 год, http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/5205
20. Анатолий Тихановский. Все на освоение целинных и залежных земель! Костанайские новости, 2014, 18 марта.
21. ҚРОММ. 1987-қ., 1-т., 53-іс, 92-п.

22. Освоение целинных земель // Костанайская область: прошлое и настоящее: в 2 ч / под ред. И. К. Тернового. - Костанай, 2007.
23. Целина – время юности и славы, героического труда // <http://kagro.kz/stati/vypuski-gazety/7-220/celina-vremja-yunosti-i-slavy-geroicheskogo-truda.html>
24. Тың игеру және тарихи дерек//<http://e-history.kz/kz/publications/view/3153>
25. ҚРОММ. 1987-қ., 1-т., 53-іс, 118-п.
26. ҚРОММ. 698-қ., 14-т., 405-іс, 20-п.
27. Советский Казахстан. 1920-1970 гг. – Алма-Ата: Казахстан- 1970.-402с.
28. Борьба КПСС за освоение целины. По материалам межвузовской научной конференции (январь 1960 г.). - Алма-Ата: Гылым -1960.-342 с.
29. Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. -Алма-Ата: КазИнформЦентр.-1991.
30. Калыш А.Б. Динамика численности и география расселения населения Павлодарской области// Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2011. – № 3-4. - 16-23 бб.
31. Михайлов Ф.К., Шамшатов И.Ш. Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане (1953-1960 годы). - Алматы, 1964.
32. Құдайбергенова А.И., Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үдерістері: тарихи-демографиялық аспект (1917-1991 жж.), тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2010.
33. Павлодар облысына 75 жыл. Статистикалық жинақ//Павлодар облысының Статистика департаменті. – Павлодар, 2013.
34. Нұрбаева Д.З. Ақтөбе облысына тың игерушілердің келуі және оларды орналастыру шаралары. АқМУ ХАБАРШЫСЫ, тарих ғылымдары сериясы, 2011 жыл №1 (46).
35. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. Москва: Госстатиздат.- 1962.
36. Асылбеков М., Құдайбергенова А. Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық жағдайы (1939- 1959 жылдар).- Алматы: Өркениет, 2005.
37. Турунтаева Ә.Ә. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарындағы Солтүстік Қазақстан өңіріндегі демографиялық даму ерекшеліктері// Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, 2010 жыл №3 (76).
38. Население Казахстана в 1917-1939 гг. // <http://e-history.kz/ru/contents/view/1269>
39. Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. Казахская ССР. // http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=91
40. Каринбаев Ж.Ә. Қазақстандағы белорус этносының өкілдері: қалыптасуының тарихы мен бүгінгі // Scientific E-journal «edu.e-history.kz» № 4(08). // <http://edu.e-history.kz/en/publications/view/592>

АБАЙДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ МҰҒАЛІМ ӘЛЕУЕТІНІҢ БЕТ-БЕЙНЕСІ

**Карымбаева С.М., филология магистрі
"Өрлеу" БАҰО АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша ПҚ БАИ**

Абай тақырыбы – мәңгілік тақырып. Абай тақырыбы – таусылмайтын телегей теңіз. Абайдың сөзі – қазақтың бойтұмары. Абайды тану, бағалау, насихаттау, оқыту – қай уақытта да мұғалімдердің ой-санасында тың серпілістер туғызып, мақсаткерлікке жұмылдыратын.

Заман, уақыт талабына орай Абайды жаңа қырынан тану, ғылыми тұрғыдан тың байламдар жасалуы – заңдылық.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Абай-қазақ халқының рухани қазынасына өлшеусіз үлес қосқан ғұлама ғана емес, сонымен қатар ол қазақ халқының ел болуына ұлан-ғайыр еңбек еткен данагер. Абай-әлемдік деңгейдегі ойшылдардың қатарындағы ғажайып тұлға», - деген болатын. Елімізде хакім, ұлы ойшыл, реформатор Абайдың 175 жылдық мерейтойын атап өтуге қатысты іс-шараларға дайындық 2019 жылдан басталып кетті. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев мерейтойға қатысты: «Тарихи датаны ақыл-парасатпен, салиқалы деңгейде өткізуге баса мән беру керек. Негізгі мақсат - дана Абайдың тағылымын жастардың санасына сіңіру, ұлы тұлғаның ой-толғамдарын кеңінен дәріптеу», - деп Үкіметке Абайдың мерейтойына қажетті іс-шаралар әзірлеуді тапсырған еді.

Осы бастаманы басшылыққа алып "Өрлеу" БАҰО АҚ филиалы Жамбыл облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты облыс көлемінде мерейтой аясында атқарылатын іс-шараларды жоспарлады. Ең басты мақсат - Абайды тану - қазақты тану болса, бұл таным мектеп қабырғасында қалануы тиіс.

Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымының ең көп зерттелген саласының бірі. Жүз жылдан астам тарихы бар Абай мұрасының зерттелу тарихына көз жіберсек, баспасөзде ресми түрде 1889 жылдан басталып, бүгінде қазақ мәдениетінің, ғылымының дәстүрлі, тамырын тереңге жайған үлкен саласына айналды.

Жалпы орта білім беретін мектептерде ұлттық мұраларымызды пәндердің мазмұнына оңтайлы ендіре отырып, болашақ ұрпақтың бойына сіңіру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Мектептегі қазақ әдебиеті пәні осы келелі мәселені шешетін негізгі пәндердің бірі. Өйткені пәннің негізгі өзегі – ұлттық құндылықтарымыз болып табылатын көркем шығармалар. Ал әдебиеттегі басты құндылығымыз Абай шығармалары екені даусыз. Ұзақ жылдар бойы қазақ әдебиеті ғана арқылы шешімін тауып келе жатқан осы мәселе еліміздің білім беру ұйымдарына таңдау пәні ретінде міндетті оқыту үшін енгізілген «Абайтану» курсы арқылы Абай мұраларын кеңірек қарастыруға мүмкіндік туғызып отырғаны қуанышты.

Абай ілімі адам баласының ең жоғарғы мақсатын көрсетеді, ол мақсатқа жету жолын ашады және ол мақсатқа қалай жету керек екенін, яғни болмыс туралы білім береді. Ойшыл ілімі бүкіл болмыс негіздерін түгел қамтиды, сондықтан ол толық білім болып табылады. Ақын адамның өзін-өзі тәрбиелеу мәселесінің маңызы мен мәніне ерекше тоқталады. Абай сана-сезімді тәрбиелеудегі қоғамдық ортаның ролін материалистік тұрғыдан түсіндіре білді. Адамның жақсы-жаман болуы, ақылды-ақылсыз болуы генетикалық негізге байланысты, ақ сүйек тұқымынан шыққандар ақылды, батыр, алғыр болады деген буржуазиялық нәсілдік, идеалистік көзқарасқа қарама-қарсы. Абай адам мінезінің қалыптасуы тәрбиеге, ортаға байланысты екенін дәлелдеді. Өзінің отыз жетінші қара сөзінде: «Мен, егер заң қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім», - деді. Кемеңгер ойшыл Абай мұрасының бір өзі ғана ғаламат қазына. Қазақ әдебиетінің осындай асыл қазынасын ұрпақ үніне жалғастыру мектепте берілетін әдеби білім сапасына негізделеді. Мектептің білім беру мазмұнында Абай шығармаларын төл өлеңдері, қарасөздері, аударма өлеңдері деп үш жүйеде қарастырамыз. Абай өлеңдері мен қарасөздерінің тәрбиелік мәні зор, идеялық деңгейі жоғары. Абай көтерген мәселелер бүгінгі күні де маңызды, өзектілігін еш жойған жоқ. Әдебиеттану саласы бойынша көптеген ғалымдар Абайды тануға айтарлықтай үлестерін қосты. Қазақ әдебиеттану ғылымының тәуелсіздік кезеңінде Абай мұрасына белгілі абайтанушы ғалымдар сүбелі еңбектер арнады. Бұл жылдары жарық көрген мақалалар мен

ғылыми еңбектердің енді тобы - Абай шығармаларын оқыту әдістемесіне де арналған біршама еңбектер. Олар: Қ. Бітібаеваның «Мектепте Абай шығармаларын оқыту», Ұ. Әбілдаұлының «Абайды оқу әліппесі: (Төменгі сынып оқушыларына ұлы ақындық таныстыру)», М. Жүсіповтің «Орта мектептегі Абайтану және оның негізгі бағыттары», Н. Омашевтің «Абайтануды оқытудың тиімділігі», З. Қазмағамбетованың «Ақын шығармаларын оқыту», Т. Рахметованың «Бастауыш кластарда Абай шығармаларын оқыту» т.б еңбектері.

Абайды бірден түсініп кету оңай емес. Ол туралы абайтанушы-ғалым Ғарифолла Есім: «Абай шығармаларын бір рет қана оқып қоймақ түгілі, тіптен оның шығармаларын жаттап алу да аз, мәселе, оны түсінуде. Абай адам санасы кемелденіп, толысқан сайын түсінікті бола бастайды. Әр ұрпақ Абайдан өз түсінігін табады...» - деп пайымдайды. Осы тұжырымға сай мектепте Абай туындыларын оқытудың әдістемесін дамыту және тиімді әдістерді таңдау пән мұғалімдері үшін маңызды мәселе. Педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру бағытында курстан кейінгі қолдау аясында пән мұғалімдерінің кәсіби шеберлігін шыңдауға жағымды орта қалыптастыру - аймақтағы біліктілік арттыру институты басымдықтарының бірі. Осы бағытта инновациялық білім беру және ақпараттық технологиялар кафедрасының филологтары мұғалімдердің он-лайн тәртібінде белсенділігін арттыру үшін бірқатар іс-шаралар ұйымдастырды.

Ұлы ақын Абай Құнанбаевтың 175 жылдығына орай Жамбыл - Өрлеу филиалының ұйымдастыруымен 2020 жылдың ақпан-сәуір аралығында "Абайды оқы, таңырқа!" кейс-баттл форматындағы байқауы өтті. Байқаудың мақсаты Абай Құнанбаев шығармаларын меңгерудің қазіргі жағдайын анықтау және озық оқыту әдістемесін насихаттау, тәжірибе алмасу болатын. Кейс-баттл форматындағы байқауды алғашқы рет ұйымдастырып отырмыз. Кейс-баттл - мұғалімдердің шығармашылығын көрсетуге, бірегей ойлау әрекетін танытуға мүмкіндік беретін формат. Байқау өз мақсатына сай өтті: кейс-баттл жарияланған элеуметтік желідегі парақшаға қатысушылар өз тәжірибесіндегі үздік әдістерін жазып отырды. Іс-шараның бірегей форматта және филиалдың элеуметтік парақшалары арқылы өтуі мұғалімдер үшін жаңаша әрі қызықты болды. Кейс-баттлдың барысы модератор тарапынан бақыланып, қорытындысы шығарылды. Байқауға 184 мұғалім қатысып, үздік әдістемелерін ұсынған 10 мұғалімге дипломдар табысталды. Қатысушылар Абай туындыларын мектеп бағдарламасына сай оқыту әдістемесімен, үздік идеяларымен облыс көлемінде бөлісуге мүмкіндік алды.

Бұл ауқымды жұмыстың нәтижесіне қарап пән мұғалімдерінің Абай шығармаларын оқыту жай-күйін, Абай туындыларының оқытылу сапасын байқауға болады. Онлайн байқауға қатысқан мұғалімдердің көпшілігі алғашта өз тәжірибелерімен бөлісуге дайын болмады, оған себеп: мұғалімдер ақын өлеңдерін оқытуда дәстүрлі әдістерді қолданып, аса бір шығармашылықпен қарамаса керек. Ал бірқатар ұстаздардың жұмыстарын көрген кезде дегенмен, ізденісте жүрген ұстаздар жаңа әдістерді қолдану арқылы Ұлы Абайдың туындыларын оқытуды түрлендіріп, жандандырып жатқанын байқадық. Абайдың 175 жылдық мерейтойы аясында жоспарланған іс-шаралардың мақсаты ақын еңбектерін жастардың санасына меңгерудің тиімді жолдарын насихаттап, жалпы Абай ілімін ұлы мұра ретінде сақтап қалу.

«Абайтану» курсының әдістемесі мұғалімдерді оқушылардың адамгершілік сезімдері мен бағдарларын Абай шығармалары арқылы дамыту жұмыстарын жүзеге асыру кілттерін, тетіктерін табуға бағыттайды. Ол өз негізінде жас ұрпақты Отанды сүю, елжандылық, азаматтық рухтарында тәрбиелеу құралы да болып саналады. Абай мұрасы – Адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастырудың қайнар бұлағы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Семей мен Қарауылдағы Абайдың 150 жылдық мерейтойында салтанатты жиындарда сөйлеген сөздерінен, 10-11 тамыз. 1995 жыл.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы 20 т. – Алматы: Жазушы, 1985.
3. Абай. Энциклопедия. Ред. басқарған Р.Нұрғалиев. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720б.
4. Мырзахметұлы М. Абайтану. Оқу құралы. – Алматы, 2010. – 152 б.
5. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. –Алматы: Атамұра, 1995. - 208 б.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫСЫН ДАМУ ЖӘНЕ ОСЫ МАҚСАТТА ОҚУЛЫҚТАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚПЕН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Қасаболатова Г. М., лектор, гуманитарлық ғылымдар магистрі
Satbayev University - КазНИТУ

Бұл мақала ағылшын тілін студенттерге үйретуде Ұлы Британияда басылған оқулықтарды сабақта қалай шығармашылықпен пайдалануға болатыны туралы айтылады. Сонымен қатар студенттердің қызығушылықтарын оятып қана қоймай, олардың өздерінің ойлау, шығармашылық қабілеттерін ашуға, оны жетілдіруге және іске айналдыруға жетелеу туралы сөз болады.

Түйін сөздер: сөйлеу дағдысы, шығармашылықпен үйрету, іс жүзінде пайдалану, оқытудың нәтижелілігі

Настоящая статья рассматривает возможность творческого использования британских учебников в обучении английскому языку с целью не только пробудить интерес у студентов к языку, но и научить их думать, раскрыть их творческие способности, развивать и претворять их в жизнь.

Ключевые слова: навыки говорения, творческий подход, практика применения, результативность обучения

This article examines the possibility of a creative use of textbooks in British English language training with a view not only to arouse interest among students to the language, but also to teach them to think, to discover their creative abilities to develop and implement them.

Keywords: speaking skills, creative approach, practical application, the effectiveness of training

Қазақстан Республикасының өз тәуелсіздігін алғанына 28 жылдан асты. Осы уақыт ішінде саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларда көптеген өзгерістер болып, сауда мен мәдениетте, ғылым мен бизнесте, спорт пен өнер аумағында бірігіп еңбек ету шеңбері күннен күнге кеңейді. Қазақсанның зор табиғи байлығын игеру барысы, газ және мұнай өндірісінің дамуы, қызмет көрсететін салалардың (көлік пен тасымалдау, коммуникация және телекоммуникацияның, банктік қызмет көрсетудің...) өсіп өркендеуіне қатты әсерін тигізіп жатыр. Осы бағытта ағылшын тілінің әлемдік интеграция мен серіктестік, бірлесіп еңбек ету тіліне айналып, ортақ қатынас тілі ретінде ролі қатты өсіп отыр.

Ағылшын тілі көп ұлтты біріккен корпорация мен компанияларда жұмыс істеу үшін нағыз керек тілге айналып кетті. Жұмыс берушілер көбінесе тілмаштарды аз пайдаланатын, өздері ағылшын тілінде сөйлей алатын мамандарды жұмысқа алуға тырысады. Дәл осы жағдайда өз мамандығын білгірлікпен меңгеру жеткіліксіз, сонымен қатар өз саласы бойынша мансабын көтеру, немесе шетелдермен қарым қатынас жасау бағдарламасының белсенді қатысушысы болу, тек қана тілге жетік мамандарға тән мүмкіндіктер болып саналады.

Сондықтан да Білім беру министрлігінің 1999 жылы шыққан заңының 8 тарауының 8 бабында «Білім беру жүйесінің мақсаты – дүниежүзілік еңбек нарқында бәсекеге төтеп бере алатын білікті де, білімді мамандар дайындап, олардың білімдерін өсіру, жетілдіру»- деп айтылған.

Адамзаттың білім процессіне, тіл үйренуге деген үнемі өсіп отырған қызығушылығына байланысты танымдық психология да өсіп отыр. Қазіргі ел мен ел, мемлекет пен мемлекет қоян-қолтық араласып жатқан кезде, шет тілін бүгінгі күннің талабына сай оқыту керектігі, ешкімнің де күмәнін келтірмесе керек.

Біздің негізгі мақсатымыздың өзі - студенттерді шет тілінде сөйлетіп қана қою емес, сонымен қатар ағылшын тілінің көмегімен көпұлттық арақатынасты кеңейте түсуге, ұлт пен ұлт арасының жақындауына, бір-біріне сенімінің артуына себепкер болып, студент білімінің сапасын көтеруге, оқыту процесін жетілдіруге, өз елін, өз жерін сүйуге үйретуге, студенттерді өз ұлтының патриоты бола тұрып, басқа ұлттардың салтын, мәдениетін, тарихын білуге, оларды сыйлауға тәрбиелеу.

Осы жолда студенттеріміз шет тілін үйренумен қатар, болашағы зор, мәдениетті, ой-өрісі кең, жан-жақты білікті маманға айналып жатса, оқытушылардың еңбегінің жанғаны емес пе!

Бұл, әрине, қол жетпес арман болып көрінуі мүмкін. Бірақ қазірдің өзінде қол жеткізуге болатын арман. Ол үшін біздер-оқытушылар толассыз еңбек етуге және ізденіс үстінде болуымыз керек. Сонда ғана, студент әлемінің есігін айқара ашылып, оның жан дүниесіне бір табан болса да жақындай түсеміз. Оның мазасын алып, қинап жүрген мәселелерді түсінген кезде ғана, студент жүрегінің түбінде ұйықтап жатқан таланты мен қабілетін оята аламыз және осы қабілеттерін баланың өзіне көмекші құрал ретінде пайдаланып, білімін тереңдете түсуіне ықпал етуге болады деп ойлаймын.

Бұл мақсатқа жетуге әсерін тигізетін көмекшілер өте көп: олар - сауатты түрде таңдап алынған оқулық, оқу құралдары, техникалық құралдар, интернет т.б. Сауатты түрде деп отырғаным бекер емес. Өйткені, біздің ЖОО арнайы тілдік емес, техникалық ЖОО. Оның өзіне сай шектелген сабақ кестесі бар! Біз біріншіден осыны ескеруіміз керек! Аптасына 10 сағат ағылшын өтетін шет тілдер университеті мен біздің Satbayev University-дің арасы жер мен көктей.

Сонымен, «оқулық» дегеніміз не? Ожерков пен Шведованың «Орыс тілінің түсіндірме сөздігі» кітабында **«Оқулық – қандай да бір пәнді үйрету, сабақты оқушы санасына жеткізу құралы»** деген анықтама берілген. Ал осы кітапта шығармашылық туралы: **«Шығармашылық дегеніміз – жаңа мәдени, рухани және мүлдіктік құндылықтарды шығару»** - дейді. Ал мен қарастырып отырған тақырыпқа байланысты **«Шығармашылық – бар нәрсені пайдалана, дамыта отырып, тақырып мәнін ашу»** деп анықтама берген болар едім.

Ағылшын тілін үйретудегі басты мақсат – оқыту барысында студенттердің білімін жетілдіру, күрделі грамматиканы сауатты қолдану арқылы, сөз қорын кеңейту, идиомалық сөз тіркестерін араластыра, өз ойын анық, қатесіз әрі еркін жеткізуін қамтамасыз етіп, сөйлеу дағдысын жетілдіру.

Менің негізгі міндетім – оқулықта тек құрғақ, ғылыми тілмен берілген материалдарды идея нәрімен құнарландырып, студенттердің қызығушылығын оятып, олардың өздерін де осы ағынға ілестіріп, жеке жолдарын іздеуге бағыттау.

Осы мақсатқа жету үшін, біз Білім министрлігі бекіткен стандартты оқулықтармен қатар, Оксфорд және Кембридж университеттерінің оқытушылары құрастырған оқулықтарды

да алып, сол бағдарламаларды арнайы жүйемен үнемі дамыта қолданып келеміз. Бір сөзбен айтқанда, студенттің тілдік мүмкіндіктеріне сай, қиындықтар деңгейін де тандап, оның шамасына қарай жоғарылатуға тырысамыз.

Бұл оқулықтардың стандартты, қазақстандық оқулықтардан қандай артықшылығы бар, студенттер одан қаншалықты пайдалы, қандай ерекше білім алады? Осы сұрақтарға жауап іздеп көрейікші!

Негізінде, шет тілін үйретуде ғана емес, тіпті ана тілі болып келетін қазақ тілінде де студенттерге грамматикалық материалды үйрету өте күрделі де қиын процесс. Ал мына оқулықтарда осы материалдар өте қарапайым, айқын, қысқа түрде берілген. Комикстер, қарапайым таблицалар, схемалар арқылы қандай күрделі грамматиканы студенттерге тез және ұмытпайтындай қылып, ұтымды түсіндіруге болады. Осы оқулықтарды негізге алған себебімізді дәлел келтіре айқындап бергенді жөн көріп отырмын. Өзім оқытқан 1 курс студенттеріне «Cambridge English for Schools» кітабына, қолымнан келгенінше талдау жасап, оқулықты негізге ала отырып, сабақтарды шығармашылықпен қалай өткізуге болатынына шолу жасап өткім келеді.

Бұл оқулық Кембридж университетінде алғаш рет 1998 жылы басылып, 2001-2009 жылдары өңделіп, қайта жарық көрген, дүние жүзі халқына ағылшын тілін үйрену жолында қолданылып келе жатқан инновациялық оқулық. Бүкіл кітап үлкен-үлкен алты тараудан тұратын Student's book (студенттерге арналған) кітабы және Workbook (жұмыс дәптерінен) және 3 кассетадан тұрады.

Әр тарау 5 тақырыптан, ал ол тақырыптар өз кезегімен: «тіл мен тақырып» (көбінесе оқу материалдары), «мәдени мәселелер»(ағылшын тілінде сөйлейтін мемлекеттер жайында елтану материалы), «тілдің сырты мен іші» (тыңдау материалдары), «қорытынды мен даму» (грамматикалық тест жаттығулар) атты топтамалардан тұрады.

Осы оқулықтың әр аспектілеріне толығырақ тоқталып, өз тарапымнан қандай қандай өзгеріс шығармашылық жаңалықтар енгізгеніме қысқаша шолу жасап кетейін. Олар: оқу, сабақтан тыс оқу(көркем әдебиет), грамматика, сөз қоры(лексика), сөйлеу және шығарма жазу дағдысы.

Тіл үйретудегі негізгі әдістердің бірі - **оқу**. Оған арналған көптеген мәтіндер, тақпақтар мен көлемді өлеңдер бар. Оларды оқып, түсінгенін әңгімелеп беру - өз алдына бір мақсат, бірақ соны ары қарай өрбітіп, үлкен әңгімеге, талдауға айналдыру үшін, студенттерді қызықтыратын тақырыптарды білуіміз қажет. Осы бағытта «күн сәулесі» деген тірек таблицаны пайдаланамын. Тақтаның ортасына негізгі тақырып жазылады, ал тараған әр «сәуленің» ұшында сол тақырыпқа керек сөздер мен сөз тіркестері жазылады да соларды қолдана отырып, оқылған мәтіннің мағынасының негізі сақтала қайта айтып беріледі.

Мысалы: «What's the right job for you?» (Саған қандай жұмыс лайық?) деген жұмыс таңдау ойыны ойналды. Схема бойынша студенттер өздері таңдаған жұмыстарына ұпайлар алды. Ұпайлардың жинақ санына қарай диаграмма құрылып, сол диаграммалар бойынша әр студентке психологиялық портреттер беріліп, қандай жұмыстың оған ыңғайлы екені жөнінде кеңес беріледі.

Тағы бір оқу мәтіні «Silent messages» (үнсіз хаттар) деген тақырыпта соқыр, мылқау және керек адамдардың өзара қалай қарым-қатынас жасап, сөйлесетіні айтылған. Оның үстіне, қазіргі уақытта кез-келген мекемелерде мылқаулар мен керекдердің тілін білуді талап етіп жатыр емес пе? Студенттер интернеттен және журналдардан қарастырып, соқырлар үшін алфавит ойлап тапқан Брейл есімді адамның өмірбаяны жайында қызықты материал мен

алфавит тауып келді. Сол алфавитке сүйене отырып, студенттерге бір-біріне өзара құпия хат жазып келулерін сұрадым. Өзім басқа бір журналдан мылқаулар мен керендерге арналған ишара алфавитін тауып, қысқа уақытта балалармен сөйлесіп, «тележаңалық» жасап, оның сурдоаудармасын жасадық.

Ал «World water» (әлемдік су мәселесі) тақырыбы бойынша қазіргі замандағы су тапшылығы проблемасына талқылау жасалып, судың құруына байланысты әлемге төніп тұрған апат жайында, оның ішінде Қазақстанның қасіретіне айналған Арал теңізінің проблемасы және Балқаш көлінің азайып бара жатқаны сөз болып, су -- тіршілік көзі екені түсіндіріліп, соған көздерін жеткізу үшін өздерінің күнделікті өмірлерінен дәлел келтіру керек болды.

Бұл мақсатқа студенттер үйлерінде күнделікті, немесе бір ай ішінде қаншама су жұмсайтындықтарын білу үшін, пәтерақы төлейтін квитанцияларын алдыртып, ол үшін ата-анасының қаша ақшасы кететіндігін есептеп шығарып, іс жүзінде өз көздерін жеткіздік. Сонымен қатар басқа өркениетті елдерде су мәселесіне қандай байсалдылықпен қарап, үнемдеуге тырысатындықтарын үлгі ете келе, әр адамның өз үйінде де су мәселесін шеше алатынын дәлелдедік.

Сонымен қатар, оқуға деген балардың ынтасын арттыру үшін мен оларға кластан тыс оқуға, ағылшын тілінде өзгеріссіз жазылған, әдеби кітаптардың түпнұсқаларын беремін. Мысалы, «Treasure Island» (Stevenson. R), «Lorna Doone» (Blackmoore.S), «David Copperfield» (Charles Dickenson) шығармалары өзгермеген бастапқы түрінде оқылады. Өт студенттің осы мақсатқа арналған дәптерлері бар. Онда олар әр тарау бойынша кездескен жаңа сөздер мен сөз тіркестерін, қайта айтып беруге құрған жоспарларын және кітап кейіпкерлерінің сырт бейнесіне берген суреттемелері мен мінездемелерін жазып отырады. Әр үлкен тарауды аяқтаған кезде, өткен тақырып бойынша қысқа скетчтер дайындап, топаралық жарыстар өткізіліп тұрады, әр топқа бірдей тапсырма беріліп, оны студенттер өз көзқарастарына қарай режиссерлық тапқырлықпен шешеді.

Осы бағыт бойынша (сабақтан тыс оқу – Home reading) R. Stevensonның «Treasure Island» («Қазына аралы») кітабы бойынша «The Sea – Chest» (Теңіз сандығы) атты қорытынды-ашық сабақ өткіздім. Онда студенттер алдында оқып кеткен үш тарау бойынша үйден мини көрініс ойластырып келу арқылы, топаралық жарыс болды. Кітап кейіпкерлерінің өздеріне ғана тән белгілерімен жұмбақ сурет салдым да, студенттерге олардың әрқайсысын дротикпен атқызып, әр студенттің үлесіне тиген ұпай бойынша кім туралы сөйлейін деп тұрғанын сұрап, танытып, сол адамға қысқаша суреттеме мен мінездеме беруін өтіндім. Мысалы: суретте; 10 саны, арка үстінде «Адмирал Бенбоу», поднос үстінде шарап пен стакан. Таратып айтсақ; кітаптың негізгі кейіпкері Джимнің 10 жаста екенін, аркадағы жазу оның «Адмирал Бенбоу» бекетінің мұрагері екенін, поднос пен вино және стакан оның бекет қонақтарына өзі қызмет қылатынын көрсетеді...

Ал, **лексикалық материалға (сөз қорына)** келетін болсақ, бұл салада студенттерге үлкен кеңістік берілген.

Төменгі курстарда жаңа сөздерді таныстыру мен бекітуді *«орманға гүл тере, саңырауқұлақ іздей барғанда», «Алма бағы», «Көкпар», «Қыз қуу», «Аударыспақ», «Ақындар айтысы», «Теңге ілу»* атты ойындарды қолдана отырып іске асыратынбыз. Жоғарғы курстарда сөздерді жадыда сақтаудың әр түрлі «ересек» тәсілдеріне көштік. Ең алдымен, олар оқыған мәтіндерінен таныс емес жаңа сөздер мен сөз тіркестерін бөліп жазып алып, олармен сөйлем құрайды, синонимдер мен антонимдерін тауып, ситуациялық әңгіме жазады, тарау біткен кезде, тақырыпқа байланысты сөздерден кроссворд құрайды. Тағы да *«жарты құлақ» (сөз*

тіркесінің екі жартысын мағынасына қарай қосу), «баскетбол» (*тасталған әр доп - жаңа сөз бен сөйлем*) ойындары студенттердің сөз қорын байытуға, кеңейтуге қиналмай, көңілді түрде есте сақтауға зор көмегін тигізеді. Тілді терең білген сайын, сөз қоры да күрделене түседі: мысалы фразеологиялық етістіктер мен сөз тіркестерін (get, put, take, pick, look...) өткен кезде, олардан алдымен «күнсәулелі» тіректер жасалынып, олардың әрқайсысының қаншама мағына беретінін аудармасымен көрсетіп, сол сөздерді кіріктіре отырып, мәтін құралады. Сонымен қатар, фразеологиялық тіркестерді есте сақтауды жеңілдететін «Үнсіз белгілер» (әр тіркесті студенттер үнсіз ыммен ғана көрсетеді де қалғандары оны түсініп, шешуге тырысады), немесе «суретті сөйлет» (студенттер әр тіркесті суретпен ассоциация жасап келеді де, қалғандары сол бойынша шешім қабылдайды) атты ойындар бар. Студенттерге ағылшын тіліндегі идиомалық сөз тіркестерінің қазақша баламасын тапқызып, оларды сөйлеу дағдысына араластыра, өз ойларын әрлендіріп, анық, қатесіз әрі еркін жеткізуін қамтамасыз етуге тырысамыз.

Осы кітапта ағылшын тілінде сөйлейтін мемлекеттермен таныстыруға арналған мәтіндер бар. Олардың мазмұны бойынша жаңа сөздерден кроссворд құрып, грамматикасынан «ақтандақтары» бар екінші бір мәтін құрап, студенттер бір-біріне тапсырма жасап, оны әрлеп маған тапсырады.

Енді тіл үйренудегі ең негізгі мәселе – **грамматика** үйретудегі өз тәжірибем туралы айта кетсем деймін. Мен ағылшын тілін үйретуде байқаған бір заңдылық – оның грамматика жағынан қазақ тілімен өте жақын екендігі. Осы заңдылықты анықтағаннан бастап, тыңдаушыларыма грамматиканы түсіндіру – жеңілге соға бастады.

Мысалы: Present continuous (нақ осы шақ)ты түсіндірген кезде, студенттерге қазақша мысал келтіруді өтінемін: *балалар ойнап жүр, далада жаңбыр жауып тұр...* деген сияқты сөйлемдерден *жүр, отыр, жатыр, тұр* деген көмекші етістіктерді ағылшынның *to be (am, is, are)* етістігімен салыстырамын да оларға дәл осы етістіктің ролінің зор екендігін жете түсіндіремін. Осындай жұмыстар Past continuous (өткен шақтағы), Present Perfect (жедел өткен шақ), Past perfect (бұрынғы өткен) шақтарды өткенде де жасалады. Present Perfect (жедел өткен) шақ пен жай өткен шаққа байланысты теледидар жаңалықтарын көріп келіп, естіген көргендерін, журналистердің ролінде: спорт, саясат, мәдениет және ғылым салаларынан репортаждар жасалды.

Future simple (келер шақ) өткен кезде, «көріпкелдер» ойынын ойнап, алақанға қарап, жауырын, күйген сүйек суреттеріне зер сала отырып, қалжың «болжаулар» құрдық. Кейбір грамматикалық тақырыптардың өздері әр түрлі ситуациялық әңгімелер құруға итермелеп тұрады; мысалы: Conditional Tenses (шартты бағыныңқы сабақтас сөйлем) түсінуге өте күрделі тақырып болғандықтан, тағы да ойын «шынжырлы реакция», «егер...» ситуация тәсілдері қолданылады. Ал, Passive Voice (ырықсыз етіс)те түсіндіруге қиын материалдардың бірі. Бұл тақырыпты өткенде студенттерге таныс қазақтың ұлттық ойындары мен спорттық ойындардың ережесін ырықсыз етісті қолдану арқылы түсіндіруді өте қолайлы деп таптым.

Модальді етістіктерді өткен кезде адамдардың киген киімдеріне, ұстаған заттарына, үйлерін қалай жиһаздағанына қарап, олардың немен айналысатынына, неше жаста екеніне, қандай мінезді және қандай мамандық иесі екеніне «Шерлок Холмстың дедуктивті әдісі» атты ойынымен түсіндіріп, бекітуге тырысамын.

Сонымен, осы оқулықты аяқтаған кезде, өткен материалдардың қорытындысын жасау үшін, әр факультет студенттерінің арасында «The Last Hero» (Соңғы батыр) атты үлкен шоу өткіздік. Бәріңізге ОРТ арнасында жылда өткізілетін «Последний герой» бағдарламасы таныс

болар. Ол бағдарламада елсіз аралда өнер, спорт жұлдыздары, теледидар жүргізушілері өздерінің шыдамдылығын, тапқырлығын, физикалық дайындығын және төзімділігін сынға салады. Қомақты сыйақыны мықтының мықтысы алады. Осы шоудың барлық шартын сақтай отырып CES кітабы бойынша жыл ағымында сабақтан алған тақырыптар мен кластан тыс оқу кітаптарынан алған әңгіме жүйелерін, бір жылда тыңдалған мәтіндерді және көркем аударманы пайдалана отырып, үлкен қорытынды жарыс болды. Бірақ біздің шоудың «Последний герой» шоуынан айырмашылығы, онда әркім жеке өз басы үшін таласқа түссе, біздің балалар топтарының намысы үшін бір-бірімен тізе қоса күреседі. Мақсатымыз: баларды бірлесе әрекет етуге, тез ойлануға, жадыларын жетілдіруге, тез шешім қабылдауға, қиын мәселені қоғамдаса шешуге, жыл бойы алған білімдерін жоғалтып алмай, нәтижесін пайдалануға, жеңіске ұмтылуға, ең үздік болуға баулу. «Білекті бірді, білімді мыңды жығатынына» тағы да көздерін жеткізу. Қамтылған материалдар: грамматика –Present (simple, continuous, perfect), Past (simple, continuous, perfect), Future(simple, to be going to..., perfect), Conditionals(zero, first, second & third), сөйлеу – «Free time, Entertainment, Natural Remedies, Silent Messages», –«The seven secrets» көркем аударма, тыңдау.

Сөйлеу: бұл сала бойынша жасалып жатқан жұмыстар өте көп; тақырып бойынша өз беттерімен диалог құру, оның ретін бұзып, қайта орнын тәртібін сақтап қою, осы жұмыс барысында тақырыптың жаңа сөздерімен әдеби идиомаларын пайдалана монологиялық әңгімелеу.

Студенттердің бәрі болашақ мамандар болғандықтан сабақта іскерлік ойындар өткізу олар үшін өте қажет нәрсе деп ойлаймын. Ол сабақтарда жұмысқа орналасу үшін резюме жазу, жұмысқа алушы мен жұмысқа тұрушы арасындағы интервью құрау, оларды өзінің жақсы жұмыскер екеніне көздерін жеткізу үшін өзіндік реклама жасау, топқа бөлініп, компанияның бизнес мәселелерін талқылау, шешу. Ағылшын тіліндегі өлеңдер мен мәтіндерді қазақ және орыс тілдеріне әдеби, көркем тілмен аудару, өз жанынан ағылшынша өлең шығару, сәлем жолдау.

Оқытудың төрт түрлі әдістерін, соның ішінде сөйлесу бойынша өз беттерімен диалог құру, оның ретін бұзу, қайта орнын тәртібін сақтап қою, осы жұмыс барысында тақырыптың жаңа сөздерімен монологиялық әңгімелеу сияқты түрлерін орнымен пайдаланған.

Қорыта келе, ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын дамыту мақсатымен Кембридж университеті дайындаған оқу-әдістемелік кешенінің ұтымды, қазіргі заман талаптарына сай нәтижеге жетужолдары қарастырылғанын айта кету керек.

Сонымен қатар студенттердің қызығушылықтарын оятып қана қоймай, олардың өздерінің ойлау, шығармашылық қабілеттерін ашуға, оны жетілдіруге және іс жүзіне асыруға жетелеу туралы сөз болды. Сабақтардың бір сарынды болмауы үшін, әртүрлі әдіс-тәсілмен ойластырылған қызықты жолдары қарастырылған.

Бұл мақаланы жазу барысында мен өз еңбек жолымдағы мектеп және жоғарғы оқу орнында жинаған іс –тәжірибеме қысқаша шолу жасадым. Егер жас ұстаздардың, тым құрығанда, біреуіне сабақ өткізу жоспарын құруы барысында идея беріп, көмегі тисе, еңбегімнің босқа кетпегені. Мақсатыма жеттім ба жоқ па, өздеріңіз төрелігін айтарсыздар деп ойлаймын

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Cambridge English for schools. Andrew Littlejohn & Diana Hicks.
2. Донской Е.М. От учебника к творческому замыслу урока.
3. Құсайынов А.Қ. Оқулықтану.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ОТБОРА СОДЕРЖАНИЯ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ТРЕБОВАНИЙ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Касабулатова Г.М., лектор, магистр гуманитарных наук,
кафедра КАЯ, КазНИТУ им. К. Сатбаева

Настоящая статья рассматривает возможность научного отбора учебных материалов и использования их в обучении английскому языку с целью научить студентов думать по научному, раскрыть научные способности, развивать и претворять их в жизнь.

Ключевые слова: английский язык, научная основа, научный отбор, анализы, термины, технические термины, учебный материал, практическое использование.

Бұл мақала ағылшын тілін студенттерге үйретуде оқу материалдарын ғылыми негізде таңдап, сабақта пайдалануға болатыны туралы айтылады. Сонымен қатар студенттердің ғылыми түрде ойлау қабілеттерін ашуға, оны жетілдіруге және іске асыру туралы сөз болады.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, ғылыми негізде, ғылыми таңдау, сараптама, терминдер, техникалық терминдер, оқу материалдары, іс жүзінде пайдалану.

This article considers about the possibility of scientific use of technical terms to be used at English lessons, to teach them to thinking scientifically, to discover their scientific abilities and develop them.

Keywords: English language, scientific foundation, scientific selection, analysis terms, technical terms, studying materials, practical usage.

Насыщенность терминами является одной из определяющих характеристик научно-технического текста. В научно-техническом тексте доля терминологической лексики составляет не более 25%, а основную часть лексики составляют общенаучные, общетехнические и общеупотребительные слова. Поэтому научно-техническую лексику можно разделить на терминологическую и нетерминологическую, к которой относят общенаучную, общетехническую и общеупотребительную лексику. Это деление и классификация в известной степени условны из-за подвижности лексики, процесса постоянного ее пополнения новыми единицами, а также из-за многозначности слов, дающей им возможность функционировать в различных слоях лексического состава языка.

Один и тот же термин в разных подъязыках может выражать разные понятия. Термин "valve" обозначает электронную лампу, кран в теплотехнике, клапан в моторостроении, приборостроении, гидравлике, "storage" запоминающее устройство или память, в других сферах активно функционирует как склад, хранилище, накопитель, аккумулялирование. Технический термин "frame" обозначает: раму в любом устройстве, станину в станках, каркас в строительстве, кадр в кино и телевидении. Следовательно, термин, функционируя в различных сферах, может оказываться многозначным. Термины могут обладать свойством синонимии: одно и то же понятие (или предмет) может иногда обозначаться разными словами: subscriber - user (абонент), screen - shield (экран), trolley - truck - bogie - dolly (тележка). Последние два явления - многозначность и синонимия противоречат природе функционирования и предназначению термина. Однако при описании конкретной предметной ситуации, конкретной научно-технической сферы, термины не допускают неверного их толкования.

Кроме терминов, в научно-техническом тексте присутствуют общенаучные (общетехнические) и общеупотребительные слова. В отличие от терминов эта лексика

характеризуется тем, что она не обладает свойством обозначать понятия и объекты определенной сферы науки и техники, а от общеупотребительной лексики ее отличает то, что она функционирует исключительно в научно-технической сфере и вместе с терминами определяет специфику научно-технического стиля. Общенаучная и общетехническая лексика состоит из слов, словосочетаний, обособленных образований, специальных оборотов и клише, употребляемых для выражения связей и отношений между терминованными понятиями и объектами, а также для выражения качественных, количественных и иных оценочных характеристик при дифференциации и классификации общенаучных и общетехнических понятий. Общетехнические или общенаучные слова, употребляемые в определенных сферах для описания различных процессов и явлений: to call up data from memory (вызывать данные из памяти); to retrieve data (выбирать, отыскивать данные); current (выпрямлять ток); to be alive (находиться под напряжением), to draw current (потреблять ток); to deenergize something (выключить напряжение); to step up voltage (повышать напряжение). Существует обширный пласт научно-технической лексики, который в научно-технической речи отличается сравнительно высокой частотностью встречаемости в виде отдельных слов, словосочетаний, "словесных блоков", оборотов и, нередко, предложений. Эта лексика употребляется для текстообразования, оценочных целей, характеристики отношения лица к предмету рассмотрения: to give, consideration to (рассматривать), to draw attention to... (обращать внимание на...), to make mention of... (упоминать о ...), to take advantage of (воспользоваться), to account for (объяснить, служить объяснением), to refer to ... (ссылаться на...). В лингвистике способность слова вступать в словосочетания с другими словами называется **валентностью**. В научно-технической лексике выделяется обширный перечень сочетаний слов: problem (проблема), information (информация), method, technique, procedure (метод), study, investigation, research (исследование), data, results, findings (данные) которые в научно-технических речевых произведениях образуют своеобразные микро-контексты с различными уровнями внутренней организованности. Вот несколько примеров со словом "problem": Basic (chief, main, essential, specific, difficult, complex, etc.) problem; This is a problem dealing (concerned) with (bearing on ..., relating to ...) computer science; The main aspects (the core, the essence) of the problem is the ... (Основная (главная, существенная, определенная, трудная, сложная, и т.д.) проблема; Это - проблема, имеющая дело (заинтересованная) (опирающаяся ..., касающаяся ...) информатика; главные аспекты (ядро, сущность) проблемы-...)

Структурно английские терминологические единицы можно разделить на: 1. Однословные (однокомпонентные): простые, или непроезводные (однокорневые): circuit (цепь, схема, контур), chip (чип), code (код), bug (ошибка, дефект). Производные, образованные от однокорневых слов и аффиксов: driver (задающее устройство), debugging, equipment (оборудование), on-off control (двухпозиционное регулирование), сложные, имеющие в своем составе не менее двух корней (неаффиксиальных морфем): flywheel (маховик), electrodynamics (электродинамика); 2. Многословные (многокомпонентные или составные), связи внутри которых реализуются: (а) примыканием, при котором атрибутивные и некоторые релятивные (в основном наречные) компоненты сочетаются между собой, а также с определяемым компонентом и образуют терминологические словосочетания: control key (кнопка, клавиша управления), direct digital control (прямое цифровое управление), camera range finder (фотографический дальномер), radio range finder remotes control switch (переключатель дистанционного управления радиопеленгатора); (б) различными грамматическими средствами, среди которых основную роль играют предлоги: call to subroutine (вызов подпрограммы), correction for displacement (поправка на смещение), delay per logic

function (задержка на одну логическую функцию), digits with place values (цифры одинаковых разрядов).

Анализ терминов с учетом приведенных выше их видов и подвидов, а также отношений между компонентами многословных терминов, связан с языковой мотивировкой значения термина в аспекте связи последнего с источником появления новых терминов и способом их образования. Основным источником для терминологии новых научно-технических понятий и предметов является общенациональный язык. Путь перехода слова из общезыкового словаря в терминологию довольно сложен и не всегда удается проследить его. Однако в большинстве случаев эти связи просматриваются либо непосредственно, либо выводятся из совокупности всех возможных значений общеупотребительного слова. Проникая в научно-техническую лексику и становясь термином, значение общеупотребительного слова специализируется и ограничивается в зависимости от терминологической системы, в которую оно попадает; слово получает конкретное значение, теряет "старое" языковое окружение и приобретает новое.

Терминирование нового понятия словом общего языка происходит путем установления связи между каким-то его признаком (признаками) и одним или некоторыми значениями слова. Иными словами, терминирование нового научно-технического понятия этим способом всегда базируется на каких-то точках соприкосновения между этим понятием и словом-источником. Характерными признаками, на которых базируется перенос названия, могут быть следующие: - внешнее сходство (размер, форма, окраска). В английском языке по внешнему подобию от названия отдельных частей тела человека образованы термины: головка - head, глазок - eye. Естественно, такие названия в большом количестве первоначально возникают в устной профессиональной речи, а затем часть из них фиксируется в научно-технических словарях и становится термином какой-либо терминотерминологической системы; сходство по функции, терминирование осуществляется по аналогии между функциями нового понятия или предмета и понятия или предмета, обозначенного словом общего языка (язык - language и память - memory); - по аналогии понятия термины образуются по ассоциации: смягчение softening (о человеке: стать менее суровым и т.п.; в технике: понижение твердости материала.), сопротивление - resistance (сопротивление организма болезням, способность сопротивляться; в технике: сопротивление материалов, их свойство противодействовать изменению формы; - по смежности понятия. Терминирование происходит по метонимии по уже существующему термину, значение которого соприкасается со значением нового понятия: английские: packing (понятие: airtight packing - герметичное уплотнение, water-tight packing водонепроницаемое уплотнение), packing (деталь - набивка, прокладка: felt packing - войлочная набивка, cup-leather packing - манжетное кожаное уплотнение, rubber packing - резиновая прокладка).

Следующий источник пополнения терминов - заимствования из других языков. Заимствование новых слов и новых терминологических единиц закономерно для любого языка. Из английского (по современным отраслям науки и техники - как непосредственные заимствования н-р "компьютер", "ассемблер", "интерфейс", "бартер", так и в виде калек типа "гибкая производственная система" - от flexible manufacturing system, "эхопечать" - от echo-printing; verbalization от русского 'яровизация'). Заимствованием считается слово или термин, который переходит в другой язык со своим понятием (computer - компьютер) или который используется для терминологии того же (или почти того же) понятия. Терминология постоянно пополняется новыми единицами. Многие стали интернационализмами. К ним относятся также термины booster (бустер), feeder (фидер), compound (компаунд). Одним из

основных средств терминологии является общее словообразование. Рассмотрим несколько способов словообразования.

Лексико-семантический способ: приобретение одним и тем же словом разных значений (распадение слова на омонимы). Для английских научно-технических текстов очень важно словообразование способом конверсии: переход слова из одной части речи в другую без каких-либо морфологических изменений в составе слова. Наиболее распространенным видом такого перехода является образование глаголов от имен существительных: to doctor - оказывать техническую помощь, to motor - работать в режиме двигателя, to handle - оперировать, манипулировать, обращаться с чем-либо; to pump off (out) - откачивать, to oil (to grease) - смазывать, lay-out - расположение, размещение (от глагола to lay out), fall - падение, выпадение (от глагола to fall), hold up - задержка (от глагола to hold up). Морфологический способ: сочетание морфем на базе имеющихся в языке основ и словообразовательных аффиксов путем: - префиксации: прибавлением префикса к производящей основе: В английских текстах по электронике эффективно функционируют префиксы: disc- (disable-повреждают), re- (reusable, to reinstall - многократного использования, повторно устанавливая), over- (overlap, overheat- перегревать), im- (immobile стабильный). Интерес представляет префикс as, отсутствующий в общем языке; будучи употребленным, с причастиями прошедшего времени, он передает значение непосредственно в том состоянии, какое предмет приобрел, подвергшись процессу, выраженному причастием: as-cast в литом виде, as-welded как - сваренный, as-finished как - законченный; - суффиксации: присоединением суффикса к производящей основе. Здесь происходит некоторое закрепление суффиксов за отдельными терминосистемами или отдельными группами терминов. Суффиксы -er, -or образуют слова, обозначающие работника, специалиста (operator оператор, supervisor наблюдатель). При помощи этих же суффиксов образуются названия новых механизмов, приборов и других значений (sensor датчик, vendor продавец, inventor изобретатель). Флексия множественного числа "-s" иногда в технической терминологии образует существительное (control - управление, controls - органы управления); - словосложения: новая единица образуется путем объединения в одно целое двух и более основ. Например, cathode-follower - катодный повторитель, signal-noise сигнал-шум, radio spectroscopy - радиоспектроскопия, time-keeper - хронометр, time-piece - часы, half-way - на полуоборота (на 180 градусов). В английских научно-технических текстах значительное место занимают самые различные виды сокращений. Поскольку они функционируют самостоятельно, фиксируются в лексикографических источниках и нередко становятся более известными, чем их источники (radar радар, sonar сонар, laser лазер), их можно считать лексическими единицами научно-технического языка. В английском и языке сокращения, по звуковому и графическому оформлению, принято делить на аббревиатуры и акронимы.

Аббревиатуры (abbreviations) образуются от начальных букв знаменательных слов словосочетания: AA (antenna array) антенная решетка, RWM (read-write memory) оперативная память, kva (kilovolt-ampere) киловольт-ампер. При их произнесении по названиям букв ударение падает на последнюю букву. Буквы сокращения могут быть написаны с точками, но в современном английском языке их обычно избегают. Акронимы (acronyms) представляют собой сокращения, которые, в отличие от аббревиатур (читаемых, произносимых и воспринимаемых по названиям букв), читаются и воспринимаются как обычные лексические единицы. Акронимы образуются из разных сочетаний букв (из первых букв, от первых нескольких с последней и др.). К ним относятся приведенные выше термины-сокращения radar, laser, maser. Отметим, что переводческими соответствиями этих единиц в русском языке являются именно эти акронимы, а не многословные термины: radar (Radio Detection and Ranging - радиолокация и определение расстояния), laser

(Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation - оптический квантовый генератор), maser (Microvave Amplification by Stimulated Emission of Radiation - микроволновое усиление с помощью индуцированного излучения). Эти сокращения (акронимы) перенесены в русский язык как новые термины методом транслитерации. Такие единицы легко входят в терминологию и быстро ассимилируются в языке.

По структуре научно-технические сокращения можно разделить на: **буквенные:** В (bandwidth - ширина полосы частот), E (electric field strength - напряженность электрического поля), PP (periferal processor - периферийный процессор), DOS/VS (disk operating system/virtual storage - дисковая операционная система, реализующая виртуальную память), Dwg (drawing чертеж, рисунок), tmtr (tr) (transmitter - передатчик); **слоговые:** magamp (magnetic amplifier - магнитный усилитель), magtape (magnetic tape - магнитная лента), preamp (preamplifier - предварительный усилитель); **усеченные слова:** rect (rectifier - усилитель), app (apparatus - прибор, аппарат), aut (automatic - автоматический), man (manual, manually - ручное, вручную); **буква (слог) +слово:** compole (commutating pole - вспомогательный или дополнительный полюс), NC programming language - язык программирования для систем числового программного управления); **буквы и слоги (слоги и буквы):** Abs E (absolute error - абсолютная ошибка), Bur(of)Stds (Bureau of standards - бюро стандартов), cir bkr (circuit breaker - выключатель); **буквенно-цифровые:** A1 (A one) - первосортный, PC (microprogrammable computer - ЭВМ с микропрограммным управлением).

Необходимо отметить, что сокращения характеризуются высокой омонимичностью, и чем меньше число знаков, тем она выше. В списках сокращений даже к отраслевым словарям буквы (А, В, АС) обозначают самые различные не связанные между собой понятия и предметы. Новые термины в научно-технических текстах могут быть образованы по именам авторов новых теорий, открытий. Такие термины собственные имена вначале "сильно" связаны с конкретным именем и, естественно, пишутся с заглавной буквы, но затем многие из них становятся полноправными членами терминологической системы, приобретают грамматическую оформленность нарицательного имени и нередко пишутся со строчной буквы. В русском языке употребляется "абсолютный ампер", "вольт-амперная характеристика", "ампер-часы", "ампер-метр" слова "ампер" и "вольт" не связывают с именами французского физика Андре Мари Ампера и итальянца Александре Вольты. Аналогично и в английском языке: absolute ampere (абсолютный ампер), volt-ampere (вольт-ампер), ampere-hour (ампер-час). В иных случаях термины - обычно словосочетания, образованные от собственных имен, в английском и русском языках употребляются по следующим моделям: Gaussian theory (of ideal optical images) - теория (идеальных оптических изображений) Гаусса, Lenard effect - явление Леонарда (баллоэлектрический эффект), Kiki-Boscov photo electromagnetic effect -эффект Кикоина-Носкова (нечетный фотомагнитный эффект, фотоэлектромагнитный эффект), optical Doppler effect - эффект Доплера в оптике.

Арго, жаргон и сленг, как маргинальные проявления языка, отчасти являются следствием попыток найти "свежие", своеобразные выразительные слова для наименования понятий, действий и предметов в данной сфере и придания речи определенного, "нелитературного" колорита. Лексическими единицами таких "тайных языков" часто являются искаженные и "вывернутые" варианты обычных слов, нередко используемые в самых неожиданных значениях. Лексика подобных сфер в общенациональный литературный язык, как правило, не попадает. Ситуация с аналогичными процессами в профессиональных сферах несколько иная.

Профессиональный сленг, в частности в отраслях промышленности и народного хозяйства, функционирует в качестве спонтанно созданных слов внутри конкретного

подъязыка для называния новых понятий, процессов и вещей. Они, как правило, кратки и выразительны, лишены отрицательных созначений и употребляются ограниченным кругом людей. Наиболее удачные из них со временем закрепляются в терминосистеме и получают общее признание в данной сфере, а некоторые переходят в другие сферы и в общий язык. Вот, в качестве примеров, несколько терминов, пришедших в электронику и вычислительную технику из профессионального сленга: bug - ошибка, дефект, помеха (в общем языке: клоп, насекомое, жук; вирус, вирусное заболевание); grass - шумовая дорожка на экране индикатора (в общем языке: трава, дерн, газон и др.); to dump - разгружать память на печать, выводить содержание памяти на печать (в общем языке: сбрасывать, сваливать мусор, опрокидывать вагонетку и т.п.); wafer - плата, пластина интегральной системы (в общем языке: вафли).

Термины должны обеспечивать четкое и точное указание на реальные объекты и явления, устанавливать однозначное понимание специалистами передаваемой информации. Поэтому к этому типу слов предъявляются особые требования. Прежде всего, термин должен быть точным, иметь строго определенное значение, которое может быть раскрыто путем логического определения, устанавливающего место обозначенного термином понятия в системе понятий данной области науки или техники.

Термин характеризуется: наличием определения (дефиниции); точностью семантики; независимостью; стилистической нейтральностью (отсутствие экспрессии); краткостью, а также легкостью функционирования в различных словоформах и способностью сочетаться с языковым окружением (иногда эту характеристику термина называют его системностью). Один и тот же термин в разных подъязыках может выражать разные понятия. В виде новых терминов в технических текстах появляются фирменные названия изделий, предметов и материалов, которые вышеуказанными способами образуются из названий фирм, названий базовых материалов или имен изобретателей. Кроме терминов, в научно-техническом тексте присутствуют общенаучные (общетехнические) и общеупотребительные слова. Следует помнить, что терминирование одного и того же понятия в разных языках может происходить на совершенно различной семантической основе. Характерными признаками, на которых базируется перенос названия, могут быть следующие: - внешнее сходство (размер, форма, окраска). Термин должен быть точным, иметь строго определенное значение, которое может быть раскрыто путем логического определения, устанавливающего место обозначенного термином понятия в системе понятий данной области науки или техники. Термины должны обеспечивать четкое и точное указание на реальные объекты и явления, устанавливать однозначное понимание специалистами передаваемой информации. Поэтому к этому типу слов предъявляются особые требования. При описании конкретной предметной ситуации, конкретной научно-технической сферы, термины не допускают неверного их толкования.

Список использованной литературы

1. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). 5-е изд., СПбГУ. М.: ООО Издательский дом «Филология три»; 2002. 125 стр.
2. Зиборова Т.М. Трудности перевода общественно-политического текста с английского языка на русский. М.:РОСПЭН; 2000. 228 стр.
3. Мешков О., Лэмберт М. Практикум по переводу с русского языка на английский. М.: НВИ Тезаурус; 1997. 280стр.
4. Русско-английский научно-технический словарь переводчика. 3-е изд. Циммерман М.; Веденеева К. М.: Наука; 1997. 996 стр.

5. Дополнение к Большому англо-русскому словарю / Под ред. И.Р.Гальперина. М.: Русский язык, 1980. 432 стр.

6. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. М.Либроком; 1988. 216 стр.

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС – ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ТҮЛҒАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ПРОЦЕСС

Қилыбай Ж., магистрант
Еркінбекова М.А., псих.ғ.к., доцент
Қайнар академиясы

Қарым-қатынастың қажеттілігі, өзара әрекеттестік, өзара көмек көрсету кездейсоқ пайда болған жоқ. Эволюция дамуында адамдар қиындықтарды жеңу үшін қарым-қатынас жасау арқылы бірлесіп әрекет ету мәселені әлдеқайда жеңілдететінін түсінді. Ғылыми және күнделікті өмір психологиясы талай ғасырлар бойы адамдар арасындағы қарым-қатынастың құпиясын ашуға тырысып келеді. Қазіргі уақытта, яғни үшінші мыңжылдықтың бастауында барша ғалымдар қарым-қатынас мәселелерін зерттеу жолында жұмылып отыр.

Необходимость общения, взаимодействия, взаимопомощи возникла не случайно. В ходе эволюции люди поняли, что совместная работа над преодолением трудностей значительно облегчает проблему. Научная и повседневная психология веками пыталась разгадать тайны человеческих отношений. Сегодня, в начале третьего тысячелетия, все ученые сосредоточены на изучении коммуникации.

The need for communication, interaction, mutual assistance arose not by chance. In the course of evolution, people have realized that working together to overcome difficulties greatly alleviates the problem. Scientific and everyday psychology has been trying for centuries to unravel the secrets of human relationships. Today, at the beginning of the third millennium, all scientists are focused on the study of communication.

Адам табиғаттағы барша басқа тіршілік секілді, өзінің бүкіл адамзаттық ғұмырында жинақталған тәжірибені игере отырып, дамиды. Адамның дамуы – бұл күрделі және қарама-қайшылықты процесс, ол көптеген айрықша күштердің: биологиялық және мәдени; ішкі мүдделер мен сыртқы әсерлер бірлігіне байланысты болады. Бұл процесс туылған сәттен бастап, өмірдің соңына дейін жалғасады, оның өту сипаты көбіне қоршаған ортасынан анықталады, сонымен қатар адамның қасиеттері мен тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты болады. Психологияда адамның бастапқы дамуы қарапайымнан күрделіге ауысу, индивидтің бөлінбес тепе-теңдігі және бағыты ретінде қарастырылады. Адам дамуы басқа адамдармен қарым-қатынаста жүзеге асады. [1, 48 б.]. Демек, қарым-қатынасқа қажеттілікті әрбір адам сезінеді. Адамдар үнемі, бұрын, бүгінгі күні және барлық уақытта да қатынас жасайды. Бұл тыныс алу секілді, әрбір адамның қажеттілігі [2, 6 б.].

Статистиктердің есептеулері бойынша көпшілік адамдардың өмірінде уақыттарының 70 пайызына дейінгісін қарым-қатынас процесі алады екен. Қарым-қатынаста біз сан алуан ақпараттарды бір-бірімізге береміз, білімдерімізбен, пікірлер, қағидалармен алмасамыз; өз қызығушылық және мақсаттарымызбен таныстырамыз; тәжірибелік дағдыларды игереміз; адамгершілік ұстанымдар мен әдеп ережелерін, сонымен қатар салт-дәстүрлерді меңгереміз.

Қарым-қатынас мәселесін талқылауда ғалымдар «қарым-қатынас» ұғымының мәнін ашуға көп көңіл бөледі. Көп жағдайда қарым-қатынасты адам әрекетінің бір түрі ретінде, яғни «қарым-қатынас әрекеті», «коммуникативтік әрекет» деп қарастырып жүр. Сонымен қатар, қарым-қатынасты процесс ретінде қарастыратын да жағдайлар ғылымда көптеп кездеседі. Мысалы, А.С. Золотнякова «қарым-қатынас әлеуметтік және тұлғаға бағытталған процесс, мұнда жеке тұлғалық қатынастармен қатар, құқықтық құндылық шарттары жүзеге асады» деп анықтама береді [25, 245 б.]. Оның ойынша, қарым-қатынас әлеуметтік процесс болып табылады және сол арқылы қоғам индивидке әсер ете алады. Яғни, қарым-қатынас коммуникативтік-реттеуіш процесс ретінде түсіндіріліп, процесте тек әлеуметтік құндылық мөлшері беріліп қана қоймай, индивид пен әлеуметтік жүйенің сол құндылықтарды игеруін реттеп отыруы сипатталынады.

Әлеуметтік орта және ішкі топтардағы тұлғааралық қатынастар мен ішкі қатынастар жүйесіндегі адамдардың бірлескен өмірлік әрекеттері қарым-қатынас процесін туындатады. Әлеуметтік қатынастар - әлеуметтік класстардың: жұмыс беруші мен жұмысшы; экономикалық құрылымдардың (сатушы мен тұтынушы); иерархиялық формалды ұйымдардың (облыстық және аудандық білім беру департаменттері) және т.с.с. қарым-қатынасы ретінде көрініс береді. Тұлғааралық қатынастар іскерлік және эмоционалды бағалаудың негізінде құрылады, сонымен қатар адамдардың бір-біріне таңдау білдіруі де маңызды болып табылады. Яғни, қатынастың қай түрі болмасын, әр уақытта қарым-қатынас процесінсіз жүзеге аспайды. Қарым-қатынастан тысқары адамзат қоғамын елестетуге де болмас еді. Қарым-қатынас процесі қоғамда индивидтердің бірігуінің тәсілі болуымен қатар, олардың тұлғалық және кәсіби тұрғыда өсуінің жолы болып табылады.

Ал адамдар арасындағы қатынастардың ерекшелігі олардың көңіл-күйлеріне тәуелді болуында. Адам өзі тектеспен араласа отырып, бір-біріне болған айрықша сезімдер мен ықыластарға кезігеді.

Қандай да бір қоғамдық қатынастардың жүйесі әр уақытта адамдардың өзара қарым-қатынасынан және қоғамға қатынасынан көрінеді. Сондықтан әрбір қоғамдық жүйенің әлеуметтік жағы болады.

Қоғамдық қатынастарды, мұң-мұқтажды, талап-тілектерді анықтайтын тұлғалық құнды нұсқаулар - әлеуметтік құндылықтар болып табылады. Бұлар адамдардың тәртібінің іштей реттелуі, басқарылуы арқылы белгіленеді.

Әлеуметтануда әлеуметтік құбылыстар мен процестердің бес негізгі заңы тұжырымдалған, аталмыш заңдардың бірқатарын төмендегі схемалар түрінде көрсетуге болады:

1. Әлеуметтік құбылыстардың қатар өмір сүру заңы. Мысалы, егер «А» құбылысы болса, ол әр уақытта «Б» құбылысын қажет етеді.

2. Әлеуметтік құбылыстардың даму тенденцияларын (яғни бағыттарын) анықтайтын заң. Мысалы, өндіргіш күштердің өзгеруі өндірістік қатынастардың өзгеруін талап етеді.

3. Әлеуметтік құбылыстардың арасындағы алуан түрлі байланыстарды, қатынастарды анықтау заңы. Бұл заң іс-қимыл, атқаратын қызмет деп те аталады. Ол әлеуметтік объектінің әрбір элементінің, бөлігінің арасындағы байланысын, қатынасын бейнелейді.

4. Әлеуметтік құбылыстардың арасындағы себепті байланыстарды бейнелейтін заң. Мысалы, әлеуметтік бірліктің негізгі, қажетті шарты – ол қоғамдық және жеке мүддені сәйкестендіру, үйлестіру болып саналады.

Әлеуметтік құбылыстардың арасындағы байланыстардың болу мүмкіндігін білдіретін ықтималдық заңы [3, 9 б.].

Қарым-қатынас сан алуан адамдардың қатынастары жағдайында жүзеге асады, яғни әлеуметтік және тұлғааралық қатынастардың жағымды да, кері де жағдайларында болуы мүмкін. Қарым-қатынас адам өмірінің рухани және материалдық формаларының сан алуандығын сипаттайды және тұлға өміріндегі ең маңызды қажеттілік болып табылады. Осыған байланысты поляк психологы С. Мелибруда өз еңбегінде өзара қарым-қатынастың маңыздылығы, біз демалып жүрген ауадан ешбір кем емес екендігі ешкімге құпия емес деп жазады [4, 67 б.]. Әрине, осы тұста өз өміріміздегі қарым-қатынастың алатын ролін естен шығармағанымыз жөн.

Ал Е.Е. Смирнованың пікірінше, адамдармен қарым-қатынас – бұл адамның табиғи және білімі маңызды болып есептелетін ғылым және өнер. Сондықтан басқа адамдармен өзара әрекеттесуде табысқа жетуге тырысқан адам, осы өнерді үйренуі қажет [5, 3 б.]. ал адами қарым-қатынасқа үйренуде табиғат, мәдениет, іс, қоршаған адамдар, ең жоғарғы құндылық ретіндегі адамның өзі - тірек ретінде алынуы тиіс деп ойлаймыз.

Француз халқының ұлы жазушысы Антуан де Сент-Экзюпери нағыз байлық, бұл – адамның қарым-қатынасы деп тұжырымдайды. Қарым-қатынас қажеттілігі материалдық жағдайларды өндірудегі бірлескен әрекет қажеттілігінен туындайды. Ал рухани өмір аумағында тұлғаның әлеуметтік тәжірибені жинақтау қажеттілігі негізгі орынды алады.

Қарым-қатынас ұғымының мәнін ашу мақсатында қазақстандық ғалым А. Құдиярова өз еңбегінде қарым-қатынас түсінігін – ортақтасу ұғымымен алмастырады [6, 3 б.]. Оның пайымдауынша, ортақтасу – адамның психикалық дамуының және мінезінің алғышарты, негізі. Адамның психологиялық дамуының факторы. Қарым-қатынас барысында адамдар өзі және басқалар үшін өзіндік психологиялық қасиеттері қарым-қатынас нәтижесінде пайда болады, дамиды, өзгереді. Басқалармен арақатынас жасағанда адам қоғамдық ережелерді, нұсқаларды, білім әдіс-тәсілдерін, жалпы әлеуметтік тәжірибені өз бойына сіңіреді. Сонымен қатар ғалым адамның тұлға болып қалыптасуының алғышарты ретінде қарым-қатынас процесін басты орынға қояды.

Қарым-қатынасқа мүлде басқа тұрғыдан анықтама беруші ғалым А.А. Леонтьев. Оның пікірінше, қарым-қатынас әлеуметтік феномен түрінде қарастырылуы тиіс және оған адамның кез келген әрекетінің шарты ретінде қарау қажет, яғни қарым-қатынас – мақсатқа бағытталған және ынталандырылған процестердің жүйесі, ол қоғамдық және жеке психологиялық қатынастарды ұжымдық әрекетте арнайы құралдар, соның ішінде – тіл арқылы жүзеге асуын қамтамасыз етеді [7, 25 б.]. Аталмыш позицияны В.Н. Парфенов [8, 63-64 бб.] өз еңбектерінде ұстанады. Демек, кез-келген әрекет қарым-қатынассыз жүзеге аспайды, яғни қарым-қатынасты индивидтердің өзара әрекеттесуі деп тұжырымдауға болады.

Ал А.С. Золотнякова қарым-қатынас әлеуметтік және тұлғаға бағытталған процесс, мұнда жеке тұлғалық қатынастармен қатар, құқықтық құндылық шарттары жүзеге асады деп анықтама береді [9, 245 б.]. Оның ойынша, қарым-қатынас әлеуметтік процесс болып табылады және сол арқылы қоғам индивидке әсер ете алады. Яғни, қарым-қатынас коммуникативтік-реттеуіш процесс ретінде түсіндіріліп, процесте тек әлеуметтік құндылық мөлшері беріліп қана қоймай, индивид пен әлеуметтік жүйенің сол құндылықтарды игеруін реттеп отыруы сипатталады.

В.А. Горянинаның пікірінше, қарым-қатынас адамның психикалық дамуының, әлеуметтенуі мен тұлғалануының, жеке бас сапаларының қалыптасуының маңызды шарты

болып табылады [1, 13 б.]. Яғни, адам өміріндегі ең маңызды әлеуметтік қажеттілік және аталмыш қажеттілік өз дәрежесінде өтелмесе, жеке тұлғаның қалыптасуы бәсеңсиді, тіпті кейде тоқтап қалуы да мүмкін.

Осы тұста В.В. Рыжов қарым-қатынас мәселесін кәсіби-педагогикалық даярлық процесінде қарастыра отырып, әрекеттің бір түрі ретінде қарым-қатынасты зерттеу баршаға танымал (А.Н. Леонтьев, А.Г. Ананьев, А.А. Леонтьев, М.И. Лисина және т.б.) екеніне тоқталады. Және де тұлға еңбек, таным және қарым-қатынас, негізгі әлеуметтік әрекеттер субъекті ретінде зерттеледі. Сонымен қатар, қарым-қатынасқа әрекетпен қатар еркін, әрекеттен дербес қарым-қатынас ретінде (А.В. Мудрик), өзара әрекет ретінде (Д.Б. Парыгин, Б.Ф. Ломов), индивид өмір салтының ерекше тұсы ретінде талдау жасалатын жұмыстар қатарының көбеюін тілге тиек етеді [10, 5 б.].

Кейде қарым-қатынас, әлеуметтік қарым-қатынас, тұлғаралық қарым-қатынас түсініктерін теңдестіру тенденциялары да көрініс береді. Дегенмен бұл түсініктер өзара байланысты болғанымен, бір-біріне тепе-тең болмайды, себебі олардың өз өзгешеліктері болады. Қарым-қатынас ұғымының мағынасы тереңірек. Қарым-қатынас өзіне:

- топтар арасындағы, топтар мен ұйымдардағы әріптестер, әрекет субъектілері арасындағы ақпарат алмасуын;

- қатынас субъектілерінің бірлескен әрекет стратегияларының өнімін;

- бірлескен міндеттерді шешу процесіндегі адамдардың бірін-бірі қабылдауы мен түсінуін топтастырады.

Екі немесе бірнеше субъектілер арасындағы қатынастар барлық жағдайда олардың арасындағы қатынассыз байланыстар қатарына жатқызылмауы керек – бірлескен әрекетті жүзеге асырушы топтарда, олар бірлескен әрекеттің мақсаттары, құндылықтары және мазмұнынан алшақтап кете алмайды, бірлескен белсенді әрекет нәтижесінде ұжым құндылық-бағдарлы біртұтастыққа жете алады. Құндылық-бағдарлы біртұтастық – бұл әрекет мақсаты мен міндеттеріне деген бағыттарында, ұжым тіршілігі үшін маңызды болып табылатын адамгершілік және іскерлік аумақтарда, бағалау және сұрақтар позицияларында жақындасу [11, 214 б.].

Қарым-қатынаста әрқашан екі компонент қатысады: мазмұны және стилі. Мазмұны қандай да бір қарым-қатынастың ненің және қандай себептерге байланысты дамуын анықтайды. Адамдардың айналасындағылармен қалай өзара әрекетке түсетіндігін стиль көрсетеді. Қандай жағдайда да қарым-қатынас мазмұны – ауыспалы күш, өйткені ол нақты әрекетпен, орындалатын тапсырмалардың көлемімен және көптеген басқа да жағдайлар мен өзгермелі талаптармен анықталады. Мұнда қарым-қатынас стилі тұрақты, яғни кез-келген әрекетте адам басқалармен өз қатынастарын құратын көмекші тәсіл болады. Әр адамда тек өзіне тән басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсудің өзіндік стилі болады. Ол серіктеске және әрекет сипатына қарай біршама өзгеріп отырады, бірақ қайткенде де өзінің тұлғалық қайталанбас және бірегей табиғи ерекшеліктерін сақтайды. Сонымен бірге, стиль адамдар арасындағы өзара қатынастардың ерекшеліктерін көрсетеді, олар өз кезегінде қарым-қатынасқа түскен тұлғаның қайталанбас мәнін білдіреді [1, 57 б.].

Қарым-қатынас - күрделі процесс, яғни адамдар арасындағы өзара әрекеттесу, ақпарат алмасу, сонымен қатар серіктестердің бір-бірін қабылдауы мен түсінуі. Қарым-қатынастың негізгі субъектілері – адамдар. Сонымен қатар, қарым-қатынастың субъектілері ретінде басқа да тірі ағзаларды алуға болады, бірақ тек адамдар арасындағы қарым-қатынас саналы түрде жүзеге асып, вербальды және вербальды емес актілермен байланыстырылады. Қарым-қатынас

үдерісінде ақпаратты беруші – коммуникатор, ал ақпаратты қабылдаушы – рецепиент деп аталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Горянина В.А. Психология общения: Учебное пособие для студ. ВУЗ. - 2-е изд., стереотип. – М.:Издательский центр «Академия», 2004.- 416 с.
- 2 Оботурова И.А. Психология общения. Методические рекомендации. 2-изд., переработанное и допол. – Сыктывкар, 1994. – 77 с.
- 3 Әлеуметтану негіздері, Алматы, 2004, - 200 б.
- 4 Мелибруда С. Я-Ты-Мы: Психологические возможности улучшения общения./ Поляк тілінен ауд. және ред. алқ. А.А.Бодалев пен А.П.Добрович. – М.: Прогресс,1986. – 245 с.
- 5 Смирнова Е.Е. Психология общения: Курс для старших классов средней школы. - СПб.: КАРО, 2005. - 336 с.
- 6 Құдиярова А. Қарым-қатынас психологиясы (ортақтасу) (оқу құралы). –А. 2006. - 40 б.
- 7 Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М.: Знание, 1979. – 291 с.
- 8 Парфенов В.Н. Восприятие человека в межличностном общении. В кн.: Проблемы психологического воздействия /Межвузовский сборник научных трудов: - Иваново, 1978. 60-74 с.
- 9 Золотнякова А.С. Личность в структуре педагогического общения. – Ростов н/д: РГПИ, 1979. – 256 с.
- 10 Рыжов В.В. Взаимосвязь общения и свойств личности студентов в процессе профессионально-педагогической подготовки: авторф. дисс. ... канд. психол. н.: 19.00.01. – М.1980. С. 25.
- 11 Петровский А.В., Абраменко В.В., Зеленова М.Е. Социальная психология: Учеб.пособ.для студ.пед. ин-тов./ По ред. А.В.Петровского. – М.: Просвещение, 1987.-224 с.

АБАЙ – ӘЛЕМДІК ТҰЛҒА

**Қорабай С., профессор
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институты, Абайтану және
жаңа дәуір әдебиеті бөлімінің меңгерушісі**

Ұлы ақын, ойшыл Абай шығармашылығы – қазақтың жазба әдебиетінің жаңа өрлеу, өркендеу, кемел биігіне жеткен кезеңі болды. Адамды негізгі кейіпкер дәрежесінде ғана сомдап қана қоймай, оны көркем бейнелеу әдісін ұлт әдебиетіне Абай әкеліп, адамның мінез-құлқы мен әлеуметтік бет-бейнесін терең ашып көрсетуді сөз өнерінің басты міндетіне жатқызды, поэзияның шыншылдық сипатын күшейту барысында әдебиеттің сыншылдық әдісін өмірге әкелді. Ұлы ақын өлеңдері арқылы қазақ өлең өнері парасатты, кемел де мәдениетті поэзия деңгейіне шықты. Осы айшықты сипаттардың өзі Абайды ренессанстық тұлға деңгейіне көтерді.

Әлем тарихында ренессанс деген ерекше ұғым бар. Бұл белгілі бір қоғамдық, мәдени қайта өрлеу дәуірі. «Батыс Еуропа ренессансы», «Мұсылман ренессансы», «Иран», «Шығыс ренессансы» деген ұғымдар – толық дәлелденген ақиқат екені белгілі.

Ренессансқа ортақ заңдылықтармен қатар әр ұлттық өркениеттің өзіне тән ерекшеліктері де бар. Бұл ретте қазақ өркениетінің де өз ренессансы бар. Ол да жалпы заңдылықтардан кенде емес және өзімізге тән ерекшелігіміз де бар. Міне, осы екі үрдіс тұрғысынан қарағанда қазақ қоғамының ренессансы ұлы Абайдан басталады.

Егер ренессансты ескі мәдениеттің қайта жаңаруы, жаңғыруы деп түсінсек, онда оның мағынасын тарылтып аламыз. Әлемдегі ренессанстың басты заңдылығы – бұрынғы мәдениетті жаңғырту ғана емес, мұндағы басты қасиет – адамға көңіл бөлу, адамды дәріптеу, адамды барлық дүние атаулының қожасы деп түсіну.

Адамды бағаламау, адамды мазақ ету әр дәуірде, әр қоғамда болып тұрған. Ұлы ақындар мен ойшылдар бұған қарсы болып, ашық күрескен. Адамды төмен санаған қоғамды олар надан қоғам деп атаған.

Абай да Адам деген ұлы ұғымға ерекше мән берген. «Атымды Адам қойған соң қайтіп надан болайын?» деген ұлы ақын адамның бұл ғаламда ерекше екенін айтады.

Әрине, Абайға дейінгі ұлттық поэзияда да адам туралы жырланды. Адамның әр жасы, әр жастағы оның жағдайы, жақсы-жаман қасиеттері – бәрі де сөз болды. Алайда ол поэзияда сырттай сипаттау басым болды, әңгімелеудің бәрі дидактикалық сарында өрбіді.

Абайға дейінгі поэзияның шыңы – жыраулар шығармаларының басым бөлігі мемлекеттік мәселелерді қамтып, әміршісінің, яғни хандардың қасиеттерін жырлады. Сол себепті жыраулар Қазақ хандығының идеологы ретінде басты міндеті – ханды дәріптеу, мемлекетке қызмет ету деп білді. Сондықтан жыраулар поэзиясы мемлекеттік әдебиет болды да, жеке адамның тағдыры, оның ішкі сезім толғаныстары ақын-жыраулар туындыларында сөз бола қоймады.

Ал Абай өз шығармаларында ең басты мәселе етіп Адамды, оның жеке өзін, ішкі сезімін, тұрмысын, көңіл-күйін алды. Абай поэзиясында Адам – Алланың махаббатпен жаратқан ең ұлы, ең сүйікті туындысы. Бүкіл әлемнің, болмыстың темірқазығы – Адам. Оның мүмкіндігі мен күдіреті – орасан.

Міне, осы Адамды түсіну мен осы Адамды тану міндетін алға қойып, Адамды – дүниенің биік мұраты деп ұғынуы – Абайды ренессанстық тұлға, ал оның поэзиясын қазақ ренессансының басы екенін дәлелдейді.

Абай Адамға ерекше мән берді де, Адамды – танылуы қиын жұмбақ деп білді. «Мен бір жұмбақ адаммын» деуі де содан. Сондықтан Абай: «Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та, бар, қалан!» деп Адамға өзін-өзі түсініп, тани алатын сенім дарыту қажет, дүниенің кілті өз қолында екеніне, бәрін өзі істей алатынына нандыру міндет деп санаған.

Абай поэзиясынан Адамның өзі – күдірет екенін, күдіреті – білімінде, ақылында, жүрегі мен жанында екенін көреміз.

Адам бір жағынан тұтас әлем, екінші жағынан, Адам өз ішінде қайшылығы мол, күрделі тұлға. Осы екеуі біріге келіп, тән мен жанның, тән азабы мен жан азабының ара-қатынасын құрайды.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды
Тарылды көкірек,

Қысылды жүрек,

Ағызды сығып жасымды, –

деген Абай жан күйзелісінің ауыр екенін жай ғана айтпайды. Тән күйзелісі сыртқы денені ғана ауыртады. Адамға ең қиыны – жан күйзелісі. Жан күйзелісі миға салмақ салады, жүректі мазалайды, қинайды. Сол себепті Абайдың «жүрегі қырық жамау», сол себепті ол «жүрегінің түбіне терең бойлауға» шақырады.

Мұндай ойлар ақын Абайға Адам мүмкіндігінің шектеулі екеніне көз жеткізген соң келсе де, ол Адамды – өмірге текке келмеген жан, ол өзінің тағдырына өзі қожа бола алатын, қоғамға керек тұлға деп білген, Адамның сондай болуын қалаған. Өмірде өз орнын тауып, пайда келтіретін Адам – саналы Адам, толымды Адам.

«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», – дейді Абай.

«Ыстық қайрат» – бұл үнемі іздену, алға ұмтылу, жасампаз болу.

Абай да сонау жас шағынан үнемі ізденіс үстінде болып, алға ұмтылған. Бала кезінен ерекше қабілетімен, ақылдылығымен көзге түседі. Ол әуелі ауылдағы Ғабитхан молдадан сауатын ашады. Әкесі оның зеректігін байқағаннан кейін, он жасқа толған соң Семейдегі Ахмет Риза медресесіне береді. Ол үш жыл осы медреседе оқиды. Мұндағы білім бағдарламасында тарих, поэзия, математика, философия және жаратылыстану пәндері оқытылды. Оқу барысы араб, парсы және түрік тілдерінде өтті. Зейінді бала оқуға бар ықыласымен беріліп, үздік шәкірт атанады. Дін оқуын ғана місе тұтпай, білімін өз бетінше жетілдіруге ұмтылып, көптеген шығыс ақындарының шығармаларымен, араб, парсы, шағатай тілінде жазылған ертегі, дастан, қиссалармен, шығыс классиктерінің шығармаларымен танысады. Медресенің қатаң тәртібіне қарамастан орыстың приходская школасында дәріс алып, тез арада орыс тілін де меңгереді. Орыс және батыс әдебиетінің озық туындыларын оқиды. Ол шығыс тілдерін өздігінен үйреніп, Фирдоуси, Низами, Сағди, Хафиз сияқты шығыс классиктерінің шығармаларын түпнұсқадан оқиды. Ол осылайша жас кезінің өзінде-ақ Фирдоусиден бастап, араб-парсы және бүкіл түркі поэзиясының көркемдік жетістіктерінен үйренген.

Ізденіс жолында Абай Семейде орыстың Е.П.Михаэлис, Н.И.Долгополов, С.С.Гросс сияқты саяси жер аударылып келген озық ойлы адамдарымен танысады. Олармен пікірлес болуы оны орыс әдебиеті мен қоғамдық ойлар тарихын оқып біле түсуіне септігін тигізді. өз халқының өткені мен бүгінін бағдарлай алатын, сол үшін күресе алатын биік интеллектуалының қалыптасуына әсер етті. Е.Михаэлистің досы, заңгер А.Леонтьев Америка саяхатшысы Джорж Кеннанды Абаймен таныстырады. Ол өзінің 1890-1891жылдары шыққан «Сібір және жер аудару» атты кітабында қалалық кітапханада Милль, Бокль, Дрэпер сияқты авторларды оқитын ерекше білімді қыр қазағы Абайды алғаш рет шетелдік оқушы қауыммен таныстырды. Осылайша Абай есімі дала өңірінен асып, барша халықтарға таныла бастады.

«Нұрлы ақыл» – елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істеу, құдай берген ақылды тек жақсылыққа жұмсау. Осы екінші қасиетке байланысты Абай өмірінен мысал келтірейік. 1885 жылы мамыр айында Шар өзенінің бойындағы Қарамола деген жерде Семей губерниясына қарайтын бес ояздың атақты би-болыстары мен ел билеуші ақсақалдары бас қосқан төтенше съезінде генерал-губернатор Цеклинскийдің ұсынысымен төбе би болып сайланған Абайға «Семей қазақтары үшін қылмысты істерге қарсы заң ережесін» әзірлеу тапсырылады. **73 баптан тұратын «Ереже» деп аталатын заң нұсқасын Абай басқарып жазып, осы Қарамола съезінде қабылданып бекітіледі.** Бұл қазақ қауымында ежелден қалыптасқан кертартпа әдет-ғұрып заңдарына да, патша өкіметінің халықты қанаушылыққа, зорлық-

зомбылыққа негізделген заңына да ұқсамайтын, өзгеше құжат еді. Оның әсіресе ұрлық, қылмыс пен әйел мәселелеріне арналған баптары ерекше құнды. Осы тарихи құжат арқылы Абай даланың заң, ережелерін жетік меңгерген білікті би ғана емес, өз халқының құқық нормаларын патша үкіметінің заң ережелерімен тығыз ұштастыра алған заңгер де болған. Съезд Абайдың ел арасында ғана емес, патша үкіметінің Семейдегі әкімдері арасында да беделі өсе түскендігін танытты. Осы оқиғаның өзі Абайдың елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істегенін, құдай берген ақылын тек жақсылыққа жұмсап, халқына қамқор болғанын байқатады.

«Жылы жүрек» – иман жүзді болу, адамдарға түсіністікпен қарау, олардың мұң-мұқтажын, көңіл-күйін ұға білу. Осы үшінші қасиет жағынан қарастырғанда Абай өзінің ақын балалары мен талантты жастардан әдебиет мектебін қалыптастырды, бұл қазақ әдебиеті тарихындағы тұтас бір шығармашылық-эстетикалық құбылыс болды. Абайдың өз тәрбиесінде, тікелей ықпалында болған шәкірттері ұлы ақынның ақыл-кеңесі бойынша тақырыптар тандап, әлем әдебиеті үлгісімен және қазақ өмірінен шығармалар жазды, олар өз ұстазына бірі тақырып жағынан, екіншісі сюжет, мазмұн жағынан, үшіншісі тіл, стиль жағынан еліктеп, қазақ әдебиетіне тың көркем жаңалықтар енгізді. Абайдың балалары Ақылбай және Мағауия Еуропа ақындарының үлгісімен терең сезімді махаббат пен өршіл рухты романтикалық дастандар жазу бағытында болса, ұлы ақын тікелей баулыған шәкірттері Көкбай, Әріп, Мұқа, Шәкәрім, Әсет, Иманбазар, Уәйіс суырып-салма ақындық өнер – айтыс дәстүрін ұстай отырып, ұстаз кеңесімен қазақ өмірінен түрлі тақырыпта өлеңдер мен тарихи дастандар, шығыстық желіде поэмалар жазды. Ал Абайдың өз тәрбиесінде болған немере інісі Кәкітай мен өз баласы Тұрағұл прозалық шығармалар, көңіл күйге байланысты қысқа өлеңдер жазып, көркем аудармамен айналысты. Немересі Әубәкір Абайдың сатиралық дәстүрін, яғни қазақ өмірінің келеңсіз жақтарын сынаған ащы тілді әжуа өлең жазу жолын ұстанды.

Бұл ақындар ұстаз алдында ақыл-кеңес алып, үлгі-өнеге үйренген, Көкбай, Шәкәрім, Мұқа, Абай қолында жақын серіктері ретінде сенімді көмекшілері болса, Әріп, Әсет, Иманбазар алыстан арнайы келіп, Абай аулында ұзақ уақыт тоқтаған, жаңа жазған шығармаларын Абайға тыңдатып, сынын естіген, жөн сілтеген нұсқауларын қабылдап, ақындық шеберлікке үйреніп қайтқан. Олар ұлы ақынды өздеріне ұстаз тұтып, талант құдіретіне бастарын иген, өлең, дастандарына дұрыс баға беретін әділ сыншы, қиыннан қиыстырып жөн сілтейтін абыз санаған. Міне осылайша Абай өзінің әдебиет мектебін қалыптастыру арқылы шәкірттерін иман жүзді болып, адамдарға түсіністікпен қарауға, олардың мұң-мұқтажын, көңіл-күйін ұға білуге тәрбиелеген.

Он жетінші қара сөзінде де Абай осы үш қасиетке байланысты ойын терең өрбітеді. Қайрат, ақыл, жүрек үшеуінің өнерлерін ортаға салып таластырып, еңтсоңында ғылымға жүгіндіреді. «Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап болып, айтыпты: «Ей, қайрат, сенің айтқаныңның бәрі де рас. Ол айтқандарыңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары рас, сенсіз ешнәрсенің болмайтұғыны да рас, бірақ қаруыңа қарай қаттылығың да мол, пайдан да мол, бірақ залалың да мол, кейде жақсылықты берік ұстап, кейде жамандықты берік ұстап кетесің, соның жаман», – депті. «Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да – бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның – екеуінің де сүйенгені, сенгені – сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман», – депті. «Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім», – депті. Бірақ сонда билеуші, әмірші жүрек болса жарайды. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді.

Жақсылық айтқаныңа жаны-діні құмар болады. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Ермек түгіл жиреніп, үйден қуып шығарады. «Қайрат, сенің қаруың көп, күшің мол, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшіңді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет», – деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. Осы үшеуің бір кісіде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай Тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы», – депті» деп ой түйеді хакім Абай. Осы тәмсілі арқылы ұлы ойшыл ақыл, қайрат, жүрек үшеуі де әрқашанда ынтымақты бірлікте болғанда ғана көкірегі ояу саналы азамат болатындығына мегзейді.

Міне, Абай ілімі бойынша осы үш қасиетті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек қасиеттерін ізгілікті мақсатта пайдаланған жағдайда ғана толымды адам қалыптасады.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек, –
дейді Абай.

Мұндай адам өлмейді. «Өлсе – өлер табиғат, адам өлмес!» дегенде, Абай толық адамның ісі, сөзі, ойы өлмейді дегенді меңзейді.

«Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?!» дегенде де Абай адамның санасын, ойын, сөзін сол адамның өзімен қатар қойып отыр. Олай болса, Абай үшін дүниенің басты өлшемі – Адам, оның ісі мен ойы, жаны мен санасы, сөзі мен сезімі. Міне, Абай поэзиясының ренессанстық сипаты да, басты ерекшелігі де осында.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деп жар салуы арқылы Абай бүкіл адамзаттың Абайына айналды. Сіздер де Абайды сүйіңіздер. Абайды сүю деген бұл Абайды үнемі жүрегіңмен түсініп оқу, көңіліңе тоқу. Сол арқылы біз Абайды танимыз, сол арқылы біз Абайдың толық адамын түсінеміз.

Абайдың нағыз дана және дара екендігін асқан көрегендікпен айтқан Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» деген аталы сөзі ХХ ғасырдың бас кезінде айтылса да, әлі де мәнін жойған жоқ. Сондықтан әр қазаққа Абайды тану – мұрат. Абай шыққан биікке ұмтылу – парыз.

МҰХТАР МАҒАУИННИҢ «ҚАРА ҚЫЗ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Күзембаева А.Б.
Балтабаева Г.С., ф.ғ.д., профессор
Қайнар академиясы

Мақалада Мұхтар Мағауиннің «Қара қыз» хикаятындағы ұлттық таным мәселесі қарастырылған. Повесте ұлттық қасиетін, ұлттық мінезін сақтаған қазақ қызының бейнесіне теориялық талдау жасалған.

Статья посвящена проблеме национальной идеи в повести Мухтара Мағауина «Черная девушка». В статье дается теоретический анализ образа казахской девушки, которая сохраняет национальный характер.

The article is devoted to the problem of the national idea in the story of Mukhtar Magauin "Black girl". The article deals with the theoretical analysis of the image of the Kazakh girl who preserves the national character.

Мұхтар Мағауиннің ХХ ғасырдың жетпісінші жылдары жазылып, оқырман қауымның жүрегінен орын алған үздік хикаятының бірі «Қара қыз» хикаяты. Шығарма өз кезінде жас қауым арасында, әсіресе ғылым саласындағы адамдарға адамгершілік сілкініс әкелген мәдени құндылық ретінде қазақ әдебиетінің тарихына енді. Шығарманың өзегі Қара қыз, ол Айгүл болатын. Ұлт мінезі, ұлттық қасиет деген ұғымдар қаншалықты күрделі, көпқабатты, көпқырлы болса, оның табиғатын ашатын өнердің де тәсіл, стилі сан қырлы. Жазушының «Қара қыз» хикаяты ұлттық қасиеттің, тектіліктің нәзік бейнесі іспеттес. Шығарма құрылымы, композициясы да өзгеше шеберлікпен құрылған. Шығарманың басталуы да эмоциональды тебіреніске толы. Хикаят хатпен басталады. Бұл көркемдік тәсіл. Көркемдік тәсіл болғанда бұл дәстүр қазақ әдебиетінде бұрын да бар болатын. Әсіресе поэзияда қуатты көрініс тапқан. Прозада шебер пайдаланып отырған жазушы Мұхтар Мағауин. Енді осы поэзиядағы жеке жанр «Хат өлеңнің» анықтамасына тоқталып кетейік: «Хат өлең – арнау өлеңнің бір түрі. Қазақ өмірінде өлеңмен хат жазысу ертеден орын алған. Кейін бұл үлгі поэзияға келді. Абайдың «Мен сәлем жазамын» деп басталатын өлеңі Хат өлең үлгісінде берілген. «Жігіт сөзі», «Айттым сәлем, Қаламқас», «Қыз сөзі» («Қиыстырып мақтайсыз») атты ән өлеңдері де осы дәстүрмен жалғас. Абай Пушкиннің «Евгений Онегин» атты шығармасын қазақ оқырмандарына таныстырмақ болғанда, оның түйінді жерлерін бірнеше хат өлеңдер арқылы жеткізеді. Мысалы, «Татьянаның Онегінге жазған хаты», «Онегиннің Татьянаға жазған хаты», т.б. Хат өлең романдарда (мысалы, «Қамар сұлу», «Мөлдір махаббат»), көркем әңгімеде («Шұғаның белгісі») кездеседі». Міне осында байқап отырғанымыздай хат көбінесе поэзияда қолданыс тапқан, тіпті кейіннен прозаға енген кездің өзін поэзиялық тілмен берілген екен. Прозалық тілмен соншалықты сәтті пайдаланған Мұхтар Мағауин болды.

Шығармадағы басты кейіпкер Бексейіттің жұбайы Айгүлдің хаты. Москвада жүрген күйеуіне жазылған. Хаттың тұтас бойында тазалық бар. Оқудағы күйеуіне қанатымен су сепкен қарлығаштай болған кішкене ғана қазақтың қара қызы, жүрегі дархан қазақтың кең даласындай. Өзі, баласының көрген қиындығын ойлаған емес, елдің азаматы деп ерін күткен, соған сүйеу болмақ таза жүректің аңсары. Хат соншалықты инабатты. Бойында имандылық бар адал жардың хаты «жолдасыңыз қыдыр болсын, ата-бабаларымыздың аруағы қолдасын» деген жүрекжарды сөздер соның куәсі. Сонымен қатар хат иесінің бойында асқақтық бар: «Хатыңа қарағанда, кеудең басылып, жабырқап жүрген тәріздіңсің. Сағынды сындырма», деуі соның айғағы. Аналық жүрек, адал жардың самалы тұтас хаттың бойынан самалдай есіп тұрады. Оқырман сошалықты көткеріңкі көңіл-күймен шығарманы осылай шабыттана бастайды.

Алайда бұл хат Бексейіттің кітаптарын реттеу барысында тауып алған хаты еді. Бексейіт рухани тозған, таптауырын көп ғалымның бірі еді. Тіршілігінде бір бейшара күй бар. Ұлттық қасиетінің бүдірі кеткен, Эрик-Мериктердің ойнасы болған, бүгінгі ашық болам деп, танық болған Гүлжиханнан жасыра тыққан хаты еді. Суреткер кейіпкерлер арқылы ұлттық пен ұлтсыздануды қашанда, өнердегі гармония мен дисгармония деңгейінде қарастырады. Айгүлдің хаты бүкіл ұлы даланың әніндей. «Қара қыз» ұлттық қасиетін, ұлттық мінезін сақтаған қазақ қызына орнатылған ескерткіш десе де болады. Суреткер өз кейіпкерлеріне адал. Айгүлдің асқақ бейнесі бір сәт төмен түспеген күйде бір деммен биіктеген күйінде қалықтап сезімді мәңгілік тазалыққа бастайды. Хат арқылы болмысын таныған Айгүлді суреткер кейіннен былай суреттейді. Шындығында суреттемейді, әлеуметтік қайшылықты ар үстінде көрсетеді. Сол қайшылық үстінде оның биік тұлғасы тұлғалана бастайды:

«Алғашқы хатынан соң екі айдай хабарсыз жоғалды. Ақыры, күздің сабалақ жаңбырлы, «Горный гигант» жазғы әсем көркінен айрылып, көк жалқын батпаққа айналған сүреңсіз күндердің бірінде қысқа жазылған хаты келді. Жаңа тақырып алғанын айтыпты, ақша сұратыпты. Айгүл жинастырып жүрген болмашы тиын-тебенін сол күні-ақ телеграфпен жіберді. Осыдан бастап Бексейітке ай сайын қаражат салып тұру әдетіне айналды. Жібергенінің аз екенін, жеткіліксізін өзі де біледі, бірақ шара қанша. Бексейіт Мәскеуге жүрерде көршіден алған, көп ұзамай қайтарылуға тиіс мол ақша өз алдына, бірге жұмыс

істейтін қыз-келіншектердің талайына қарызданды. «Өлімнен ұят күшті!» - молшылық кезде айтылатын мақал екен, Айгүл жерге кіре қысылғанымен, сұрауға мәжбүр болды. Өзі үшін емес, алыста бейнет шегіп, зарығып жүрген Бексейіт үшін; екі күннің бірінде ауырып қалатын, сәбилік әсем кейіптен айрылған кішкентай Сейітжанның болашағы үшін. Айгүлдің өзінің ашыққаны, тарыққаны, шаршап шалдыққаны есеп емес. Адамның жаны сірі, адам бәріне де шыдайды. Бұл ғажайып төзім, керемет шыдамға қорек беретін нәрсе – үміт сәулесі.

Жазушының бұл шығармасын қазақ қыздарына орнатылған рухани ескерткіш ретінде қабылдауға болады. Кезінде жас ғалымдардың әлеуметтік проблемасын көтерген шығарма ретінде қабылдаған. Біз шығарманың бұл қырын да теріске шығара алмаймыз. Алайда хикаяттың көтерген жүгі одан ауқымды болатын. Ол адамның ішкі рухани экологиясы. Бексейіттің осынша өзгеруіне не себеп? Шындығында не себеп? Әлеуметтік жағдайының өзгеріске түсуі ме? Әлде, «Қара қыз» шындығында оның теңі емес пе еді? Біз айтар едік, нағыз қасиет сол Айгүлдің жүріп өткен, басып өткен жерінің өзінде деп. Бексейіт рухани азғындап, әлеуметтік статусының өзгеруіне байланысты құбылып отыр. Оның ғылымы сол Қара қыздың қолының күсінен шыққанын ұмытқан. Бірақ Жаратушы да әділ жаза тартқызады. Оның ниетіне асылдың орнына жасықты ұсынады. Жалпы Айгүлдің болмысында ұлттық мінез тұтас көрініс тапқан. Бексейітті өмір бойы құрмет тұтып өтеді. Айгүл өзінің үміт сәулесін өшірмей, азапты күндердің өзінде алаулатып жаға білген тұлға. Бексейіттің берекесіздігін суреткер кейіннен қорғап келгеннен кейін Айгүлмен диалогында айқын көрсеткен. Айгүлдің адамгершілік болмысы әр сөзінен, әр қимылынан көрініп тұрады. Бексейіттің дарақы пайымына сабырлы жауап береді. Ұлттық тәрбиенің көрінісі. Бірақ әйел заты, сүйіктісін қуантайын деген ниеті таяздықпен, о жарлықпен қайтарылған кезде «қайран көңіл басылып» қалады. Енді осы диалогтағы Айгүлдің «өз ақшамыз» деуінде қандай мәдениет жатыр. Бексейіттің берекесіздігін, Айгүлдің сабырлылығын, олардың толық бейнесін ашатын сәтке назар аударайық. Суреткердің шеберлігі сонда, Айгүлдің үндемей тұруы арқылы да оның биік бейнесін аша түседі:

«- Ха-ха-ха!.. – Айгүлдің даусын Бексейіттің қарқылдаған күлкісі көміп кетті. – Мен сенің күйеуіңмін... Һм... Прекрасно! Бірақ оған қандай дәлелің бар? А? Айтшы қане? Сен әйел, мені күйеу деп жазған қағаз қайда? «Неке туралы куәлік» деп аталады, естуің бар шығар. Қайда сол куәлік? Көрсетші маған!

Айгүл үндемеді. Сырт айналып, терезенің алдына барып тұрды.

- Әке-шешелеріміздің қолында қандай куәлік болып еді дерсің мүмкін.

- Біліп қой, олардың некесін молда қиятын... Ал біз ше? Ұрсыса кетер деп ойлаған.

Дауласар деп ойлаған. Сотқа берем дер, алимент даулаймын дер, ар-ұят жайын, адамгершілік жайын ауызға алар деп күткен. Бірақ Айгүл тіл қатпады. Терезеден далаға қараған беті қимылсыз тұра берді. Қарсы айқай шықпаған соң Бексейіт те басылып қалды.

Шығарманың көркемдік-эстетикалық қуатының көрініс табар сәтті сәттерінің бірі Бексейіттің осы монологы. Бірақ осы жерде ерекше көрініс тапқан мәселе, Айгүлдің ішкі жалғыздығы. Сенген, жанын берген адамынан тосқан сөзі осы ма еді. Бұл мәселе турасында ғалым Гүлзия Піәралиева былай дейді: «Жалғыздық ішкі монологтың ең негізгі қасиеті екені белгілі. Өйткені адам жалғыз қалғанда ғана ойына, сана ағымына ерік бере алады. Сөйтіп өз-өзімен сөйлесіп кеткенін де сезбей қалады. Бұл өзін-өзі талдау (самоанализ) арқылы кейіпкер бейнесін, характерін ашудағы таптырмайтын тәсіл. Және бұл көбіне оқырманмен персонаж арасындағы дәнекер-делдалсыз яғни реальды автордың «қатысуынсыз» атқарылады». Бексейіт бейнесінің құлдырауын суреткер дәл басып ашып көрсеткен. Бексейіт өзінің болжауы арқылы Айгүл ананы айтар, мынаны айтар деп өзінің ішкі ласын толық ақтарып, және соның жауабына дайындалып, одан сайын ушықтыруға парықсыз ширьғуда еді. Бірақ Айгүлде үн жоқ еді. Бейшаралығын енді ұққан Бексейіт те «басылып қалады». Өйткені оның от басы жайында ұғымы, Айгүлге келтірген дәлелі соншалықты құлдыраушылықтың көрінісі болатын. Құлдыраушылықтың шарықтау шегі «ұлттық қасиетке» топырақ шашу болатын. Неке жайында бейсауат әңгіме айтып мәңгілік қарғысқа ұшырайды. Жалпы осы шығармада Бексейіттің бойында құлдыраушылық басым болса, Айгүлдің бойында асқақтық, қазақ қызына

тән таза асқақтық күшті еді. Айгүл осыншама құлдыраған Бексейітке деген өзінің сезім күдіретін өмір бойы биіктен түсірмей о дүниеге тазалықпен аттанады. Бексейіттің парықсыз, ойсыз әңгімесіне үндемеу басқа, сонымен қатар кейіннен шешім қабылдағанда да сөйлемей биіктік танытып кетеді. Оқырман еріксіз есін жиады. Айгүлдің тазалығына, ірілігіне бас иеді. Қайшылықты әңгімеден кейін, үлкен шешімге үндемей келген Айгүлдің қимылын суреткер шеберлікпен суреттейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық., Қағанат., -Алматы, 2002ж.
2. 3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. - 137-261 беттер. //Кітапта: Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. -320 бет.
3. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. (Құраст. ред. Алғы сөзін жазған Ы.Т.Дүйсенбаев) «Қазмемкөркәдеббаспасы», -Алматы, 1962, - 428 б.

ТҮРІК ТІЛІН ШЕТЕЛ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

**Құрманәлі А.А., PhD доктор, профессор
Сарсенова Д.**

**«Шет тілі: екі шетел тілі» мамандығының 2-курс студенті
Қайнар академиясы**

Шетел тілін оқытудың әдістемесін жетілдіру, оқытудың жаңа идеялары мен жаңашыл жолдарын тауып, оларды әрбір сабақта жүйелі түрде пайдалану – бүгінгі күннің талабымен толық үндесіп жатқан өзекті мәселе болып табылады. Осыған байланысты, мақалада шетел тілі сабақтарында білімгерлерге шет тілін үйретумен қатар, олардың кәсіби-коммуникативтік біліктіліктіліктерін қалыптастырып, шығармашылық белсенділік пен ынтымақтастыққа баулитын, олардың жеке тұлғалық қабілеттерін қалыптастырып дамытуға үлес қосатын жаңашыл технологиялардың бірі интерактивті оқыту әдістерін қолданудың пайдалары жайында сөз етіледі. Сондай-ақ, мақалада автор шетел тілі ретінде түрік тілі дәрістерінде өзі пайдаланатын интерактивті оқыту әдістерімен бөліседі.

Түйін сөздер: шетел тілі, шетел тілі ретінде түрік тілі, әдістеме, интерактивті оқыту үрдісі, интерактивті оқыту әдістері.

На сегодняшний день совершенствование методов обучения иностранному языку, поиск новых идей и инновационных способов обучения и их систематическое использование на каждом уроке являются актуальной проблемой. В связи с этим, в статье рассматриваются преимущества использования интерактивных методов обучения, одной из самых инновационных технологий, которые не только обучают студентов иностранному языку на уроках иностранного языка, но и развивают их профессиональные и коммуникативные навыки, стимулируют их творческую активность и сотрудничество.

В статье автор также делится интерактивными методами обучения, которые он использует на уроках турецкого языка как иностранного.

Ключевые слова: иностранный язык, турецкий язык как иностранный, методика, процесс интерактивного обучения, интерактивные методики обучения.

Today, improving foreign language teaching methods, searching for new ideas of teaching in innovative ways are a topical issue. In this regard, the article discusses the benefits of using the interactive

teaching methods, which is one of the most innovative technologies that not only teach students a foreign language in the lessons but also develop their professional and communication skills, stimulate their creative activities and cooperation spirit. In the paper, the author also shares the interactive teaching methods that she/ he uses in the lessons of the Turkish as a foreign language.

Keywords: foreign language, Turkish as a foreign language, methodology, process of interactive learning, interactive teaching methods.

Қазіргі таңда екінші шетел тілін оқытуды жаңа сатыға көтеру мәселесі отандық педагогиканың іргелі міндеттерінің біріне айналып отыр. Осы орайда, түрік тілін екінші шетел тілі ретінде оқытудың әдістемесін жетілдіру, оқытудың жаңа идеялары мен жаңашыл жолдарын тауып, оларды әрбір сабақта жүйелі түрде пайдалану – бүгінгі күннің талабымен толық үндесіп жатқан өзекті мәселе болып табылады.

Дәстүрлі білім беру барысында негізгі фактор үйретуші болса, бүгінгі білім беру жүйесінде басты фактор – үйренуші болып табылады. Білім берудің негізгі мәселелеріне қатысты сауалдарға жауап табу қажет. Ол мәселелер негізінен төмендегі үш сауалдың айналасына топтасады: 1) Неге үйрету керек? 2) Қалай үйрету керек? 3) Не мақсатпен үйрету керек? Сондықтан, қандай да білімді игерту мақсат етілген кезде, осы сұрақтар төңірегінде ойланып барып, сабақты жоспарлаған қажет.

«Маған айтып берсең ұмытып қаламын, көрсетсең есте сақтаймын, өзіме жасатсаң үйренемін!» (Б.Франклин). Білімді әрекет жасау арқылы ғана игеруге болады. Ғылыми зерттеулерге жүгінетін болсақ, адамдар білімнің 10%-ын оқығанда, 20%-ын тыңдағанда, 30%-ын көзбен көргенде, 50%-ын көзімізбен көріп, тыңдағанда, 70%-ын пікір таластырғанда, 90%-ын өзі қатысқанда кезде игереді екен. Адам тек өз қолымен жасағанды жадында сақтап, осы әрекеттері негізінде туындаған білік пен дағдыларын күнделікті өмірде қолдана алады. Сондықтан білімгерлердің әр сабақта тек тыңдап және көшіріп жазып қана қоймай, белсенді әрекеттер атқаруын, атап айтқанда тыңдау, ойлау, оқу, сөйлеу, талқылау, жазу, пікір таластыру т.б. әрекеттер жасауын қамтамасыз ету керек.

Бүгінгі таңда дәстүрлі білім беру жүйесіндегі «Өмір бойы азық боларлықтай білім беру» ұстанымын бүгінгі білім беру жүйесінде «өмір бойы өздігімен үйрену» ұстанымына өзгерту мақсат етіліп отыр. Оқытушы үйреншікті «білім көзі», «үйретуші» рөлдерінен бас тартып, «үйренуге жағдай жасаушы», «үйренуге бағыт-бағдар сілтеуші», «ұйымдастырушы», «талаптандырушы» рөлдерімен алмастырып, білім игеру үдерісінде басты рөлді білімгерге ұсынуы қажет [1,12].

Әлемдік білім берудің қазіргі парадигмасы білім беруді нәтижеге бағдарлау, оқыту үрдісін білімгердің жеке тұлғасына бағыттау, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып отыр. Демек, білімгер білімді дайын күйінде алмай, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйену арқылы "танымдық жаңалық ашуы", яғни шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде, әр түрлі өнімдер жасауы негізінде алады. Осы әрекеттер нәтижесінде білімгердің дүниетанымы кеңейіп, өзіндік пікірі мен көзқарасы қалыптасады. Осыған байланысты, білімгерлердің өзара белсенді әрекеттер арқылы өздігімен білім игеруіне, өз бетімен ізденуіне, басқаша айтқанда басты назарды оқу немесе оқыту үрдісіне аударатын интерактивті оқыту әдісін сабақтарда жиі қолдану өте тиімді нәтижелерге қол жеткізеді.

Интерактивті оқыту әдісі – оқытушы мен білімгердің, білімгер мен білімгердің өзара қарым-қатынасы белсенді түрде жүзеге асатын сұхбаттасып оқыту әдісі. Интерактивті оқытуда үйрену мен үйрету тек өзара белсенді әрекеттерге (ойлау, талқылау, пікірталастыру,

сыни ойлау т.б.) негізделеді. Интерактивті оқу/оқыту барысында білімгерлердің бірлескен әрекет-дағдылары қалыптасып дамиды.

Интерактивті оқу/оқыту нәтижесінде

- Білімгерлер өздеріне бөлінген тақырып бойынша ізденуге, шығармашылықпен жұмыс істеуге топ болып, жұп болып әрекет етуге үйренеді.

- Білімгерлерде командалық рух қалыптасады, сондай-ақ тез тіл табысу және өзара сыйластық дағдылары дамиды.

- Білімгердің белсенді өмірлік көзқарасы қалыптасады.

- Білімгерлер өзін еркін сезінеді және пәнге деген қызығушылықтары артады.

- Білімгерлер сұрақ қоюды үйренеді.

Интерактивті оқыту үрдісінде білім дайын түрде берілмейді, білім диалогтық қарым-қатынас, сыни көзқарас пен шығармашылық белсенділікке негізделеді. Интерактивті оқыту әдісі оқу үрдісінде студенттердің өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіби қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді.

Жұппен немесе шағын топпен жұмыстар, рольдік ойындар немесе іскерлік ойындар, пікірталастар, тренингтер, дөңгелек үстелдер, иммитация әдістері интерактивті оқыту әдісінің белгілері болып табылады. Интерактивті оқыту әдісі мен жұмыс үшін алдымен қарапайым интерактивті әдістер болып табылатын жұппен жұмыс немесе шағын топпен жұмысты ұйымдастырудан бастау қажет.

Интерактивті оқыту әдістері:

- Жұппен немесе шағын топпен жұмыс,
- Миға шабуыл (Brainstorming),
- Кейс стади (case study),
- Рольдік ойындар немесе іскерлік ойындар,
- Пікірталас,
- Сократ әдісі,
- Алты қалпақ әдісі,
- Джигсо әдісі (jigsaw),
- Ыстық орындық
- Қос жазба күнделігі,
- Фишпул (fishpool),
- Фишбоун (fishbone),
- Ауыспалы үштіктер,
- Репортёр,
- Өткеншек,
- Аквариум,
- Аяқталмаған сөйлем,
- Шешімдер ағашы т.б. әдістер.

Білімгерлерді жұппен немесе шағын топпен жұмыстар орындатуға бағытталған сабақтар білімгерлерді косммуникативтік қабілеттерін дамытып, оларды ынтымақтастық пен серіктестікке шындайды. Сонымен қатар, жұптық және шағын топтық жұмыстар тез, жаңа идеяларды ұсынып, белгілі бір жағдайды нәтижелі шешуге де мүмкіндік береді.

«Топтық жұмыс» жеке тұлғаны қалыптастырумен қатар, мынадай мақсаттарды қояды: басқалардың сырттай баға беруін ескере отырып, өзін-өзі тану, топтық үрдістің әсерін

сезіну, дауыс интониясын, мимика, қалып-күйін, иісін, т.б. бейбервалды әрекеттер арқылы басқалардың іс-әрекетін, мінез-құлқын түсіне білу, топқа әсер ететін факторларды анықтай алу, топтың іс-әрекетіне жақсы әсер ету [2, 36].

«**Аквариум әдісі**» білімгерлерге мәселені «қоғам алдында» талқылауға ұсынылатын диалог формасы. Аталған әдіс көбінесе жаңа тақырыпты меңгерту барысында жүргізіледі. Мәтін білімгерлерге оқуға беріліп, мәтінді түсінгендері ортаға салынады.

«**Миға шабуыл**» *әдісі* (Brainstorming) туындаған қандай да бір мәселені шешуге аз уақыт ішінде жеткілікті ұсыныстар жинау әдісі болып табылады.

- Проблемалық сұрақ ортаға тасталады.
- Тыңдаушылардың жауаптары тақтаға баған ретінде жазылады.
- Кез-келген пікір, жауап қабылдана береді.
- Соңында жүргізуші қорытындылайды [3,64].

«**Миға шабуыл**» әдісін қолдану барысында мына ережелерді есте сақтау қажет:

- «**Миға шабуыл**» әдісін қолданғанда басқарушы немесе бағынушы болмайды.
- Білімгерлердің айтқан пікірлері сыналмайды, талқыға салынбайды;
- Әртүрлі мазмұндағы пікірлер неғұрлым көп болса, соғұрлым мақсатқа жақындау

мүмкіндігі мол болады.

- Білімгерлердің пікірлері мен идеяларын қолдап отыру қажет.
- Айтар пікірлер қысқа және жүйелі түрде жеткізілуі керек.

«**Сократ**» *әдісін* қолдану арқылы, яғни тек қана сұрақ қою арқылы бір шешімге келу.

Мысалы: Сіздер қай әншінің әндерін жиі айтасыздар? Неге? Әншінің мына жаңа әніне сіздер қалай деп ат қояр едіңіз? т.б. Білімгерлер өз нұсқаларын айтады, соңында дауыс беру нәтижесінде ең жақсы нұсқа таңдап алынады.

«**Джигсо**» *әдісінде* (Jigsaw) топ мүшелеріне еріктілік, өз бетінше жұмыс істеуге мүмкіндік беріледі. Оқытушы тек ұйымдастырушы ғана емес, білімгерлермен бірге сол топтың мүшесі болады. Ол тек «өзара қарым-қатынас үрдісін байланыстырушы» ретінде рөл атқарады. Оқытушы іс-шараға қатысумен қатар, алдын-ала сценарий дайындап, топ жұмысына жанама түрде әсер етеді, топтың алған бағытына баға береді, топта сенімділік пен ашық эмоционалдық ортаның қалыптасыуына ықпал етеді. Білімгерлер 4 топқа бөлініп, ақынның 4 өлеңін алып топ ішінде талдайды. Содан кейін оны 1 білімгер басқа топтарға барып түсіндіреді. Білімгерлерді топқа бөліп жұмыс істетуде әр студентке бір өлең жолы (тармағы) жазылған карточка беріледі [4,131].

Білімгерлер аудиторияны аралап, тармақтардан шумақ құрап, сол құрамда топқа бөлінуі керек. Берілген шумақтар саны топтардың санымен бірдей болуы керек. Мысалы, 16 студентті 4 адамдық 4 топқа бөлуге болады. «Джигсо» әдісін қолдану барысында атақты түрік ақыны Орхан Велидің «İstanbul'u dinliyorum» атты өлеңін әр студентке бір жолдан таратып беруге болады.

«**Пікірталас**» *әдісі* – өте ертеден белгілі, әсіресе орта ғасырда ақиқатқа жетудің бір формасы ретінде кеңінен таралған әдіс. «Пікірталас элементтерін оқытудың кез- келген формасында қолдануға болады. Білімгерлер арасында өткен пікірталаста олардың топ мүддесін қорғағаны дұрыс. Сол арқылы олардың ұжымдық бірлікті сақтау, топта жұмыс істей білу дағдылары қалыптасады [5, 82].

Пікірталас - оқу/оқытудың тиімді тәсілдерінің бірі, өйткені білімгерлер қандай да бір өміршеңді мәселе немесе проблеманы жан-жақты қарастыру және талқылауда өздерінің теориялық және практикалық білімдерін жинақтап, оларды қолдана отырып, өз көзқарасын

пайымдау мен түйіндеуге, өзге пікірлерді ескеруге және оларды өз қажетіне пайдалануға үйренеді. Білімгерлер пікірталаста еркін қарым-қатынаста болып, өз позицияларын қалыптастыру және қорғау, оларды өзге пікірлермен салыстыру әрекеттерімен айналысады. Пікірталас аудиторияға өмірдің шынайы проблемаларын әкеліп, оларды әртүрлі көзқарас тұрғысынан қарастырады, ең тиімді шешімдерін табуға бағыттайды.

Пікірталастың тақырыптары тек пәнге ғана қатысты емес, сонымен қатар, адамгершілік құндылықтарға немесе топ мүшелерінің өзара қарым-қатынас мәселелеріне қатысты болуы мүмкін. Ең негізгі шарты – алынған тақырып әртүрлі көзқараста пікірталас тудыратындай болуы керек. Егер білімгерлерде тақырыпқа қатысты білім қоры болмаса, пікірталас жүргізудің ешбір мәні болмайды. Бұл әдісті білімді бекіту кезеңінде қолданған өте тиімді.

«Кейс-стади» әдісі – кейстерді қолдану арқылы жүзеге асырылатын, таңдау жасау мен шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын тиімді әдіс. Бүгінде білім алудың тиімді әдістерінің біріне айналған «кейс-стади» әдісі теориялық білім алған студенттерді болашақ мамандықтың практикасына негізделген әрекеттерге баулиды. Ол нақты жағдаяттарды практикалық тұрғыдан талдау мен оларды өмірде кезігетін түрінде қайталауға, «ойнап» шығуға негізделеді. Сол себепті де кейс-стадиді кейде «нақты оқу ситуациялар әдісі» деп те атайды.

«Кейс-стади» әдісінің мақсаты - студенттерді келесідей әрекеттерге жұмылдыру: кез келген теориялық мәлімет пен ақпаратты талдау, негізгі проблемаларды айқындау, проблемаларды шешудің әртүрлі балама жолдарын табу, сараптау арқылы олардың ішінен ең тиімдісін таңдау, өз іс-әрекеттерін жоспарлау.

«Кейс-стади» әдісі практикалық мәселелерді жан-жақты қарастыру арқылы пәннің теориялық мазмұнын толықтырады. Кейс-стади әдісі көмегімен өмірде туындайтын проблемаларға жауап іздену арқылы студенттер ертеңгі өмірде кездесуі мүмкін жағдайлар мен мәселелердің дұрыс шешімін табуға жаттығады [1, 308].

Шетел тілі сабақтарында білімгерлердің танымдық, коммуникативтік біліктіліктерін қалыптастыру ойын элементтерінсіз мүмкін емес.

«Ойын әдісі» білімгерлердің сөздік қорын дамытуда, грамматиканы меңгеріп, қатысымдық қабілеттерін дамытуда таптырмайтын құралы болып табылады. Ойындар білімгерлердің тілді жатық сөйлеулеріне, өз ойын анық әрі жүйелі жеткізулеріне және өзіндік ойлауының қалыптасуына ықпал етеді [6, 416].

Ойын әдісі білімгерлерге оқу үрдісіндегі мәселелерді шешуде жиі қолданылады. Ойын әдісінің іскерлік, рөлдік, имитациялық т.б. түрлері бар. Іскерлік ойын кезінде білімгер ойын ішіндегі жағдаятқа толығымен еніп, өзара қарым-қатынасы дамып, ойын барысындағы қуану, ренжу т.б. эмоциялары айқын көрінеді. Бұл әдістің басқа әдістерден ерекшелігі – білімгердің ойын түрінде берілген тапсырманы орындау үшін ең тиімді құралдармен қамтамасыз етілуіне мүмкіндік туады.

Интерактивті оқыту әдісі, әсіресе сабақты пысықтап, қорытындылауға бірден-бір көмегін тигізетін тәсілдердің бірі. Сонымен қатар интерактивті әдістер арқылы білімгерлер өз білімін өздері бағалайды да оларға алған білім, білік дағдылары бойынша бағаланады. Әсіресе өзін-өзі бақылау, жұптық өзара бақылау, топтық өзара бақылау кезеңдері сабақты бекітуге айтарлықтай септігін тигізеді.

Интерактивті оқу/оқыту үрдісінде білімгерлер төмендегідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;

- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, оны екшеп, оның ішінен керектісін тандап алу;
- ақпаратты жан-жақты талдау;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- оқу барысында жеке басының құндылықтары мен сенімдерін қалыптастырып, белсенді өмірлік позиция (көзқарас, дүниетаным) ұстану;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;
- шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу;
- ортақ жұмысқа жұмыла білу;
- басқалармен тиімді қарым-қатынас құру, өзара әрекеттесу;
- студенттік топты ұжым ретінде қабылдау.

Бұл біліктер тұлғаның тұрақты қасиеттеріне айналып, тек студенттік аудиторияда орын алып қана қоймай, өмірде де тиянақты түрде көрінеді [1, 65].

Қорыта келгенде, интерактивті оқыту әдісі дегеніміз оқу үрдісінің өзара әрекет үрдісіне айналуы, білімгердің белсенділігінің оқытушы белсенділігінен жоғары болуы болып табылады. Интерактивті оқыту әдісіндегі негізгі мақсат – білімгерлердің өзара белсенді әрекеттер арқылы білімді өздігімен игеруі. Интерактивті сабақтарда білімгерлер тақырып бойынша өз пікірлерін ортаға салып, әрі қарай оларды дәйектеу жүйесін құрады, пікірталас жүргізеді, өзгелердің пікірлерін тыңдап, балама көзқарастарды ескереді. Сондай-ақ, интерактивті оқыту әдісі білімгерлердің сабақ барысындағы белсенділігін арттыруға тікелей әсер етеді. Сондықтан дәрістерде білімгерлерді білімді өз бетінше ізденуіне мүмкіндік беретін интерактивті оқыту әдісін жиі қолданған жөн. Алайда, интерактивті оқыту әдісін тиімді пайдалану үшін оқытушы өз жұмысын алдын-ала және жан-жақты жоспарлауы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009.
- 2 Наубатова Н.Т. Интерактивные методы обучения // Вестник Академии Педагогических Наук Казахстана №1. - Алматы, 2009.
- 3 Demirel Ö. Yabancı Dil Öğretimi. – Ankara: Pegem Akademi, 2020.
- 4 Керімбекова Б. Поэзиялық шығармаларды инновациялық технологиялар арқылы оқыту әдістемесі// VII International Conference Building Cultural Bridges. -Алматы, Suleyman Demirel University Press, 2015.
- 5 Küçükahmet L. Öğretimde planlama ve değerlendirme. -Ankara: Nobel Yayınları, 2008.
- 6 Құрманәлі А.А. Түрік тілі сабақтарындарын грамматиканы оқытуда ойындардың тиімділігі// VII International Conference Building Cultural Bridges.-Алматы, Suleyman Demirel University Press, 2015.

АБАЙ – ҒАСЫРЛАРҒА ЖАЛҒАСҚАН ДАНАЛЫҚ

Мұхаметқалиева Г.Ө., ф.ғ.к., профессор
Дүйсенова А., студент
Қайнар академиясы

Мақалада Абай шығармашылығын насихаттаудың мәні мен маңыздылығы, ақынның өз заманындағы айтып кеткен өсиет, өнегесінің бүгінгі күні өзекті болып отырғандығы сөз болады.

Сонымен қатар мақалада Абай Құнанбаев өлеңдерінде, қара сөздерінде ғылымды игеру, тану, білімді болу, тәрбие мен еңбектің мәні жайында тұжырымды ой түйінделеді. Мақалада айтылған ойлар жастарды ақынның айтпақ болған әрбір сөздерінің жаңа сырын ашуға, гибрат алуға бағыттайды.

В статье говорится о значении творчества Абая, о заповедях, о которых он говорил в свое время, на сегодняшний день актуальны. Кроме того, в статье рассматриваются вопросы о стихах Абая Кунанбаева, в словах назидания и формулируются выводы о роли освоения науки, о значении воспитания и труда. Идеи, изложенные в статье, помогают молодым людям открывать новое и учиться на каждом стихотворении великого поэта.

The article talks about the importance of promoting Abay's creativity, about the commandments that he spoke about at the time, are currently relevant. In addition, the article discusses the issues of Abay Kunanbayev's poems, edification words and formulates conclusions about the role of science development, knowledge, the meaning of education and work. The ideas presented in this article help young people discover new ones and learn from every word of the great poet.

Жүрегімнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла. Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім, Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма, - деген дана Абай. Расымен де, ол мыңнан ерек, жүзден дара болды. Ғұлама ақынымз биыл 175 жасқа толып отыр. Дегенмен де, Абайдың өзі өлгенмен сөзі өлген жоқ. "Өлді деуге сыя ма айтыңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған", - дегенді айтқан да өзі еді. Айтқанда да, тауып айтты! Абай - артына өлмейтұғын сөз, өнеге, өсиет қалдырған, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, ғасырдан-ғасырға асып, туған халқымен бірге жасай беретін кемеңгер екені сөзсіз. Қазақ деген ұлт өлмейінше, Абайдың есімі де, оның мұрасы да өлмек емес.

Қай халықтың болмасын өсіп-өркендеуі, ақыл-ойы мен санасының, әдебиеті мен мәдениетінің, өнері мен білімінің – қысқасы, бүкіл рухани жан дүниесінің дамуы, жалпы адамзаттық өркениетке ұмтылысы – сол халықтың өміріне, ұлт ретінде адами болмысы мен рухына іргелі бетбұрыс жасаушы ұлы дарындардың тарихи еңбегімен, қайталанбас қайраткерлік тұлғасымен тығыз байланысты болып жатады.

Қазақ халқы үшін сондай дара тұлға, әрбір сөзі даналықтың үлгісіндей болған ұлы ақын, ойшыл-философ Абай. Ол өзінің құдіретті талантымен, көреген ойшылдығымен қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін салып қана қойған жоқ, сонымен бірге өзінің қаламгерлік қуатымен бүкіл қазақ қоғамын тәрбиелеген, жақсылыққа жол сілтеуші ұлы қайраткер, адалдықты, шындықты ту етіп көтерген нағыз халық қамқоршысы болды. Абай – қазақ халқының ар-ожданы, ұлттық мақтанышы және намысы. Себебі дүниежүзілік ауқымға сай қазақтың ұлттық санасын оятқан және оны қалыптастырған тұлға. Қазақ даласында небір үлкен тұлғалар өмір сүрген, бірақ та дәл Абайдай өз заманына дейінгі дала данышпандарының даналық мәйегін меңгерген, бүкіл көшпелілер дүниетанымын, рухани болмысын, парасатын, көреген ойының мүмкіндіктерін танытқан, сол арқылы бүкіл адамзат санасының дамуына айрықша үлес қосқан дара тұлға болған емес.

Абайдың пікірінше, адам болу үшін оның бойынан үш түрлі фактор табылуы тиіс. Біріншіден, баланың шыққан тегі жақсы болуы керек, екіншіден, оның әлеуметтік жағдайы немесе қоршаған ортасы жағымды болуы шарт, үшіншіден, балаға адамгершілік тұрғысында тәрбие берілуі қажет деген болатын. Ақынның бұл айтқан сөздері де бүгінгі күнмен астасып

жатыр. Қазіргі жастарға біліммен бірге, рухани тәрбие берудің мәні зор. Бұл ақын шығармашылығының басты өзегі десек жансақ айтқандық емес.

Абай өз заманының парақорлықты, надандықты, білімсіздікті сынады. Халықтың игілігіне жету жолындағы қараңғылықты ғылым мен білім арқылы ғана жоюға болады деп есептеді. Ол жастарға үздіксіз еңбек етіп, білім алуды міндет етіп қойды. Абай шығармашылығындағы ерекше орын алатын ендігі бір үлкен тақырып – оның ағартушылық идеясы. Абай – өнер-білім, тәлім-тәрбиеге ерекше көңіл аударған, ұлы ағартушы ақын. Өйткені ол білім алуға жұмылған еңбек әрқашанда жемісті және ізгілікті болатынының келер ұрпаққа өсиет етті. Қараңғылықтан шығар, елді өркениетке жеткізер жалғыз жол — оқу-білім екенін көзі қарақты жастарға түсіндірді.

Абай ақын «Білімнің кілті орыста» деді. Өйткені сол уақытта орыста білім болды. Абай сол білім арқылы талай биіктерді бағындыруға болатынын түсінді. Ақын Жиырма бесінші қарасөзінде өзге тілдің адамға не беретініне тоқталып: “Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды”, – дейді. Бұл сөздер бүгінгі таңда да өзектілігін жойған жоқ. Жастар неғұрлым көп тілді меңгерсе, соғұрлым олардың мүмкіндігі де молая түсетінін қазіргі уақыт көрсетіп отыр.

Абай кезіндегі ел билеушілерге қарсы шығып, патшаның болыстық, билік тәртібін сынға алды. Олардың қылмыстарын бетіне басып, ел мұңын, халық тілегін білдірді. Реңі кеткен қазақ елінің бейнесін айқын көрсете келіп, ол:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым!...

Өзімдікі дей алмай өз малыңды,

Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың,-

деп жырлады.

Абай өзінің осы сияқты өлеңдерінде (“Болыс болдым, мінекей”, “Мәз болады болысың”, “Бойы бұлғаң”, “Сабырсыз, арсыз, еріншек”, “Адасқанның алды жөн, арты соқпақ”, т.б) өткір, сыншы-сатирик ақын есебінде бой көрсетті. Абай қазақ жеріндегі теңсіздікті, тағы басқа қайшылықтарды өзінің бойындағы ақындық шабыттың бар күшімен жырлады. Бай мен кедейдің арасындағы тұрмыс қайшылығын, дәулет теңсіздігін көрді. Өзінің “Күз”, “Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай” деген өлеңдерінде халықтың тұрмыс-тіршілігін айқын суреттеді.

Абай отандық тарихымыз бен әдебиетімізде аса көрнекті орын алады. Өйткені ол қазақтың ұлттық жазба әдебиетінің негізін қалады. Абай есімі дүние жүзі халықтары әдебиетінде Шекспир, Пушкин, Гетелермен қатар тұрады. Ақынның мол әдеби мұрасы тек бір халықтың ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани қазынасы болмақ.

Қазақ халқы үшін сондай дара тұлға, әрбір сөзі даналықтың үлгісіндей болған Абай мұрасы бүгінгі күні де маңызды болып отыр. Ол өзінің құдіретті талантымен, көреген ойшылдығымен, өзінің қаламгерлік қуатымен бүкіл қазақ қоғамын тәрбиелеген, жақсылыққа жол сілтеуші ұлы қайраткер, адалдықты, шындықты ту етіп көтерген нағыз халық қамқоршысы болды. Сондықтан да болар қазақ халқының біртуар азаматы, ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінде жариялаған «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында: «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек», - деген түйін сөзін айтқан болатын. Себебі Абай дүниежүзілік ауқымға сай қазақтың ұлттық санасын оятқан және оны қалыптастырған еді. Қазақ даласында небір үлкен тұлғалар өмір сүрген, бірақ та дәл Абайдай өз заманына дейінгі дала данышпандарының даналық мәйегін меңгерген, бүкіл көшпелілер дүниетанымын, рухани болмысын, парасатын, көреген ойының мүмкіндіктерін танытқан, сол

арқылы бүкіл адамзат санасының дамуына айрықша үлес қосқан дара тұлға болған емес. Осы ретте ақын мұрасының өзінен кейінгі ұрпаққа берер пайдасы туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында: «Біз ұлттық сананы жаңғыртамыз және бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастырамыз десек, Абайдың шығармаларын мұқият оқуымыз керек. Оның қоғамдағы түрлі үдерістерге қатысты көзқарасы бүгінгі Қазақстан үшін аса пайдалы. Өз заманының ғана емес, қазіргі қоғамның да бейнесін танытқан Абай – елдік мұраттың айнымас темірқазығы» деген еді.

Абай шығармашылығы қазақ халқының ұлттық мақтанышы. Тек қана Абай өлеңдерінен қазақ даласының табиғаты, қазақ өмірінің шындығы, қазақ халқының сезім-сыры, арман-тілегі, ұлттық ерекшелік қасиеттері түгел көрініс тапқаны дүйім жұртқа белгілі. Ұлы ақын "Абайдың қазақ әдебиетіне ХІХ ғасырда және ХХ ғасырда еткен әсері аса мол. Абайдың өзін көрмей, сөзін оқу арқылы, естіп ұғыну арқылы, сол Абайдың өлеңдерінің үлгісінде элеуметтік мәселеге, адамгершілік жайға, ағартушылық турасына арнап көп-көп өлеңдер жазған талай ақындар бар. Әсіресе, бұлардың саны, Абай шығармалары қазақ сахарасына жайыла бастаған сайын молая түскен", - дейді Мұхтар Әуезов.

Сонымен қатар Абай Құнанбаев өз өлеңдерінде, қара сөздерінде ғылымды игеру, тану, білімді болу - табан ақы маңдай тердің, еңбектің мәні екенін түсіндірді. Сондықтан ақын өз шығармаларында жастарды ғылым мен білім алуға шақырып, еңбек етуге үндеді. Әркімді өзінің өткен әр күніне міндетті түрде есеп беріп отыруға, келер ұрпақты парасаттылыққа шақырды.

Қараңғылықтан шығар, елді өркениетке жеткізер жалғыз жол — оқу-білім екенін көзі қарақты жастарға түсіндірді. Ақынның мол әдеби мұрасы тек бір халықтың ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани қазынасы болып саналады. Абай – халықтың үлгі тұтар қайраткер тұлғасы, данышпандық пен парасаттылықтың қайнар көзі.

Абай – терең ойдың ақыны. Ол әрбір шығармасын жүрек тебіреніп тереңнен толғайды. Кемеңгер ақын өлеңдерін терең үңіліп оқымай, толық түсінік алдым деу қиын. Әрбір өлең жолдарының өзіне үңіле, ойлана оқу арқылы танымдық көкжиегімізді кеңейтеріміз сөзсіз. Оқыған сайын ақынның айтпақ болған әрбір сөздерінің жаңа сырын ашамыз, ғибрат аламыз.

Абай өлеңдері – мазмұны мен түрі біріне-бірі сай, ең асыл сөзді поэзия. Ақын поэзиясы мазмұны жағынан қандай салмақты болса, түр жағынан да сондай көрікті. Абай өлеңінде артық сөз, орынсыз пікір кездеспейді. Бәрі де белгілі өлшемге сай, терең ойға құрылған.

«Тура аударғанда, сөз арасында генийді данышпан десек, үлкен қателік болмайды. Бірақ философия ілімінде оның өз анықтамасы бар. Біз бұл ретте ХVІІІ ғасырда өмір сүрген неміс классикалық философиясының атасы саналатын Иммануил Кантқа жүгінеміз. Кант өзінің “Критика способности суждения” деген кітабында гений мен таланттың айырмашылығын мұқият, жан-жақты талдаған. Оның айтуынша, әрбір ұлтта бір ғана гений болады. Себебі, гений – бағыт-бағдар беруші. Былайша айтқанда, тыңға түрен салушы адам. Ал таланттар, дарындылар – гений ұсынған жолмен жүріп, тамаша нәтижелерге қол жеткізе алған тұлғалар» деген Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, философия ғылымдарының докторы Жабайхан Мүбәрәкұлы Әбділдин.

Абай Құнанбаев бізге, келер ұрпаққа бағыт бағдар беруші яғни гений. Абай мұрасының өміршеңдігі оның шығармаларын қайта оқыған сайын, жаға қырынан танимыз. Абайды тану арқылы өзімізді танимыз. Абай бағыт беріп, жол сілтейді. Сондықтан еліміздің жастары Абай мұрасын танып, сусынданып, ғибарт алып, ақынның әр сөзін керегіне жаратса деп ойлаймыз.

2020 жылы аталып өтетін Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойы – күллі адамзат баласына ортақ мейрам. Атаулы күнді барынша кең ауқымда атап өту мақсатында көптеген іс-шаралар жоспарланып, Қайнар академиясында Тілдер және журналистика кафедрасының ұйымдастырумен «Абай мұрасы әлемдік руханият кеңістігінде» атты халықаралық онлайн семинар өткізілді. Бұндағы мақсат Абай шығармашылығын әлемдік деңгейде насихаттау, жастарға үлгі тұту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қасым-Жомарт Тоқаев. / Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. 09.01.2020.
2. «Абай» журналы. № 1-2. 1995.
3. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. — Алматы: Атамұра, 1995.
4. Байтұрсынов А. Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1988. — 267 б.
5. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. — Алматы: Білім, 1995. — 288 б.

АБАЙ «ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ» ӘЛ-ФАРАБИМЕН РУХАНИ САБАҚТАСТЫҚ

**Муктарова Э.С., п.ғ.к., профессор
Қайнар академиясы**

*Мақалада Абай мен әл-Фарабидің философиялық көзқарастары қарастырылады.
Түйін сөздер: жан қуаты, сезім мүшесі, хауас, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі тану.*

*В статье рассматриваются философские взгляды Абая и аль-Фараби.
Ключевые слова: энергия души, орган чувств, интуиция, самовоспитание, самопознание.*

*The article discusses the philosophical views of Abay and al-Farabi.
Keywords: soul energy, sense organ, intuition, self-upbringing, self-knowledge.*

Әлемдік жаһандану үрдісі көп нәрселерді өзгертуге құштар сияқты. Бүкіл әлем көзіміздің алдында шапшаң өзгеріп, кешегінің табиғаты бүгін танымастай басқа сипатқа ие болуда. Осы бір сәттерде адами тұрғыда көп нәрсені шешкің келеді, қайратыңды жанып, кешегі орындай алмаған ойыңды бүгін жүзеге асырғың келіп жанталасуға тура келеді. Осындай кезде өзге адамдар үшін өз өмірін арнаған асқақ рух иелері еске түсіп, солардың адамзат үшін жасаған ұланғайыр еңбегін еске аласың. Өмірде жақсылық жасауға құмар жандардың барлығы өзіңе қуат сыйлап, сондай болуға ұмтылдыратын қасиетін сезіп-танисыз. Сөйтіп, өзіңізге өнеге болар жанның есімін үлгі тұтып, кемел деген сөз артықтау болар, дұрыс адам болудың кілтін іздей бастағанымызды сезбей қалатынымыз бар. Кез келген жанның ерік-жігері мықты болса, оның бойында өмірге, болашаққа деген сенімділік, жоғары интеллект, адалдық, өмірдің нәзік құбылыстарын сезіне білу қабілеті де болады деп ойлаймыз. Осы тұрғыда түрік ойшылы Ф.Гуленнің мына пікірі: «Қандай жолмен келсе де,...өз түсінігіне және өз әлеміне пайдасы тиетін білім мен ойды пайдалана білу-көпті көрген, көп тоқыған адамдардың тәжірибелерін пайдаланумен бірдей» деген сөзі әлем кеңістігінде өзіндік ой-көзқарастарымен құрмет пен абыройды иемденген адамзаттың алыбы атанған әл-Фараби мен Абайдың нақыл сөздерін тағы да бір оқып-ақиқатын тануға жетеледі.[1,121]

Әрбір адами не мемлекеттік дамудың басы қоғам мүшелерінің ой-пікір деңгейінен басталып, халық тұлғасы деген атаққа ие болған жандардың еңбектеріне ұласып, соның

нәтижесінде іске асатыны шындық. Өзінің алдындағы ұрпақтың соңына қалдырған нәтижелі еңбектерін ескермей, жоғары даму сатысына қол жеткізуі де, біздің ойымызша, бекер сияқты. Сонымен бірге кез келген адамның өзін-өзі рухани жағынан дамытуға деген ұмтылысы да әлемге танылған озат ойлы жандарға еліктеуінен туындайтыны анық.

Негізінде адам баласының үлкен жетістігі болып саналатын нәрсе-ақыл, сананың жоғарылығы болар. Ғалымдар сана мен ойды күнделікті өмір жағдаяттарында бізді қоршаған өмір шындығының сыртқы бес сезімі арқылы пайда болатын рухани құбылыс деп таниды. Ал данышпан Абайдың: «Ақыл, ғылым – бұлар кәсіби. Көзбен көріп, құлақпен есітіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады... Кімде кім есітіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол көп жиғаны бар адам», – деген көзқарасының ақыл мен сананың пайда болуы туралы алғашқы мәлімет-түсініктің авторы әл-Фарабидегі: «Ақыл дегеніміз тәжірибеден басқа еш нәрсе де емес», – деген ойымен сабақтаса айтылғанын аңғарамыз.[2,15]

Әлемнің екінші Аристотелі атанған әл-Фараби өз еңбектерінде *жан қуатын*: қозғалттыратын қуат, танып білетін қуат деп екі нұсқада ажыратып, адам бойындағы танып білетін қуаттың өзін *ішкі және сыртқы жан қуаты* ретінде қарастырады.[3,234] Ұлы ғалымның осындай ой толғаныстарын Абайдың қарасөздері мен өлеңдерінен де кездестіреміз. әл-Фарабиде сөз болатын ішкі және сыртқы сезім мүшелері тұрғысындағы пікірдің Абайдың 7, 17, 27, 38, 43-қарасөздері мен «Алла деген сөз жеңіл» дейтін өлеңіндегі *хауас* жайындағы ой толғаныстарына сәйкес келетіні байқалады.[2,384] Көпшілікке түсінуі қиын *хауас* ұғымы Абай шығармаларында да күрделі түсінікпен беріледі. Ақын қарасөзіндегі сыртқы бес сезім мүшесі мен ішкі сезім мүшелері тұтастықта алынып, *хауас* ретінде түсінетіндей сипатта беріледі.

Абайдың *хауас* туралы ұғымы көбінесе бейнелеу теориясымен жалғастырылып, 43-қарасөзінде: «Жан қуаты бек көп нәрсе,... бұл қуаттың ішінде үш артық қуат бар. Зинһар соңы жоғалтып алу жарамас, ол жоғалса, адам хайуан болды... Біріншісі- қозғалмалы элемент, 2- тартылушы күш, 3- әсерленуші жүрек» деп [3,375] адам бойындағы *жан қуаты* жөніндегі танымдарды суреттеуі де ойшыл әл-Фараби идеясымен ұласып кететіндігін аңғардық.

Алла бойындағы сипаттарға байланысты айтылатын 38-қарасөзіндегі алланы тану жайлы пікірлері мен әл-Фарабидің «Философиялық трактаттарында», оның «Бірінші тұлға туралы» деген тараудағы ойлары бір-біріне ұқсас екенін аңғарылады. [3,229]

Ақын танымындағы «адамды танымақтық» деп өз алдына сараланатын ұғымда әл-Фарабидің «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы туралы трактатындағы» жан туралы сипатталған автордың ой-толғанысына қатты ұқсайтыны байқалады.

әл-Фарабидің *жан қуаты* туралы өзіндік толғанысын талдағанда көзіміз жеткені- ол жан қуатын өсімдік жаны, хайуан жаны, адам жаны деп үшке бөледі. Философ Абайдың 7, 19, 27, 38, 43-қарасөздерінен де осыған ұқсас пікір кездеседі. Жетінші қара сөзінде «жанның азығы» жайында айтқан Абай: «Өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді», – деп, оны жан құмары арқылы келетін рухани құбылыс ретінде танытқаны байқалады. Сонда Абай *жан құмары, жан қуаты* деген рухани құбылыстың адамға ғана тән нәрсе екенін дәлелдеген.[2,384]

Сол кезеңде жаңа бағыт деп саналған діни (мүтәкәллимин) ілімді әл-Фараби: «Олар көп пен дүрмектің бөліскен пікірін интеллект дейді» деп, олардың танымдық қателігін сынайды.[4,321] Осы арадағы қызық жәйт- бұл пікірді Абайдың сөзімен айтар болсақ, «Наданның сүйенгені көп пен дүрмек» деген болып табылады. Өз кезінде әл-Фараби сынаған

мүтәкәллиміндерге қарсы өткір сынды Абай панисламизм идеясы дамып өркендеген тұста одан әрі қарай дамытып, өз көзқарасын ашық танытады. А.Құнанбаев өз уақытында әл-Фараби сынаған, бірақ мұсылман қауымының біразы қолдаған мүтәкәллимінді:

Ақылмен хауас барлығын
Білмейдур, жүрек сезедур.
Мүтәкәллимін, мантикин
Бекер босқа ездур,—

деп, әшкерелеп сынауында өзіндік таным-түсінік жатқанын аңғарамыз.[2,289]

Ақын шығармаларында хауас жайындағы ұғымның «хауаси хамса заһири», «хауас сәлим», «хауас» деген үш түрлі мағынада ұшырасатынын аңғардық. Ал «Алла деген сөз жеңіл» деген маңызы зор өлеңінде мүтәкәллиміндердің *хауасты* түсіндіру жолындағы таным негіздерін босқа езгендік деп деп ашық көзқарасын білдіруі Абайдың сыншылдық бағытын байқатады.

Данышпан Абай ғылым, хакімдер туралы пікір қозғағанда: «...адам баласының ақыл пікірін ұстартып, хақ пен батылдықты айырмалықты үйреткендігі», – деп, қоғамдық ғылымдарды өз алдына жеке топқа бөледі. Абайдың: «Дүниені білмей қалмақтық – бір зарарлы надандық», – деуінен оның табиғат ғылымдары мен қоғамдық ғылымдарды бір жүйеге алып отырғандығын аңғарамыз.

Абайдың 38-қара сөзінде «адамның білімі», «алланың ғылымы», «өзіндік ғылым», «дүниенің ғылымы», «заһири ғылым», «алланы танымақтық», «дүниені танымақтық» деген ғылым салаларын шығыс философиясында қолданатын терминмен және қазақы ұғымға сай сөздермен қолданған.[7,350] Абай «дүниенің ғылымы», «заһири ғылым», «алланы танымақтықтың өзін үш түрге бөліп қарастырады. Сонда Абай біріншіден, «дүниенің ғылымы», «заһири ғылым», «алланы танымақтық», «алланың ғылымы», «алланы танымақтық» дегенге негізінен теологиялық бағыттағы діни ғылымдарды жатқызады. Ал «Дүниені танымақтық» дегенге негізінен объективті дүниенің заңдылығын ашу арқылы пайда болатын нақтылы табиғат ғылымдарын, өзінің айтуынша, «заһири ғылымдарды» жатқызуы екінші пікірін көрсетеді.

Ақынның «өзіндік ғылым» деген атауына жалпы қоғамдық ғылымдарды оның ішінде, әсіресе, «жан қуаты» немесе «адамның өзін танымақтығы» (адамтану, қоғамтану) жөніндегі ғылым саласы қарастырылған сияқты.

Хакім Абайдың осындай сипатта жүйеленіп көрсетілетін ғылым салалары, ғылымды жүйелеудегі бағыты әл-Фарабидің «Слово о классификации наук» деген еңбегіндегі тұжырымға жақын, ұқсас. әл-Фараби шынымен де ғылымды жүйелегенде бес салаға бөледі де, әр саланы жеке-жеке таратып, әр жүйеге анықтама беріп отырады. Бес саланың екінші, төртінші, бесінші бөлімдері және онда қамтылған ғылым атаулары Абай шығармаларында да көрсетілген.[2,86]

Аристотельдің жан туралы ілімін одан әрі дамытып жалғастырған әл-Фараби Шығыс әлемінде тұңғыш рет психологиялық терминдерді тізбектеп, жан жүйесі туралы ілімнің салалары туралы, дағды, әдет, қабілет, икем, мінез, бақыт, т.б. тәлім-тәрбие ұғымдарына түсінік береді.

Ал Хакім Абай адам баласының өзін-өзі тәрбиелеу мәселесіне ерекше тоқталып: «Адам баласы бір-бірінен ақыл, білім, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі ақымақтық» дей келіп, сана-сезімді тәрбиелеудегі қоғамдық ортаның рөлін ерекше атап көрсетеді.[2,324]

Мақаламыздағы екі философ еңбектерін салыстыра сараптаудың қорытындысы әл-Фараби еңбектерінен Абайдың хабары болғандығын дәлелдейді және Абайдың ақыл-сананы, дүниені тану бойынша алғашқы сүрлеуі әл-Фараби мұрасы болғандығына да біздің көзімізді жеткізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гулен Ф. Ғұмырлық өлшемдер Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2008. - 126.
2. Абай Құнанбайұлы. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп... Өлеңдер, поэмалар, қарасөздер. - Алматы: Раритет, 2008. - 384б.
3. Дулати М.Х. Көне дәуір мұралары, Алматы, КМБ, 1960.
4. әл-Фараби және қазіргі Қазақстан: оқу құралы/ҚР Білім және ғылым министрлігі, әл-Фараби атын. ҚазҰУ, [жалпы редакциясын басқ. Ғ.М. Мұтанов] - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 321, (1).

М.ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР КӨРІНІСІ

**Муктарова Э.С., п.ғ.к., профессор
Жүнісқызы М., магистрант
Қайнар академиясы**

Мақалада М.Әуезовтің «Абай жолы» роман эпопеясындағы ұлттық құндылықтар қарастырылады. Шығарма кейіпкерлерінің ерекшелігі, тарихи шындық суреттеледі.

Түйін сөздер: ұлт, дәстүр, жоқтау, жар-жар, елжандылық.

В статье рассматриваются национальные ценности в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая». Описана особенность персонажей произведения, историческая реальность.

Ключевые слова: нация, традиция, траур, ссора, национализм.

The article discusses national values in the epic of M. Auezov's novel "The Way of Abai". The feature of the characters of the work, historical reality is described.

Keywords: nation, tradition, mourning, quarrel, nationalism.

«Абай жолы» эпопеясы- қазақ халқының өмірін, тарихын әмбе әлем оқушыларына таныстырған тұңғыш шығарма. Романның жан толқытарлық, керемет көркемдік қасиеттері, шындықтың ақиқатын суреттеу шеберлігі, өмір құбылыстарын адам характері арқылы терең де толық бейнелеуі, оның шынайы халықтық шығарма екендігі – осының бәрі қазақ эпопеясының барлық жерде құдіретті ықпалы мен әсерлілігінің ең басты себебі болып табылады.

Шығарманың ұлттық ерекшелігі яғни жағдай мен кейіпкерлердің ұлттық характерлер ерекшелігі, олардың өзіндік өзгеше қалпына, сөздеріне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, әдетіне байланысты ерекшеліктің түрлері көркем шығарманың тарихи шыншылдығына себін тигізіп тұр. «Абай жолы» романы мынадай бір түйінді пікірдің дұрыстығына айғақ бола алды: нағыз ұлттық, шынайы халықтық шығарма ұлттық шағындық, үстірттік сықылды ұғымдар мүлдем жат. Сол себепті қазақ халқының ұлттық топырағында туған және халық рухынан нәр алған көркем эпопея дүние жүзінің барлық халықтарына бірдей ұғымды да түсінікті.

«Қазақта ертектің майын тамызып айтатын шеберлер аз болмаған. Осы күнгі қазақ ертегілері кітаптарына енген шығармалардың көркемдік деңгейі түрлі-түрлі болып отыратындығы да айтушының тіл ұсталығына, шешендік, әңгімешілдік қабілетіне қатысты екенін көреміз» [1,336], – дей келіп, фольклортанушы ғалым Р.Бердібайдың ертегі айтуды өнер дәрежесіне көтеру мысалына М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында суреттелетін Баймағанбет ертектің алғаны өте орынды. Баймағанбет ертектің Абайдан және оның айналасындағы көркем әдебиетті оқыған адамдардан батыс жазушыларының романдарының мазмұнын естіп, ұғып алып, оны өзінше өңдеп, әрлеп, ертегі дәстүріне лайықтап отырған. Бұны жазушы Әуезовтің көркем шығармаларындағы эпостық, ертегілік баяндау тәсілінің айқын көрінісі деп қарау қажет.

Роман-эпопеяда эпикалық баяндаудың сан түрлі әдіс-тәсілдері кездеседі:

1. Оқиғаны сол болған қалпында объективтілік түрде баяндау.
2. Сюжеттік оқиғалардың өзара байланысын түсіндіре баяндау.
3. Айтушының өзіндік дүниетанымы, түсінік-пайымы тұрғысынан кейбір сюжеттік оқиғаны өз жанынан қосып өзгерте баяндау кейде тіпті эпикалық сюжет арасында өмір туралы, өзі туралы да термелеп кетушілік те кездеседі.

Абай мен шешелерінің кешкі уақытта тыңдаған жырларының көбі Барластың өзі сүйген құлақ күйі сияқты термелер болады.

М.Әуезовтің қазақ халқының тұрмыс тіршілігі мен өмір салтынан туған фольклорлық шығармаларына, соның ішінде, тұрмыс-салт жырларына аса қанық екендігі «Абай жолы» роман-эпопеясында анық көрінеді.

Роман-эпопеяда кәрі әженің атынан айтылатын кішкентай немересін әлпештеп уататын мына бір өлең-жырдың үлгісі кездеседі.

Қорқытпа менің баламды,

Гулей соққан ақ боран!

Балам ана қойнында,

Келе алмайсың сен бұған!

Ұйқысынан айырма,

Кезе бер есіз далаңды.

Ұйықта, бөпес, оянба,

Әлдилеймін баламды!

Әлди, бөпем, әлди-ай

Деп жырласын кәрі әже.

Ұйқыға барсын сол бала.

Тілесе тағы жырласын

Жүз жыл бойы сол ана [2,4].

Келтірілген өлең үзіндінің поэтикалық реңкі қою, мағыналық аясы кең, тілі қарапайым, ойға қонымды. Эстетикалық-тәрбиелік қызметі мол.

Адам өміріндегі жаңа белес – баланың кәмелетті жасқа келіп үйлену, тұрмысқа шығу кезеңі. Осындай кездерде тойға, қуанышқа арналып түрлі өлең-жырлар, жүрекжарды тілектер айтылады. Немесе қыздар мен жігіттердің ойын-сауықта өзара көңілдері жарасқан шақта айтылатын ән-өлеңдер болады. Ондай сәттер шығармада жетерлік дәрежеде. Жазушы, сыншы С.Асылбековтің : «Қазақта үйлену тойлары көбіне өлең-жырмен өткізіледі. Ал «Абай жолы» роман-эпопеясында үйлену тойы көркемдік дәстүрдегі өлең-жыр түрінде емес, ғұрыптық салт-

дәстүрлер, сан түрлі ұлттық рәсімдер тұрғысында қарасөзбен баяндалады.», - деген пікірін білдіреді.[3,15].

Шығармадағы ән-өлеңдерді атақты Біржан сал Абай ауылына келген кезде жастар жиналып шырқайды. «Қарға», «Гауһар тас», «Баян ауыл», «Нәркес көз», «Жиырма бес» тағы басқа ән-өлеңдер шырқалған еді.

«Керімбала да Біржанның өзі сүйіп ұққан әнін айтты. Біржандай көп әнші, ақынның айтуынан өтіп, сырланып жеткен атсыз бір әнші шығарған – «Қарға».

Қарғам-ау, сен қалайсың мен дегенде... –

Деп сөзі кетті. Біржан мен Абай үлкен ілтипатпен тыңдасып еді.

Керімбаланың осы әніне орай қып, Оралбай да кербез әнге шырқай жөнелді. Оның әні – «Гауһар тас».

Басасың аяғыңды ырғаң-ырғаң,

Артыңда таққан шолпың, күміс сырғаң...

Ән зор дауысты, сұлу пішінді, ақ құба жігіт айтқанда жаңа сыр тапқандай...

Есілдің ар жағында көрдім сені,

Сырғанды қайық қылып өткіз мені,

Сырғанды қайық қылып өткізбесең,

Болсаң да хордың қызы көрмен сені [2,5], -

деп жігіт ерке тілек айтады. Дос жүрегіне сенеді. Ән, домбыра кезегі қыдыра жағалап осы Үмітейдің сөзіне келгенде, о да іркілмей «Баян ауылына» бастап кетті.

Баян ауыл басына бұлт кетпес,

Қиядағы түлкіге құсым жетпес,

Ақбоз үйдің сыртынан аттандырып,

«Қош, қалқатай» дегенің естен кетпес...» [2,6] –

Деп Үмітей бұл әннің сөзін арманды күдікпен айтады,, аса бір құпия етіп айтқандай.

Осы әнді айтушы Үмітейдің арманды күдігі, іштей құпиясы ертеңдер өзі ұзатылмақшы.

Өз қатарындағы бойжеткен қыз атаулының ең бір еркесі, көркі сұлу үмітейдің болашақ күйеуіне көңілі толмағандықтан, бұл жолдар шын сүйгенімен ақтық қоштасқандағы қимас сезімін білдіреді. Осы секілді халық әндерінің шығармада көркемдік-эстетикалық қызмет атқарып тұрғаны анық. Мұнда шын сүйгеніне қосыла алмай, тағдырдың жазуымен өзі қаламаған жерге ұзатылып бара жатқан өнерлі де, көрікті арудың орындалмаған арманы, көкірек толы мұң-шері осы төрт жол өлеңге шебер қиюластырылған. Мұндай тағдырлар сол кездегі қазақ қыздарының көбінің басында жиі кездесіп тұрған.

Роман эпопеяда тұрмыс-салт жырларының ішіндегі ең көне, мазмұнға да мағынаға да бай түрі жоқтаудың көптеген үлгілері кездеседі. Эпопеядағы Тәкежанның ұлы Мақұлбайдың жоқтауын Әйгерімге Абай жазып берген болатын.

«Абай да өз міндетіне алған жоқтау жырын тез жазып шықты. Жазғанын аяқтай сала Әйгерімге дауыстап, оқи жөнелді:

Қызыл балақ қыранның,

Балапанын дерт алды.

Жеміс ағаш бәйтерек

Балдырғанын өрт алды.

Артына белгі тастамай,

Жал күйрығын келте алды.
Ағайынды тойғызбай,
Аз күн қоймай ерте алды.
Көп жасамай көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім!
Күн шалған жерді тез орған
Күншіл дүние тас өлім!
Жыламайын десе де,
Шыдарлық па осы өлім!
Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым,
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасың ағыздың» [2,11].

Қаралы үй тағы да кешегідей жылаулы жандарға толы еді. қаражан өз жоқтауын айта бастағанда, соның төменгі жағында отырған Әйгерім үлкендерге жүзін көрсетпей, қырындау отырып, екі мықынын таянып ап, нәзік, зарлы үн созды. Үй іші алғашқы жылаудан тоқырап қалса, Әйгерімнің ақын мұңынан қайтадан тегіс босап, жылап кетті. Ұлжанның өзі де үн салып қоя берді.

Қалқам-ай, құлыным-ай, арманда кеткен қошақаным-ай! – деп еңіреп жіберді.

Арманда өткен жас ұланды анық орынды жоқтаған ата-аналық зар осы. Тек Әйгерім араласқан соң ғана жоқтау өзінің үнін тапқандай.

Сондай-ақ, эпопеяда Ұлжан ананы екі келінінің жоқтауы бар. Бұл жерде жоқтау өлең түрінде берілмеген. Қазақ салтында әйел адамды жоқтауды осы шығармада бірінші рет кездестіреміз.

Ұлжан анадан кейін Абайдың інісі Оспан да қайтыс болды. Бұл кезде Әбіш жазғы демалысқа қайтқан еді. оспанның үш әйелі бар еді. Үлкені Еркежан. Ол Зереден, Құнанбай, Ұлжаннан қалған шаңырақта отыратын қаралы келін.

Екінші үйдегі қаралы әйел Зейнеп. Ол өз жанынан жоқтау шығарып, өз әуенімен зарын айтатын.

Үшінші Торымбала. Өзі жас, бұйығы адам. Осылардың жоқтауы былай берілген:

«Осы үш әйелдің ерін жоқтаған дауысын Ералыда отырған ауылдардың кәрі-жасы біледі.

Әсіресе, Зейнеп ескі шежірені дауыс қыла бастағанда, бұның үйінің сыртына келіп, пәуеске мініп, немесе жүкке сүйеніп сыбырласып отырып тыңдайтын балалар, жастар да болды.

Зейнеп ескі шежірені де біледі екен. Жоқтауының арасына Оспанның әкесі Құнанбай қажыны да қосады. Оспанның үлкен әкесі Өскенбай биді де атап, мақтап кетеді. Кейде ұзақ айтатын даусына бұл ауылдардың арғы атасы Ырғызбайды да қосады» [2,12].

Сонымен қатар роман-эпопеяда Әбішке арналған жоқтаулардың бірнеше түрі бар. Аса бір үлкен қайғы-шерге, мұңға, зарлы әуенге, терең тебіреніске толы жоқтау жолдар адам жанын тебіrentіп көңіл босатарлық-ақ! Әбіштің енді үзілгелі жатқан, өлер шағындағы кезінде інісі Мағаштың соңғы арызы да осындай арман-мұңға толы. «Мағаш бүгін күндіз аса күдер үзіп, ұзақ жалғыздық тыныштыққа отырған қалпында өзіне-өзі «бүгін бе, ертең бе екен?» деп қалды. Соңғы демі үзіліп болмаған жан ағасына арнаған арыз сөзін қағазға тізді:

Дейтұғын сөзің қайда Мағатайым?

Қауіптің тоқтауы жоқ барған сайын.
Жарқ-жұрқ етіп жайнайтын жас шағында
Шынымен кеткенің бе, ағатайым?
Жас татымас жылауға көзді булап
Күні-түні жалбарынам жанын тілеп.
Сыртына бір білгені қоймасаң да,
Күмесіне болмайды жүрек жылап—
деген еді.

«Әбішті жоқтаған Абайдың сөздері айтып жеткізгісіз күңіреністі байқатады. Әкесінің ұлына деген жалын атқан запыраны мен кеудеге толы өксігі, ізгі арманы, соңғы үміті, қимас сезімі ен даланы жаңғыртып, қара бұлт төндіреді [2, 13].

«Қазақ өмірінде ғұрыптың бірі ретінде халық тұрмысына еніп кеткен жоқтау «Абай жолы» романында осылай танылады»-деген әдебиет сыншысы Б.Майтановтың сөзін нақты айтылған пікір ретінде қабылдаймыз [4, 65].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бердібаев Р. Тарихи роман - Алматы: Санат, 1977.- 336 б.
2. Әуезов М. Абай жолы. 1-4 томдар.-Алматы: Жеті жарғы, 1997.- 331 б.
3. Асылбекұлы С. Заман шындығының айнасы // Парасат.- 1997.- №1.-15 Б.
4. Майтанов Б. Көркемдік нәрі. - Алматы: Жазушы, 1983.- 184б.

МАХАМБЕТ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПАТРИОТИЗМ

**Муктарова Э.С., п.ғ.к., профессор
Қазекешова С.Ә., 4-ші курс студенті
Қайнар академиясы**

Мақалада Махамбет Өтемісұлының патриотизмі баяндалады.

Түйін сөздер: патриотизм, көтеріліс, Исатай бейнесі, бостандық, мәңгілік ел.

В статье рассказывается о патриотизме Махамбета Утемисулы.

Ключевые слова: патриотизм, восстание, образ Исатая, свобода, вечная страна.

The article describes the patriotism of Makhambet Utemis Uly.

Keywords: patriotism, uprising, the image of Isatai, freedom, eternal country.

Халық бостандығы үшін болған күресті сипаттайтын ХІХ ғасырдағы поэзияда Махамбет жырларының орны ерекше. Көрнекті ақын-жазушы С.Мұқанов: «ХІХ ғасырдағы халық көтерілісі кезінде найза мен қаламын бірдей қару етіп жұмсаған Махамбеттен басқа ақын жоқ. Көтерілісті жырлаушы, әрі істің, әрі сөздің қажымас қайратын Махамбеттен өзге ақындарды кездестірмейміз. Шынында басқа ақындар ең әрі кеткенде көтерілістің жыршысы ғана болды» деген көзқарасын білдіреді [1, 271]. Өтемісұлы жырларындағы патриотизм тақырыбы жырдағы қос бейне арқылы ашылады: көтеріліс басшысы Исатай бейнесі және ақынның өз бейнесі ерекше сипатта алынып суреттелген. Өмірдегі бейнелері жырда қайсарлық, ер мінез, жауға қатал сипатында ашылып, барша жауынгерге, бүгінгі ұрпақ сарбаздарына ғажайып өнеге түрінде нақты, жан-жақты бейнеленген.

Махамбет жырларының ерекше қасиеті-стихиялық күрестен саналы көтеріліске ұласқан ұлт-азаттық көтерілістің шынайы оқиғасын нанымды әрі шығармашылық көркемдікпен суреттеуі. Махамбет жырларында елін сүйген ерлердің бейнесі шынайы сомдалған, әсіресе Исатай образы патриотизмнің жарқын үлгісін танытқан .

«Соғыс» өлеңіндегі келесі көрініске назар аударып көрелік:

Құдайлады хан ұлы,
Іздеген жауы біз болып,
Жау қарасы көрінді,
Жиылған әскер білінді,
Исатай – басшы, мен – қосшы.
Исатайдың сол күнде
Ақтабан аты астында,
Дулығасы басында,
Зығырданы қайнайды.[2]

Негізінде ақын Исатай Тайманов бейнесі арқылы көтерілісшілердің жау жүрек, қаһарман сипатын беруге тырысқандай, өлең шумағындағы бар жауынгердің келбеті елін сүйген, халқын азаттыққа жеткізу жолында жанын қиған бір Исатай басшы арқылы берілген сияқты болып көрінеді.

Зерттеу деректерінде де көтеріліс басшысы, жанашыр дос, ақылды қолбасшы, Махамбеттің арқа сүйер ағасындай болған Исатай- өр ақынның көп өлеңінен орын алған қаһарман жан. Тайманұлымен ниеті, мүддесі жарасып, хан-сұлтандарға қарсы шыққан Махамбеттің :

Хан ұлымен қас болып, Қара ұлымен дос болып,
Хан үстіне барғанда, Шабайық ханды дегенде,
Шапқандай ханды амал бар, - Амал барда хан шаппай,

Тәңірім қылды - не амал бар?! – деген өлеңінде Исатайдың адамгершілігін, азаматтығын, батырлығын, қайсарлығын аңғаруға болады.

Өмір заңдылығында мойындарына бұғау салынса да сағы сынбайтын, жігері мұқалмайтын, ар-ожданы еркіндік көгінде шарықтап өтетін қаншама адамдар бар. Махамбет те осындай жандардың қатарында асқақ рухымен азаттықты аңсап, сол жолда күрескен жан. Махамбеттің ел-жұртын жанымен сүйгені жалынды жырлары мен көтеріліске шығып шайқаста ерлік көрсетуінен байқалады. Өтемісұлының өмір бойы асқар таудай аға тұтып, ерге тірек, халыққа көсем санаған, онымен бірге өмірдің қиындықтарын, көтерілістің жан беріп, жан алатын сәттерінде бірге болған қимас жаны-Исатай еді. Өткір жырларына арқау қылып Исатай-басшы, мен-қосшы деп өлеңіне қосып жырлаған Исатай Тайманұлы-оның сүйікті образының бірі болып жырланды. Соғыстың ортасында қарама қарсы күштермен өткен небір қысылшаң кез, қиын сәттерде де қызу мінезді ақын бірде-бір рет көтеріліс көсемінің бетіне келіп көрмеген екен. Ақын Исатайды батыр қолбасшы, көсем ретінде ғана емес, айбынды азамат, ақылы кемел кемеңгер, түр- келбетіне дейін келісті кісі ретінде де жоғары бағалап, шын жүрегімен жақсы көрген. Махамбеттің қуатты талантынан туған ең үздік туындылары Исатай жайында баяндайды. Жыр жебесінде Исатай бейнесі бірден-бірге сатылап, әр қырынан ашыла түседі де, өз биігінде халық азаматы тұрпатында танылады. Махамбеттің елін сүйі , оған деген махаббаты жыр жолдарында жан-жақты шынайылықпен беріледі. Исатай туралы өлеңдерінде де қазақ халқына деген ерекше ықыласы байқалады.

Қазақ халқының айбарлы ақыны, қалың жұртшылық ақындығы мен батырлығына бас иген Махамбет – халық арасындағы келеңсіз құбылыстарды, келелі істерді өлеңіне арқау еткен өр рухты ақын. Шындықты бүкпей жырлаған батыл ақын «Жәңгірге», «Баймағамбет сұлтанға» атты өлеңдерінде халық зарын сөзбен өрнектеп үстем тап өкілдерінің, хан-сұлтандардың жөнсіз бағытын өлеңмен сынап, олдадың елге жасаған зорлықтарын беттеріне басып, өлеңін семсер ретінде қолданды. Жалпы бір сөзбен айтқанда Махамбет бірдің емес, бүкіл ел мұңын жырлаушы. Хан мен сұлтан, төре мен төлеңгіттер Еділ мен Жайық арасындағы халықтардың «оза шауып, егін егіп эзер тауып отырған шаруаларға алым-салық көбейтіліп, халықтың хал-ахуалы нашарлады. Сөйтіп, ел «ереуіл атқа ер салды». «Азулы елдің ашуын» Исатай мен Махамбет басқарды. Айбарлы қос батыр «Қара қазан, сары бала қамы үшін қылыш сермедік» деп ұран тастап, төңірегіне мол күш жұмылдырды. Қазақта дәл айтылған «Ерлік істелмесе, ешкім де қалам тербемейді» деген сөз бар. Абайша айтқанда «қалың елім, қазағым, қайран жұртымның» басына түскен тарих теперіштерін өмірде көп көрген ақын елін сүюін тоқтатқар жоқ. Өр де ер Махамбеттей жалынды ақын жырлары тарих тереңіне еріксіз үңілуге мәжбүр етіп, сол кезеңнің шындағын білуге де көмектемеді. Ұлы тарихымыздың әдебиетімізбен сабақтастығы да осындай жайттарда бірден көзге түседі. Махамбет өз жырлары арқылы өзі өмір сүрген замана шындығын жан-жақты ашып көрсете білді. Әдебиетші ғалым С.Дәуітовтің: «Негізі Махамбет жырлары Отанды сүю, елдің намысын қорғауға ерлердің дайын болуын ұрандайды. Ел мен ер сөздерінің мәнін, халық пен оны қорғаушы батырлардың рухы үстем болуын Махамбет өз өлеңдерінде басты тақырып етіп алады» деген пікірі біздің дипломдық жұмысымыздың өзектілігін, осындай ердің жалынды жырларының құдіретін өскелең ұрпаққа таныстырудың ешқашанда толастамайтынын сезіндіреді.[3,7] Елдің шежіресін, ХІХ ғасырдағы тарихын тануға және танытуға деген ықылас, ұмтылыс болса,, бізге бірден-бір көмекке келетін Махамбеттің жыр жауһарлары болмақ, ол жыр-өлеңдерсіз біздің сол кезеңнің сыры мен шежіресін толық аша алмайтынымыз да ақиқат.

Біз үшін ескеретін жайт - Махамбет өлеңдері көтеріліс, күрес, тартыс үстінде туды, оның өлеңдері сол көтерілістің ақындық үні, шежіресі болып, халықтың бостандық сүйгіш, намыс пен асқақ рухқа толы бейнесін де таныта алды. Талантты жазушы М.Әуезовтің: «Бүкіл ХІХ ғасыр әдебиетінде қимыл мен күрес жырын Махамбеттей қып жырлаған өзгеше ақын болған емес. Алды да , арты да бір өзі сияқты» [4, 55] деуі ақынның жақынгерлік поэзиядағы өзіндік орнын аңғартады.

Ақын өлеңдерін талдау барысында өлеңдерінің көбінде шешендік өрнекке құрылған-нақыл, терме, толғау түрінде келетінін байқадық. Махамбеттің әрбір жыры жоғары рухқа толы болмысымен жігерінді оятып, көтеріліс болған Нарын құмына еріксіз жетелеп, тіпті қанды шайқастың ортасына жетелеп кететіндей құдіретті күшімен ерекшеленеді. Жыр шумақтары адамдықтың биік деңгейін танытып, бір сөзі екінші сөзімен қосылып салыстырмалы көркем сөздің ажарлы айшығын танытады. Ақынның іші-сырты бірдей от шашқан өлеңдері өзінің де қаһармандық болмысын танытқандай болады. М.Әуезовтің пікірінде Махамбеттің адами келбетін танытқан тұсы: «Махамбет жаратылысында әрі батыр, әрі жырау,, ақын болған. Мінезі қызба, бет алған жағынан қайтпайтын, қайсар, ер адам болыпты» деп көрсетіледі. [4, 59]

От ауызды Махамбеттің поэзиясы — ерліктің, өрліктің өрнегі әрі қайталанбас көрінісі. Ақынның асыл сөзден құралған маржан жырының жыраулар поэзиясымен үндестігін талдау кезінде аңғара алдық. Махамбеттің асқақ рухты жырларында арнау, ханға қасқая сын, мін айту, жауынгерлік рух, қайсар батыр бейнесі, елдік пен ерлікті асқақтата жырлау ерекше

үлгіде сипатталғанын аңғардық. Біз Махамбеттің халықты патшалық, хандық өкіметке қарсы қарулы кетеріліске шақырған алғашқы қазақ ақыны екенін әрдайым есте сақтаудың қажеттігін айтқымыз келеді. Себебі Махамбет – халқын сүйген, халық мұңын жырлаған, елім деп еңіреген ақын әрі халқы үшін қан майданда соғысқан, бостандық үшін қолына найзасын алып шайқасқан ақын. Махамбет поэзиясы өз дәуірінің, сол кездегі қанауға қарсы көтерілген шаруалар көтерілісінің айқын үнін танытқан жалынды жырдың көрінісі. Отанын сүйген патриот өлеңдері- елінің ертеңіне алаңдаған, халық мүддесін жоғары қойып, оның бостандығы үшін қаруы мен жырын қоса жұмсаған, еңбекші шаруалардың жыршысы бола білген жанның ішкі әлеміндегі жалғыз сырды-ел бақыты мен бостандығын армандаған сезімін танытатын рухқа толы поэзия. Езуші таптың жауыздығын тайсалмай әшкерелеп өткен реалист ақын көпшілікке өршіл жырлары арқылы танылған қайсар, намысты жан болды деп бағалаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихтық–этнографиялық шолу. - Алматы, Жазушы, 2005. – 304 б.
2. Өтемісұлы М.Өлеңдер жинағы. - 4 т. - Алматы, «Жазушы» баспасы, 2010.-510 б.
3. Дәуітов С. Он ғасыр жырлайды. - Алматы, 2000. - 408 б.
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ғылым, 1991.- 298 б.

РЕЖИССЕР АБДОЛЛА ҚАРСАҚБАЕВ – ҚАЗАҚ КӨРКЕМСУРЕТТІ БАЛАЛАР КИНОСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Мурсалимова Г.А.

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Кинорежиссер А.Қарсақбаевтың балаларға арналған ұлттық кинематографияның мәртебесін көтеруде аянбай еңбек еткен шығармаларындағы түрлі жанрлар мен тақырыптар қамтылды. Ол – комедия элементтері бар драма, киноповесть, психологиялық драма жанрлары, тарихи және соғыс (Ұлы Отан соғысы және революциядан кейінгі жаңа үкімет тұсында), спорттық және мектеп жасындағы балалар хақындағы тақырыптарда фильмдер түсіргені айтылады.

Түйін сөздер: балалар киносы, жасөспірімдер фильмі, балалар әдебиеті, жанр, балалар фильмі режиссері

Различные жанры и темы освещены в работах кинорежиссера А. Карсакабаева, который неустанно работал над повышением статуса национального кинематографа для детей. Он снимал фильмы в различных жанрах: комедия, психологическая драма, исторические и военные (о Великой Отечественной войне и новом постреволюционном правительстве), о детях школьного возраста.

Ключевые слова: детское кино, подростковый фильм, детская литература, жанр, режиссер детских фильмов

1960-шы жылдары балалар киносы қазақ кино өнерінің маңызды және дербес жеке саласы ретінде қалыптасты. Балаларға арналған фильмдердің жалпы көркемдік деңгейінің ересектер фильмінен айырмашылығы болмау керек деген ұстаным бағыт кәсіби мамандар мен суреткерлерге жаңаша импульс берді.

Қазақтың алғашқы кәсіби режиссерлерінің бірі, ұлы суреткер Абдолла Қарсақбаев пен қазақ балалар әдебиетінің классигі, көрнекті жазушы Бердібек Соқпақбаевтың «шығармашылық тандемінің» арасында, ұлттық кино өнеріндегі шын мәніндегі шоқтығы биік «Менің атым Қожа» (1963) туындысы рухани әлемімізде текті қырандай қанат қақты. Б. Соқпақбаевтың повесі негізінде экрандалған «Менің атым Қожа» фильмі – халықаралық, әлемдік деңгейдегі кино фестивальдері мен байқауларында марапатталып, кинотанушылар мен сыншылардың назарын өзіне қаратты. Төрткүл дүние аталмыш фильм арқылы қазақ балалар киносының болмысын танытады. Бұл жаңа кезең – қазақ киносының тарихындағы балалар тақырыбындағы фильмдердің, ұлттық кино өнерінің кәсібилікке қадам басқан, құлашын кеңге сермеген, дүбірлі рухани қозғалысқа толы уақытпен тұспа – тұс келді.

А.Қарсақбаев – балаларға арналған ұлттық кинематографияның мәртебесін көтеруде аянбай еңбек етті. Режиссердің шығармаларында түрлі жанрлар мен тақырыптар қамтылды. Ол – комедия элементтері бар драма, киноповесть, психологиялық драма жанрлары, тарихи және соғыс (Ұлы Отан соғысы және революциядан кейінгі жаңа үкімет тұсында), спорттық және мектеп жасындағы балалар хақындағы тақырыптарда фильмдер түсірді. Бұл фильмдердегі кейіпкерлер – бала бойында өз Отанын сүйге, адалдық, шыншылдық пен достыққа, білімге деген құрмет сезімдерін оятуға тырысты. Демек, фильм кейіпкерінің мінез-құлқы, жасаған іс-әрекеттері арқылы рухани-адамгершілік және эстетикалық тәрбие функцияларының маңыздылығы артты.

1960-шы жылдары балалар киносында, жаңа мінезге ие құбылыстар айқындалды. А. Қарсақбаевтың «Менің атым Қожа» фильміндегі Қожа бейнесінің ішкі жан-дүниесі – ұлттық мінез-құлық тұрғысынан ашылды. Режиссер Қожаның көзқарасы арқылы, ересектерге деген баланың өзіндік қарым-қатынасын, оларды қабылдау мүмкіндігін, тек Қожа мінезіндегі іс-әрекетімен көрсетеді. Баланың қалыптасып келе жатқан жаралы көңілін түсінумен және оның терең динамикасындағы бұл бейнені аша отырып, автор Қожа өмірінің әрбір нақты детальдары туралы әңгімелейді. Сондықтан, бұл фильмдегі жеке көріністердің мағынасы, іс-әрекеттің сыртқы дамуы барысы ғана емес, бала көңілі екпінің жанғырту, оның айналасындағы әлемге әлсіздікпен қарауы, ол оқиғаның ішкі қозғалысының нәзік шегімен айқындалады. Мысалы, Қожаның ересектер әлемі туралы өз көзқарасы қалыптасқан. Ол әкесінің орнына Қаратайды қабылдағысы келмейді. Себебі, Қаратай оған мүлдем бөтен адам. Қожаға оның мінез-құлықтары, іс-қимыл әрекеттері жат.

А. Қарсақбаев шығармашылығындағы балалар киносында – тақырыптық, мазмұндық және формасы жағынан еркіндік байқалды. 1960-шы жылдар кеңестік кинода, соның ішінде балалар киносы маңызды өзгерістерге ұшырады. «Менің атым Қожа» фильміндегі ерекшелігі Қожаның ішкі жан-дүниесімен ұштасып жатқан оның өмір тынысы, өзіндік көзқарасы, ой-толғаныстары, көрерменнің назарынан тыс қалмады. Авторлар бала мінезінің психологиясын зерттей келе, жасөспірімнің ішкі рухани әлемін аша отырып, экранда оның айналасындағы әлеммен күрделі қарым-қатынасын нақты түрде көрсетеді. Кейіпкердің бұл қасиеттері ұлттық мінезге тән еркіндік, қайсарлықпен ұштасатын болашақ тұлға. Бұл жерде философ Д. Кішібековтың «Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең» атты еңбегінде былай айтады: «Әр ұлттың өзіндік менталитеті бар. Бұл көрініс сол ұлттың жеке адамдары арқылы байқалып, жалпы сол ұлтқа, халыққа тән қасиетті бейнелейді» дей келе, «олай болса сол нақтылы іс-әрекеттерден, әдет-ғұрыптардан, мінез-құлықтардан тыс менталитет жоқ» [1, 4-5 б].

Сондай-ақ, Т.Ф. Миргородскаяның «Художественное возможности кино в раскрытии внутреннего мира личности» атты ғылыми зерттеуінде: «Тұлғаның ішкі дүниесінің бейнесі» –

кейіпкердің ішкі дүниесінің бейнесіне негізделеді және қазіргі таңда оны жасаудың кең тараған тәсілдері қарастырылады. «Ішкі дүние» ұғымы – «мінез-құлық» ұғымынан едәуір ауқымы кең. Егер мінез-құлық – ереже бойынша кино өнеріндегі кейіпкерді көркемдік бейнелеу драматургиясы негізінде құралатын адамның тұрақты психикалық ерекшеліктері жиынтығы болса, ішкі дүние, мінез-құлықтың барлық тұрақты психикалық қасиеттерін іріктеп, қарқынды, үнемі дамып отыратын, тұлғаның ішкі құрылымымен әлеуметтік және табиғи анықталған, дүниетанымдық ерекшеліктерді, темперамент түрлерін, толық ойлау, эмоционалдық күйзелісті, өзін әлемде және әлемді өзінде сезінуді қамтитын адам санасындағы шынайы іс-әрекеттегі субъективтік бейне», - дейді [2, 24-25 б.]. Яғни, әрбір бейнені шынайы шығару үшін, бала бейнесімен сұқбаттаса отырып, баланы тани білу және өзің есейген «бала» болуың, дүниеге қарапайым балалық мінезбен келуің қажет. Бала ортасын жақсы көретін, оларды қызықты әңгімелермен баурап алатын, ойынға балаша кірісіп кететін адамдар бар. Балалар мұндай адамды жатырқамай қуана қарсы алады. Оларды мұқият тындап, өз достарына деген сенімділікпен қарайды. Сондықтан, балалар фильмінің режиссерлері аталмыш қасиеттерге ие болуы тиіс. Баланың сүйкімді бейнесі – көрермендердің назарын тез баурап алады. Себебі, суреткер баланың өмірі мен әрбір нәрсеге деген қызығушылығына шын ынтамен беріледі. Бұл режиссердің байқағыштығының және бала психологиясының мәнін ұғынуының нәтижелері. Осы орайда, А. Қарсақбаев баланы жақсы таниды. Бұл өз тұрғысынан фильмнің бейнесін нақты беруге, өзінің қалыпты, іскерлік және жолдастық қарым-қатынасын орнатқан кішкентай актерлармен жұмыс жасау барысында бейнені түсіндіруіне өте көп көмектеседі. А. Қарсақбаевтың баламен рөлді сомдау жұмысы барысындағы бір ерекшелігі, баланың өз «Мені» арқылы бейненің мәнерлілігінің негізгі құралына айналдыра білуінде. Сондықтан, оның туындыларындағы кейіпкерлер барынша қайратты, ішкі қасиеттерін ашуды талап ететін жағдайларға тап болады. А. Қарсақбаевтың ленталары – өз көрермендеріне салмақты ой салып, дүниені үйлесімді тануға ықпал етеді. Режиссердің шығармашылық жолдағы биік талғамының тағы бір көрінісі, ол – алғашқы фильмдерінен бастап ең соңына дейін музыкада – композитор Н. Тілендиевпен әріптес болса, ал операторлық жағынан бірнеше мамандармен жұмыс жасағанымен, Ә. Қастеев негізгі операторына айналды. Оператор – мектептегі сыныпты, аула, отбасы, көшенің атмосферасын шынайы бере білді. Олар суретшімен бірге, өнердің жоғары критерийлері болып саналатын өмірдің мәнерлі көркемдік шынайылығына қол жеткізе білді.

Б. Нөгербектің «Счастливей режиссер Абдолла Карсақбаев» атты монографиясында «Қ. Қасымбековтың «Шоқ пен Шер», С. Нарымбетовтың «Көзімнің қарасы», Ә. Сүлееваның «Ауылым көктөбенің бөктерінде», Т. Теменовтың «Торо», «Адамдар арасындағы бөлтірік», Д. Өмірбаевтың «Шілде», «Кардиограмма», С. Апырымовтың «Үш ағайынды» фильмдерінен – Абдолла Қарсақбаев шығармашылығындағы туған ауылға, ұлттық мәдениетке деген тұңғыш махаббатының өшпес дәстүрін лажысыздан сезінемін. Бұл фильмдердегі – балалық шақ әлемі, Қарсақбаев ленталарындағы жас кейіпкерлер әлемімен үндеседі» [3, 75 б.], - делінген. Ғалымның көзқарасымен толықтай келісеміз. Аталған режиссерлардың фильмдерінде – Қарсақбаевтың балалық шаққа ғана тән атмосферасы, оның кейіпкерлерінің ішкі жандүниесінің лебі жатыр. Өйткені, аталған режиссерлар фильмдеріндегі кішкентай бейнелердің бойында, Қарсақбаевтың бала кейіпкерлерінің рухы бар. Оған мысал, Қ. Қасымбековтың «Шоқ пен Шер», Т. Теменовтың «Торо», «Қайдасың Чапай?», «Адамдар арасындағы бөлтірік» фильмдерінде өз дегенінен қайтпайтын турашыл, қайсар мінезі – балалық мінез болса, қазақ баласының болмысына тән ұлттық мінез ашылған. Бұл бейнелер – ешқандай қоғам, мектеп,

орта, отбасымен байланысты емес. Тек баланың, өзіндік балалық қасиеттерімен айналасына деген түсінікпен сезімі арқылы қарым-қатынасы берілген. Ортаға бағынған бала бейнесі емес, таза балалық сезіммен өмір сүруші Қожа, Алпамыс, Қалихан – ішкі әлеміндегі сезім бейнесін көрсетеді. Бұл, 1995-ші жылы түсірілген Д. Өмірбаевтың «Кардиограмма» фильмінде де орын алған. Жасұлан санаторийдегі кинотеатрға фильм көруге келген эпизодта, оның ересек медбикеге деген балалық сүйіспеншілік сезімі «Менің атым Қожа» фильміндегі Қожаның Жанарға деген махаббаты арқылы паралельдік үндестікте беруімен көрсетеді. Егер режиссер, дәл осындай көрінісі бар басқа фильмді алып көрсетсе, ол – әсерлі шықпас еді. Жасұлан басқа кезеңнің кейіпкері болса да, оның ішкі жан дүниесінде балаға тән өлмес бала сезім бар.

Қазақ балалар киносы тарихында А. Қарсақбаевтың шығармашылық мұрасының алатын орны ерекше. Ол – өздерінің шығармаларында белгіленген адамгершілік ұстанымдарын бейнелеп, кейіпкер мінезіне дәл бағытталған позитивтік идеяларды насихаттайды. Режиссер – балалар фильміндегі таптаурындықты жойып, кинематографияның адамгершілік проблемасына тікелей келе білді. Сондықтан оның фильмдері – қазақ киносының жас буындары үшін жол көрсетуші темірқазық болды.

Осы тұста, Б. Нөгербек былай дейді: «Абдолла Қарсақбаевтың кино шығармашылығы, жаңа буын көрермендер сұранысына ие болады. Өйткені, А. Қарсақбаев өз фильмдерін атақ, даңқ үшін емес, шынайы таза жүрекпен түсірді. Ол тоталитарлық мемлекетте өмір сүре тұра, барынша шындықты айтуға тырысты. Сондықтан оның фильмдері – уақыт сынағынан өтті. Абдолла Қарсақбаев – көшбасшы, сондықтан ол – болашақ жаңа буын кинематографистерге маңызды да қызықты болып қала береді» [4, 75-76 б.].

Сонымен, қазақ балалар киносының бастамасы ең алғашқы 1960 – жылдары қазақ балалар киносын ұлттық режиссура тұрғысынан бала кейіпкердердің бойына ұлттық мінез-құлықты ішкі жан дүниесінің қырларымен түбегейлі өзгерістер А. Қарсақбаевтың шығармашылығында арнайы қарастырылды. Еркіндікке бой алдырып ұлттық мінез-құлықты ашып көрсетудегі ерекшеліктері айтылды. Оның осы тұрғыдан басқа қазақ балалар киносының режиссерларына (Қ. Қасымбеков, Т. Теменов, А. Сулеева, Д. Өмірбаев) әсері және олар жалғастырушылар болды.

1956-1960-шы жылдардағы қазақ балалар киносында кеңестік идеологияның маңызды форпосты болғанымен, алдыңғы кезеңге қарағанда тоталитарлық пішіннен алшақ, 1963-ші жылы А. Қарсақбаевтың «Менің атым Қожа» фильмімен ұлттық ерекшеліктегі, бала кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесімен ұлттық мінез тұрғысынан танылғандығы және оның дәстүрінің жалғасқандығы анықталды. Еліміздің кино өнеріндегі қазақ көркемсуретті балалар киносының негізін салған «режиссер Абдолла Қарсақбаев мектебі» қалыптасқаны дәлелденді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. – Б.4-5.
2. Миргородская Т.Ф. Художественные возможности кино в раскрытии внутреннего мира личности. ВГИК им. С. Герасимова. – М., 1986. – 24-25 с.
3. Нөгербек Б.Р. На экране «Казахфильм». – Алматы: Издательская компания – RUAN, 2007. – 75-76 с.

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ КОГНИТИВНОГО КОМПОНЕНТА МЕЖКУЛЬТУРНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ (МКК)

Никифорова А.Л., магистрант 2 курса
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

В статье рассматривается важная цель современного иноязычного образования, а именно формирование когнитивного компонента МКК. Анализируются определения когнитивной компетенции данные рядом исследователей. Уточняется содержание вкладываемое в формирование когнитивного компонента с позиции овладения иноязычным образованием. Рассматривается роль индивидуальной база данных и ментальных структур в восприятии. Дается определение когнитивного компонента межкультурно-коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: когнитивная компетенция, когнитивные стили, ментальные образования, самообразование, познавательные процессы

Мақалада маңызды мақсаты-қазіргі шеттілдік білім беру, атап айтқанда, қалыптастыру когнитивтік компонент МКК. Когнитивтік құзыреттіліктің анықтамалары бірқатар зерттеушілердің мәліметтері талданады. Шет тілді білім беруді меңгеру тұрғысынан когнитивті компонентті қалыптастыруға салынатын мазмұн нақтыланады. Қабылдаудағы менталдық құрылымдардың және жеке деректер қорының ролі қарастырылады. Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттіліктің когнитивті компонентінің анықтамасы беріледі.

Түйінді сөздер: когнитивті құзыреттілік, когнитивті стильдер, ментальды білім беру, өздігінен білім алу, танымдық процесстер

The article is concerned with the important purpose of modern foreign language education, exactly the formation of the cognitive component of the MCC. The definitions of cognitive competence given by a number of researchers are analyzed. The content invested in the formation of the cognitive component from the position of mastering a foreign language education is clarified. The role of individual database and mental structures in perception is considered. The definition of the cognitive component of intercultural-communicative competence is given.

Keywords: cognitive competence, cognitive styles, mental education, self-education, cognitive processes

В процессе образования происходит развитие интеллектуального потенциала личности. К фундаментальным задачам образования относится осмысление действительности, усвоение базовых понятий, освоение современной методологией, воспитания гибкого мышления, определение интересов и дальнейшей траектории развития учащихся. Все это относится к знаниевой составляющей образования или в условиях компетентностного подхода, способности оперирования знаниями можно отнести к когнитивной компетенциям.

Рассмотрим определение когнитивной компетенции в научно-педагогической литературе. Пантелеева З. В. определяет когнитивную компетентность, как «способность (готовность) к осуществлению различных видов познавательной деятельности и решению разнообразных житейских и профессиональных проблем на основе саморазвития, оценки своих знаний и возможностей их применения» [1].

По мнению Л.А. Осиповой, когнитивная компетентность представляет собой «интегральное качество личности, обеспечивающее её стремление и готовность реализовать свой потенциал при успешном решении проблемных задач в процессе учебной и других видов

деятельности» [2]. О.В. Потанина рассматривает когнитивную компетенцию как форму «существования знаний, умений, образованности в целом, которая приводит к личностной самореализации, нахождению выпускниками своего места и сокращению периода адаптации к новым условиям деятельности» и определяет когнитивную компетенцию как «результат образования, при котором уровень подготовленности обучаемого позволяет иметь способности к развитию познавательной деятельности в профессиональной, личной и общественной жизни, самоорганизации и саморазвитию; готовность к постоянному повышению образовательного уровня; потребность в актуализации своего личностного потенциала, демонстрации рефлексии и самостоятельном приобретении новых знаний и умений» [3]. Европейское сообщество трактует когнитивную компетенцию как «готовность к постоянному повышению образовательного уровня, потребность в актуализации и реализации своего личностного потенциала, способность самостоятельно приобретать новые знания и умения, способность к саморазвитию» [4].

Интегрируя подходы к раскрытию содержания понятия «когнитивная компетентность», можно сделать вывод, что все авторы выдвигают на первый план повышение образовательного уровня субъекта, акцентируя внимание личности и умения решать поставленные задачи.

Исследователи подчеркивают, что когнитивные умения человека имеют фундаментальный характер, которые формируются в ходе выполнения широкого спектра задач в разных областях знания. Вместе с тем ее формирование происходит в рамках отдельных дисциплин и в рамках изучаемого предмета имеет свою специфику.

В составе базовой компетенции иноязычного образования межкультурно-когнитивной компетенции (МКК) когнитивная субкомпетенция была выделена Кунанбаевой С.С. Казахстанский ученый в модели МКК выделяет - лингво-культурологическую, социальную, социо-культурологическую, концептуальную, личностно-центрированную, коммуникативную и когнитивную субкомпетенции. При этом когнитивный компонент «обеспечивает формирование языка как неотъемлемой части процесса познания и формирование мышления. Сформированность когнитивной субкомпетенции проявляется в когнитивных структурах как ментальных образованиях, посредством которых человек воспринимает окружающий мир и взаимодействует с ним как обобщенный носитель естественного языка, отражая коллективное сознание, обусловленное социальным менталитетом социальных категорий общества»[5].

Принимая компонентный состав межкультурно-коммуникативной компетенции, предложенный С.С. Кунанбаевой, наша задача уточнить содержание когнитивного компонента МКК.

Спецификой иноязычного образования является не только работа с новой языковой системой, но и то, что данная языковая система имеет свою специфическую среду существования - культуру.

Признание культурных различий, готовность понять и принять новую позицию, создают условия для формирования новых ментальных структур, а также способствуют вторичной социализации. Происходит «процесс, слагающийся из усвоения суммы знаний, выявления смысла, межличностного общения, усвоения лексических и синтаксических правил, овладения социокультурными навыками языковой коммуникации» [6].

Осмысленное действие требует определенного механизма и наличие информационного базиса. Залевская А.А. считает необходимым выделение понятия «индивидуальные знания»

или «единая информационная база», которое «формируется под воздействие уникального предметного, ситуативного, эмоционального опыта»[7]. Оно противопоставляется коллективному и отличается рядом характеристик, связанных с

(1) содержанием знания

(2) с тем, как то или иное содержание презентуется и репрезентуется в информационной базе человека.

(3) особенностями усвоения, приобретения различных видов знаний в разных видах деятельности

(4) особенностями функционирования знаний в разных видах деятельности

(5) спецификой ценностных ориентаций и эмоциональных переживаний оперирующего индивида [7].

Работа этого «индивидуального знания» совершается бессознательно, но «удивительные познавательные и коммуникативные возможности слова», а также сознательная деятельность «живо только тогда, когда мы его не просто знаем, а переживаем как слитое с продуктами переработки многообразного опыта и всегда включённое во множество связей и отношений, вне которых не может восприниматься и опознаваться окружающий нас физический и социокультурный мир» [8].

Представители когнитивной лингвистики, исходя из тесной связи языка и сознания, разработали ряд теорий которые описывают ментальные структуры наличие которых обеспечивает восприятие послания, так как оно далеко не всегда несет прямой смысл, и имеет несколько иное значение чем семантический смысл языковых единиц.

Теория ментальных пространств Жилия Фоконье является попыткой моделирования механизмов языкового понимания. Человек наивно полагает, замечает Фоконье, что значение передается при помощи слов, на самом деле они составляют лишь доступную для слуха «верхушку айсберга». Процесс «распаковки послания» происходит в фоновом режиме за сценой, где присутствуют, создаются новые и распространяются ментальные образования. Именно эти образования, которые получили название «ментальных полей» поддерживают и обеспечивают понимание ежедневного разговора.

Теория фреймов, Ч. Филлмора также обращает внимание на ментальные структуры, которые обеспечивают понимание. Филлмор определяет фрейм как «когнитивную структуру, знание которой предполагается концептом, представленным тем или иным словом»[9]. В отличие от семантических полей они имеют более четкую структуру или сюжет, опираясь на который осуществляется механизм осознания.

Теория метафор исходит из образности мышления, которое присуще человеку. Вопросами метафор занимались такие лингвисты как А.Хили, Р.Харрис, А.Ортони, Р.Рейнолдс. Наиболее четко концептуальная теория метафоры сформулирована у Дж. Лакоффа и М.Джонсона. В своей работе «Метафоры, которыми мы живем» они описали концептуальную метафору как пересечение знаний об одной концептуальной области в другой концептуальной области. Авторы отмечают, что «метафора — это одна из основных ментальных операций, это способ познания, структурирования и объяснения окружающего нас мира»[10].

Данные ментальные образования обеспечивают восприятие коммуникативных намерений собеседника, а также отвечает за кодирование и создание ответной коммуникации.

Индивидуальные особенности восприятия, обработки информации отражает понятие когнитивный стиль. Данное понятие исследовалось с двадцатых годов прошлого столетия,

большой вклад в разработку данной темы внесли работы Альфреда Адлера, Гордона Олпорта, Гарднера, Хольтцмана, Виткина Д., Виткина, Кляина, Raskin, Карр. Холодная М.А. отмечает, что когнитивный стиль отражает различия в «индивидуально-своеобразных способах переработки информации, восприятия, анализе, структурировании, категоризации, оценивании происходящего»[11]. Она приводит в своей работе десять параметров которые позволяют описать индивидуальные особенности мыслительных процессов:

1. Полезависимость/полenezависимость.
2. Узкий/широкий диапазон эквивалентности.
3. Узость/широта категории.
4. Ригидный/гибкий познавательный контроль.
5. Толерантность/нетолерантность к нереалистическому опыту.
6. Фокусирующий/сканирующий контроль.
7. Сглаживание/заострение.
8. Импульсивность/рефлексивность.
9. Конкретная/абстрактная концептуализация.
10. Когнитивная простота/сложность.

Соотношение между данными параметрами создает представление о стиле учащегося. Однако данная величина не является постоянной, индивидуальный когнитивный стиль изменяется под воздействием времени и социальных факторов.

Когнитивные компетенции характеризуют возможность ведения познавательных процессов восприятия, мышления, а также процессов переработки и осмысления информации, процессов решения проблем и задач и процессов передачи результатов решения. В рамках иноязычного образования, когнитивный компонент МКК представляет собой способность учащихся воспринимать иноязычную информацию, обрабатывать ее и использовать ее для реализации коммуникативного намерения.

Список использованной литературы

1. Пантелеева, З. В. Технология измерения уровней сформированности когнитивных и профессиональных компетенций студента по дисциплине «Экономика организации» / З. В. Пантелеева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 11 (91). — С. 1446-1450
2. Осиповой Л.А. Информационно-образовательные проекты как средство формирования у студентов когнитивной компетентности: автореф. диссерт. пед. наук: Брянск, 2008.
3. Потанина О.В. Формирование когнитивной компетенции слушателей подготовительных курсов вузов, дис. 2011
4. Зеер Э.Ф. Психология личностно ориентированного профессионального образования. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 2000. – 258 с., с. 63
5. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010 Гураль С.К., Обдалова О.А. Синергетическая модель развития образовательного пространства // Язык и культура. 2011. № 4 (12). С. 90–94.. С. 94
6. Гураль С.К., Обдалова О.А. Синергетическая модель развития образовательного пространства // Язык и культура. 2011. № 4 (12). С. 90–94.. С. 94
7. Залевская А.А. Индивидуальные знания специфика и принципы функционирования. – Тверь, 1992
8. Залевская А.А. Что там – за словом? Вопросы интерфейсной теории значения слова. - Москва-Берлин; 2014

9. Fillmore Ch., Atkins B. T. Toward a frame-based lexicon: the semantics of RISK and its neighbors, in A. Lehrer and E. F. Kittay (eds), *Frames, Fields and Contrasts*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1992.

10. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. - Chicago: Chicago University Press, 1980

11. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. — СПб.: Питер, 2004.

ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ФИЛОЛОГ-МАМАННЫҢ БОЙЫНДА ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Нұрбекова Г.С., ҚҰҚПУ

Арымбай Ж.Н., Кастамону университеті, Түркия

Қазір қоғамымыздың саяси-әлеуметтік тұрғыда жаңа өрлеуі білім беру мен тәрбиелеу үдерісі мазмұнына елеулі өзгерістер енгізу, қайта құру, білім алушыларды жеке тұлға ретінде дамыту талабын қойып отыр. Ал ол білім мазмұнын жаңарту, оқыту үдерісін жандандыру міндетін жүктейді.

Тілдің сөзжасам жүйесі – қазақ тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамын жаңа сөздер жасау арқылы толықтырып отыратын негізгі тілдік құбылыс екендігі белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, оны іске қосып отыратын механизмі, яғни белгілі сөзжасамдық заңдылықтары мен әдіс-тәсілдері бар. Ол өте ерте кезеңдерден бері қолданылып, дамып, іріктеліп, түрлі өзгерістерді басынан өткізіп, қазіргі қалыпқа түсіп, әбден қалыптасқан. Сондықтан тілде жаңа сөз кездейсоқ, қалай болса, солай жасала бермейді. Ол тілдегі қалыптасқан заңдылықтар арқылы жүзеге асады.

Түйін сөздер: сөзжасам, туынды сөз, лингвистика, оқу үдерісі, суффикс, әдістер, тілдік құзыреттілік.

В настоящее время новый политико-социальный подъем нашего общества ставит задачу внесения существенных изменений в содержание образовательного и воспитательного процесса, перестройки, развития обучающихся как личности. Он возлагает на него задачу обновления содержания образования, активизации процесса обучения.

Как известно, словесная система языка является основным языковым явлением, дополняющим словарный запас и словарный состав казахского языка путем создания новых слов. С этой точки зрения существует механизм его функционирования, т. е. определенные словообразовательные закономерности и методы. Она была использована на ранних стадиях, развивалась, отбиралась, переживала различные изменения, нормализовалась и сформировалась. Так что новое слово в языке происходит не случайным путем. Это происходит с помощью сложившихся закономерностей на языке.

Ключевые слова: словообразование, производное слово, лингвистика, учебный процесс, суффикс, методы, языковая компетентность.

At present, the new political and social rise of our society sets the task of making significant changes in the content of the educational and educational process, restructuring, and developing students as individuals. It assigns him the task of updating the content of education, activating the learning process.

As you know, the verbal system of the language is the main language phenomenon that complements the vocabulary and vocabulary of the Kazakh language by creating new words. From this point of view, there is a mechanism for its functioning, i.e. certain word-formation patterns and methods. It is used in the early

stages, developed, selected, experienced various changes, normalized and formed. So a new word in the language happens randomly, not the way it happens. This happens with the help of established patterns in the language.

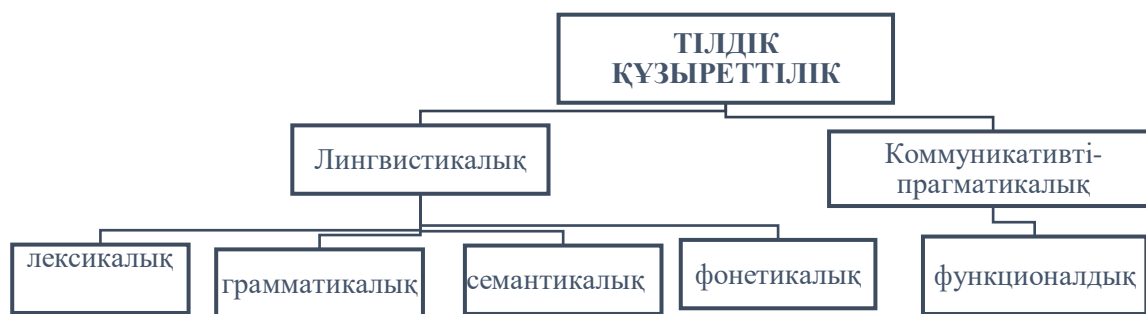
Keywords: word formation, derived word, linguistics, educational process, suffix, methods, language competence.

Білім берудің жаңа парадигмасы жалаң білімділіктен құзырлылық үлгісіне құрылады. «Сөзжасам» лингвистика ғылымының бір саласы ретінде жаңа қырынан қаралатын маманның тілдік құзыреттілігі – ұлттық мәдениетті игеруі, тілдік қатынаста пайдаланылатын ақпаратты өзі табуы мен қолдануы, тілдің әлеуметтілігіне қатыстыруын, өмірдің барлық саласында пайдалы өнімге айналдыруы. Қазіргі кезде тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасының мәңгілік проблемасы болып табылатын «*адами капитал сапасын жақсарту*» туралы жиі айтылып жүр. Бұл жаңа тілдік парадигманың пайда болуына алып келді.

Қазіргі ғылыми және әдістемелік еңбектерде бірнеше термин бір ғана феноменді қарастырады деп көрсетеді. Олар: *мәдениеттанымдық, лингвомәдениеттану, тілдік құзыреттілік*. Ал тілдік құзыреттілік мәдениетпен тығыз байланысты екені белгілі, сонымен қатар метатілді қолдана отырып, мәдени аясына сүйенеді. Тілдік құзыреттіліктің құрылымында кемінде екі компонентін көрсетіледі: 1) сөйлеу әрекетіндегі әлеуметтік-мәдени стереотиптерді қолдану, тілдік түсінігінің болуы; 2) ұлттық таңбаланған тілдік бірліктерді дұрыс қолдану, ұлттық-мәдени компоненттер мағынасы мен тілдік бірліктерді сөйлеу әрекетінде қолдану біліктілігі.

Білім беру үдерісінде қатысымдық құзіреттілікпен бірге танымдық құзіреттілікті де қалыптастыруға ерекше көңіл бөлініп жүр. Қазіргі таңда ақпараттар ағымының көптігіне байланысты білім алушының алған білімінің тереңдігіне емес, осы білімді өзіне қажетті жағдайда қолдана алу қабілетіне мән беріледі. Танымдық құзіреттілік күрделі құрылым мен үлкен мазмұнға ие. Ол білім алушыдан жаңа білім мен дағдыны өңдей алатын қабілеті болуын, алатын білімін дұрыс ұйымдастыра білуді, өз ісіне жауапкершілікпен қарауды, жұмысын бағалай білуді талап етеді.

6-Сызба. Тілдік құзыреттілік үлгісі

Танымдық құзыреттілік – өз бетінше жаңа білімді игеруі, білім деңгейін үнемі жетілдіруге дайын болуы, өзін-өзі ұйымдастыра алуы және дамытуы, жеке, қоғамдық, кәсіби өмірде танымдық қызметті дамытатын қабілетінің болуы. Осы компоненттерді дұрыс байланыстыра білгенде ғана танымдық құзіреттілікті қалыптастыруға болады. Бүгінгі өткениет заманында мәдениет пен өнердің, халықаралық қатынастың дамыған уақытында тілді мәдениет арқылы танып-білу өзекті де көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені

тілді зерттеу арқылы ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып білуге, сол тілде сөйлейтін ұлттың таным, болмысы мен тұрмыс-тіршілігін, *менталдық* айырмашылығын көрсететін салт-дәстүр ерекшеліктерін танып білуге мүмкіндік береді.

В.Н.Телия тілді қарастырудың антропологиялық парадигмасы тілдік материалды репрезентациялаудың түрлерін беске: *тіл – узус – сөйлеу әрекеті – норма – сөйлеу* деп жіктейді [1,38]. Осы жіктелген репрезентациялардың әрқайсысы тілдік тұлғаның бойындағы біліктіліктің ерекше түрі болатынын білдіреді. Біліктіліктердің түрлері, тілдік материалды презентациялаудың формалары арасындағы сәйкестік тілшілердің еңбектерінде:

- ◆ *тіл* – тілдік құзыреттілік;
- ◆ *узус* – тілдік құзыреттілік (семантикалық);
- ◆ *сөйлеу әрекеті* – коммуникативті құзыреттілік;
- ◆ *норма* – нормативті құзыреттілік;
- ◆ *сөйлеу* – орындаушылық құзыреттілік деп сипатталады.

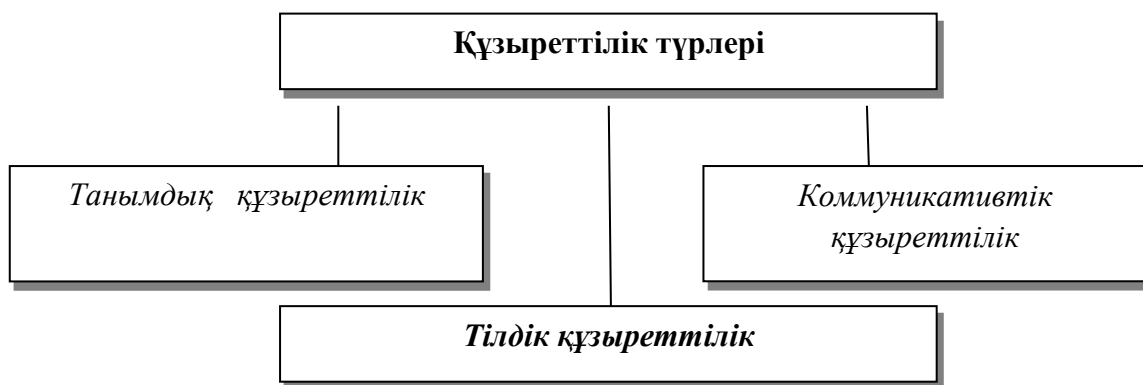
Тілдік қабілеттерді қалыптастыруда тұлғаның тілдік қабілетін дамыту – күрделі құрылымдық білім. Интеллектуалды компонент бейнелік және логикалық ойлауды біріктіреді. Тілдік компоненттің құрамына тілдік ойлау енеді, бұл қабілет лингвистикалық семантикалық сөзжасамдық типтер, олардың мағыналарын, қабылдауды дамытады. Сөйлеу компоненті тұлғаның коммуникативті дағдыларын белгілейді. Тілдік құзыреттіліктің мазмұны негізгі білімнен құралады. Бұл білім әрекет пен қарым-қатынас жағдайларын семантикалық талдау нәтижесінде қалыптасады. Тілдік құзыреттілікке коммуниканттардың ұлттық сана-сезімі туралы ой-түсінік те кіреді. Тілдік құзыреттілік менталды қасиеттердің жекелік түрі болып, белгілі бір деңгейде тілдік және коммуникативті құзыреттіліктерге байланысты болып келді. Ойлаудың осы типтерін оқыту үдерісінде дамыту ескеріледі.

Бірінші құзыреттілік – білім алушы проблемаларды шешу құзыреттілігі бойынша: әртүрлі тілдік жағдаяттардағы проблемаларды анықтайды, өздігінен шешім қабылдайды, өз шешімінің нәтижесін бағалай алады; өмір жағдайларында туындаған жағдаяттарда міндеттерді шешетін технологияларды таңдай алады, кәсібіне қажетті сөздерді талғай алады.

Екінші құзыреттілік – ақпараттық құзыреттілік бойынша: ақпараттарды сыни тұрғыдан талдайды, соның негізінде саналы шешім қабылдайды; тілдің танымдық қызметтерін өз мақсатына сай қолдана алады; логикалық операцияларды еркін қолдана отырып ақпараттарды өз мүмкіндігіне сай өңдей алады; сөйлеу әрекетін жоспарлауда және жүзеге асыруда ақпараттарды талғап қолданады; жаттығудағы сөздердің семантикасын және жасалу жолдарын анықтай алады.

Үшінші құзыреттілік – коммуникативтік құзыреттілік бойынша сөйлесім әрекетінің дағдыларын меңгереді, ауызша және жазбаша сөзжасамдық талдау, пәннің заңдылықтарын, ережелерін, сөздің мағыналық сипатын және сөзжасамдық семантикасын ұстанады; тілдік деректерді пайдалана отырып, іскерлік қарым-қатынасқа қажетті дағдыларды меңгереді, ауызша және жазбаша сөйлеуде қажетті коммуникативтік сапаларды қолданады; өз ойын дәлелдей түседі [2,89].

7-Сызба. Тілдік құзыреттілікті қалыптастыру моделі.

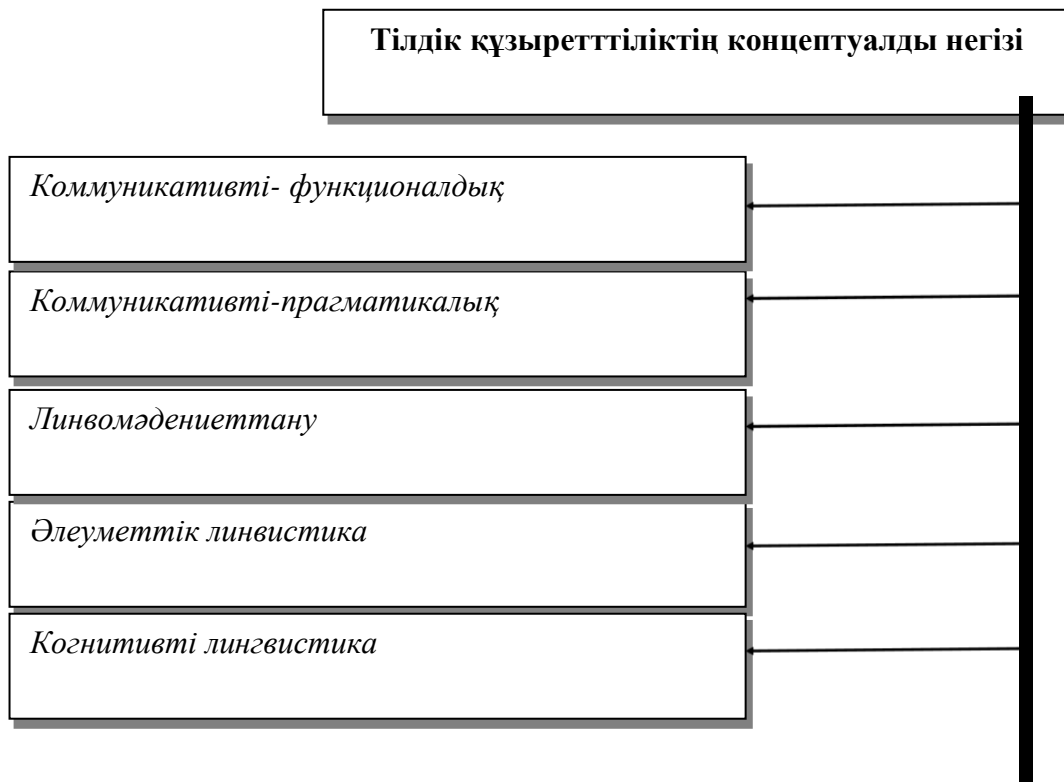
Филолог-маманның бойында *тілдік* құзыреттілікті қалыптастыру

- Ғылыми-теориялық білім ақпаратты алу тәсілі ретінде **тілдік** құзыреттіліктің негізгі тетіктері туралы теориялық түсінігінің болуы*
- Қажетті мәтіндік ақпаратты **тілдік бірліктерді жүйелеу және іріктеу** және пайдалануы*
- Кез келген контексте ақпаратты беру және қабылдау, мәдени-тілдік аясы мәтін түрлерін қолдануы*
- Кәсіби мамандық қызметінде қарым-қатынас жағдаяттарына сәйкес **тілдік** біліктер мен дағдылардың тиісті қолдану тәсілдерін білуі*
- Қазақ тілінің құндылық маңызын коммуникативтік қатынас жасау құралы ретінде пайдалануы*

Осы кезең ғалымдарының еңбектерінде кәсіби педагогикалық дайындықты қарастыру барысында болашақ маманның индивидуалдылығы құрылымының құрамдас бөліктері (индивидтік, субъектілік, тұлғалық), оның кәсіби мәдениетіне қойылатын талаптар (шығармашылық, ғылыми ізденісін, кәсіби білімдер және біліктер, т.б.), кәсіби біліктердің кешені ескерілді. Мәселен, ғалым Б.Қасымның еңбектеріне сүйене отырып, сөздердің лексикалануы, семантикалық өрісі, когнитивтік табиғаты, символдану үдерісі нәтижесінде жеке номинацияға ұштасу заңдылығы, тұрақты тіркестердің сөзжасамдық мағынаға айналуы секілді тұжырымдар ұсынады. Профессор Б.Қасым: «Символдардың әмбебап категория екендігі белгілі. Бұл көзқарас бойынша, **символ** – кез-келген мәдениетке тән әмбебап құбылыс. Адам қоршаған ортаны ой қабілеті арқылы танып біледі десек, тіл ой қызметін бейнеге, белгілі бір тілдік үлгіге түсіреді. Ол халықтық дүниені түйсінуінен хабар беретін қазына, яғни ғаламның тілдік бейнесі ретінде ұлттық эстетикалық таным-талғамын, кәсібін, мінез-құлық, ырым-нанымы, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухты тек тілде ғана жан-жақты танытады. Мұның негізінде «*әлемді тіл арқылы танудың*» әр ұлт тілінде түрлі сипатқа ие екендігі туралы шешімге символдың тілдік сипатын ашу арқылы және

әр ұлттың болмысын таныту негізінде келуге болады»[3.124],- деп көрсетеді. Тілші сол арқылы адам танымында зат не құбылыс туралы ұғымның жаңа бір сапасы, белгісі, қасиеті, реңі айқындалып, одан тілдің даму жүйесіндегі және ұтымдық даму кезіндегі туындайтын қажеттілікке сәйкес жаңа туынды мағыналар өрбитінін дәлелдейді. Ғалым еңбектеріндегі тұжырымдар мен ой-пікірлерге сүйене отырып филолог-мамандардың тілдік құзыреттілігін мәтін арқылы қалыптастыруда семантикалық, концептілік, тілдік бірліктерді талдаудың мынадай жүйесін ұсынуға болады:

8-Сызба. Тілдік құзыреттіліктің концептуалды негізі

Осы қасиеттерді бойына жинаған индивид, саналы адам дәрежесінен тұлға одан әрі тілдік тұлға дәрежесіне көтеріле алады. Яғни, филолог-маманның тілдік құзыреттілігін сөзжасамдық талдау арқылы қалыптастырудың тіл мен мәдениет бірлігінде тілдік тұлға аспектісіне назар аудару қажеттігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениет пен тілді тұтынушы арасындағы сабақтас байланыстың бар екенін көрсетеді.

Соңғы кезде қазақ тілінің лексикалық ұлттық-мәдени дәстүрін түсіндіру мәселелеріне арналған бірнеше еңбектер пайда болды. Дегенмен, қазіргі кезде қазақ тіліндегі *сөздің ішкі құрылымы, коннотативті мағынасы* (Б.Қасым) және олардың пайда болуының *когнитивтік аспектілері* мәселелері мән беруде. Сондықтан зерттеудің міндеттерінің бірі – ұлттық-мәдениеттің ерекшелігімен байланысты сөздің ішкі құрылымын ашып, тілдегі шындық болмыстың мәдениет арқылы бейнеленген тұстарын көрсету болып табылады.

Когнитивтік семантика тілді түсіну және қолдану мәселесін негізгі назарға ала зерттеп, мағына санада кодталатын үдеріс, ғаламның тілдік бейнесін құрушы бірлік екені ескеріледі. Соның нәтижесінде белгілі бір үдерістің *әрекет етуші, әрекет, мақсат, нәтиже* қатынасы негізінде ғана жүзеге асатыны мойындалады. Концептілік талдаудың басты мақсаты – ғалам туралы білім моделін құру және ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Әр халықтың өмір тәжіребесінің күрделілігіне, қалай, нені басынан өткергеніне қарай тілдік

білімі де өзгеріске түсіп отырады [4,265]. Қазақ тіліндегі *көз//көру* етістікті фразеологизмдерге пейоративтік *бағалаушытық, баға беру* халықтың ұлттық дүниетанымымен түсіндіріледі. Ерте кезден қазақ халқында адамның көзқарасында үлкен магиялық күш бар деп есептелген. Кез келген бөтен адамның көзі зиян тигізеді деп саналған. Сондықтан қазақтарда қырық күнге шейін жаңа туған нәрестеге, сонымен қатар үй жаныуарының балаларына қарауға тыйым салынған. *Көз жанарының уытын төгу, көзі өңменен өту, көзібен ату, көзі тию, көзі соқыр, көзбен ату, көзі өту, көзімен ішіп-жеп қарау*, т.б. тілдік бірліктер осының дәлелі болса керек [5,142]. Филолог-маманның тілдік құзыреттілігін туынды сөздің семантикасы арқылы қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздеріне тілдік құзыреттілікті игеру, маманның кәсібилігіне, өз маманының шеберіне және Ұлы дала елінің идеясын жүзеге асыратын *тілдік тұлға* ретінде сипатталады. Зерделей келе, мәдени код сөзжасамдық таңбаның мағынасы мен мазмұны арасындағы сәйкестікті анықтайды, аталым-таңбаны түсініп, белгілі бір ұлттың таңбалық қасиеті мен мәнінің бірлікте жұмсалатынын көрсетеді деп айтуға болады.

Сөзжасамдық тақырыптарды тереңдете оқытуда, оның морфологиялық тақырыптардан ерекшеліктерін, өзіндік заңдылықтарын игеріп, машықтануға үйретуде тілдің «Сөзжасам» саласының өзіндік мазмұндық ішкі ерекшелігін ескеретін болсақ, оқыту заңдылықтарымен біртұтастықта алсақ қана білім алушының өзіндік әрі абстрактілі ойлауын, ой қорытуын қалыптастыруға болады.

Сондықтан филология мамандықтарында тілдің «Сөзжасам» саласы бойынша білім алушыда теориялық білім мен абстрактілі ойлаудың негізін қалыптастыру үшін, оны оқытудың тұтас ғылыми әдістемелік жүйесінің (*тілдік тақырыптарды тереңдете оқытудың ғылыми теориялық әрі ғылыми әдістемелік негізі, дидактикалық ұстанымдары, сабақ түрлері, оқыту әдістері, бақылау материалдары*) жасалуы қажет.

Қазіргі уақытта оқытудың технологиясы мен модульдерінің түрлі жіктеулері бар. Бірақ олар бір жағдайда ұқсас келеді, қолданыста олардың барлығы оқытудың оқу жүйесіне негізделеді. Жалпы бұл педагогикалық жүйелердің барлығын ЖОО филология мамандықтарында тұлғалық бағдарлы оқытуды ұйымдастыруда қолдануға болады. Осыған орай, еңбекте оқу үдерісін ұтымды ұйымдастырудың да өзіндік мәні сөз болады. Оқу үдерісін *ұйымдастыру формасы* – оқытушы мен студенттердің арнайы ұйымдастырылған белгіленген тәртіп пен талапта жүргізілетін оқу-таным іс-әрекетінің үдерісі.

Оқу жұмысын ұйымдастырудың негізгі түрі – сабақ. Тілдік материалды меңгерту кезеңдеріне, міндеттеріне, мазмұн, мақсаттарына қарай қазақ тілі сабағының мынадай түрлері бар: жаңа сабақ, қайталау сабағы, бақылау сабағы, аралас сабақ.

Қазір қоғамымыздың саяси-әлеуметтік тұрғыда жаңа өрлеуі білім беру мен тәрбиелеу үдерісі мазмұнына елеулі өзгерістер енгізу, қайта құру, білім алушыларды жеке тұлға ретінде дамыту талабын қойып отыр. Ал ол білім мазмұнын жаңарту, оқыту үдерісін жандандыру міндетін жүктейді.

Тілдің сөзжасам жүйесі –қазақ тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамын жаңа сөздер жасау арқылы толықтырып отыратын негізгі тілдік құбылыс екендігі белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, оны іске қосып отыратын механизмі, яғни белгілі сөзжасамдық заңдылықтары мен әдіс-тәсілдері бар. Ол өте ерте кезеңдерден бері қолданылып, дамып, іріктеліп, түрлі өзгерістерді басынан өткізіп, қазіргі қалыпқа түсіп, әбден қалыптасқан. Сондықтан тілде жаңа сөз кездейсоқ, қалай болса, солай жасала бермейді. Ол тілдегі қалыптасқан заңдылықтар арқылы жүзеге асады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. – М.: Наука,1988. -38–172-204 с.
2. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқулық. /Авторлар: Ф.Ш.Оразбаева, Б.Қ.Қасым, Ж.Қ.Балтабаева, Н.А.Оразақынова, Р.С.Рахметова / – Қарағанды: Medet group, 2016. – 424 б.
3. Қасым Б.«АЛА»түсінің танымдық, символдық негіздері // Язык и культура: проблемы и соотношения и взаимодействия в полиэтническом пространстве. Часть I. – Уфа, РИЦ БашГУ, 2015. – 124-129 с
4. Қасым Б.Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі (Ғылыми мақалалар). – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. 265 б. – 371
5. Қасым Б. Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам. – Алматы: ЖК Волкова Е.В, 2015. 142-б.– 300 б.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «АДАМ БОЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Омарова С.Б., п.ғ.к., профессор
Қайнар академиясы

Мақалада ұлы Абайдың өлеңдеріне талдау жасалып, «Адам бол» идеясының философиялық негіздері ашылған.

В статье через анализ стихотворений великого Абая раскрываются философские основы идеи поэта «Будь человеком».

The article through the analysis of the poems of the great Abay reveals the philosophical foundations of the poet's idea "Be a man."

Адам тұлғалық қасиеті туралы ең алғашқы мәдени-антропологиялық тұжырым бастауында тұрған Сократ. Сократтын шәкірті Платонның анықтамасында «Адам ғана сөйлеу қабілетіне ие. Сөз пайдалыны да, пайдасызды әділеттілікті де, әділетсіздікті де жеткізе біледі. Бұл қасиет адамның барлық тірі жәндіктерден ажыратып тұрады» делінген [1, 159-171].

«Әр уақытта адамның жүрегінде бір нәрсе бас көтереді. Сол себепті жан дүниеде адам кейде жақсы сипатқа, кейде жаман сипатқа ауысады» – делінген. Бірі сол адамға лайықты дұрыс жолды сезінсе, енді бірі жаның бойындағы қаншама сұмдықтарды көріп қорықты.

Сонымен қатар қытай жұртының ғұламасы, дао ілімінің негізін қалаушы Чжан – Цзы: өзінің арғы тегінен ажырамайтын тұлғаны «Аспан денесіне сәйкес», рухани бастауынан бөлінбеген тұлғаны «Қасиетті тұлға», шындықтан бөлінбеген тұлғаны «Кемел тұлға. Тағы да көптеген шығыс ғұламаларының даналық өсиеттерінде: 1. Ештеңе білмейтін, бірақ, ештеңе білмейтінін түсінбеген жан – ақымақ. Оны ескерусіз қалдырған жөн. 2. Ештеңе білмейтін, бірақ, өзінің білмейтінін түсінген жан – шәкірт. Оған ілім үйрет. 3. Барлығын білетін, бірақ, білгенін іске асырмайтын жан – ұйқыдағы адам. Оны оят. 4. Барлығын білетін, білгенін іске асыратын жан – данышпан. Оны ұстаз тұт [2], - деп ұсынған кемел ойлар айтылады. Абайда да тұлға жаратылысының жан сыры жайында жүйелі де, жемісті жатыр. Ол өзіне дейінгі Әл-

Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Қ. Яссауи және Ж. Румидің кемел тұлға жайлы ой-пікірлерін әділет пен ақылдың таразысына теңдеп, тұжырымдар жасады.

Әл-Фараби түрік әлемінде өз танымының негізі ретінде жүрекке шешуші мән беруі – Абай негізін қалаған «толық жан» ілімінің түп төркіні қайда жатқандығын білдіретін құнды дерек көздеріне жатады.

Әл-Фарабидің философиялық тұжырымы Абайдың «Он жетінші» қара сөзінде өзінің логикалық жалғасын тапқан сияқты. Абайдың қара сөзінде «Қайрат», «Ақыл» және «Жүрек» үшеуі әрқайсысы өзін мықты санап, айтысып, таласып, ақыры «ғылымға» келіп жүгінеді. Сонда ғылым бұл үшеуінің сөзін тыңдап, айтыпты: – Сен үшеуіңнің басыңды қоспақ – менің ісім, – депті. Бірақ билеуші, әмірші жүрек екенін айтады. Ақыл, сенің қырың көп, жүрек сенің ол көп қырыңа жүрмейді: жақсылық айтқанына жаны-діні құмар екен. Көнбек түгіл қуанады. Жаманшылық айтқаныңа ермейді. Күш қуат, сенің қаруың көп, күшің көп болса, сенің де еркіңе жібермейді. Орынды іске күшінді аятпайды. Орынсыз жерге қолыңды босатпайды. Үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке орын бер, – депті. Үшеуің бір кісідей менің айтқанымдай табысқаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті жан сол. Үшеуің қарсы болсаң, мен үшін «Жүрек» маңызды.

Бір қызығы «он жетінші» қара сөз бен «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңіндегі ақыл, қайрат, әділет, шафқат (жүрек) секілді ұғымдардың барлығы да А. Ясауи дүниетанымындағы «дертті тұлға», «топырақ тұлға», «ғарип тұлға» секілді тұлғаларымен сабақтасып жатқан секілді. Көне қытай ойшылдары адамның адамдық қасиетін сыртқы көрінісінен іздейді. Ұлы ойшыл Конфуцийдің пікірінше адам үш түрлі болады: Дана адам – асып таспайды, Жақсы адам – күй талғамайды, Батыл адам – қорықпайды, - дейді Абай адамдықтың биік деңгейін иманмен өлшеген. Өзінің қара сөздерінде «Толық мұсылман болмай – толық адам болмайды» деп, кесіп айтқан.

Абайдағы толық адам туралы ойдың о бастағы төркіні «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінен бастау алып, ақынның «Адам болам десеңіз» деген тезисі негізінде ары қарай желілеп таратылып, жыл өткен сайын күрделене түсуде. Толық адамның тұла бойын толтырар ізгі қасиеттер «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде айқын көрсетілген. Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз. Тілеуің, өмірің алдында, Оған қайғы жесеңіз. Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер малшашпақ – Бес дұшпаның білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, рақым, ойлап қой – Бес асыл іс, көнсеңіз [3, 66-67]. Осы өлеңді білмейтін қазақ жоқ шығар.

Абайды кім оқымады, Абай туралы кім жазбады десеңізші! Пікірлер күнде өзгереді, ал Абай сол қалпы. Өлеңге келер болсақ, өте түсінікті өлең. Жаман мен жақсының ара жігін бөліп, талдап жазған. Мүмкін дәл солай қабылдау керек шығар...? Өлеңде бір реттілік заңы байқалады. Мысалы: Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ... Бәрі осы өсектен басталады. Әңгіме болсын деп өсек айтамыз. Ал өтірік қосылмаса өсектің дәмі келмейді. Өсек пен өтірікті қатар айтқан адам мақтанудан да құр қалмайды. Осы үшеуі негізі еріншек, жалқау адамның әрекеті. Тірлігі бар адамның өсек айтуға да уақыты болмасы сөзсіз! «Жұмысы жоқтық, тамағы тоқтық, аздырар адам баласын». Тағы да Абай!!! Жұмыссыз, жалқау адам «бекер мал шашпағанда» қайтеді. Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, рақым ойлап қой... Таудай талапсыз армандарға жету екіталай. Талап бар, енді мақсатқа жету үшін еңбек, жай еңбек емес, терең оймен ұштасқан еңбек керек. Осы үшеуі болған жерде нәтиже де болуы сөзсіз. Сол нәтижеге қанағат етіп, адамдарға қол созып, рақым ойлап қоюды да ұмытпау керек.

Адам болу туралы ой танымын «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде көп нәрсенің төркінінен хабар беруі себепті М. Әуезов бұл өлеңді «Абайдың, әсіресе, көп ой қорытпай айтқан мағыналы да програмдық бір өлеңі», - деп ерекше мән бере бағалауында үлкен сыр жатыр. Осылайша Абай жас өркеннің бағдар түзер айқындамасы ретінде талап, еңбек, терең ой, қанағат, рахымды атайды.

Абай атаған бес қасиет негізінен толықтықты танытатын үш қасиетті құрайды: талап пен еңбек – қайратты танытса, терең ойыңыз – ақыл, ал қанағат пен рахым – жүректен туатын қасиеттер. Адам бойындағы осы үш қасиетті ерекше танып білуге тұратын таным екенін ақын «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» өлеңінде: Үш-ақ нәрсе - адамның қасиеті: Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек [3, 218], - деп нақтылай түседі. «Ыстық қайрат» - бұл үнемі ізденіс үстінде болу, тек қана алға ұмтылу, жасампаз болу. «Нұрлы ақыл» - елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істеу, алла берген ақылды тек жақсылыққа жұмсау. Ал, «жылы жүрек» - иманды, иман жүзді болу, адамдарға құрметпен қарау, олардың мұң-мұқтажын, көңіл-күйін ұға білу. Міне, осы үш қасиет ізгілікті мақсатта пайдаланылған жағдайда ғана толымды адам деген мәртебеге ие болуға болады. Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек [4, 119],- дейді. Олай болса, Абай үшін дүниенің басты құндылығы – адам, жәй ғана адам емес, рухани тұрғыда кемелденген толымды адам.

Ақылын мен рухынды жетілдіру, адамдар ғана алдына қоя алатын – аса ұлы мақсат. Абайдың арманындағы толық адамның іргетасы дінмен ұштасып, дінмен дамиды және дінмен жетіледі. Адамзат өркениетіндегі барлық игі қасиеттер: дін, иман, ғылым, білім, тәрбие, әдеп, өнер, құқық, іскерлік, тапқырлық, қайраткерлік, азаматтық, жомарттық, әділеттік, т.б. бойында жетілдіре білген, дамытқан адам – Абай ұсынған «толық адам» концепциясы.

Әл-Фараби: «Әрбір адамның әлемде (дүниеде) өз орны бар», десе Абай оны жаңғыртады: «Сенде бір кірпіш дүниеге кетігін тап та, бар қалан» - дейди. Күш, жылдамдық, ептілік, төзімділік және т.б қимыл-қозғалыс... Адам тәріздес тіршілік иелері өздерінің қалауларымен, іс-әрекеттерімен, ойлау жүйесімен өздерінің болашақтағы тіршілік ететін ортасын жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айгерим Болатбекқызы. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 8.1 (88.1). — С. 53-55. — URL: <https://moluch.ru/archive/88/17589/> (дата обращения: 29.05.2020).
2. Ғабдуллин Б. Абай және Сократ/ «Абай тағылымы», Алматы: «Жазушы», 1986. 159-171 б.
3. Абай Құнанбайұлы. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп...: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: «Раритет», 2008. – 384б.
4. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері. - Алматы, 2000 ж.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ С КОМПОНЕНТОМ «ЧАСТИ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА»

Омарова Г.Ж., старший преподаватель
Академия Кайнар

Статья посвящена одной из интересных тем в английской фразеологии – фразеологическим выражениям (ФЕ) с компонентом «части тела человека». В статье ФЕ рассмотрены с точки зрения истории, традиций англичан, то что формирует их уникальную культуру.

Мақала ағылшын фразеологиясындағы қызықты тақырыптардың біріне арналған – мақаласында "Адам денесінің" компоненті бар фразеологиялық көріністерге (ФЕ) арналған. ФЕ мақаласында ағылшын тілінің тарихы, дәстүрі, олардың бірегей мәдениетін қалыптастыруы тұрғысынан қарастырылған.

The article is devoted to one of the interesting themes of English phraseology – phrasal expressions with “parts of human’s body in its component”. Phrasal expressions are considered from the point of view of traditions and history of English people, which shape their unique culture.

Мы используем в родной речи фразеологизмы постоянно, даже не замечая этого. Для использования фразеологических единиц (ФЕ) в изучаемом языке нужно пользоваться словарями, заучивать наизусть. Если значение фразеологических единиц сложно понять, запомнить сразу, следует поинтересоваться этимологией данного выражения. Тогда станет ближе и понятнее культура англичан, их увлечения, традиции и привычки - то, что формирует их уникальную культуру.

Изучение фразеологических единиц является необходимым звеном в процессе усвоения иностранного языка, так как их применение исключает необходимость использования дополнительных слов, облегчает понимание собеседника, а главное делает речь более образной, яркой и эмоциональной, помогает понять национальную культуру страны изучаемого языка. Достичь этого помогают идиомы и фразеологизмы. Ведь эмоциональная бедность высказываний мешает вплотную приблизиться к тем, для кого этот язык является родным. Как правило, изучение ФЕ английского языка представляет трудность при освоении, однако с его изучением мы начинаем значительно лучше понимать английский язык, а также приобщаемся к другой культуре и образу мыслей другого народа.

Межкультурная коммуникация завоевывает все новые и новые территории и поэтому непонимание фразеологических единиц русского и английского языка ведет к неправильному переводу текстов и их толкованию, к неправильному употреблению фразеологических единиц в речи, искажению смыслового содержания. Неоспоримым является тот факт, что свободное овладение фразеологическими выражениями весьма нелегко, так как дословный перевод может увести от смысла заключенного в предложении. Становится ясно, что человек, стремящийся к получению глубоких знаний языка должен знать фразеологию.

Среди различных фразеологических выражений в английском языке особое место занимают фразеологические выражения в составе которых есть «части тела человека» В больших словарях есть огромное количество идиоматических выражений с данной семантикой.

Названия частей тела человека упоминаются в английской речи не только при обсуждении самочувствия или чьей-либо внешности, но и для обозначения каких-то абстрактных, нефизических состояний – настроения, состояния души, особенностей характера, отношений между людьми.

Данная статья посвящена сопоставительному анализу фразеологических выражений с компонентом «частей тела человека» в некоторых сферах жизни и быта, формирующих этноязыковую характеристику английского и русского языков, а также выделению групп объектов, наделяемых языковым сознанием или иными словами, носящих в себе лингвострановедческий потенциал.

Целью этой статьи является выявление особенностей ФЕ, содержащих в своей семантике элементы частей тела человека, и определение способов их перевода, являющихся наиболее адекватными. Актуальность выбранной темы обусловлена тем, что изучение ФЕ является необходимым звеном в процессе усвоения иностранного языка и делает речь более яркой, образной, эмоциональной, помогает студенту понять лучше культуру изучаемого языка.

Давайте ответим на вопрос: «Что такое фразеология?» Фразеология – это наука об устойчивых словосочетаниях с полностью или с частично переносным значением, имеющие, самостоятельное значение, обычно не совпадающее с дословным переводом. Особенность природы фразеологизмов позволяет обозначить сложные явления в выразительной и, главное, в лаконичной форме. В основе процесса фразеологической номинации лежит переосмысление. Переосмысление является одним из способов познания действительности в сознании человека и связано с воспроизведением реальных или воображаемых особенностей объектов на основе установления связей между ними. Примерам переосмысления является метафора. [Кунин, 1996]

Огромный вклад в разработку теории устойчивых выражений внес академик Виноградов В.В. Он выделил три группы устойчивых сочетаний [В.В. Виноградов 1953]:

1. Фразеологические сращения, которые обязательно характеризуются смысловой, грамматической или синтаксической неразложимостью.
2. Фразеологические единства, которые отличаются от первой группы сочетаний большей самостоятельностью компонентов и семантической неразложимостью.
3. Фразеологические сочетания, которые состоят из слов с ограниченной сочетаемостью.

Источники происхождения фразеологизмов в современном английском языке очень разнообразны. Условно все фразеологизмы можно разделить на две группы: заимствованные в свою очередь подразделяются на межъязыковые и внутриязыковые. Таким образом можно вычленить три группы ФЕ:

1. Исконно английские ФЕ;
2. Межъязыковые заимствования, то есть ФЕ, заимствованные из иностранных языков путем того или иного вида перевода.
3. Внутриязыковые заимствования, то есть ФЕ, заимствованные из американского и других вариантов английского языка [Кунин А.В., 1996].

В словаре русского языка Мюллера существует огромное количество слов с семантикой «части тела» Откуда они появились?

Почему отверстие в иглке у русских связано со словом «ушко», а у англичан “eye” глазок, Куда от страха «уходит душа» у разных народов? Почему для выражения значения

«быть на чеку» англичане «протирают глаза от шелухи», а русские держат «ушки на макушке». Говоря простым языком, это сочетание двух и более слов, которые, употребляясь вместе имеют иное, фиксированное значение. Иногда значение можно понять по смыслу составляющих слов, а иногда невозможно понять их смысловое значение. Например, в фразеологическом выражении "to cost an arm and a leg" нет намекана, то что стоит очень дорого: "Everything in that fancy department store costs an arm and a leg. I can't afford to buy anything". Тогда как в другом фразеологическом выражении "to have a big mouth" – что означает «передавать, рассказывать секреты» представляется возможным догадаться о смысловом значении фразеологизма: "My brother has a big mouth. He told everything to our mother." или же следующее "to have a sweet tooth" быть сладкоежкой: "I know you have a sweet tooth, so I bought a box of chocolate." Как видите перевод фразеологизмов – это отдельная проблема. Надо уметь узнавать их в тексте и подбирать адекватный вариант перевода. При этом далеко не все английские фразеологизмы имеют точное соответствие в русском языке. Некоторые из них приходится переводить описательно.

В этой статье мы рассмотрим не только грамматические модели построения, но и семантическую структуру фразеологизмов, потому что условия их воспроизводимости задаются не структурно-семантическими свойствами слов-компонентов, а особенностями (узусом) общения в определенной ситуации.

Существуют множество методов используемые в анализе, проводимых исследований:

1. Компонентный метод;
2. Метод анализа;
3. Метод синтеза;
4. Статический метод;
5. Семантический анализ.

Для классификации рассматриваемых нами ФЕ использован сравнительно-типологический подход – один из самых продуктивных методов исследования двух и более языков.

Давайте рассмотрим какие части тела являются наиболее употребляемыми в английском языке. В состав этого списка идиом входят следующие части тела: a fist – кулак, a foot – ступня, a flesh – тело, плоть, hair – волосы, a hand – рука, a mouth – рот, heart – сердце, a shoulder – плечо, skin – кожа, a throat – горло, a stomach – желудок, a tooth – зуб, tongue – язык;

Слово heart (сердце) у обоих народов связано с душой, чувствами, добротой, любовью, искренностью. Но, что интересно, у русских в большинстве случаев используется слово «душа», а у англичан «сердце». Возможно это связано с такой национальной чертой характера, как «русская душа». Примеры таких выражений: One's heart isn't in it – Душа не лежит. To pull at someone's heart strings – Братьего-либо за душу. In one's heart of hearts – в глубине души. To have a heart – to – heart talk – Говорить под душам.

Когда англичане хотят выразить, «посвятить, отдать себя полностью, всецело», также используют слово "heart" ("with one's heart"). Интересный факт, что когда человек сильно напуган, так у русских людей «душа в пятки уходит», а у англичан – «в рот или в горло» ("To have one's heart in one's mouth (throat)").

Хотя в этой статье я не делаю сопоставительный анализ казахского и английского языков, я хочу позволить себе это сравнение – мы говорим также «жүрегім ауызыма келді» т.е. здесь как и в английском языке, когда хотим показать наибольшую степень страха, мы дословно говорим, что «сердце очутилось в горле, во рту».

“Hand” (руки) имеет следующие значения: «трудолюбие, умение, мастерство», так как в основном руки связаны с физической работой. Примеры таких выражений: A safe pair of hands - Умелые руки. A dab hand - Золотые руки, мастер.

Огромную группу фразеологизмов представляют так называемые «соматические» ФЕ – это такие ФЕ, где один из компонентов выражен словом – названием какой-нибудь части человеческого тела. «Сома» с греческого языка переводится как «тело». Изучение соматической фразеологии нам представляется необходимым для продуктивного общения с представителями англоязычных стран, для наилучшего понимания аутентичных источников.

Фразеологизмы английского языка с частями тела, так называемые «соматические ФЕ»

- To have a finger in every pie - ковсякойбочкезатычка
- To be on one's toes - быть энергичным, деятельным
- To set one's heart on smth. - страстножелатьчего-то
- To give a hand - помогать
- To be all ears - внимательнослушать
- To have one's head in the clouds - витатьвоблаках
- To put one's feet up - отдыхать, расслабляться
- To catch smb's eye - бросаться в глаза, обращать на себя внимание
- To bite one's tongue - закуситьязык
- To be down in the mouth - повеситьнос, бытьвунинии
- To keep one's fingers crossed - держатькулачки, надеятьсянаудачу
- To be tearing one's hair out - рватьнасебеволосы
- To rack one's brain - ломатьголову
- To put smb's mind at rest - успокаиватького-либо
- To break smb's heart - разбиватьсердце
- To fall head over heels in love - влюбитьсяпоуши
- To keep one's head above the water - держаться на плаву, бороться с трудностями
- To see eye to eye - разделять чье-то мнение
- To do smth. to one's heart content - делать что-либо сколько душе угодно
- To play smth by ear – импровизировать
- To put one's foot in it - попасть впросак, говорить что-то бестактное
- To get out of hand - выходитьизподконтроля
- To pay through the nose - платитьвтридорога
- To feel one's heart sink - сердцеупало
- To keep one's ear to the ground - держатьухово остро
- To turn one's nose up at smth. - задирать нос, относиться с презрением
- To say smth. tongue-in-cheek – говорить иронично, насмешливо
- To be banging one's head against a brick wall - битьсяголовойостену
- To cast one's eye over smth. - бегло посмотреть на что-то, пробежать глазами

Особенности фразеологизмов гораздо меньше изучены по сравнению со свободными словосочетаниями, как и классификация фразеологических единиц и соотношении их с частями речи. Академик В.В. Виноградов не включает в разряд фразеологизмов пословицы, поговорки и крылатые слова, считая, что они по своей семантике и синтаксической структуре отличаются от фразеологических единиц. В.В. Виноградов утверждал, что пословицы и

поговорки имеют структуру предложения и не являются семантическими эквивалентами слов. В задачи фразеологии как лингвистической дисциплины входит всестороннее изучение фразеологического фонда того или иного языка. Важными аспектами исследования этой науки являются: устойчивость фразеологических единиц, системность фразеологии и семантическая структура фразеологических единиц, их происхождение и основные функции.

Наиболее богатыми источниками из которых пришли современные фразеологизмы являются Библия и произведения Шекспира. Примером фразеологизма с «частью тела человека», пришедшего к нам из Библии является общеизвестное выражение : «Из ребра Адама Господь создал ему женщину»- GodmadeawomanfromAdam'srib.

Шекспировские фразы – это жемчужины мысли. Его произведения – один из важнейших литературных источников обогащения фразеологизмов. Трагедия “Гамлет” является продуктивным художественным текстом, который существенно обогатил речевой фонд английского языка крылатыми словами и выражениями . Вот некоторые из них, имеющие в своем составе части тела человека: Inthemind'seye. – мысленно, в воображении; tocudgelone'sbrains – ломать голову над чем-либо, blackmouth–сплетник, Grinlike a Cheshirecat – «ухмыляться во весь рот».

Таким образом, каждое фразеологическое выражение является ярким, образным и лаконичным, а самое главное позволяет ближе узнать и осмыслить язык изучаемой страны, быть ближе к их культуре.

В этой статье в основном были рассмотрены фразеологические выражения с частями тела человека, с которыми автор статьи сталкивался в работе с аутентичными текстами.

Список использованной литературы

- 1..Longman Dictionary of Contemporary English, 1980
2. Longman Dictionary of Contemporary English, 1987
- 3.Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. ВЯ -1953 №5
- 4.Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка М, 1996.

ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Рахова К.М.
«Тіл дайындау орталығының»
аға оқытушысы, магистр
Тұран Университеті

Шетел тілі мұғалімі интерактивті технологияларды қолдана отырып, заманауи оқыту технологияларын жетік білуі керек, бұл әсіресе студенттердің шет тілін тез үйренуіне пайдалы. Қарқынды оқытудың дәстүрлі технологиялары мен заманауи интерактивті әдістердің үйлесуі жоғары оқу орындарында шет тілдерін тиімді оқыту үшін қажет. Басты назар студенттердің өзара бағалау машықтарын қалыптастыруға, бір-біріне объективті баға беруге үйретуге аударылды.

Преподаватель иностранного языка должен владеть современной технологией преподавания, используя интерактивные технологии, которые особенно целесообразны при ускоренном обучении студентов иностранному языку. Сочетание традиционных технологий интенсивного обучения и

современных интерактивных методов имеет важное значение для эффективного преподавания иностранных языков в вузе. Целью данной статьи является анализ эффективности использования интерактивных технологий в процессе преподавания иностранного языка в вузе.

A language teacher should master modern methods of teaching, using interactive technologies, which are particularly suitable for intensive teaching of students. The combination of the traditional intensive teaching technology and modern interactive methods is important for the effective teaching of foreign languages in higher schools. The purpose of this article is to analyze the effectiveness of using interactive technologies in the process of teaching a foreign language at a higher educational institution.

Қазіргі замандағы үздіксіз өзгеріп жатқан жағдайда жоғары мектеп өз әрекетінде білім алушылардың интеллектуалды қабілеттерінің дамуына бағытталуы қажет.

Жоғарғы оқу орындарында болашақ мамандардың ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, сауатты жазу, академиялық сауаттылығын көтеру мақсатын басты назарда ұстауы, емтихандардың эссе түрінде қабылдануы студенттерді жазбаша сөйлеуге үйретуге қойылатын талаптарды күшейтті, оқытушылар жазба жұмыстарды көп орындататын болды.

Шет тілі практикалық сабақ түрінде өткізіледі. Пәнді игеру нәтижесінде студенттер шет тілінде кәсіби және ғылыми салаларда жазу әрекетін меңгеруі, кез келген тақырыпқа еркін ой толғауы, коммуникативтік міндеттерді лингвистикалық құралдармен шешу дағдыларын қалыптастыруы керек.

Бұл туындаған мәселе бойынша пікір алмасу, ой бөлісу барысында анықтағанымыз - бұл жағдайда оқытудың интербелсенді деп аталып жүрген әдістемесін қолданудың қажеттілігі бар.

Олай болса, таным әрекеттерін ұйымдастырудың арнаулы әдістемесі ретінде интербелсенді оқу/оқыту білім игеру процесіне қатысушылардың тиімді қарым-қатынасына негізделген.

Осы ретте «Интербелсенді оқыту» ұғымы (interactive – ағылшын тілінде «қарым-қатынас») оқытушы мен білім алушының бірлесе жүзеге асыратын әрекеті негізінде оқытуды білдіретіндігін естеріңізге сала кеткіміз келеді. Негізгі басымдық оқытушыға берілетін, ал оқыту барысындағы басты әрекет «білімді беру, үйрету» болып табылатын *дәстүрлі түсініктегі оқытумен* салыстырғанда, *интербелсенді оқыту* оқытушы мен білім алушының өзара әрекеттесуін меңзейді. Мұндағы басты әрекет «білімді алу, үйрену», яғни білім алушының әрекет барысында білімді өз бетімен игеруге бағытталады. Осы жерде интербелсенді оқытудың негізгі принциптерін бере кетейік, олар: білім игерілетін орта қалыптастыру, іс-әрекет арқылы оқыту, оқытуды өмірмен байланыстыру, білім алушының өзіндік дербестігін қалыптастыру [1].

Интербелсенді оқытудың бір артықшылығы – оқыту үрдісі барысында студенттердің өмірлік тәжірибесіне негізделген тұлғааралық қарым-қатынас жүзеге асатындығында. Өмірлік тәжірибеге әр студенттің жеке пікірі мен көзқарасын, өзіндік ойы мен идеяларын, тұжырымдары мен дәлелдерін жатқызамыз. Оқыту барысында студенттер бір-бірімен осындай тәжірибесімен бөлісе отырып, өз беттерінше жаңа білім мен дағдыларды үйреніп, қалыптастырады.

Интербелсенді оқытудың осындай міндеттері мен талаптарын басшылыққа ала отырып, студенттерді өзін-өзі және бір-бірін бағалауға үйрету де назардан тыс қалмады, бұл өз ретінде оқытушының үлкен топты бағалауын да оңайлатады деп ойлаймыз.

Интербелсенді оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, бұл жерде әсіресе бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызын баса айту керек: олар өзін-өзі мен басқа адамдарды танудың тиімді құралы болып табылады, дүниетаным қалыптастырып, тұлғаның өзіндік дамуы мен басқаларды іс-әрекеттері мен олардың себептерін түсінуге ықпал жасайды.

Интерактивті оқытудың басты мақсаты – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап таба білуге үйрету. Еліміз дамудың демократикалық жолын таңдап алған қазіргі заманда жастарды өз бетінше шешім таба білуге үйрету заңды құбылыс. Бұл күнделікті аудиториядағы жұмыстарға да қатысты: студент сабақ кезінде мейлінше белсенділік танытуы тиіс. Осындай, білім алушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік жасайтын әдістемелік амалды интерактивті деп атайды [2].

Интербелсенді оқыту студенттің өз тәжірибесі және өзге де студенттердің тәжірибесі тұрғысынан жасаған белсенді қарым-қатынасқа негізделеді. Ал үйренушілердің тәжірибесі дегеніміз олардың өзіндік пікірлері мен көзқарастары, ойлары мен идеялары, тұжырымдары мен қорытындылары, дәлелдері мен уәждері деп айтуға тұрарлық. Студенттер таным процесінде бір-бірімен осы тәжірибесімен бөліседі, міне осындай байланыста, қарым-қатынаста жаңа білім құрастырылып, саналы түрде игеріледі.

Интербелсенді оқуда білім алушылар келесідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді:

- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, оның ішінен керектісін таңдап алу;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- пікір-таластарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;
- басқалармен тиімді қарым-қатынас құру, өзара әрекеттесу;
- студенттік топты ұжым ретінде қабылдау.

Бұл біліктер тұлғаның тұрақты қасиеттеріне айналып, тек студенттік аудиторияда орын алып қана қоймай, сонымен бірге өмірдің басқа да жақтарынан тиянақты түрде көрінеді.

Интербелсенді оқыту бірлесе үйрену идеяларын ұстанғандықтан, бұл жерде әсіресе бірлескен топтық жұмыс әдістерінің маңызын баса айту керек: олар өзін-өзі мен басқа адамдарды танудың тиімді құралы болып табылады, дүниетаным қалыптастырып, тұлғаның өзіндік дамуы мен басқаларды іс-әрекеттері мен олардың себептерін түсінуге ықпал жасайды.

Оқытудың интербелсенді әдістерінің артықшылығы:

1. Оқу материалын тиімді меңгеруге бейімдейді.
2. Студенттің қызығушылығын туғызады, оқу процесіне қатысу белсенділігін кеңейтеді.
3. Студенттің пікірлері мен қарым-қатынасын қалыптастырады.
4. Студенттің сыни және аналитикалық ойлау дағдыларын қалыптастырады.
5. Студенттің белсенді өмірлік көзқарасын дамытады, демократиялықты қамтамасыз етеді.

Топтарда жұмыстың осындай түрлерін жүргізе келе, белгілі қорытындыға келдік. Өз тәжірибеміз негізінде жағымды тұстары ретінде мыналарды айтуға болады:

1. Студенттерді бір-біріне объективті баға беруге үйретуге болады.
2. Студенттердің бір-бірін оқытуын жүзеге асыруға болады.
3. Студенттерде өзара бақылау, өзара басқару дағдыларын қалыптастыруға болады.

Қазіргі таңда бізге қойылатын талаптар жетерлік. Атап айтқанда, олар – білім сапасын арттыру, студенттердің біліміне, ойлау қабілетіне сай деңгейлеп оқыту, ғылыми-ізденіс

қабілеттерін қалыптастыру, студенттердің функционалдық сауаттылығын арттыру, теориялық білімдерін практикада ұштастыра білуі.

Бұл міндетті жүзеге асыру үшін интербелсенді әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану. ХХІ ғасыр – білімділер ғасыры. Ендеше, бізге ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы, 2009. – 328 бет.
2. «Оқытудың инновациялық интерактивті әдістері» оқу-әдістемелік материалдар 2014ж.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Садақбаев Т.Т., п.ғ.к., доцент
Қайнар академиясы**

Латын әліпбиіне көшу - қазіргі қазақ тілінің өз құндылығын жоймай сақталуына тұрткі боларлық мәселе. Бұл мақалада қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу барысында орын алатын тілдік артықшылықтары мен кемшіліктері талданып жазылды. Қазақ тілінің көркем құндылығын сақтау мақсатында бүгінде жасалып жатқан ғылыми қадамдар мен зерттеушілердің пікірлері талданды. Сондай-ақ, мақалада латын әліпбиіне көшу мәселесінде тілдік ерекшеліктерімізге орай туындаған кедергілердің көрініс табуы қарастырылды. Яғни, қазақ тілінің орфографиялық және орфоэпиялық заңдылығының сақталуы, сөздердің мағынасының сақталуы мәселелері талданды.

Түйін сөздер: латын әліпбиі, жазба тіл, фонологиялық заңдылық, кирилл әліпбиі, таңба, жазу.

Переход на латинский алфавит - это проблема, способная сохранить современный казахский язык, не теряя своей ценности. В данной статье проанализированы языковые преимущества и недостатки казахского языка, происходящие в процессе перехода на латиницу. В целях сохранения художественных ценностей казахского языка были проанализированы научные шаги и мнения исследователей, которые предпринимаются сегодня. Кроме того, в статье рассматривался вопрос перехода на латинский алфавит, в котором были отражены препятствия, возникающие в связи с нашими языческими особенностями. В частности, были проанализированы вопросы соблюдения орфографической и орфоэпической закономерностей казахского языка, соблюдения смысла слов.

Ключевые слова: латинский алфавит, письменность, фонологическая законность, кириллический алфавит, знак, запись.

The transition to the Latin alphabet is a problem that can preserve the modern Kazakh language without losing its value. This article analyzes the language advantages and disadvantages of the Kazakh language that occur during the transition to the Latin alphabet. In order to preserve the artistic values of the Kazakh language, scientific steps and opinions of researchers that are being taken today were analyzed. In addition, the article considered the issue of switching to the Latin alphabet, which reflected the obstacles that arise in connection with our pagan characteristics. In particular, the issues of compliance with the spelling and orthoepic laws of the Kazakh language, compliance with the meaning of words were analyzed.

Keywords: latin alphabet, writing, phonological legality, cyrillic alphabet, sign, record.

Бүгінде әлемде латын әліпбиі кирилл және араб әліпбиімен салыстырғанда әлдеқайда көп таралған. Латын әліпбиін күллі Америка, Аустралия, Еуропаның көп бөлігі, Африка

кұрлығының тең жартысы қолданады. Әрі халықаралық және әмбебап әліпби ретінде танылған.

Қазақ тілінің бүгінгі таңдағы өзекті мәселесі – латын әліпбиіне көшу. Осыдан бес жыл бұрын «Қазақстан – 2050» стратегиясында 2025 жылдан бастап қазақ тілінің латын әліпбиіне көшетіндігі туралы сөз етілгені белгілі. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылданып, латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып келді. Сол жылы 13 қарашада әліпби кириллицаға ауыстырылды [1,1]. Қазіргі қазақ тілінің халі ауызекі сөйлеу, ресми, ғылыми стильдерін былай қойғанда, көркем әдебиетіміздің өзінде түрлі салғырттыққа салынып, өзінің көркем деңгейінде қолданылудан қалып барады. Оған жас қаламгерлеріміздің әдеби шығармаларындағы тілдік қолданыс стильдері куә. Неге десеңіз, ағылшын, итальян, орыс, латын тілдеріндегі сөздерді шамадан тыс пайдалану, қазақ тіліндегі туындының мәні мен мазмұнын ашуға емес, көлеңкелеуге қызмет атқарып жүр. Бұдан басқа, әуелгіде қазақ тілінің латын әліпбиін қолданып, кейінгі саяси-әлеуметтік өзгерістердің себебінен орыс әліпбиіне көшуі – қазақ тілінің заманауи құдіретін асқақтата алмай тұрғандығынан хабар береді. Сондықтан болар, жазба тіліміздің өзге түркі халықтары секілді латын әліпбиінде сақталуы, таңбалануының ұтымдылығын анықтап, латын әліпбиіне көшуді Елбасымыздың айтуы бойынша, 2025 жылдан бастап ұлт болып қолға алу көзделіп отыр. Басты мақсат - Қазақ тілін жаңғырту.

Латын әліпбиіне көшудің негізгі себептерінің бірі Әзірбайжан, Өзбекстан және Түрікменстан секілді түркі халықтарының жазба тілінің латын әліпбиіне әуелден көшкендігі. Көпшілік зерттеушілер латын әліпбиіне көшу арқылы түркі халықтарының ортақ коммуникациялық базасын құруға мүмкіндік жасамақ. Мәселен, аймақтық мәселелер институтының директоры Журавлев Д. «Қазинформға» берген сұхбатында латын әліпбиіне көшуден ұтатынымыз оңай жолмен батыс тілін меңгеру емес, түркі тілді халықтарды біріктіру екендігін айтып өтті. Бұл – халық үшін қажетті өзгеріс екенін нақтылай түсті.

Мәдениеттанушы Мұрат Әуезов: «Латын графикасы бізге нығаюға, шоғырлануға мүмкіндік береді», - дейді. Мұндай шоғырланусыз түркі халықтарының дамуы қиын. Қазір, өкінішке орай, өзімізге туыс көптеген халықтың әдебиетін оқи алмай отырмыз. Өз кезегінде ол халықтар да біздің әдебиетімізді оқи алмайды. Біз қаншама рухани дүниеден бейхабар қалып жатырмыз. Бұдан шығатын қорытынды – көркем әдебиетті оқуға деген халық қызығушылығының күрт төмендеп кеткендігі [2,1].

Қазіргі әлем картасында алты түркі тілді мемлекет бар. Олар: Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркия, Түркменстан, Өзбекстан. Дегенмен Әзербайжан ғана Түркия мемлекетімен шекаралас. Осы халықтардың бесеуі бұрын орыс тілі арқылы байланыс орнатып, өз мәдениеті және руханиятымен бөлісіп отырған. Тарихының ортақтығына қарамастан түркі тілді халықтар өз салт-дәстүрінің, танымының өзгешелігімен бір-бірінен өте қатты ерекшеленеді. Өз достығын үзбей жалғау үшін, әрі көркем әдеби, шығармашылық байланысты шыңдау үшін де латын әліпбиінің артықшылықтарын пайдалана білу керек.

Ағартушы-педагог ғалымымыз Ахмет Байтұрсынұлы: «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Қазақ тілінің әлі күнге орыс әліпбиіне тәуелді болып келуінен туындаған мәселені Әлімхан Жүнісбек былай түсіндіреді: «Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткен, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып

кетсе, онда кедергілер туындайды. Латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшу және қазақ жазуы тек әліпбиін ғана ауыстырмай, түбегейлі реформа жасауы керек. Ол реформа үш мәселені бірдей қамтиды - дыбыс, әліпби және емле ережесі»[3, 1]. Демек, қазақ тілінің заманауи ғана емес, қанша жылдардан бері шешімі табылмай келе жатқан мәселесі – осы. Бұл мәселені латын әліпбиіне көшу арқылы шешу – қазақ тілінің жаңа мүмкіндіктерін ашып, жазба тілінің еркін, кірмесіз және кедергісіз дамуына қолайлы жаңдай туғызуы әбден мүмкін. Қазақ тілін зерттеушілердің дәлелдеріне сүйенсек, латын әліпбиіндегі қазақ тілі өз еркіндігін алмақшы.

Қазақ тілі жаңа әліпбиге көшу барысында өзге халықтардың қайта әліпби құрудағы салғырттықтары мен кемшіліктерін зерттей отырып, жаңа жазба жобасын жасай білу керек. Кирилл әліпбиін қолдану орнығып қалған тілдік стереотиптердің салдарынан біздің тілімізге енген жаңа сөздерді орыс әліпбиі негізінде икемдеуді талап етті. Латын әліпбиі халықта әзірге түрлі стереотиптерді туғыза қоймады. Егер біз өзге тілден, орыс тілінен енген сөздерді латын әліпбиінде жазсақ, оған ешқандай қарсылық болмайды. Осы арқылы жаңа сөздерді қазақ тілінің деңгейіне сай икемдеуге қол жеткіземіз. Онсыз бүгінгі жаңа сөздеріміз жартылай орыс тіліне, жартылай қазақ тіліне икемделіп, өз мағынасын, дәмін жоғалтып жатыр. Ежелден келе жатқан қазақ тілі дыбыстарының саны негізінен жиырма алты. Сол дыбыстарды біз 42 әріптік таңбамен белгілейміз. Бұл әріптердің ішіндегі 15 таңбаның біздің тілімізге қатысы жоқ. Ол әріптер орыс тіліндегі сөздерді жазу үшін қолданылады. Еуропа тілінен енген күллі сөздер бізге орыс графикасының өңдеуінен өтіп келеді. Егер латын әліпбиіне көшсек, сол сөздерді түпнұсқасында оқып, өзіміздің графикаға икемдеп, қазақ орфоэпиясына сай өңдеуге мол жағдай жасалады. Бұл тіліміздің өзіндік ерекшелігін және дыбыстық реттілігін сақтайды.

Латын графикасы орыс әліпбиіне қарағанда заманауи полиграфия техникасына және жазу мен оқу физиологиясына оңтайлырақ. Әріптің үнемділігі мен нақтылығы, көркемдік стильденуі латын әліпбиінде тез жүзеге асады. Бұл – таңбаның техникалық ерекшелігімен дәлелденген. Полиграфиялық индустрия да бірыңғай халықаралық әліпбидің енгізілуінен зор үнем және оңтайлы пайда алады.

Латын әліпбиінде қазақ дыбыстары үшін арнайы дәйекшелердің қолданылуы дұрыс. Тек ағылшын тіліндегі секілді сөздің оқылуын анықтау үшін транскрипциялаудың қажеттілігі болмағаны абзал. Әелде қазақ тілі үшін латын әліпбиінде 25 әріп ұсынылған. Бірақ оның қандай деңгейде сай келетіндігі зерттелмеді.

Сондай-ақ қазақ тілінің латын графикасына ауысуы жаңашылдыққа, қоғамның байланыс кеңістігін кеңейтуге бағытталған үдемелі қадам ретінде түсіндіріледі. Экономикалық және бәсекеге қабілеттілік секілді мемлекетке қажетті қасиеттерді жүзеге асыруды латын графикасының енгізілуі жеделдетеді деп те күтілуде. Жаңа әліпбиге ауысуы – тілдік саясатымызды қайта қарауға түрті болуы тиіс. Сонда ғана қазақ тілінің мәселесі рухани жаңғыра алады.

Латын әліпбиіне қазақ тілін икемдегенде дәйекшелерді пайдаланудың кемшіліктері болғандықтан, бұл – өзекті мәселе туғызып отыр. Мысалы ұсынылып жатқан әліпби үлгілерінде қазақ тіліндегі «Кк» әрпінің орнына «Сс» әрпі емес, латынның «Кк» әрпі қолданылмақ. Ал сандық үлгідегі Қазақстан жобасын ойлайтын болсақ, бұл үлкен мәселеге алып келеді. «Сс» әрпімен жазылатын, қолданылып жүрген ағылшын тіліндегі біраз сөздеріміз икемге келмесі анық. Осы секілді «Ww», «Xx» әріптерін қолдануда да біршама қиындықтар бар. Дәйекшелерді әліпбиде қолдану қазақ тіліндегі әріптерді дыбыстауға шешім болып табылғанымен, компьютерлік технологиялар мен жоспарлауға кері әсер етіп отыр. Осыған

дейін қолданылып келген жазба және компьютерлік қолданыстағы күллі сөз атаулыны дейекше көмегімен қазақ тіліне орай икемдеу өте үлкен шығын келтіреді. Бұл өзгерістің пайдалы тұсымен қатар кемшілгін де жасырмай анықтап, жариялаған дұрыс. Себебі көптеген азаматтар ауысуда қиындықтарға тап болады. Халқымыздың көпұлттылығын ескерсек, латын әліпбиі біріктіретін емес, бөлетін үдеріс ретінде жүзеге асады. Әсіресе еліміздегі ұлттардың экономикалық және өмір сүру жағдайына кері әсерін тигізуі әбден мүмкін[4, 36].

Латын әліпбиіне көшу, сайып келгенде, өз тіліміздің келешегін ойлап, қолданыс аясын кеңейтуге мүмкіндік жасап, қазақы айтылым мен жазылым талаптарын жүйеге түсіру деп түсінеміз. Кірме сөздерден келген тіліміздің табиғи айтылымына кері әсер ететін кемшілігінен арылуға – осы әліпби түрткі болады. Тіліміздің фонологиялық заңдылықтарын латын әліпбиі негізінде өңдеп, кириллицамен келген жаңа дыбыстарды ана тілімізге икемдеу жұмыстарын жүргізу керек. Әліпбиді ауыстыру – кириллицадан латынға әріптерді ғана ауыстыра салу деп, керісінше түсініп жататындар да бар. Дегенмен мұнда әріпті ғана емес қазақи дыбысталу заңдылығы, айтылып ерекшелігі секілді ұлттық тіліміздің кемшіліктерін толықтыруға талпыныс жасалып жатқанын да ескерген абзал. Әрине ХХ ғасырда кириллица негізінде қазақ тілінде әдеби және ғылыми мұралардың өте ауқымды қоры жинақталды. Кітапханалар мен мұрағаттарда сансыз жазбалар мен деректер сақталып тұр. Оның барлығы латын әліпбиіне көшкен соң жаңартылып, жаңа әліпбимен жазылуы керек. Оған қажетті уақыт қаншама? Сол сақталған кітап пен қағаздардағы қорды қайда жібермек? Бұл сұрақтарға әркім өздігінше топшылап, түрлі дәйекті жауаптар беріп жүр. Әйтсе де осы мәселенің нақты шешімі айтылған жоқ. Жаңа әліпбиді қабылдауда соның салдарынан оң және кері пікірлердің жиі талқылануы орынды. Бүгінге дейін жинақталған мол мұра жойылып кеткен жоқ. Әліпбидің ауыстырылуы да мұраның қараусыз қалып, өз деңгейінде сақталмай, болашақ қазақстандықтарға дұрыс жеткізілмеуіне жол бермеуі тиіс.

Жанадан ұсынылып жатқан латын әліпбиінің үлгілеріне назар аударайық. Кирилл әліпбиін латын әріптерімен ауыстыра салу – қазақ тілінің дамуына еш пайдасын тигізбейді және құлдырауға ұшыратуы да ғажап емес. Қазақ тілінің латын әліпбиін құрастыруды қолға алғандар графикалық лингвистиканың жілігін шағып, майын ішкен, фонема мен графизацияны білетін ғалымдар болуы міндетті. Ойға келген таңбаны жазудың қазақ тіліне тигізер пайдасы қанша, қазақи дыбысталуы мен ана тіліміздегі сөздеріміздің жазылымы мен айтылымына берер әсері мен көркем құндылығы қандай? Латын әліпбиінің жобасын дайындап, авторлық құқықты алу жолында жүргендердің үлгілері ғаламтор жүйесінде толып тұр. Соған қарап, қарапайым қала ішіндегі дүкендер, түрлі орталықтар мен барлық мекемелердің, көшеде ілулі жарнамалардың барлығы қазақша атауларын латынға өзгертіп тастағаны да қаншама. Бұл құбылысты жүйелілікке жатқызуға болмайды. Нақты шешімін таппаған әліпбидің жаңа үлгісі бекітілмей тұрып, мұндай асығыстыққа баруды - тек еліктеушілік деп түсінеміз. Себебі, латын әліпбиінің қазақи үлгісін жасау кейінге қалдырылғаны бәрімізге белгілі. Латын әліпбиіне көшуді көшедегі жазуларды өзгертуден емес, алдымен әліпби мен жазу тіліміздің нақты үлгісін жасап шығарудан бастасақ жөн болар еді.

Латын әліпбиінің қазақ тілінің графикасына, фонологиялық, орфографиялық және орфоэпиялық мәселелеріне өзінің мол әсерін тигізеді. Оның таңбалық жүйесінің, әріп пен дыбыс реттілігінің сақталуы, жазба әдебиетімізге сай келуі, қазақ тіліндегі көне сөздерді қайта жаңғыруына оң әсерін тигізуі толық зерттеліп, кемшіліктері мен тілдік жүйемізде пайда болған мәселелерді шешу қолға алынып жатқанымен, шешімін тапты деп айта алмаймыз.

Өркениеттің тарихында жазба тілінің рөлі зор екендігі белгілі. Оған қытай тілінің иероглифтері дәлел бола алады. Жазу – тілді таңба арқылы беру ғана емес, діннің, ұлттық дүниетанымның, мәдениеттің ерекшелігі. Қазақ тілінің латын әліпбиіне өтуі адамдардың жадында сақталып қалған тілдің кеңестік, империялық өткен шақтан арылу. Жазу тек таңбалар жиынтығы емес. Бұл – тілдің заттық тасымалдаушысы. Кирилл әліпбиі қазаққа тән көптеген көнеден келген таңбаларды жойып, мәдени құндылығын жүдеткені рас. Орыс әліпбиі жазба тілде қазақ ұлтының бұрынғы тәуелділігін арқалап келеді. Латын әліпбиін қолданған қазақ халқына, кирилл әліпбиін енгізу екі жақтың келісімінсіз, басқыншылық жолымен жүзеге асқаны да әрдайым өз тарихынан хабар беріп отырады. Тілдің әліпбиінің ұлттық мәдениетке сәйкес келмеуінің салдарынан бүгінге дейін қазақ тілінің сан соқпақтан өтіп, өз сөздерінің көп бөлігін нәрсіздендіріп, жоғалтып алды. Осы мәселе тұрғысында қарасақ, латын әліпбиінің енгізілуі қазақ тілі мен орыс тілінің арасындағы өзгешелікті ашып бермекші. Мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі көтерілуі абзал.

Қорытындылай келе, латын әліпбиі қазақ халқының бай мәдени мұрасын қайта тірілтуге мүмкіндік жасайтынын айтуға болады. Түркі халқына ортақ жазба әдебиетімізбен алмасу, қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін нығайтып, қазақ тілінің фонологиясын бір жүйеге түсіріп, айтылымын қалыптастырады. Дегенмен, бұл үдеріске жеткенге дейінгі қазақ әліпбиінің қалыптасу кезеңіндегі ірі мәселелердің шешілу амалдарына көңіл бөлмеске болмайды. Компьютерлік жүйе, бағдарламалар, осы күнге дейін жазылған, баспаланған ақпараттар, газет-журналдар, кітаптар, ғылыми еңбектер, көркем әдебиеттер – барлығының жаңа әліпбиге көшірілуі өз ретінде уақыттан бөлек, ірі материалдық шығындарға ұшыратады. Осы сияқты қазақ тілінің келешегі үшін түрлі күдік те бар. Күдіктен бөлек ертеден келе жатқан мәдениетіміз бен ана тіліміздің мәртебесін асқақтатуға жасалып отырған қадамнан күтер үміт те мол. Тіл мәселесі көнеден келе жатқан мәселе. Әр халық өз тілінің ғасырдан ғасырға сақталуы жолында сан алуан өзгерістерге, әліпби алмастыруға, таңба жүйесі мен сөйлеу тілін жаңғыртуға немесе сол қалпында бір әліпбиді мығым бекітуге талпынары сөзсіз. Қазақ тілінің жаңа сөздерді қабылдауы, шет ел сөздерін сол қалпында қолдануы, қазақ тіліне икемдеуі, өзінің тілдік ерекшелігімен жүзеге асуы тілдің үлкен жетістігіне бастар жол. Латын әліпбиіне көшу, әліпбидің қазақ тіліне қызмет жасауы, өзіміздің көне тілдік қолданысымызды қайта жаңғыртып, әлемдік коммуникацияда өз орнымызды белгілеуге ыңғайлы жүйе тудырса, фонологиялық мәселелердің шешімі табылса, әрине, нұр үстіне нұр. Латын әліпбиін енгізудің техникалық және экономикалық қиындықтарын, әсіресе, полиграфияға қатысын көп әсірелеуді де оң деуге болмайды. Латын әліпбиін енгізу толық түпкі тілді өзгертпейді.

Фонологиямызға тигізер зияны мен мәселесінен де, берер пайдасын да ескергеніміз дұрыс. Тіл мәселесінде жасалған әрбір өзгеріс ана тіліміздің өз құдыретін нығайту бағытында ғана жүргізілуі тиіс!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Арынова З. Латын әліпбиіне көшу мәселесі. – Алматы., 2017. – 16
2. <http://apgazeta.kz/2018/10/26/latinskij-alfavit-problemy-perexoda-i-perspektivy/>
3. Жүнісбек Ә. Әліпби мәселесі // Абай, 2013, №4
4. Байниева К., Умурзакова А. Латинский алфавит. Проблемы перехода и перспективы // Акмолинская правда, 2018, №127

ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Садақбаев Т.Т., п.ғ.к., доцент
Кенжеқожаева А., магистрант
Қайнар академиясы

Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша қазақ тілі мен әдебиетін оқыту—білім беру жүйесіндегі өзекті мәселе. Бұл мақалада жаңартылған оқу бағдарламасының қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда жүзеге асыратын ұтымдылықтары талданып жазылды. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда ұлттық сананың қалыптасуы мен өзгеру мәселесі талданды. Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша мектеп және ЖОО-дарда қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытудың маңыздылығы қарастырылды.

Түйін сөздер: жаңартылған оқу бағдарламасы, оқу бағдарламасын жоспарлау, ғылыми пән, көркем мәтін, қазақ тілі, әдебиет.

Обучение казахскому языку и литературе по обновленной учебной программе—актуальная проблема в системе образования. В данной статье проанализированы рациональность реализации обновленной учебной программы в преподавании казахского языка и литературы. Были проанализированы вопросы формирования и изменения национального сознания в преподавании казахского языка и литературы. По обновленной учебной программе была рассмотрена важность изучения казахского языка и литературы в школах и вузах.

Ключевые слова: обновленная учебная программа, планирование учебной программы, научный предмет, художественный текст, казахский язык, литература.

Teaching the Kazakh language and literature according to the updated curriculum is an actual problem in the education system. This article analyzes the rationality of implementing the updated curriculum in the teaching of the Kazakh language and literature. The issues of formation and change of national consciousness in the teaching of the Kazakh language and literature were analyzed. According to the updated curriculum, the importance of studying the Kazakh language and literature in schools and universities was considered.

Keywords: updated curriculum, curriculum planning, scientific subject, artistic text, Kazakh language, literature.

Бүгінгі оқу-тәрбие үдерісі мен педагогикалық шарттардың қарқынды өзгеріске түсіп, даму жолына бет бұрғаны – білімді жаңғыртудың биік белесіне талпынуы деп түсінер едім. Жаңартылған оқу бағдарламасының ұтымдылығы ретінде оқытудағы ең маңызды фактор – мұғалімнің кәсіби шеберлігін талап ете отырып, оның тарапынан оқушыға берілуі тиіс пәндік және дидактикалық білім, психологиялық және жеке тұлғалық көмекті басты құндылық деп бекітуі. Білім мазмұнын жаңарту – оқушының ішкі әлемін түсіне алатын, ұзақ мерзімді тәжірибе арқылы келген оқыту әдістерімен бөлісе алатын, үнемі шығармашылық ізденісте жүретін, кәсіби шеберлігі орныққан мұғалімнің көмегімен жүзеге асатын аса күрделі құбылыс.

Оқу бағдарламасын жоспарлауда Ахмет Байтұрсынұлының пікірлеріне ерекше көңіл бөліп, сөз астарының мәніне бір сәт үңіле түсу қажеттілік қана емес, бұл – міндетті құбылыс. Себебі, білім беру мәселесі өмір сүріп жатқан қоғам мүддесімен мүлтіксіз сай келсе, білімді ғана емес, сондай-ақ белсенді және бәсекеге қабілетті, саналы ғана емес, сапалы қоғам қалыптасып, жаңа жетістіктерге жол ашылады.

Жаңа оқу бағдарламасының атқарылуы тиіс міндеттер мол. Оның ішінде жүргізіліп отырған сабақ барысында оқушымен қарым-қатынас қалыбын сақтай отырып, жетілдірілген ғылыми құралдарды меңгертіп, сол пәннің мәні мен қажеттілігін көркем жеткізіп, қызығушылықтарын арттыру. Сол бағытта оқушы қабілеті мен дарынын дамытып, келешекке белсенді ізденіс жолын салып беру. Білім беруді жаңарту арқылы жаңа әдіс-тәсілдер мен оқу-тәрбиелік формулаларды құрастырып шығуға болады. Мұндағы міндет білім мазмұнын өзгертуге ықпал тудыра беру деп ойлаған болсаңыз, әрине, қателікке бой алдырасыз. Міндет – оқу-тәрбие үрдісінің сан қырлы өзгерісінің нәтижесінде білім берудің нәтижелі, мықты тәсілдерін анықтау. Білім берудегі пәнаралық байланыс, пәннің мазмұны мен даму сатысы, оқыту үдерісінің мерзімі және оқытудың тәрбиелік әлеуеті, жүйелілігі білім алушының рухани-адамгершілік құндылығын қалыптастырады. Жаңартылған оқу бағдарламасындағы ескере кетерлік ерекше бір фактор – білім берудегі басқару мен көшбасшылықтың қалыптасуы. Оқушы білімін бағалаудағы жүйелілік пен жинақылықтың ұтымдылығы сөзсіз өз нәтижесін көрсетіп келеді. Қалыптастырушы және жиынтық бағалау қалыбының әсерінен мұғалім мен оқушы арасындағы байланыс жүзеге асырылып, оқу үдерісі тосын жағдайлар мен жүйесіздіктен арылды [1, 1].

Аталған жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша қазақ тілі мен әдебиетін оқыту – өзекті мәселе. Жоғары оқу орындарында педагогтарға арналған қазақ тілі мен әдебиетті оқу әдістемелері атты пән жүргізіледі. Мектеп оқушыларына қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың қыр-сырын зерттеп, барлық бағдарламамен танысып, жүйелі түрде дайындық жүргізіледі. Ал жаңартылған оқу бағдарламасының мақсаты – пән бойынша оқу бағдарламасын жаңарту және критериялды бағалау шеберлігін жетілдіру. Ал жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушыны сыни ойлауға, әртүрлі зерттеу жұмыстарын тәжірибе жасау арқылы іске асыруға жекелей, жұппен, топтық жұмыс жасай білуге үйретеді.

Қазақ тілін оқыту – ана тілі ретінде және шет тілі ретінде оқытылуы мүмкін. Мектептерде қазақ тілін оқыту бұрын грамматикалық ережелерді оқытуға көп көңіл бөлсе, қазір коммуникативті қазақ тіліне ауысқан. Оқулықтардағы тапсырмалар оқушының коммуникативті ойлау жүйесіне арнайы икемделіп, түрлі логикалық және мәтіндік тапсырмалар беру арқылы жазылған. Ал грамматикалық тапсырмалар жоқтың қасы. Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша оқушы мәтінді оқып, түсіну арқылы ондағы сөздердің қолданылуы мен қандай сөз табында тұрғанын арнайы ережесіз-ақ анықтай алады. Сөйлемдердің құралу ерекшелігі, айтылым тәсілдерін оқыту арқылы қазақ тілін оқыту жүзеге асырылып отыр [2, 2].

Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша әдебиетті оқытуда да өзгерістер бар. Фольклорлық туындылардан бастап, бүгінгі жас ақын-жазушылардың туындылары қосылған әдебиет оқулықтары оқушылардың жаңа көркем туындымен еркін танысуына жол береді. Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда бағалау критерилері де жаңаша берілген. Оқушылардың пәнді толық қабылдай алуы, оны қорытып, жаңа ақпаратты өздігінше еркін меңгеріп, оны жеткізе білуі, өз ретінде бағалануы жаңа жүйе бойынша атқарылады.

Қазақ тілін оқыту – қазақ тілінің орфографиясы мен орфоэпиясы, фонетикасы, морфологиясы мен синтаксис, лексикасын толық меңгертуді және сөйлем мен мәтінді дұрыс құрау, сөздерді, сөйлемдерді талдауды толық меңгертуге тиіс мәселе. Бұл мектептен бастап, жоғары оқу орындарында да сол жүйеде сақталып қалуы міндетті. Әрине, жаңартылған оқу бағдарламасы қазақ тілін оқытудың ұтымды әрі жеңіл тәсілдерін көрсетті. Дегенмен, тек

коммуникациялық тұрғыда қазақ тілін оқыту біршама кері әсерін де беріп жатқандығы анық. Оған білім беру мазмұны жаңартылғаннан бастап, әсіресе қазақ тілі мен әдебиеті оқулықтарының алмастырылып, оқыту үлгісінің өзгеруі әсер етеді.

Барлық ғылыми пәндер дүние тануға, адамның таным білігін қалыптастырудағы әсер-ықпалымен белгіленеді. Әр ғылым бұл міндетті өзінің материалының көлеміне, зерттеу тәсіліне байланысты шешеді. Ал әдебиеттің әдістемесі үлкен материалмен, яғни адамға қатысты жұмыс істейді. Адамды оқыту және тәрбиелеу - қай ғасырда болсын ең маңызды міндеттің бірі. Сабақ үдерісі өте күрделі құрылым болып есептеледі. Ол синкретті білім мен еңбекті талап етеді. Педагогика, психология, таным теориясы, педагогикалық шеберлік, коммуникативті құзіреттілік, эмпатиялық қарымқатынас, жобалау мен жоспарлау құзіреттілігі секілді көптеген қабілет – қарымды қажет етеді. Мұғалім сабақтың әрбір сәттеріндегі әдіс-тәсілдермен қаруланған, теориялық жағынан терең білімге ие болуы сабақ үдерісінің дұрыс бағытталуына үлкен септігін тигізеді. Әдебиет мұғалімі жұмысының мазмұны, мақсаты мен міндеттері негізінен әдебиет пәніне арналған бағдарламаларда белгіленген. Әр ұстаз өз пәнінен сабақ беруді бастамас бұрын бағдарламаның түсінік хатын оқып, әдебиетті оқыту міндеттерімен, бағдарламаның құрылымы және негізгі мазмұнымен, кейбір әдістемелік нұсқаулармен, әдебиетке байланысты сыныптан тыс жүргізілетін жұмыс түрлерімен жалпы айтқанда жүргізгелі отырған курстың барлық мақсат, міндеттерімен жете танысып, өз ісіне сауатты дайындықпен келуі тиіс.

Алайда әдебиетті оқыту әдістемесінің ішкі мазмұнында қамтылатын негізгі мәселелерді айқын әрі терең ұғыну үшін бағдарлама мазмұны жеткіліксіз болады. Яғни ұстаз әдебиеттің бағдарламасымен үстірт танысып, мойындап қана қоймай, әдістеме мазмұнының талаптілектеріне сай сын көзімен тексеріп, зерттеп, шығармашылықпен меңгеруге міндетті. Тек сонда ғана ол әрбір сыныпта оқып үйретуге тиісті әдеби материалдардың ауыр, жеңілдігі, берілген сағат мөлшеріне сәйкестігі, оқушыларға берілетін әдеби-теориялық білімнің көлемі мен мазмұны, жүйелілігі, ауызша және жазбаша тіл дамыту жұмыстарының түрлері көптеген мәселелер туралы ғылыми-әдістемелік қорытындыға келе алады. Әдебиетті оқытуда жаңартылған оқу бағдарламасы мұндай мүмкіндіктерді жүзеге асыруға тырысып жатыр, әрине.

Басқа пәндермен салыстырмалы түрде қазақ тілі мен әдебиетінің мәртебесі жоғары. Ал оны оқыту дұрыс жүзеге аспаса, оқушының пәнді ғана емес, ана тілі мен әдебиетінің негізгі арналарынан құр қалары мәлім.

Жаңартылған оқу бағдарламасында әдеби білім кезеңдеріне сәйкес білім мазмұнының жіктелетіндігін білеміз. Бастауыш сыныптарда негізінен оқу мәдениетінің бастапқы білімі қалыптасады, мәтінді жүргізіп оқу, мәнерлеп оқудың алғашқы дағдылары қалыптасады.

Көркем шығарма негізгі білім беру көзі ретінде танылады. Көркем шығарма айналасында көптеген оқу әрекеттері орындалады. Олар: оқушының дүниетанымдық, шығарманы эмоциялық қабылдау, сөйлеу тілінің дағдылары қалыптасуы. Мұның барлығы көркем мәтінді оқу кезінде жүзеге асады. Әдеби білім негізі орта буын сыныптарда қаланады. Алғаш көркем шығарма әлемін тануға күш салынады. Әдебиет пәні көркем мәтіндерді негізгі құрал ретінде пайдалана отырып, алғаш өнердің үлкен саласының бірі әдебиеттану сабақтарын бастайды. Әдебиет теориялық білімнің де бастапқы негізі осы орта буын сыныптардан қаланады. Шығарманы мәнерлеп оқу дағдылары орта буында толық қалыптасуы тиіс. Шығарма құрылымын таныту мақсатындағы мәтінге жасалатын жоспар түрлері, оқушының жазба тілі мен сөйлеу тілін дамыту әрекеттері, сөз образы мен көркем кейіпкер образына

талдау жұмыстары, шығарманың тілдік ерекшеліктерін ажыратып тану, шығарманың жанрлық ерекшеліктерін ажырату, шығарманың басты мәселесі, қосалқы тарырыштар, шығарма өзегіндегі авторлық көзқарас, автор поэтикасы, шығарма идеясын таныту жұмыстары ортаңғы сыныптарда белсенді жүргізіледі. Оқушылардың сөйлеу мәдениеті, ойлау мәдениеті және, авторға, көркем шығарма кейіпкеріне қарым-қатынасы, өз бойынан сезіну қабілеттері де осы орта буын сыныптарда қалыптасады. 5-9 сынып аралығындағы әдебиет пәні бағдарламалары қазақ әдебиетінің үздік шығармаларын шоғырландыру ұстанымы және хронологиялық жүйе бойынша құрылған. Ал автор өмірбаянын жеке сағат көлемінде оқыту әдебиеттің тарихи курсы, автор шығармашылығын монографиялы түрде оқытын 10-11 сыныптарға тән. 7 5-9 сыныптарда әдебиет теориясынан түсініктерді мақсатты түрде игеруге және көркем шығарманың поэтикасын қарастыруға зер салынады. 5-6 сыныптарда оқушылар мәтіндегі көркем сөз айшықтарын (теңеу, метафора, эпитет, метонимия т.б.) тауып қана қоймай, олардың мәнін, көркем мәтіннің табиғи ажарын келтірудегі қызметін ажыратып тануға ден қояды. Өртүрлі суреттерді сөзбен бейнелеуді үйренеді, жанр ұғымын ашады, белгілі бір сөздердің мағынасын, композиция мағынасын және оны құрайтын компоненттерін түсінеді. Осыған әңгімелесудің нәтижесі, мазмұндау, іскерлік ойындар жазбаша шығармашылық жұмыстар арқылы қол жеткізеді. 5-6 сыныптарда ауыз әдебиетін оқып үйрену арқылы оқушылар халықтың ұлттық рухын, дүниетанымын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін мәдени мұра ретінде танып біледі.

Халық ауыз әдебиетін оқып-үйрену оқушының рухани жетілген әлеуметтік тұлға ретінде қалыптасуына, халқының өткені мен бүгінін салыстырып, ой елегінен өткізе алуына жәрдемдеседі. Орта буын сыныптарда әдебиет пәнін оқытуда оқушылардың өзіндік ерекшеліктерін, қызығушылықтарын дамыту, оқушының танымдық ой-өрісін, эстетикалық талғамын қалыптастыру, шығармашылық ойлауын жетілдіру, коммуникативті құзірет жетілдіру басты назарға алынады. Оқушының ізденімпаздығын, белсенділігін, өз бетімен жұмыс істеу қабілетін, шығармашылық ойлауын қалыптастыруда олардың өзіндік ерекшеліктері, қабілетқарымдары ескеріледі. 10-сыныпқа арналған білім мазмұны ХІХ ғасыр әдебиетіндегі қазақ елінің болашағын ағартушылық идеясымен байланыстыратын, саяси және рухани тәуелсіздік рухы біріктіретін ақын-жазушылар топтамасынан құрылған. Тәуелсіз елдің өз мұраларын жаңа заман идеяларына сәйкес танып білу мақсатынан әдеби білім мазмұны толығына түсті. Осыған орай әдебиеттің көрнекті өкілдерінің мұраларын дербес сипатта оқыту жоспарланған. Қазақтың сөз өнері мен музыкалық мұрасының дамуына елеулі үлес қосқан сал, сері, әнші, сазгер ақындар шығармашылығы қамтылған. Ал 11 сыныпта берілетін білім мазмұны ХХ ғасырдың басынан бүгінгі күнге дейінгі уақытты қамтиды. Осы орайда Х.Есенжолов, І.Есенберлин, Қ.Аманжолов, Ж.Молдағалиев, Ә.Тәжібаев, Ә.Нұрпейісов, О.Бөкей, Ш.Мұртаза, М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, С.Жүнісов, Ә.Кекілбаев, Т.Молдағалиев, С.Мауленов, Т.Ахтанов, М.Шаханов, т.б. қаламгерлердің шығармалары оқытылады. 11 сыныпта ХХ ғасырдың басынан бүгінгі күнге дейінгі қазақ әдебиеті туралы білім қалыптастыру көзделген. Бағдарлы сыныптарда тақырыптық жүйеге орай әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымынан түсініктер беріледі. Орта буында басталған әдебиеттеориялық ұғымдар тереңдетіле отырып, әдебиеттің тектері мен жанрлары, авторлық стиль, туындының композициясы, тілдік ерекшелігі, әдеби ағым туралы ұғым тереңдетіледі[3,5].

Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың осындай өзіндік жүйелілігі мен өзектілігі бар. Жанартылған оқу бағдарламасының қазақ тілі мен әдебиетін оқытуға мазмұндық және берілетін ақпарат пен тапсырма көздерінің реттілігімен, дұрыстығымен, оқушы білімін

уақытылы тексеріп, дұрыс бағалау критеріімен оң әсері мол. Мұнда оқушы мен мұғалым арасындағы қарым-қатынас, жаңа тақырыпты түсіну мен ізденіс, оқушының өзіндік зерртеу жұмысы, білімді көрсете алу қабілеті, мұғалімнің жаңашылдығы мен әмбебаптығы ескеріледі. Жаңартылған оқу бағдарламасының енгізілуі осы қаблет-қасиеттерді, бүгінгі білім мазмұнына сай, қазақ тілі мен әдебиетінің оқытылуын көздеп отыр. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері тілдің толық меңгерілуі, оның дұрыс түсіндірілуі, сөздің дұрыс қолданылуы, көркем шығарманың оқытылуы, оқушының көркем ойлау қабілетін дамыту болса, жаңартылған оқу бағдарламасы сол міндеттердің орындалуы үшін қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. Монография.- Астана, 2008. – 3-б.
2. ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы - Астана, 2010.
3. Бігібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі.– Алматы., Рауан,1997.

ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК НЕРОДНОМУ: КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД

**Саметова Ф.Т., к.ф.н., профессор
Академия Кайнар**

В статье рассматривается алгоритм выработки коммуникативной компетенции студентов казахских отделений вузов как цель обучения русскому языку и как стимулятор их активности при использовании инновационных педагогических технологий. Для иллюстраций используется учебное пособие, разработанное авторами.

Ключевые слова: русский язык в вузе, компетенции, компетентностный подход, инновационные педагогические технологии

Мақалада жоғары оқу орындарының қазақ бөлімдері студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруы орыс тілін оқыту мақсаты ретінде қарастырылады. Мысал ретінде авторлар әзірлеген оқу құралы қолданылады.

Түйін сөздер: ЖОО-дағы орыс тілі, құзыреттілік, инновациялық педагогикалық технологиялар

The paper considers the algorithm for developing the communicative competence of students of Kazakh departments of higher education institutions as the goal of learning the Russian language and as a stimulator of their activity when using innovative educational technologies. For illustrations used a training manual developed by the authors.

Keywords: Russian language in high school, competence, competence-based approach, innovative educational technologies

Казахстанская система образования за последние четверть века претерпела немало реформ, среди которых следует назвать переход высшей школы на кредитную технологию образования, новый, модульно-компетентностный подход к разработке образовательных программ (ОП), который предполагает активное участие как студентов, которым предстоит ее освоить, так и работодателей, которым в ближайшем будущем предстоит быть в тесном контакте с «продуктом» нынешних ОП – сегодняшними обучающимися. Так, разработка

образовательных программ бакалавриата – магистратуры – докторантуры потребовала строгой дифференциации компетенций выпускников названных ступеней высшего и послевузовского образования и выявила роль языковой подготовки и коммуникативной компетенции выпускника в его профессиональной деятельности. Причем совершенно очевидно, что речь идет о полиязычной подготовке современных специалистов, способных к межкультурному деловому сотрудничеству. В свете сказанного особую актуальность приобретает проблема обучения русскому языку как иностранному в системе высшего образования республики.

Огромный размах и масштабы русской лингводидактической науки в годы советской власти позволили создать стройную, научно обоснованную систему обучения русскому языку в национальной школе. В новых социокультурных условиях «парада суверенитетов» курс практического русского языка, безусловно, претерпел изменения. Они, прежде всего, коснулись двух составляющих образовательного пространства: а) отводимого ГОСО, типовым учебным планом и программой объема часов, т.е. нормативной базы, и б) социокультурной среды, характеризующейся некоторым ослаблением интереса к русскому языку и мотивации для его изучения.

Эти факторы объективно приводят к тому, что сегодня остро стоит проблема результативности процесса обучения русскому языку. Как видим, сокращение часов на дисциплину и весьма невысокий уровень мотивации обучаемых имеет следствием повышение требований к качеству преподавания, необходимость использования более эффективных инновационных педагогических технологий, пересмотра методических стратегий, тактик, приоритетов. В то же время вступление Казахстана в Болонскую конвенцию настоятельно требует высокой результативности языковой подготовки студентов. Так, на современном этапе развития полиэтнического, поликультурного казахстанского социума курс русского языка в вузе для лиц, окончивших школу с нерусским языком обучения, выполняет общеобразовательную функцию, являясь средством получения научной информации на русском языке.

Этим обусловлена постановка конкретной цели:

- формирование у будущих специалистов коммуникативной компетенции, способности решать речевыми средствами русского языка коммуникативные задачи в повседневной учебной, бытовой, социальной сферах.

Это значит, что по окончании курса студент должен:

- понимать устную и письменную речь,
- извлекать информацию из научно-учебных, научно-популярных и научных текстов,
- свободно общаться на заданную тему, выражать свое мнение,
- уметь составлять деловые бумаги личного характера, разные виды плана, а также тезисы, конспекты и другие репродуктивные жанры научной речи.

Дисциплина «Русский язык» в условиях возрастания роли науки, техники и технологий в жизни социума становится важным элементом общей и профессиональной культуры специалиста и средством профессионального общения. Соответственно целью данного вузовского курса является формирование и развитие коммуникативной компетенции будущего специалиста – участника профессионального общения на русском языке в сфере науки, техники, технологий. Это полностью отвечает переходу современной системы образования от знаниевого подхода, ориентированного на получение обучаемыми определенного объема знаний, к компетентностному подходу, признанному одним из оснований модернизации в сфере образования.

Цель настоящей статьи – рассмотреть содержание понятия «коммуникативная компетенция» и инновационные педагогические технологии в качестве оптимального методического пути ее формирования при обучении русскому языку студентов казахских отделений вузов. Говоря о компетентностном подходе, отметим, что именно он сегодня является определяющим в вузовской и послевузовской подготовке специалистов, так как образовательные программы высшего образования ориентированы на выработку системных компетенций, требующих освоения инструментальных и базовых компетенций. Инструментальные компетенции в свою очередь включают: когнитивные способности, то есть способность понимать и использовать идеи и соображения, а также - лингвистические умения, коммуникативные компетенции как в родном, так и в иностранном языке.

Понятие «коммуникативная компетенция» обозначает сложное, многокомпонентное и многоаспектное явление, включает в себя как минимум языковую, лингвистическую, речевую, социокультурную (этнокультуроведческую, или культуроведческую) компетенции.

Языковая компетенция подразумевает способность обучаемых употреблять слова, словосочетания, предложения по правилам литературного языка, использовать его синонимические средства. Иначе говоря, языковая компетенция означает владение богатством языка для успешной речевой коммуникации. При этом усвоение языковых норм, или языковая компетенция, рассматривается как база для формирования речевой компетенции, позволяющей продуцировать речь, в том числе – связные высказывания в виде устных выступлений, рассказов, сочинений на заданную тему. В связи с этим становится очевидным доминирование речевой практики обучаемых над грамматическим материалом, который не должен быть перегружен теоретическими сведениями. При изучении любой темы курса внимание должно быть направлено прежде всего на развитие речи студентов.

Термин '*лингвистическая компетенция*' в преподавании русского языка как второго зачастую обоснованно употребляется как синоним языковой компетенции. При этом лингвистическая компетенция рассматривается как результат осмысления речевого опыта обучаемыми на базе знания основ науки о русском языке. Однако усвоение знаний о языке, обеспечиваемое лингвистической компетенцией, ни в коей мере не является самоцелью. Поскольку лингвистическая компетенция предполагает формирование учебно-языковых умений и навыков: опознавательных (звуки, буквы, части слова, морфемы, части речи и т.д., отличать одно явление от другого), классификационных (делить языковые явления на группы), аналитических (производить фонетический, лексический, словообразовательный, морфемный, морфологический, синтаксический, стилистический анализ), она развивает важнейшее качество личности - учит мыслить. Как видно из содержания языковой и лингвистической компетенций, их разграничение применительно к обучению второму языку (неродному, иностранному) носит в известной степени условный характер.

Овладение языком предполагает не только усвоение знаний о языке (лингвистическая компетенция) и овладение самим языковым материалом (языковая компетенция). Иначе говоря, одних только знаний о языке, правил словоизменения, словоупотребления, порядка слов и др. совершенно недостаточно, чтобы говорить на этом языке. Нужно еще уметь использовать эти знания и умения, как того требует конкретная обстановка речи, т.е. коммуникативная ситуация. Именно направленность обучения на ситуацию общения позволяет мотивировать студента и по мере продвижения к результату все больше заинтересовывать его именно результативностью прилагаемых им усилий, поэтому

коммуникативную компетенцию можно рассматривать не только как конечную цель данного курса, но и как стимулятор успешной учебы студента.

Под *коммуникативной (речевой) компетенцией* обычно подразумевают *способность понимания чужих и порождения собственных речевых произведений, адекватных целям, сферам, ситуациям общения* [Митрофанова, Костомаров 1990: 19]. Базой для ее формирования является знание основных понятий лингвистики речи, которые еще принято называть речеведческими. Следовательно, обучаемому необходимо иметь представления о стилях, типах речи, о том, как составить описание, повествование, рассуждение, а также уметь анализировать текст. Главное место в *речевой компетенции* занимают собственно коммуникативные умения и навыки, т.е. умение выбрать нужное слово, поставить его в нужную форму, подобрать наиболее соответствующий данной коммуникативной ситуации и задачам общения способ выражения собственных мыслей.

На развитие коммуникативной компетенции направлены как учебно-методическое сопровождение дисциплины: рабочая программа, силлабус, учебные пособия, так и сам процесс обучения, то есть аудиторная и внеаудиторная работа [Исмагулова и др. 2011]. Рассмотрим алгоритм актуализации в продуктивной речи первокурсников некоторых частотных лексико-грамматических моделей научного стиля, реализованный в учебном пособии «Обучение деловой и научной речи» [Исмагулова и др. 2011]. Для обучающихся инженерным специальностям предлагаются задания с использованием химических формул веществ. Их преимущество еще и в том, что в речь студентов вводятся русские названия элементов периодической таблицы Менделеева. Например, № 96: *опишите* состав следующих веществ. При этом обязательно дается *образец*: Молекула оксида алюминия (Al_2O_3) состоит из двух атомов алюминия и трёх атомов кислорода.

Поваренная соль ($NaCl$), соляная кислота (HCl), мел ($CaCO_3$), серная кислота (H_2SO_4), двуокись кремния (SiO_2), углекислый газ (CO_2), аммиак (NH_3), закись железа (FeO), хлорид меди ($CuCl_2$).

№ 97: *расскажите*, в состав каких веществ входят: водород (H), кислород (O), сера (S), хлор (Cl). *Образец*: Водород (H) входит в состав воды (H_2O).

№ 98. *Расскажите* о составе следующих веществ, используйте конструкции *состоять из чего, входить в состав чего*.

Мел, воздух, углекислый газ, поваренная соль, серная кислота, аммиак.

Образец: Вода состоит из водорода и кислорода. // В состав воды входят водород и кислород.

Завершают работу по усвоению наиболее частотных моделей научной речи задания на продуцирование речи в определенных коммуникативных ситуациях, например: *Разыграйте* диалоги о свойствах воды (№ 102).

На этапе практического применения усвоенных речевых навыков и умений незаменимы ролевые игры. В учебном пособии [3] приводятся подготовительные задания (№ 157. Подготовьтесь к ролевой игре «Пресс-конференция учёного-химика». Для этого *сформулируйте* как можно больше вопросов по тексту об алюминии, запишите их на отдельных карточках, соберите вопросы всех студентов группы, систематизируйте), а также – подробно описывающие (№ 158. *Проведите ролевую игру* «Пресс-конференция учёного-химика, лауреата Нобелевской премии ...»). Распределите роли:

- всемирно известный учёный из Казахстана, опытным путём установивший свойства алюминия, удостоен Нобелевской премии за вклад в науку;

- директор Института химии Национальной академии наук РК;
- журналисты разных изданий – казахстанских и зарубежных;

№ 103. Представьте, что Вы – известный учёный-химик. Вас пригласили в школу для встречи с семиклассниками. В ходе беседы на тему «Мир вокруг нас: из чего он состоит?» вас попросили рассказать о составе и свойствах некоторых веществ. Выберите два из приведенных ниже наименований веществ и *расскажите* о них, используя материалы предыдущих заданий.

Молоко, мёд, сахар, поваренная соль, вода, углекислый газ, аммиак).

Приведенная последовательность учебных действий обучаемых, заложенная в учебном пособии, отрабатывается до автоматизма при выполнении множества разнообразных аудиторных и внеаудиторных заданий, в том числе на бумажных и электронных носителях. Последнее позволяет дифференцировать объем и сложность задания, вид контроля в зависимости от личных достижений каждого студента, следовательно, осуществлять индивидуальный подход, выстраивать комфортную для него траекторию обучения путем активизации обратной связи при помощи мультимедиа и IT-технологий.

Список использованной литературы

1. Исмагулова Б.Х., Саметова Ф.Т., Баситова А.Н. Программно-методическое обеспечение курса «Русский язык» в вузе. – Алматы, 2011.
2. Исмагулова Б.Х., Саметова Ф.Т., Баситова А.Н. Обучение деловой и научной речи в техническом вузе: Учебно-методическое пособие. – Алматы: КазАТК, 2011.
3. Митрофанова О.Д., Костомаров В.Г. Методика преподавания русского языка как иностранного. - М., 1990. - С. 19.

М. ӘУЕЗОВТИҢ АБАЙ МҰРАСЫН ДІНИ ТҰРҒЫДА ЗЕРДЕЛЕУІ

Сейсенбиева Э.С., 2 курс докторанты
Мәдібаева Қ.Қ., ф.ғ.д., профессор
ҚазҰлҚызПУ

Мақалада М.Әуезовтің Абай шығармашылығын ғылыми тұрғыда зерттегені қарастырылған. Ғалым М.Әуезов Абай шығармаларындағы дін мәселесіне кеңірек тоқталған.

В статье говорится, что М.Ауэзов с научной точки зрения изучал творчество Абая. Ученый М.Ауэзов сосредоточился на проблеме религии в творчестве Абая.

The article says that M. Aueзов scientifically studied the work of Abay. The scientist M. Aueзов focused on the problem of religion in the work of Abay.

Абайдың әдеби мұрасын ғылыми танымда игерудің өзекті мәселелерінің бірі Абай шығармашылығының ХІХ ғасырда әлемдік деңгейде серпін алған мұсылмандық ағартушылық бағытындағы ықпалды мәнін ғылыми негізде танып, айқындау, рухани айналымға батыл, кең енгізу болып келеді.

Бір ғасырдан асқан зерттелу тарихында Абай шығармаларына тегіс жайылған дін арқауы туралы кең айтылмауының елеулі себептері болды. Кеңестік идеологиялық жүйе бұл мәселеде ынта танытуға үзілді-кесілді ыңғай берген жоқ. Мәселе саясат, уақыт талабы мүддесінде ұдайы сыңар жақ ұғымдарда «шешім» тауып отыруға мәжбүр болды.

Абай сауаты шамалы дүмше молдаға қаратып бір шумақ өлең шығарды деп, оны тұтас ислам іліміне, ислам ұстанымына қарама-қарсы қою – шығармашылық мазмұны тұтас имандылық тұғырмен бекіген ақынды діни ағартушылық атты атауы суық бағыттан біржола кетіру, арашалап алудың бірден-бір амалы болған сияқты.

Абайдағы дін жайы Абайтану тарихында не дегенде де әу бастан-ақ қозғалып, тереңде шымырлаған баянды ағыстары ұдайы назарда болып келді. Мәселені концептуалды, кешенді, ауқымды зерттеулерде таразылып, талдау ынтасы Абайтанудағы негізді еңбектерде үзілмей, бой көтеріп отырды.

Бұл мәнде ХХ ғасыр басындағы абайтанудағы айтыстар; Абай жинақтары басылымына қатысты сол тұстағы жеке пікірлер; ХХ ғасырдың 30 жылдарындағы Абай мұрасына деген ынтаның қайта бір тарихи жаңа серпінде жандануы тұсында жазылған қадау-қадау мақала, зерттеулер; 50 жылдардың бас кезіндегі абайтанудағы жаңа бір «тоқырау» тұсында күн тәртібіне қойылған мәселелер; кейінгі дәуірдегі азат ой ауқымында Абайды игеру бағытында байқалып отырған жандылық фактілерінде молыққан болымды ой-тоқтамдарға бет алуудың ғылыми базасы олқы көрінбейді. Оның үстіне қазақ әдебиетінің тарихы соңғы 30-40 жыл көлемінде саясат бұғауынан әбден арылып шығып, айтуға, ашуға тыйым салынған, ғылыми даярлықтан кемдік көрген аса бір түбегейлі, өзекті мәселелерде жан-жақты толымды зерттеулермен де жаңа мазмұн түзе бастағандығы сол ұлт әдебиетінің құндағында жетілген Абай мұрасын іргелі көркемдік даму тұтастығында танып, зерделеуге қолайлы ғылыми ахуал қалыптастырып қалғаны сезіледі.

Абай және ағартушылық тоғыстарын заманауи өреде игеріп, тануда Абай поэзиясы мен қарасөздеріндегі жадағай, жалпымен айғақтап беруге бой бермейтін, жалпақ әлемді жайлаған мұсылмандық ағартушылықтың түптамыр мүдделерімен құнарланған жойқын ізгілік, иман қуатын, дін жөнін абайтануды іргелі ғылым арнасында қалыптап, дамытып, болашақ бағдарларын тәпшітеп түгендеп берген Мұхтар Әуезов еңбегінің елеулі мәнділігі ауқымында қазіргі әуезовтанудың озық танымдық, ғылыми ізденіс бағыттарында жаңа мазмұнмен байыту, қолайлы зерттеу бағыттарын ашу, айқындау – өзіндік бір елеулі ғылыми фактор.

Абайдың әдеби мұрасы толымды тұтас, тарихи мазмұнда білім беру үдерісіне енгізу міндеттерінде де Абай және діни ағартушылық мәселесінің өзектілігі бар.

Әлемдік тәжірибеде сөз өнері тарихының көркемдік даму бағыттарын, жеке шығармашылық тұлға мұрасының жалпыадамзаттың артықшылық, айрықшылықтарын тәпшітеп, түгендеп, ғылыми бағыт түзіп, үздіксіз танып, танытып, игеріп отыру мұраттарындағы үздіксіз зерттеу бағыттары орныққан.

Абай шығармашылығы тұтас сөз жүйесінде ұлттық айрықшылықтары қанық классикалық мұра мәнінде бағаланып, танылды. Бұл ұғымның айқындалып, ажыратылып, түгенделген, бекіген тұрғылары тұрғысында озық өнеге қалыптастырып отырған әлемдік ғылыми мектептердің зерттеу ұстанымдарына қарайлап отырып дамытатын бағыттар таусылды деп айта алмас едік.

Қол созым тұрған өзбек әдбиеттануы, орыс әдебиеттануы ауқымдылығында жеке шығармашылық тұлға мұрасын игеріп, танудағы үздіксіз, тынымсыз жұмыстарға алаңдаулымыз.

Қазақ әдебиеті тарихындағы елеулі, ықпалды көркемдік кезеңдерді жаңа мазмұнда түгендеуде де Абайға айналып соғып отыру, нақтылы Абайтану мұраттарында тұтастықты түзетіп жеке, арнайы зерттеулер жүргізіп отыруды сабақтастықты дамыту – өзекті.

Қазірде Абайдағы дін жайын нақтылы ғылыми мәнде арнайы зерттеу өзектілігі айқындала түсті. «Діни кітаптарда»: «Библияны», «Құранды» зерттеу, талдау жасап, түсініктемелер жазу ісі орта ғасырда экзегетикалық (діни негіздерді түсіндіру) дәстүрі қалыптасады.

Бұл дәстүр көптеген әдебиеттердің тарихында дамыған. Мысалы, грузин әдебиетінің Х-ХІІ ғасырларындағы дамуы осы экзегетикалық дәстүрмен байланысты [1,199 б.].

Бұл тұрғыда қазақ әдебиетінің даму тарихындағы исламдық арқаулардың шығармашылық үдерісте орнығу мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымында тұтас, хронологиялық жүйедегі кешенді ғылыми бағытта арнайы зерттелмеді.

Осы ауқымда, принципті зерттеу міндеттерінде жеке шығармашылық тұлға, соның ішінде классикалық мұра жасаған Абай ақындығын экзегетикалық дәстүр ауқымында арнайы зерттеу – өзекті.

Абайтану тарихында Абайға дін жайы әр кезең, әр қилы бағытта қозғалып отырды.

1922 жылғы Абай өлеңдерінің Ташкент басылымына қатысты «Ақ жол» газетінің бірнеше номерінде мақала жазған ғалым Ғабдрахмен Сағди Абайдағы дін жайына қатысты қадап айтқан пікірде таратып алып кететін болжамдар болды.

1886 жылдарда Абайдың үгіті дүние, тұрмыс үшін болса, енді Алла, ахрет үшін болуға айналады. Абайдың бұл жылдан соңғы өлеңдерінде Толстой сықылды адамдардың жазған сөздерінің ізі көріне бастайды. Абай өмірінің бұл бөлімінде, шынында, қазақ халқына діни жол басшылық сипатын көрсетеді. «Ол туралы» деген өлеңдері соған куә. Солай қылып Абай 1895 жылда «Хамахлұқ жете алмайды, оймен білген нәрсеміз бәрі дәһрі» - дейді. Әм Алла туралы: «Сонда да оны ойлаймай қоя алмаймын» әм «Және оған қайтпақсың, оны ойлаймай өзге мақсат ақылға тола ма екен» - деп өзінің енді Аллаға мықтап берілгендігін аңғартады» [2, 141б.].

XX ғасырдың 20 жылдарында-ақ құрсауын мығымдай бастаған идеологиялық саясаттың көлеңкесі көлейлеген тұстары байқалғанына қарамастан мақалада мәселе нақты аталған.

Автор Абайдың «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес», «Алла деген сөз жеңіл», «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңдеріндегі ақынның дінге ынтасына барлау жасайды. Ақынның шығармашылық ғұмырбаянын кезеңге орай ұғынудың жөн-жосығын меңзейді. Соңғы жартысында (айрықша соңғы 70-80 жылдарында) Алла әм ахрет туралы терең ойларға кететіндігі. Яғни Абай өлеңдерінің табиғаты енді діни пікірлермен мазмұндалатыны өлеңдерінде мұсылманшылық дүниесіндегі сопылық әсері болмағандығы туралы әр тарапта жетілдірілуі тиіс маңызды, мазмұнды болжамдарға барған.

Бұл мәселеге түбегейлі мәнінде Мұхтар Әуезов әр жылдардағы Абайтанудағы еңбектерінде кең ойлар, нақтылы байламдар қосып отырған.

Әдеби мұрадағы экзегетикалық дәстүрдің орнығу, жайылу үдерісін қадалып, арнайы жеке, жинақтап жүйелеп негіздеуге заманы қабақ танытпаған Мұхтар Әуезов тек Абай шығармашылығы емес, тұтас қазақ әдебиетінің даму тарихындағы дін өзегін айнытпай назарда ұстап өткен.

Қазақ әдебиеті тарихына қатысты 20 жылдардың басында жазылған мақаларында, зар заман ағымын ғылыми негіздеп, әдебиет тарихында орнықтыруында Мұхтар Әуезов әдеби дамудағы зор діни ықпалды көлденең тастап отырудан тайқымайды. Бұл үрдістің қазақ сөз өнерінің жанрлық, мазмұндық, стильдік, түршілдік бағыттарындағы, жазба дәстүр айрықшылығындағы елеулі көркемдік, рухани, әлеуметтік ықпалын ұғынбайынша әдеби

мұраны тұтастықта танып игерудің мүмкіндігі шектеулі болатындығына қарайлап, меңзеп отырудан танбайды.

М.Әуезовтің мына ойларының маңызды жазба дәстүрдегі исламдық, шығыстық арқауларға қарата айтуымен де мәнделес. Жазба әдебиет орыс әдебиеті ықпалында, Ыбырай Алтынсарыұлы мен Абай шығармашылығы негізінде туып, қалыптасты деуге бейім тұрған саяси жалтақтыққа илігуге болмайтындығын әу бастан ескерту. Кейінде, сыңаржақ тоқтамдар аксиомаға айналған тұстарда әр сөзі мыңдаған жылдардың салмағын көтерген М.Әуезовтің мәселеге қатысты пайымы қамауда жатты.

Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады.

Абай шығармашылығындағы жаңа беталыстың осындай алғышарттары болғандығын тек Абайдағы озық поэтикалық үрдісті айрықшалау, еселей түсу үшін ғана айтпағандығын байқасақ керек.

Абайдағы діни ағартушылық мұраттарды ә дегенде батыл, басым айтқан М.Әуезов кейінірек қайсыбір заман талабы ыңғайында ойды тасалап, бүркемелеп келтіргенімен, әу бастағы мығым ұстанымдарынан еш бас тартпағандығы, тайқымай, табандылықпен ұрпақ жадына Абайды шығармашылық тұтастықта сіңіріп, танытқаны – кенже дамыған қазақ әдебиеттану ғылымының зор олжасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сәтбаева Ш. Экзегетикалық дәстүрге үлес. Кітапта: Ыбырай Алтынсарин тағылым. Алматы: «Жазушы», 1991, 357б
2. Абайды оқы, таңырқа... Құрастырған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған Мырзахметов М. Алматы: «Ана тілі», 1992, 160б.
3. Әуезов М. Абайтану дәрістері. Алматы: «Рауан», 1994, 160б.

ХАЛЫҚТЫҚ ӨЛШЕМДЕРГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

**Шерен А., «қазақ тілі және әдебиеті» маманд. 1-курс студенті
Саметова Ф.Т., ф.ғ.к., профессор, ғылыми жетекші
Қайнар академиясы**

Мақалада жылқыға байланысты қолданылып жүрген атаулар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер талданады.

В статье анализируются названия, фразеологизмы, пословицы и поговорки, связанные с лошадей.

The article analyzes the current names, phraseological units, Proverbs and sayings related to the horse.

Этнолингвистикалық арналардың бірі – фразеологизмдер әр халықтың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-санасы мен ұлттық мәдениетінен хабардар етеді. Фразеологизмдер арқылы халықтың барлық келелі ой, пікір-түсінігі сырлы сөзбен кестеленіп беріледі. Олар адамның құлақ құрышын қандырып, сезіміне әсер етіп, ойындағы бейнелілікті жандандырады. Бұл

жағынан алғанда қазақ тілі түркі тілдерінің ішінде ең бай, әрі шұрайлы тіл деп мақтан етуімізге толық мүмкіндік бар. Тіліміздегі фразеологизмдер – халқымыздың ұлттық ерекшелігін көрсететін басты байлығымыздың бірі.

Ғасырлар бойы жылқыға байланысты қолданылып келген атаулардың, фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің көбі қазақ тілінің негізгі сөздік қорына айналды. Бұлардың ішіндегі жылқы атауларымен байланысты пайда болған халықтық өлшемді білдіретін фразеологизмдердің өзі біршама. Осы жағын сөз етіп, олардың этнолингвистикалық табиғатын ашу – осы мақаланың мақсат-міндетіне жатады. «Малға тәуелділігін қазақтар әр қас қағым сәтте сезініп отырады. Сондықтан өздерінің барлық әдет-ғұрып, салт-санасын малмен байланыстырып отырады,» - дейді белгілі тюрколог В.В.Радлов [1].

Қазақтың негізгі байлығы көбінде жылқы санымен есептелінген. «*Атамызға мың біткен*» деген тіркестегі *мың* – жылқы санын білдіріп тұр.

Ертедегі қазақтардың малы көп байлары өздерінің түйесінің санынан шатаспау үшін әрбір жүзінші түйенің көзін ойып алып отырған. Сол көзі ойылған соқыр түйе арқылы жүз түйенің санын анықтайтын болған. Яғни, осындағы «соқыр» атауы өзінің ауыспалы мағынасында «*жүз*» деген сөздің сандық, өлшемдік мағынасын білдіріп тұр [2].

Ал тереңдікті – кісі бойымен мөлшерлеген. Мәселен, судың тереңдігін *бақайдан, қызыл асықтан (тобықтан), тізеден, белуардан, кіндіктен, емшектен, иықтан, төбеден, кісі бойы, кісі бойынан асады* деп бейнелеген. Су тереңдігін ат бойымен де өлшеген. Мәселен, *аттың шашасынан, толарсақтан, тілерсектен, ат бауырынан, үзеңгіден, қабырғалықтан, ат кекілінен, ат құлағынан, ат бойынан асады (келеді)* деп мөлшерлеген. Жылқының артқы аяғының табанынан ең төменгі (бірінші) буынына дейінгі аралық (шамамен 10-15 см) «толарсақ» деп аталады. Осыған орай «толарсақтан келген батпақ немесе қар» деп айтыла береді. Махамбеттің «толарсақтан саз кешіп» дейтін өлеңі де бар емес пе? Л.А. Молчанованың «Народная метрология» (Минск, 1973, 77-б.) атты кітабында Ақмола қазақтарының арасында салт атпен күні бойы жүріп өтетін қашықтықты «қоналғы жер» (шамамен 70-80 км) деп атайтындығы айтылады. Биіктікті – *тұсау бойы, найза бойы, оқ бойы, арқан бойы, құрық бойы, бақан бойы, сырық бойы, қамыс бойы* деп өлшеген. Өткен ғасырда ұзындық өлшемге кез, аршын, шақырым келіп араласты. Бұлар бұрынғы мөлшерлік ұғымдарды санға айналдырып, нақтылап олардың жігін айқындай түсті. Бүгінгі дәлме-дәлдік өлшемге ұластырды [3, 131].

Жеке ұлт көлемінде, әр елдің өз мұқтажына, талап-тілегіне орай пайдаланылатын өлшемдер қаншама. Мысалы, ауа райы аса қатал қиыр солтүстікті мекендейтін аз ұлттар арасында 12-15 км қашықтыққа сай келетін «передышка собачьей езды» деген ұғым бар екен.

Қазақ тарихында жылқы өлшеуіш рөлін де атқарған. Километр өлшем бірлігі жоқ кезде жолдың ұзақтығы салт атпен жүргенде күндік жер, қоналқалық жер, ара қоныс баратын жер, түстік жер, «үш күндік жер» делініп алынған. Сағат орнына «бие сауым» деп айтылып келген [4].

Бүгінде уақытты, қашықтықты анықтауда түрлі техникаға, әр түрлі механикалық құралдарға арқа сүйейміз және оларды атауда қазақ тіліндегі сөздермен бірге басқа да тілдерден енген сөздерді де қолданып жүрміз. Мысалы: метр, сантиметр, минут, секунд т.б.

Өткен ғасыр мен осы ғасырдың басында біздің көшпенді өмірімізді зерттегендер деректерінен халық арасында 20-25 шақырым жерді – *ат шаптырым жер*, 8-10 шақырым жерді – *құнан шаптырым жер*, 5 шақырым жерді – *тай шаптырым жер* деп шамалап айту кеңінен таралғанын біле аламыз.

Жылқы малына қатысты қалыптасқан өлшем бірліктерін білдіретін фразеологизмдерді өзара былайша топтастырып беруге болады:

1) *Уақыт, мезгілдік мөлшерін білдіретін фразеологизмдер*: жылқы тұсар кез; бие сауымдай уақыт; ат қара тіл болғанда; бие байланған кез; бие ағытар кез т.б.

2) *Сан мөлшерін білдіретін тұрақты тіркестер*: бір үйір жылқы; бір қос жылқы; бір желі құлын; бір тай, бір тайпа ел; үйір-үйір жылқы; тайлы тұяғымен; алалы жылқы, ақтылы қой; салт атты сабау қамшылы; қоралаған қой, қостаған жылқы т.б.

3) *Қашықтық, көлем, аумаққа байланысты фразеологизмдер*: ат шаптырымдай жер; ат жетпес, атан жетпес жер; ат басындай; ат тұяғы жетер жер; ат бойы; бес биенің сабасындай; бие бауындай жер; ат адым; тай шаптырым; құнан шаптырым; ат жетер жер; ат жетпес жер; желі бойы; тай тұяқ алтын; тай тұяқ күміс; ат басындай алтын; тай ізіндей т.б.

Енді осы фразеологизмдерге этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасап көрсек.

Ат шаптырым жер. Бұл фразеологизм екі түрлі мағынада қолданылады. Бірінші, *қашықтық өлшем* ретінде қолданылады. Бұл шамамен 20-25 шақырымды білдіреді. Мысалы: *Нақ қазір Шоқан бетін жуып отыр. Шанхай өзені осы таудың кеудесінен жарыла шығады. Осы отырған тұстан ат шаптырым жерде бұлақ бар* (С.Бақбергенов). Екінші, *өте үлкен* деген мағынаны береді. Мысалы: *Ырсалдының үйінде қымбатты мебельдерде ешкім иығына ілмеген 10 пар костюмді ... 500 метр пан барқыт пен айналасы ат шаптырым жеті кілем қайдан келді екен деп ойлайсыз* (ҚТФС). Ат шаптырым – халық өлшемі негізінде пайда болған және тілімізде бірнеше метр (верст) қашықтықты білдіру үшін қолданылады. Бұл тіркестің адамдар санасында сақталуы қозы көш жер, тай шаптырым жер, таяқ тастам жер және т.б. осы сияқты қашықтық өлшемдердің халықтық дәстүрдегі тұрақтылығымен түсіндіріледі. Сондай-ақ, мұндай фразеологизмдер архаизмдік қашықтық өлшем бірлігі бола тұра, құрылымы жағынан тұрақты болып келеді.

Бие бауындай жер. Бұл фразеологизм - өте жақын, шамамен арқан бойындай жерді білдіреді. Мысалы: *Абай бие бауындай жерде өремен жайылып жүрген аттарды көрді* (М.Әуезов). Мұндай ара қашықтықты мағыналас басқа фразеологизмдермен де жеткізуге болады. Мәселен, қозы көгеніндей жер, оқ жетер жер, иек артым жер, бөрік тастам жер, қамшы салым жер т.б.

Ат басындай. Қандай да бір заттың көлемін анықтау кезінде қолданылады. Мысалы: *Сен ертең де кел. Мен әкеңнің қазынасынан ат басындай алтын, қой басындай ділда алайын, сонан соң екеуіміз қашайық* (ҚЕ).

Жоғарыда көрсетілген мысалда *ат басындай* тіркесі алтын құйманың көлемін көрсету үшін қолданылып тұр. Бұл жағдайда ФТ тікелей салыстыру арқылы жасалған. Бұл тіркес сонымен қатар бейнелі, бейнелі-ассоциативтік салыстыру ретінде қолданылады. Мысалы,

Қайғымен басылар

Ат басындай жүрегім (Батырлар жыры. 3 т., 1987, 20 б.).

Ат төбеліндей (кекіліндей) фразеологизмі адамдардың шағын тобын көрсетуде қолданылады. Адамдардың шағын тобы жөнінде тұспалдай айтқан кезде оны бейнелі түрде жылқының маңдайындағы кекілімен салыстырады. Бейнелі-ассоциативтік салыстырудың уәжі балама белгілер – шағын көлем болып табылады: шағын белгісі мен адамдар санының аздығы.

Бие сауымдай уақыт – биенің екі сауымының арасы, 1-2 сағат шамасындағы мезгіл. Мысалы: *Асылтас асықпай капитанды енді бір бие сауымдай кідірткенде, Серіктің жүздігі де жетіп үлгеретін еді* (Ж.Тілеков). Бұл фразеологизм халықтық уақыт өлшемін білдіретін тұрақты тіркеске жатады. Халықтық пайымдау бойынша бие сауымдай уақыт екі сағатқа тең, болмаса биені әрбір екі сағат сайын сауып отыратын болған. Қазіргі кезде бұл тіркес

бұрынғыдай көп қолданылмайды, бірақ біз қазақтардың бұрынғы тұрмыс-тіршілігін бейнелеу кезінде қолданылатындығын кездестіреміз. Бұл фразеологизм өзінің мағынасын сақтай отырып, структуралық жақтан өзгеріп отырады: *бие сауым мезгіл ...// бие сауым мезет ... // бие сауымдай шақ ... және т. б.*

Салт атты [басты], сабау қамшылы – жалғыз шошайып қалу. Фразеологизм не отбасы, не туыстары жоқ, жалғыз адамның өмірін бейнелеуде қолданылады. Үйі, отбасы, шаруасы жоқ, тек астындағы жалғыз атынан басқа ешнәрсесі жоқ жасы келген адамның өмірі көшпенділер қоғамында ол адамның жалғыздығын ғана емес, оның кедейлігін, әлеуметтік жағдайының төмендігін көрсетеді. Фразеологизмнің сөйлемдегі құрылымы *салт басты, сабау қамшылы, салт бас, сабау қамшы* және т.б. болып өзгеріп келе береді. Мысалы: *Кедей болса, салт атты, сабау қамшылы болмаса, одан артық қандай күйеу керек?* (ҚТФС, 154). *Салт бас, сабау қамшы жүргеннің бәріне жайылып жастық, иіліп төсек болар жайым жоқ, – деді отағасы, сөз артын зілге басып...* (Ш.Күмісбайұлы. Төркін // ҚӘд., № 10, 9.03.2001).

Тай шаптырым жер. Тай ендікпей келетін қашықтық. Бұл шамамен 5-10 шақырымды білдіреді. Мысалы: *Алтыс-жетпіс кісі орнынан тұрғыза алмайтын Жандыбатырды тай шаптырымдай жерден-ақ жыланның демі орнынан қозғалтып қояды (ҚЕ).* Тай шаптырым жер – екі жасар жылқы шауып өте алатын қашықтық. Бұл фразеологизм қазақ атшыларының сөздік қорында халықтық өлшем негізінде ара қашықтықты жуықтап өлшеуден туындаған. Бұл аса ұзақ емес қашықтық. Үлкен ұлттық мейрамдарда болатын ат жарыстарында тайларын осы ұзақтықта бәйгеге қосқан. Бастапқы еркін мағынасы уақыт өте келе тұрақтылық қасиетке ие болған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Радлов В.В. Қазақтардың малдары // «Жалын», 1989. № 4, 63-69 бб.
2. Айтбаева Н. Қазақ тіліндегі жылқы атауларының лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты. Ф.ғ.к. дисс. авторефераты. 10.02.02. –Алматы, 2007. -29 б.
3. Болғанбаев Ә. Өлшемдік ұғымды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері. - Алматы, 1989.
4. Ер қанаты (құрастырған Ж. Аупбаев). – Алматы: «Қайнар», 1987. - 328 б.

МАЗМҰНЫ

Омаров Е.С.	Абай тағылымы. Алғы сөз	3
Alkaya Ercan	Ұлы Абай түрік әлемінде	5
Albagli Claude	Les contacts franco-kazakhs et la place d'Abai Kounanbaïouly	10
Mukhametkalieva G.		
Адамбекова Б.М.	Ұлы Абай өлеңдері – Алмания елінде	14
Алимбетов К.А.	Қазақ прозасындағы кейіпкер келбеті	17
Уалиев О.М.		
Аңсаған Н.	Жоғары оқу орындарында оқу үдерісін жетілдіруде	20
Төлеген А.	педагогикалық инновациялық технологиялардың маңызы	
Atabayeva G.K.	Development of independent creative activity in the teaching	24
Dzunussova A.T.	process	
Атабаева Ф.Қ.	Жоғары білім беру жүйесін ақпараттандырудың	28
	маңыздылығы	
Атабаева Г. К.	Роль обучения английского языка в профессиональной	33
	деятельности	
Atykanova N.T.	Modern technologies in the formation of intercultural	37
	communicative competence of future foreign language teachers	
Байкенова Г.М.	Тұлға қабілеттерін дамытудағы қарым-қатынастың	45
	психологиялық ерекшеліктері	
Балабекова Қ.Ш.	М.Әуезовтің тұрмыс-салт ертегілеріндегі ұлттық тәрбиенің	49
	көрінісі	
Бахытова А.	Шәкәрім өлеңдеріндегі бейнелеуіш құралдар	54
Джакибаев Д.	Роль психологической поддержки боксеров	58
Дүйсебекова А.Е.	Адамзатты адастырмас сара жолды нұсқаушы	64
Есеналиева Ж. Ж.	Художественный перевод как творческая деятельность	66
Тусупова А. К.		
Алмашова Б. К.		
Yesenalieva Zh. Zh.	Word status in the literary text and translation	70
Tussupova A. K.		
Sadykova Zh.		
Almashova B.K.		
Естемесова А.	Жасөспірімдік шақтағы аффективті мінез-құлықты зерттеу	74
Дабылтаева Р.Е.		
Жанақова Н.Т	Еуразия ауқымындағы ұлы тұлға	77
Жексекова А.	Психологические предпосылки обучения иностранным	80
Еркинбекова М.А.	языкам	
Жетпісбаева Р. Ж.	Зәки Ахметов – әдебиет зерттеуші ғалым	87
Жумабекова У.Ж.	Формирование ИТ-компетентности как основа подготовки	91
Мухаметкалиева Г.О.	студентов в обучении английскому языку	
Жумашева А.Ш.	Из опыта разработки образовательных программ прикладного	94
	бакалавриата зарубежных стран	
Iskakova R.	Fundamentals of lexicology	100
Қазыбаева Г.С.	Жастар тәрбиесінде салауатты өмір салтын қалыптастыру	105
Картаева А.М.	Абайтануды оқытудағы мәселелер	110
Картаева А.	Шәкәрім поэзиясындағы азаматтық үн	113
Бақытова А.		

Картаева А. Жетпісбаева Р. Қайрамбаева М. Қайрамбаева М.	Зәки Ахметов еңбектеріндегі абайтану мәселелері Абай музейі: жаңаша музейлендіру концепциясы Шәкәрім Құдайбердіұлы және ХХ ғасырдың 20-30 ж. қазақ жеріне жасалған экспедициялар	116 119 124
Каринбаева Д. Карымбаева С.М.	Кеңестік кезеңдегі қазақстан украиндері Абайды оқыту әдістемесіндегі мұғалім әлеуетінің бет-бейнесі	131 140
Қасаболатова Г. М.	Ағылшын тілінде сөйлеу дағдысын дамыту және осы мақсатта оқулықтарды шығармашылықпен пайдалану жолдары	143
Касабулатова Г.М.	Научные основы отбора содержания учебного материала по английскому языку в контексте современных требований полиязычного образования	149
Қилыбай Ж.	Қарым-қатынас - әлеуметтік және тұлғаға бағытталған процесс	155
Қорабай С. Күзембаева А.Б. Балтабаева Г.С.	Абай – әлемдік тұлға Мұхтар Мағауиннің «Қара қыз» хикаятындағы ұлттық таным	159 163
Құрманәлі А.А. Сарсенова Д. Мұхаметқалиева Г.Ө. Дүйсенова А.	Түрік тілін шетел тілі ретінде оқыту үрдісінде интерактивті оқыту әдістерін қолдану Абай – ғасырларға жалғасқан даналық	166 171
Муктарова Э.С. Муктарова Э.С. Жүнісқызы М. Муктарова Э.С. Қазекешова С.Ә. Мурсалимова Г. А.	Абай «Қарасөздеріндегі» әл-фарабимен рухани сабақтастық М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы ұлттық құндылықтар көрінісі Махамбет поэзиясындағы патриотизм	175 178 182
Никифорова А.Л.	Режиссер Абдолла Қарсақбаев – қазақ көркемсуретті балалар киносының негізін қалаушы	185
Нурбекова Г.С. Арымбай Ж.Н. Омарова С.Б.	К вопросу о формировании когнитивного компонента межкультурно-коммуникативной компетенции (мкк) Технологиялар арқылы оқыту үдерісінде филолог-маманның бойында тілдік құзыреттілікті қалыптастыру Абай шығармаларындағы «Адам бол» идеясының ғылыми-философиялық негізі	189 193 199
Омарова Г.Ж.	Фразеологические выражения с компонентом «части тела человека»	202
Рахова К.М.	Шет тілі сабақтарында интербелсенді оқыту әдістерін қолдану	206
Садақбаев Т.Т. Садақбаев Т.Т. Кенжеқожаева А. Саметова Ф.Т.	Латын әліпбиіне көшудің өзекті мәселелері Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері Обучение русскому языку как неродному: компетентностный подход	209 214 218
Сейсенбиева Э.С. Мәдібаева Қ.Қ. Шерен А. Саметова Ф.Т.	М.Әуезовтің Абай мұрасын діни тұрғыда зерделеуі Халықтық өлшемдерге байланысты фразеологизмдердің этнолингвистикалық табиғаты	222 225

Ұлы ақын, философ, аудармашы, композитор, қоғам қайраткері Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына арналған «Абай мұрасы әлемдік руханият кеңістігінде» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн конференция материалдары (4 мамыр 2020 ж.) – Алматы: Қайнар Академиясы, 2020. – 230 б.

Материалы международной научно-практической онлайн конференции «Наследие Абая в мировом духовном пространстве», посвященной 175-летию великого поэта, философа, переводчика, композитора, общественного деятеля Абая Кунанбаева (4 мая 2020 г.) – Алматы: Академия Кайнар, 2020. – 230 с.

Бас редактор: Омаров Е.С.
Жауапты редактор: Саметова Ф.Т.

Мақалалар мазмұны және рәсімделуі үшін авторлар жауапты.

Баспаға 03.06.2020 ж. ұсынылды
Баспа табақ: 14,3
050036, Алматы қаласы, Сәтпаев көшесі, 7а

